

Vagyon és vagyonosodás

Baráth Katalin,
Jean-Yves Grenier,
Juhász Pál, Kristóf Luca,
Lakatos Gabriella,
Lengyel György,
Papp Viktor, Pelles Márton
és Szemethy Tamás
tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

A „Vagyon és vagyonosodás” című blokkunkat Klement Judit,
 Madarász Aladár és Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Sebes Katalin

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Salvator Rosa: *Fortuna allegóriája* (cca. 1658.
 olajfestmény, Getty Center)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
 Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

VAGYON ÉS VAGYONOSODÁS

Jean-Yves Grenier	Erkölcsei norma és politikai gazdaságtan (13–21. század)	5
Szemethy Tamás	A 18. századi új elit vagyoni helyzete a Magyar Királyságban	30
Papp Viktor	Jómódúak és nincstelének? Az ügyvédség vagyoni differenciálódása a dualizmus kori Budapesten	53
Pelles Márton	Az innovatív haditechnikára alapozott meggazdagodás és politikai befolyásszerzés. Robert Whitehead szerepe a fumei torpedógyártás világsikerében (1823–1923)	78
Baráth Katalin	„Gegenpressing”. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK (1908–1943)	100
Lakatos Gabriella	Karriercélok és házasság. Női sikernarratívák az 1931 és 1944 között készült magyar vígjátékokban	138
Juhász Pál	A gazdálkodók boldogulásának mintái az 1970-es években és az 1990-es évek válsága. Esélyek és kockázatok	160
Kristóf Luca	Privatizátorok és nemzeti nagytőkések. A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon	178
Lengyel György	Oligarchák, patrónusok, kliensek	194

KÖNYVEK

Megérteni és meghaladni a hiperkapitalizmust. Thomas Piketty az egyenlőtlenségeket igazoló ideológiák nyomában Thomas Piketty: Capital and Ideology.	– Nagy Dániel Gergely	214
Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája.	– Sashalmi Endre	225
Claire Judde de Larivière: The Revolt of Snowballs. Murano Confronts Venice, 1511. Tyge Krogh: The Great Nightmen Conspiracy. A Tale of the Eighteenth Century's Dishonourable Underworld.	– Kalocsai Dóra	230
Cieger András: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.	– Bodnár Krisztián	234
Szerzőink		239
Contents		241
Abstracts		243

Jean-Yves Grenier

Erkölcsei norma és politikai gazdaságtan (13–21. század)*

Mi történik akkor, ha a gazdasági viselkedést erkölcsi normák alapján ítélik meg, illetve morális megfontolások alapján döntenek az árak, bérek, kamatok mértékéről – ezen írás ezt a problémát járja körül. Ha egy gazdasági rendszer (részben) önállóan működik, ezek a változók olyan szintet érhetnek el, amely eltérhet a társadalom által kívánatosnak vagy igazságosnak tekintettől. Felvetődik tehát a kérdés, hogy a piacon kialakuló árak megfelelnek-e azoknak a – kollektív vagy egyéni – normáknak, amelyeket a társadalom igazságosnak, vagy legalábbis elfogadhatónak tart. Ha a válasz nemleges, és számos okunk van úgy gondolni, hogy igen gyakran ez a helyzet, akkor merül fel a piachoz és a gazdasághoz képest külsődleges normák bevezetése az árucserében rögzült árak befolyásolására, sőt akár kiváltásukra. Nem az foglalkoztat tehát minket, hogy a közgazdaságtan tiszteletben tart-e bizonyos erkölcsi normákat – ami egyébként fontos és bőségesen tárgyalt kérdés –, hanem az a probléma, hogy be lehet-e vezetni a gazdasági rendszerbe olyan értékeket, amelyeket nem maga a gazdaság termelt ki. Másként fogalmazva, az a kérdésünk, hogy elfogadható-e a hatóságok kizárásával, vagy csupán korlátozott ellenőrzése mellett, egyedül a magánemberek közötti cserére hagyni a társadalmi rend fenn tartásában és a javak elosztásában alapvető jelentőségű olyan gazdasági változóknak a meghatározását, mint amilyen például a búza ára, a bérek vagy a kamatok szintje. Milyen mértékben van lehetősége a közhatalomnak, intézményeknek vagy egyes személyeknek beavatkozni annak érdekében, hogy ezek a változók az említett igazságosság követelményeinek megfelelő szinten állapodjanak meg? Ezek a kérdések hosszú történetre nyúlnak vissza a nyugati hagyományban, hiszen rögtön felmerültek, mihelyt a gazdaság eléggé fejletté vált ahhoz, hogy az árucseré és a piaci árak jelentős szerepet játsszanak benne.

AZ IGAZSÁGOS ÁR ÉS HASZNÁLATAI

Az éhínséggel foglalkozó történészek kimutatták, hogy a Karoling-kortól egészen a 12. századig az éhínségeknek általában korlátozott hatásuk volt: ritkábban fordultak elő, kisebb területeket érintettek, és nem voltak annyira súlyosak, mint

* A tanulmány magyarul jelenik meg először, az alapjául szolgáló előadást a szerző az Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék (ELTE BTK) meghívott előadójaként 2019. április 8-án tartotta.

később, mivel a gabona piaci forgalmazása még kevésbé volt fejlett. A 12–13. századtól kezdve azonban az árucsere áramkörei összetettebbé váltak, és a piacok már jobban kapcsolódtak egymáshoz. Az elosztási csatornák hatékonyabbak, ugyanakkor törékenyebbek is lettek. Míg a bőség idején javították a gabona elosztását, a válságok idején hozzájárultak egyes piacok szétzilálásához és kimerítéséhez. Ennek egyik legfőbb oka, hogy ettől az időszaktól kezdve Európában mind gyakoribbá vált a pénz használata a városi piacokon, ami a társadalom legkülönbébb csoportjait érintette. A gabonakinálat feszültségei nemegyszer igen magas árakban jelentkeztek, és ez a jelenség a legszegényebb rétegeket kizárta a piacról.

Természetesen a piaci ár létezése még korántsem jelenti az önálló piaci szférával és az árak önregulációs rendszerével működő piacgazdaság létrejöttét – Polányi Károlytól tudjuk, hogy ha létezett is valaha ilyen gazdaság, az csak a közelmúltban jelent meg –, de azt bizonyítja, hogy a középkor delelőjén kibontakoztak bizonyos árképző mechanizmusok, amelyek részben függetlenek voltak az intézményektől. Ettől kezdve jelent meg az árak gazdasági és társadalmi következményeinek a kérdése, az olyan áraké, amelyek, részben legalábbis, kisiklanak a politikai és vallási hatalmak ellenőrzése alól. A kortársak tisztában voltak ezzel, ami megmagyarázza, hogy miért hoznak olyan statútumokat és rendeleteket a városi kommunák vagy az államok Itáliában a 12. századtól, majd Németországban, Flandriában, Angliában és Franciaországban a 13. században, amelyek célja a kenyér piacának szabályozása és az árak ellenőrzése volt.¹ Ugyanabban az időszakban, a 12. század végén és a 13. század elején jelentek meg az első reflexiók az igazságos árról a skolasztikus gondolkodásban.²

Hogyan határozható meg az igazságos ár?

A cím arra a szándékra utal, hogy az árucsere mérsékelt vagy társadalmilag elfogadható áron történjen, különösen, ami a megélhetéshez szükséges alapvető javakat illeti. Ezt a célt leginkább a városi politikai és vallási elit fogalmazta meg. Az, hogy az árucsereben mind jogi, mind pedig erkölcssteológiai szempontból megmutatkozzék valamiféle igazságosság, elsődleges követelmény volt a skolasztikus doktrínában. Mint az közismert, az igazságosság egyik formája a kommutatív, a másik a disztributív igazságosság. Az előbbi a közösségen belül elcserélt dolgok közötti egyenlőséget írja elő, az utóbbi szerint a közösség minden tagja számára a státuszának megfelelő megélhetési eszközöket kell biztosítani. Az első bilaterális kapcsolat, és a dolgokra irányul, a második többoldalú kapcsolat, amely személyekre, illetve a közjó megvalósulására vonatkozik. Az igazságos árnak tehát e kettős elvárásnak kell megfelelnie, ami azonban több nehézséget is felvet.

¹ Feniello 2015.

² A fogalomnak voltak előzményei a római jogban, sőt még – más formában – a klasszikus kori görög városok intézményeiben is, ám korántsem volt ugyanolyan jelentősége, mint a középkorban. Az igazságos ár fogalmának a legteljesebb meghatározását a skolasztikus teológusok dolgozták ki.

1. Először is felvetődik a kétféle, kommutatív és disztributív igazságosság közötti koherencia problémája. Míg az első az árucseré méltányosságára irányul, a második a javaknak a közösségen belüli igazságos eloszlására, a céljaik tehát eltérők. A két törekvésnek azonban ugyanabban az igazságos árban kell megjelenie, amely egyaránt befolyásolja az árucserét és a jövedelmek alakulását (az eladó kifizetése vagy egy igazságos bér rögzítése révén). Hogyan legyünk biztosak abban, hogy egyetlen igazságos ár kielégíti mindkét, egymástól független elvárás? A kéttípusú igazságosságnak ez a különbözősége, sőt összeegyeztethetlensége egészen a 17. századig folyamatosan foglalkoztatta a teológusokat.

2. Másodszer a kapott és az adott áru közötti ekvivalenciának összhangban kell lennie a római jog egy másik elvével: a szerződéses kötelezettségek és a magántulajdon tiszteletben tartásával, vagyis a cserében részt vevő feleknek azzal a szabadságával, hogy közösen határozzák meg a tranzakció összegét. De, teszi fel a kérdést Aquinói Szent Tamás a *Summa Theologiae*-ben, vajon jogos-e, ha a két fél között megtárgyalt árucserére hagyjuk azon javak elosztásának feladatát, amelyek létfontosságúak egy közösség fennmaradásához?

Egy további fontos aspektust jelent az is, hogy az igazságosságnak ez a két formája különbségeik ellenére is kizárólag közösségi perspektívában gondolható el, hiszen mindkettő esetében a közösség a maga egészében érintett. Ez magyarázza, hogy az igazságos árat a *communis aestimatio* [közbecsü, a dolgok törvény és szokás szerint meghatározott ára – A ford.] fogalmával társítják. De miképpen lehet ez utóbbit meghatározni, és rajta keresztül az igazságos árat? Erre a bőségesen tárgyalt kérdésre egyetlen általánosan elfogadott válasz sem született. A teológusok és a kánonjogászok, de a politikai vezetők és a jogtudósok között is számos, egymásnak ellentmondó értelmezés merült fel, ám egyik sem bizonyult valóban kielégítőnek. A viták elsősorban a tomisták és a nominalisták között folytak. A *communis aestimatio* legelterjedtebb értelmezése az igazságos árnak olyan jelentést igyekszik tulajdonítani, amely az ár közösségi meghatározásának gondolatához áll közel. Ezt látjuk Nagy Szent Albert és főként tanítványa, Aquinói Tamás esetében, csakúgy, mint számos olyan gondolkodónál, akik az árucseré vonatkoztatási keretének a keresztények közösségét tekintették. Mások azonban, akik közelebb álltak a kereskedőkhöz, mint Duns Scotus és a nominalisták, jobbnak tartották, ha az igazságos ár egy árucikk előállítási költségét fejezi ki. Duns Scotus maga azonban csak korlátozott szerepet tulajdonított az ár és a profit kereskedő általi, egyéni meghatározásának. Ebből következően a *communis aestimatio*-t a fejedelemnek vagy a városoknak kell megállapítania. Világosan megkülönböztették egyébként a létfenntartáshoz szükséges javakat és a luxuscikkeket, ami a piacon kívüli normák alkalmazását a javak egy lehatárolt csoportjára korlátozza. Míg a luxuscikkek esetében a római jog szerinti szabad szerződéses viszony érvényesül, amely egyedül az eladóra hagyja az eladni kívánt áru igazságos árának meghatározási jogát, a létszükségleti cikkekkel ez nem így van. Abból kiindulva, hogy közös kötelesség mindenki számára biztosítani a megélhetését, néhány szerző eljut egészen a hivatalos árszabályozás követeléséig, mint pél-

dául Heinrich von Langenstein a *Tractatus de contractibus* című, 14. század végi művében.³ Hasonló szellemiségben követeli az árak rögzítését 1615-ben Antoine de Montchrétien a *Traité d'économie politique* című munkájában,⁴ ez a megközelítés azonban kisebbségben maradt. Ezek az elvek, mivel igen általánosak, számos lehetőséget hagynak annak értelmezésére, mi az a közösség, amely rendelkezik a *communis aestimatio* megállapításának jogával, és egyik felfogás sem vált meghatározóvá. Egyesek szerint a vásárlókat, mások felfogása szerint viszont ilyen például Duns Scotus – a kereskedők közösségét illetné ez a jog. Ez az egyszerre elméleti és gyakorlati nehézség, vagyis hogy azonosítsuk, kinek van törvényes felhatalmazása megmondani az igazságos árat, jelentősen korlátozza tényleges alkalmazásának lehetőségét.

A 16. században második virágzását élő skolasztikus gondolkodásra, amely elsősorban olasz és spanyol teológusoknak volt köszönhető, jelentős hatást gyakorolt a gazdaságnak a reneszánsz korától meginduló növekedése, amit az árucserre felgyorsulása és az árak forradalma jellemezett. Az erős infláció további ösztönzést adott az igazságos árra irányuló reflexióknak, és kétségteljesen hozzájárult, hogy jobban figyelembe vegyék a kínálatnak és a keresletnek a piacon tapasztalható folyamatos változását, ami tovább növeli az igazságos ár azonosítása körüli bizonytalanságokat. Abban is szerepe volt, hogy még erősebbé váljon az a meggyőződés, miszerint nem jó megoldás, ha az uralkodó, a városi tanács vagy a céhek rögzítenek valamiféle törvényes árat. Bár egyetlen teológus sem kérdőjelezi meg a politikai hatalom jogát, hogy beleszóljon az árak megállapításába, az árak közhatalmi megszállását a leggyakrabban mégis inkább elutasítják, és ebből következően a gyakorlatban ritkán került rá sor.⁵ A legtöbben vagy úgy vélik, hogy a törvényesen megállapított ár igazságtalan lenne, és ezért nem biztosítaná az egyenlőséget a cserében, vagy attól tartanak, hogy a hatósági ár erősítené a csalást és a korrupciót.⁶ Nicolas Delamare, aki magas rangú rendőrségi tisztviselőként egyébként elkötelezett *harcosa* volt a városi rendfenntartásnak, a *Traité de la police* című értekezésében kiemeli a hatósági árszabás veszélyeit. Szerinte „ez egy olyan álmegoldás, amely megakasztja a forgalmat”, és ellentétes magának a kereskedelemnek az elvével is, amely a szabadságot feltételezi: „A legjobb, amit tehetünk, hogy hagyjuk érvényesülni a szabadságot

³ Langenstein 1484.

⁴ Montchrétien 1999: 287. „A rendőrség vezetőinek a feladata, hogy parancsba adják, az eladásra szánt dolgokat a legigazságosabb áron árúsítsák”.

⁵ Ez igaz az áruk árára, de nem vonatkozik például a kamatra, mivel a törvényes kamatlábat a leggyakrabban az állam rögzíti.

⁶ Ki kell emelnünk, hogy egy élelmiszer-ellátást kontrolláló rendszer bevezetése – amely egyben a piacokkal szembeni bizalmatlanság jele –, ahol például ingyen osztogatják vagy nagyon alacsony áron teszik hozzáférhetővé az alapvető élelmiszereket, egy másik és a törvényileg rögzített árnál hatékonyabb eszköz a közhatalom kezében a disztributív igazságosság érvényesítésére. Nagy léptékben nézve ezt a rendszert alkalmazták az antik Rómában, a pápák 16. és 17. századi Rómájában vagy a Csing-dinasztia Kínájában a 18. században. Franciaországban és Angliában ezzel szemben sokkal inkább a piaci cserét részesítették előnyben.

a kereskedelembe, és ügyelünk arra, hogy minden búzát a piacon értékesítsenek.⁷ Az etikai normáknak tehát nem a piac kikerülésével, hanem a piacon keresztül kell megvalósulniuk.

A reneszánsz óra mind összetettebbé váló kereskedői gyakorlatok arra indították a teológusokat, de a gyónási könyvecskék és a kazuisztikai értekezések szerzőit is, hogy a ténylegesen előforduló esetek iránt kezdjenek érdeklődni. A trienti zsinat után a teológus szerzőknek megsokasodtak az olyan művei, amelyek a gazdasági ügyekből adódó lelkiismereti kérdések megoldására törekedtek.⁸ A hasznuk nem elsősorban a valós esetek megoldásában mutatkozott meg, mert a felvetett kérdések igen gyakran, ha nem is mindig, erősen sztereotipizáltak voltak, hanem abban, hogy rámutattak, milyen lehetőségek adódnak az igazságos ár moralitásának érvényesítésére. Az új típusú kereskedői gyakorlatok terjedésének másik következménye az volt, hogy a teológusok kibővítették azoknak a körülményeknek a körét, amelyeket az igazságos ár megbecsülésében figyelembe kell venni. Mindenekelőtt a *damnum emergens*, a *lucrum cessans* és a *periculum sortis* [a ténylegesen előállt kár, az elmaradt haszon, az üzleti kockázat – A ford.] esetei merültek fel. Ezt a három, először az uzsora ügyében figyelembe vett esetet ettől kezdve bevonták az eladási szerződésekbe, legitimálva azt a tényt, hogy egy tranzakció nem feltétlenül felel meg az igazságos árnak, vagyis ezzel több autonómiát hagytak az egyéni interakcióknak.

Ezen fejlemények fontos következménye volt, hogy a teológusok egyre inkább lemondtak a disztributív igazságosság ideájáról, előnyben részesítve a kommutatív igazságosságot, vagyis az egyenlőséget az árucserében. Ez a szűkítés a közgazdasági gondolkodás egyes eszmetörténéseit, így például Raymond de Roovert arra vezette, hogy az igazságos árnak e felfogását úgy értelmezze, mint ami megfelel a piaci árnak. A *communis aestimatio* tehát megfeleltethető lenne a kínálat és a kereslet közötti olyan konfrontációnak, amelynek eredményeként normális körülmények között (amikor tehát nincs csalás) olyan piaci ár jön létre, amely egyben az igazságos árral is megegyezik.⁹ Másként fogalmazva mindez azt jelentené, hogy az igazságos ár idegen attól az elképzeléstől, amely morális normát alkalmazna az árucseré folyamatában. Ezzel a felvetéssel szemben azonban, amely szerint a 16. századi moralisták számára az igazságos ár a piaci versenyben kialakuló árral lenne azonos, megfogalmazható egy komoly ellenvetés. Nevezetesen az, hogy a 18. század közepéig nem volt jellemző a piacnak az a meghatározása, amely szerint az egy olyan harmonikus hely lenne, ahol normális körülmények között nincs semmiféle csalás, árufelhalmozás, vagyis képes kitermelni olyan piaci árat, amely egyben az igazságos ár is. Éppen ellenkezőleg,

⁷ Delamare 1710: Supplément, 65.

⁸ Itália esetére lásd Turrini 1991. Hasonló típusú szöveggel az újkorban mindenütt találkozhatunk a katolikus országokban.

⁹ De Roover 1955: 164. Sienai Szent Bernardin (1380–1444) kapcsán a következőket írja: „Szent Bernardin szerint az igazságos árat »egy közösség minden tagja együtt határozza meg.«” Ez az álláspont véleményem szerint egyértelműen a szabadpiaci árképzésnek felel meg.

a piaci árucserét a kortársak úgy fogták fel, mint ahol az egyének közötti erőviszonyok érvényesülnek, becsületes és becstelen gyakorlatok keverednek, és ami igencsak távol esik az igazságosság ideáljától.

Az igazságos ár használatai

Ez a sokféle nehézség mind azt jelzi, hogy lehetetlen pontosan meghatározni, mi is lenne az igazságos ár. Ez azonban elemzésünk szempontjából fontos eredmény. Felmerül a kérdés: vajon lehetséges-e mégis olyan politikát kialakítani, amelynek célja az igazságos ár? Elképzelhető-e az elméleti alapok hiánya ellenére is olyan politika megvalósítása, vagy olyan intézmények felállítása, amelyek elő tudnák segíteni, hogy az igazságosság valamiféle felfogása megjelenjen az árucserében? Az erre irányuló kutatásnak mindenekelőtt meg kell különböztetnie az igazságos ár megállapításának kétféle módját. Az egyik az, amikor bíróság rögzíti az igazságos árat, a másik esetben viszont egy folyamat eredményeként alakul ki.

Nézzük először a bíróság által rögzített igazságos ár esetét. Az igazságszolgáltatásnak ez a fajta beavatkozása igen régi. Az antik Rómában a bírói hatalom által megállapított *iustum pretium* biztosította, hogy a kiskorúak földbirtokát ne lehessen törvényesen eladni az igazságos ár felénél kisebb összegért. A 13. században a jogászok ezt a szabályt minden vagyontárgyra kiterjesztették. De hogyan állapítják meg ilyenkor az igazságos árat? A gyakorlatban szakértő kereskedők határozták meg a *communis aestimatió*t, az ő feladatuk volt, hogy megbecsüljék a javak értékét, segítendő a bírót az igazságos ár megállapításában. Ez nehéz feladat, hiszen, miként a jogász Robert-Joseph Pothier magyarázza, az igazságos ár „nem egy fix és láthatatlan pontból áll, mint [az árucikkek] ára [...] hanem bizonyos kiterjedése van”.¹⁰ Ez pedig bizonytalanságot teremt, mert az ár mindenfajta objektív megítélés alól kisiklik – ebből következően egyes újkori jogászok erős fenntartással viszonyulnak ahhoz, hogy a jog beavatkozzon a kereskedelmi ügyletekbe és az adásvételi szerződésekbe. Jean Domat például azt hangsúlyozza, hogy a dolgok ára túl sok tényezőtől függ, ezért nehéz meghatározni: „Az árnak ez a bizonytalansága [...] azt követeli meg, hogy maguk az eladók és a vevők határozzák meg tetszésük szerint az eladási árat.”¹¹

Az igazságos árnak ez a használata tehát az elejétől kezdve korlátozott volt, mert csak a nagyon egyenlőtlen tranzakciók esetében merült fel elfogadható cseereérték megállapítása. Mi magyarázza ezt a szűk körű használatot? A legfőbb ok abban a jogi keretben keresendő, amelyen belül ezeket az intézkedéseket alkalmazták. A római jog, amelyet a középkor, majd a modern kor is örökölt, valóban nagy jelentőséget tulajdonít a szerződéskötés szabadságának és a szerződés tiszteletben tartásának. A gyakorlat tehát hamar kedvezőtlenül viszonyult ahhoz, hogy az adásvételi szerződések az ár igazságtalanságára hivatkozva legyenek sem-

¹⁰ Pothier 1772: 1. 253–254.

¹¹ Domat 1828: 170.

missé nyilváníthatók, különösen a 16. századtól kezdve, amikortól a római jog hatása felerősödött. Számos királyi rendelet jelent meg ennek szellemében. Egy 1561-ben kiadott rendelet például minden tranzakciót jóváhagy, és megtiltja, hogy bármelyiket semmissé nyilvánítsák arra hivatkozva, hogy a szerződéses ár az igazságos ár fele, vagy annál is kevesebb.¹²

Hasonlóan vélekedtek az olyan kiemelkedő, a római jog szellemiségétől áthatott jogászok is, mint Jean Domat és Robert-Joseph Pothier. A szerződések hatályon kívül helyezésének gyakorlatát Domat például azért kívánja korlátozni, mert „a köz érdekében áll, hogy az eladásokat ne zavarják meg túl gyakori beavatkozással”,¹³ Pothier pedig nem habozik nyíltan hangoztatni, hogy nem ért egyet Aquinói Szent Tamással:

„Ennek az elvnek [az igazságos ár tiszteletben tartásának] csak a lelkiismeret belső ítélőszéke előtt van helye, de nem követik a törvényszéken; a bíróság rendszerint nem foglalkozik az olyan panasszal, hogy valaki az igazságos árnál drágábban vásárolt, mivel a kereskedelem érdeke azt diktálja, hogy az üzletet kötő felek ne fordulhassanak egykönnyen a bírósághoz a megkötött üzlet felülvizsgálatára.”¹⁴

Az igazságos ár elvének tiszteletben tartása tehát egyedül „belső”, vagyis lelkiismereti kötelesség, de nem „külső”, vagyis olyasvalami, amit jogszabály ír elő.

Vegyük ezután azt az esetet, amikor az igazságos ár egy folyamat eredménye. Az árucserében az igazságosság érvényre juttatásának egyik módja tehát az, ha *ex post* korrigálják a piac esetleges aberrációit, mint például amikor bíróság állapítja meg az igazságos árat. Van azonban ennek másik útja is, amikor nem magára az igazságos ár megállapítására törekszenek, hanem a piaci működés módosítására, vagyis olyan eljárást keresnek, amely lehetővé teszi, hogy az árucseré eredménye minél jobban megközelítse az igazságos árat. Ennek megtalálása az állami adminisztrációra vagy a piac működéséért felelős városatyákra, hivatalnokokra hárul. Az ilyen eljárás nem a szoros értelemben vett igazságos árhoz vezet, mert az így kialakuló ár nem feleltethető meg az igazságosság teológiai vagy jogi kritériumainak (mint például a *communis aestimatio*), de közelít hozzá, mivel mérsekeltnek és a társadalom különböző tagjai számára elfogadhatónak kell lennie. Vagyis nem magának az árnak, hanem annak az eljárásnak kell igazságosnak lennie, amely az ár megállapításához vezet.¹⁵ Az ilyen eljárások kialakítása arról tanúskodik, hogy a hatóságok tisztában voltak azzal, miszerint az igazságosságot maga az árucseré egyből nem garantálja. A piaccal szembeni bizalmatlanság egyébként újra meg újra felbukkant, és jellemző volt a preindusztriális típusú

¹² *Édict du Roy* 1561: 1.

¹³ Domat 1828: 180.

¹⁴ Pothier 1772: 256.

¹⁵ Itt a „tisztá eljárási igazságosság” gondolata érhető tetten, amelyet John Rawls javasolt. Az eljárás tisztességes vagy méltányos jellege magához az eljáráshoz kapcsolódik, nem pedig az eredményéhez. Rawls 1997: 115.

cserét folytató társadalmakra, ezt tanúsítja a 18. század közepi liberális fordulat előtti preklasszikus politikai gazdaságtan is.¹⁶ Ez a bizalmatlanság (vagy tisztánlátás) indokolja a piac működésének kettős felfogását: az egyik a normalitásra, vagyis arra a működési módra vezethető vissza, amely lehetővé teszi egy közösség szükségleteinek kielégítését észszerű áron; a másik viszont arra a működésre utal, amelyben a spekuláció és a különféle piaci cselszövések dominálnak. Az igazságos ár az elsőhöz tartozik.

Ebben a felfogásban egyrészt megjelenik a csere általános és szokásos természetének gondolata, másrészt a stabilitásé, ami azonban részben idealizált,¹⁷ hiszen bizonyos áruk, például a létszükségleti cikkek árának erős ingadozásai megszokottak voltak a 18. század végéig, sőt még a 19. század első felében is. Az árstabilitás nagyon erősen kapcsolódik az igazságos ár népi képzetéhez, és ez a leggyakoribb reprezentációja, ellentétben a tudományos vagy teológiai felfogásával, amely figyelembe veszi a dolgok szűkössége vagy bősége miatt bekövetkező ingadozásokat. Ahogy Jean Meuvret hangsúlyozta: „Az árak ilyen állandósága volt a gazdasági ideál, és ha úgy tűnt, hogy a valóság eltér ettől, az állami hatóságok feladata volt, hogy helyreállítsák.”¹⁸

Hogyan lehet ezt a méltányos árat elérni? Erre törekszik a gabonarendtartás a középkorban és az újkorban. Franciaországban a piacokat szabályozó szövegek célja a kereskedelem átláthatóságának biztosítása volt. Valamennyi intézkedés azt akarta garantálni, hogy az értékesíthető gabonamennyiség valóban megjelenjen a piacon: ezért tiltották a kereskedőknek, hogy megpróbálják ellenőrzésük alá vonni a kínálatot (előre, lábon megvásárolni a termést, külön szerződéseket kötni a földművesekkel stb.), ezért rendelték el a nyilvántartásba vételi kötelezettséget az adminisztrációnál letétbe helyezett listákon, és ezért tiltották a búza viszonteladását azon a piacon, ahol azt beszerezték.¹⁹ Mindezen intézkedések célja annak biztosítása volt, hogy a búzát csakis a piacokon értékesítsék és vásárolják. Ezenkívül a szűkölködőknek és a szegényeknek gyakran megadták a jogot, hogy két órával azelőtt menjenek a piacra, hogy a pékek és kereskedők vásárolni kezdené-

¹⁶ Grenier 2018.

¹⁷ Az a tény, hogy az angol vagy a francia néptömegek a 18. századi válságos időkben elsőre legáltalában nem a búzához akartak erőszakos módon hozzájutni, hanem „tisztességes és észszerű” árat követeltek, azt bizonyítja, hogy osztották azt az elképzelést, hogy a dolgoknak van egy hosszabb időtávban megmutatózó tisztességes áruk, és ezt az árucserében részt vevő valamennyi félnek tisztelőben kell tartania. Érdeemes megjegyezni, hogy azok az esetek, amikor az árakat népi mozgalmak szabták meg, azon ritka példák sorába tartoznak, amikor sikerült érvényre juttatni a *communis aestimatio* egyik formáján alapuló igazságos árat. Az ilyen árszabások azonban egyszerűek voltak, a válság pillanataihoz kapcsolódtak, és mindenekelőtt nem a piacon keresztül, hanem annak megkerülésével történtek. A „morális ökonómia” e néptömegek körében jelentkező felfogásáról lásd Thompson 2015: 251.

¹⁸ Meuvret 1988: 155.

¹⁹ Az 1577-es királyi rendelet XVI. cikkelye így például előírja, hogy „aki megszabta a gabonája árát, azt sem maga, sem valaki más nem emelheti fel, és azon az áron kell eladnia az első vagy a második vásáron, és ha marad a harmadikra, akkor árengedményt kell adnia”. Couchot (királyi bírósági ügyvéd) 1710: 851.

nek, és felvernék az árakat.²⁰ Ezek a különféle intézkedések arra irányultak, hogy az árucserében részt vevő felek számára biztosítsák a szerződéskötés, illetve az ár megállapításának szabadságát egy olyan intézményi kereten belül, amely garantálja az egyenlő feltételeket, vagyis hogy a kereslet és a kínálat játéka csalás és spekuláció nélkül érvényesülhessen. Nem az igazságos ár megállapítása volt tehát a cél, hanem az igazságos, átlátható és szervezett verseny intézményi kereteinek megteremtése, annak érdekében, hogy elkerüljék a túl nagy egyenlőtlenégeket az árucseré résztvevői között. A spekuláció megakadályozásáról van itt szó, és egy kevésbé változékony árszínvonal biztosításáról, amely mind a termelő, mind a fogyasztó számára megfelelő, azaz egy olyan kettős követelményről, amelynek érvényesítése az adminisztráció alapvető célja.

A 18. század közepe után azonban ezeket a szabályokat egyre inkább a kereskedelem korlátozásának tekintették. Mind több közgazdász és hivatalnok, és általában az elit is úgy vélekedett, hogy a gazdagságot leginkább a szabadjára engedett kereskedelem képes biztosítani. Ez a kereskedelemnek tulajdonított elsődleges szerep egyrészt ahhoz az akkorihoz új gondolathoz kapcsolódott, amely szerint az államok prosperitásában az áruforgalomnak nagy szerepe van, másrészt ahhoz, hogy a kortársak szemében úgy tűnt, a társadalom hatékony megszervezésének egyik alapja a gazdaság. 1750 után a „kereskedelmi érdek” fogalma az európai gondolkodásban alapvetővé, és a társadalom számára a jogi döntésekben egyre fontosabb szemponttá és célkitűzéssé vált. A kereskedelmi érdek érvényre juttatásának lényegi feltétele a római jogi hagyomány szerint, amit a természetjog is átvett, a felek között létrejött szerződés tiszteletben tartása. Eszerint a megegyezésre képes felek közötti bármely megállapodás jobb, mint a felektől függetlenül hozott jogszabály. A csere kockázatát egyénileg kell vállalni, nem pedig közösségi ellenőrzés alá vonni. Ez az elv minden bizonnyal része volt a régi piaci ítélkezési gyakorlatnak, de a felvilágosodás során új erővel jelentkezett. Ezt tanúsítja Jean-Baptiste Denisart híres joggyakorlati munkájában közzétett kijelentése is:

„Ezért mondják a római törvényekben, hogy természetesen megengedett [...] meglepni egymást: a törvénynek ez a megfogalmazása azt jelenti, hogy az eladó vagy a vevő a másik fölé kerekedhet az árat illetően, és ha nincs csalás vagy más ilyen körülmények, az illető büntetlen marad.”²¹

Az egyház a 18. században arra törekedett, hogy fenntartsa az igazságos ár és az igazságos bérek elvét a kereskedelem szervezésében. Tisztában volt azonban azzal, hogy a mind laikusabbá váló társadalomban mekkora nehézséget jelent fenntartani és megvédeni az olyan erkölcsi normákat, amelyek alááshatják a gazdaság hatékonyságát. Az egyházi hatóságok stratégiája kettős volt. Egyrészt lénye-

²⁰ Ilyen intézkedésekre példát Angliával kapcsolatban lásd Thompson 2015.

²¹ Denisart 1771: 2. 54, article Dol.

gében azokat a szabályokat ismételtették, amelyeket egy jó kereszténynek a lelkiismerete szerint tiszteletben kell tartania. Számos, olyan lelkiismereti kérdést, esetet tárgyaló kiadványt adtak ki, amelyek segítették a hívőket az erkölcsteológia elveinek alkalmazásában. Franciaországban a 18. században a leghíresebb ilyen munka Jean Pontas (1638–1728) teológus és jogász sok kiadást megért könyve volt, amely nagy teret szentelt az árusítás kérdésének, illetve annak, hogy miként kell az embernek helyesen viselkednie a piacon.²² A „dolog valós értékének” fogalma központi szerepet játszik vizsgálatában, mivel fiktív, de pontos példákban kiindulva azon elmélkedik, hogyan lehet tiszteletben tartani az igazságos árat. A munka ugyanakkor nagy rugalmasságot mutat a vallási tilalmak betartásában, mivel szerzője tisztában van azzal, hogy ezek semmiképpen sem tényleges törvényi szabályok, csupán ajánlások. Pontas olyan tanácsokat, spirituális segítséget nyújt a hívőknek, amelyeket az egyház továbbra is hangoztatott a felvilágosodás évszázadában.

Másrészt, korántsem szembeszállva a fentiekben leírt fejleményekkel, és például az igazságos ár gyakorlati alkalmazásának megvédésére törekedve, az egyházi hatóságok maguk is aktívan követték a kereskedelem felszabadítására irányuló törekvéseket, sőt egyenesen a gazdaság prioritását hangsúlyozták. Míg az egyház az ítélkezési gyakorlatban még mindig próbálta megkülönböztetni a dolgok megítélésének belső és külső bírói fórumát a lelkiismeret jogainak megőrzése érdekében, számos esetben nem habozott kiállni a kereskedelem érdekeinek megvédése mellett azért, hogy ne zavarják meg a gazdasági tevékenységet. Angers egyházmegye egyik konferenciáján például a következőképpen érveltek:

„A [kereskedelem] előnyei ma minden korábnál jobban ismertek, és a politikai kormányzatok érdeklődése irántuk arra figyelmeztet, hogy ne hozzunk olyan döntést, amely megakadályozhatja a kereskedelmet és megakadályozhatja sikerét.”²³

A közgazdászokhoz és a jogászokhoz hasonlóan tehát ekkor már az egyház figyelmének középpontjába is az egyének viselkedése és a magánszemélyek közötti megállapodások kerültek. Első lépésben még úgy vélték, hogy az igazságos ár érvényesítéséhez szükséges közösségi korlátozások kiegészíthetők az olyan individuális erkölcsi szabályokkal, mint a megbízhatóság és jóhiszeműség. Később viszont már úgy gondolták, hogy a közösségi korlátozások akár fel is válthatók az egyéni erkölcsi előírásokkal. A vallás előnye az, hogy követhető spirituális elveket, szellemi ösztönzést nyújt, amelyek elfogadása mindenki egyéni belátására van bízva, mert „Isten megbosszulja a csalásokat, még akkor is, ha titkosak”.²⁴ Angers papsága ezért büszkén rámutathat a „vallás azon gyakorlati előnyeire”, amelyek kétségtelenül minden más intézménynél jobban hozzájárulnak „a társadalom számára olyannyira fontos” kereskedelem fejlődéséhez. Az igazságos ár, és

²² Pontas 1715.

²³ *Conférences ecclésiastiques du diocèse d'Angers sur les états 1776*: 3. 282.

²⁴ *Conférences ecclésiastiques du diocèse d'Angers sur les états 1776*: 3. 301.

vele együtt számos, egyszerre erkölcsi és gazdasági tartalommal rendelkező dolog végül alárendelődik a kereskedelem mindennél előrébb való érdekeinek, és erre a papság is az áldását adja.

HATEKONY ÉS TISZTESSÉGES VERSENY

Míg az egyház és a jogászok, annak érdekében, hogy ne zavarják meg a kereskedelmi folyamatokat, fokozatosan felhagytak azzal az elképzeléssel, miszerint az igazságos ár fogalma alkalmazható a gazdasági cserék során, addig a politikai gazdaságtan a 18. század közepétől egyre inkább arra törekedett, hogy a verseny gondolatát összekapcsolja az igazságosság fogalmával. A verseny fogalmát a szereplők közötti konfrontáció modern értelmében használták, vagyis ellentétesen a versenynek az igazságos ár gazdaságtanára jellemző, intézményesen konstruált felfogásával. Sőt, néhányuk számára a verseny volt az egyetlen módszer az igazságosság érvényre juttatására a kereskedelemben. Montesquieu-nek is ez a véleménye, amit már *A törvények szellemében* megfogalmazott 1748-ban: „A verseny az, amely az áruk igazságos értékét megszabja, és a köztük fennálló valódi viszonyt megállapítja.”²⁵

A 18. század közepén az első francia liberális közgazdászok, így Vincent de Gournay, a kereskedőből a kereskedelem intendánsává váló főtitisztviseelő és társai új elemmel egészítették ki ezt az érvelést. Rámutattak, hogy a verseny miként járul hozzá az érdektől hajtott túlzások korlátozásához, ezzel pedig az igazságos ártól való eltérés csökkentéséhez, vagyis a verseny természetes módon vezeti rá a kereskedőket arra, hogy becsületesen és erkölcsileg elfogadható módon viselkedjenek. Ebből következően az a piac, ahol érvényesül a verseny, csak mérsékelt nyereséget tesz lehetővé, ami egyben további bizonyíték arra, hogy a verseny igazságos árhoz vezet. Clicquot de Blervache ugyanezen az alapon vezette le azt, hogy ha igaz is, hogy a kereskedő minden erőfeszítését tőkájének növelésére fordítja, az sem kevésbé igaz, hogy „törvénytelen és egyszeri, alkalom adta” nyereség révén nem képes „szilárd és állandó” vagyona szert tenni, hanem csupán a „becsületesség igazságos keretei” által korlátozott, szerény nyereségek sora által. Ügyfeleinek megtartása érdekében ezért „maga a nyereségvágy kényszeríti a kereskedőt arra, hogy ne csaljon. Annál is erősebb ez a fék, mivel az önérdék természetéből fakad, és ez a fék a verseny révén mindig létezni fog.”²⁶

A verseny tehát garantálja a gazdaság egészének hatékonyságát, és ugyanakkor biztosítja a tisztességes kereskedelem szabályainak érvényesülését egy olyan, valóban liberális gyakorlatnak köszönhetően, ahol az erkölcsi normák önkéntes tiszteletben tartása nem lelkiismereti megfontolásokra, hanem az érdekre épül.

²⁵ Montesquieu 2000: 491. Sebestyén Pál fordítása.

²⁶ Blervache 1758: 63.

Gournay liberális köre szerint az *Ancien Régime* szabályozó gazdasága csak védelmezőinek tévedése volt, akik abból a meggyőződésből indultak ki, mintha a kereskedőknek és a gyártóknak nem volna más céljuk a nép megtévesztésénél. A tévedés nem az, hogy félreismerik a gazdasági szereplők belső erkölcsiségét, hanem az, hogy nem értik a kereskedelmet valóban mozgató erőket. A gondolkodás ezen átalakulásának emblematikus szerzője Turgot, aki egyszerre volt közgazdász és az állam szolgálatában álló vezető hivatalnok. Gournay egyik szövegéhez fűzött megjegyzésében Turgot a következőket mondja:

„Mit tesz a bíró [a legigazságosabb ár meghatározása érdekében]? Megpróbálja rögzíteni a piaci árat az alatt, amit alapárnak nevezhetünk? Jaj neki, ha sikerül! Hamarosan megszűnne a kereskedelem. [...] Feltehetően arra törekszik, hogy a folyó árat méltányos szinten rögzítse, amely sem a fogyasztót, sem az eladót nem sérti, vagyis azt teszi, amit a verseny sokkal biztosabban megtenne nélküle is. De milyen eszközöket használjon, hogy felismerje a méltányos árszintet? Mindegyik kereskedő nagyon jól ismeri ezt, mert tudja, mennyibe kerül neki az áruja [...], és mivel mindegyik kereskedő elvégzi ezt a számítást, a verseny egész biztosan lecsökkenti az árat, és korlátozza a nyereséget, amennyire csak lehet, anélkül azonban, hogy a termelést károsítaná. A bíró azonban teljesen figyelmen kívül hagyja minden egyes dolognak ezt az alapvető értékét.”²⁷

Az akkor már pénzügyminiszter Turgot által 1774-ben kihirdetett ediktum a gabona szabad kereskedelméről ugyanebben a szellemben született. A rendeletben egyaránt megtalálható az igazságos és a természetes ár (vagyis a versenypiacon elért ár) megfeleltetése és a gazdasági szereplők önkorlátozó magatartásának elve is.²⁸ Érdemes felfigyelnünk Turgot szóhasználatára is. Az „igazságos ár” kifejezés a 18. században még gyakran felbukkant ugyan a gyakorlatban vagy jogi szövegekben, a gazdasági irodalomban azonban nem fordult elő. Turgot tehát nem véletlenül használta. Nagyon is figyelt a szavak jelentésére, és tudatosan használta az igazságos ár kifejezést a természetes piaci ár értelmében. Ez tette ugyanis lehetővé számára, hogy az igazságos árnak tulajdonított erkölcsi tartalmat hozzákapcsolja a gabonakereskedelem liberalizálásának politikájához, amit akkoriban épp az igazságosság hiánya miatt mind a nép szélesebb rétegei, mind pedig a tudományos közvélemény egy része erősen bíralt.²⁹

Az, hogy a felvilágosodás politikai gazdaságtanában általánosan elfogadottá vált az az elv, amely szerint a szabad verseny az egyetlen módja az igazságos ár elérésének, oda vezetett, hogy a piaci ár és az igazságos ár közötti különbség – és így tehát a spekuláció – többé már nem volt elképzelhető. Ez magyarázza, hogy

²⁷ Turgot 1913: 385–386.

²⁸ Kaplan rámutat Turgot őszinteségére: „amiben Turgot őszintén hisz, az az, hogy a liberális egyensúly a jó árból »igazságos árat« csinál mind a termelők, mind a fogyasztók számára” (Kaplan 2017: 64).

²⁹ Erről lásd Steven Kaplan fontos könyvét: Kaplan 1976.

a gondolkodásban az igazságos ár eltűnt, és helyébe a piaci ár lépett a 18. század második felében, és ezért vált a verseny a politikai gazdaságtan alapvető elvévé. A verseny mindenekelőtt garantálja a kialakuló polgári társadalom két alapvető politikai értékének tiszteletét: az igazságosságát és a szabadságát (a vállalkozás és a meggazdagodás szabadságát). Biztosítja emellett azt is, hogy az árucserében kialakuló árak ne a piacok szeszélyének vagy az emberi gonoszságának legyenek betudhatóak, hanem a gazdaság alapjait tükrözzék, és ezért a tudomány hatáskörébe tartozzanak. „A verseny elvének köszönhető, hogy a politikai gazdaságtan jogot formálhat arra, hogy tudománynak tartsa magát” – írta John Stuart Mill.³⁰ Ilyen alapokon alakult ki egy tudományos politikai gazdaságtan, először a klasszikus gondolkodás, majd a neoklasszikus elmélet keretében. Korántsem arról volt szó, hogy a formálódó közgazdaságtan az erkölcstannal szemben önálló sodna, amint azt gyakran írják. Ez a folyamat a korabeli közgazdászoknak azt a meggyőződését jelentette meg, hogy a politikai gazdaságtan – legalábbis idealizált, azaz elméleti és utópisztikus változata – magában foglalja az etikát, mivel annak minden követelményét figyelembe veszi. Annak lehetetlensége, hogy kidolgozzanak egy életképes alternatív gazdasági erkölcstant, vagyis olyat, amelyik nem áll ellentétben a növekedéssel, és nem ellenzi a meggazdagodást, szintén az előbbieket mellett szóló nyomós, közvetett érv volt.

Ennek a tudományos hagyománynak az első eredményei az 1870-es évek elején mutatkoztak meg, amelyeket a Stanley Jevons és Carl Menger munkái által elindított marginalista forradalom, illetve az általános egyensúlyelmélet első, Léon Walras-féle megfogalmazása fémjelzett. Az árucseré résztvevőinek természetes szabadsága tiszta és tökéletes verseny teszt lehetővé. Ez természetes módon alakítja ki a helyes csereértéket, azaz az igazságos árat, amely egyszerre jelent egyensúlyi és egyben az igazságosság követelményeinek megfelelő árat. Egyesek e tekintetben a procedurális igazságosság gondolatára utaltak: a tisztességes árfolyamok valóban az eljárás igazságosságának, azaz a piac megfelelő működésének köszönhetően érhetők el, azzal az alapvető sajátossággal azonban, hogy ennek a procedurális igazságosságnak az érvényesítéséhez nincs szükség semmiféle állami beavatkozásra (ellentétben például a gabonarendtartással), hiszen a szereplők szabad cselekvéséből és – a 18. század kifejezésével élve – egy általános *laissez-faire*-ből következik. A hatékony és igazságos ár elérése tehát akkor biztosított, ha tiszteletben tartják a verseny feltételeit (az információ minősége, a cselekvők észszerűsége stb.). A közgazdaságtan lényege ezekre az állításokra épült egészen a 20. század végéig. Az általános egyensúly létezését tökéletes verseny esetén matematikailag Kenneth Arrow és Gérard Debreu bizonyította az 1950-es évek elején, rendkívül speciális és igen kevésbé reális feltételek teljesülése mellett (csökkenő hozam létezése, tökéletes verseny, tökéletes információ stb.). Ez az általános egyensúly valóban olyan árakat eredményez, amelyeket a közgazdász igazságosnak tart, mivel ténylegesen biztosítják, hogy a termelési tényezőket (beleértve a munkát is) a határtermel-

³⁰ Mill 1885: 175.

kenységük szerint fizessék meg, vagyis arányosan azzal a hányaddal, amellyel ki-ki részt vesz a javak megteremtésében. Ám még az említett szigorú feltételek is csak a kommutatív és nem a disztributív igazságosság meglétét garantálják. A liberális paradigma védelmezője azonban, jellemzően gazdasági szempontból, rámutathatna arra a tényre, hogy az egyensúlyi ár hatékonysága biztosítja a rendelkezésre álló források (tőke, munkaerő stb.) lehető legjobb elosztását. Más szóval, ha az elosztás nem követi is a disztributív igazságosság elveit, ezt részben ellensúlyozza az elosztható vagyon volumenének növekedése. Ezenkívül az általános egyensúly egy Pareto-optimum (vagyis Pareto-hatékony elosztás). Ne felejtjük el, hogy ez utóbbi minden bizonnyal az igazságosság kritériuma, de nagyon minimális értelemben, mivel az egyensúly akkor tekinthető optimálisnak, ha nem lehet javítani egyetlen cselekvő helyzetét sem anélkül, hogy legalább egy másik helyzetét ne rontanánk, a megfigyelt elosztás igazságosságáról nem is szólva. Az igazságosság tehát nem egy erre a célra intézményesen konstruált eljárás eredménye, hanem egyedül csak a versenyé, más szóval a piaci erőké – feltéve, hogy a piac szabadon működik.

Ez az elemzés az „igazságos” kifejezésnek és főként magának a fogalomnak a gazdaságból való szinte teljes kiküszöbölését eredményezi, mivel az igazságos ár összeolvad a versenyképes piaci árral. A kifejezés azonban feltűnhet bizonyos sajátos összefüggésekben, amelyeket mindig a verseny elsőbbsége jellemez, vagyis olyan jelentés társulhat hozzá, amely nagymértékben független az igazságos ár hagyományától. Turgot-hoz hasonlóan a szemantikai kétértelműség nagy szerepet játszik és erkölcsi legitimitást ad a gazdasági cselekvésnek. Vegyük a *fair value* közelmúltbéli példáját. Ez a fogalom 1975-ben jelent meg az Egyesült Államokban hatályos számviteli alapelvek megállapításáért felelős amerikai testület, a Financial Accounting Standards Board szabványában, és azért vezették be a számviteli standardokban, hogy jelölje azt az igazságos árat (vagy értéket, a két kifejezés összekeveredik az irodalomban), amellyel egy eszköznek szerepelnie kell a társaságok mérlegében. 2005 óta a társaságoknak mérlegükben a nemzetközi pénzügyi beszámolási standardokat (International Financial Reporting Standards, IFRS) kell használniuk. Ezek között szerepel az IFRS 13 („valós/igazságos érték meghatározása”), amely előírja, hogy az eszközök értékét nem a bekerülési (azaz a beszerzési) értéken kell figyelembe venni, ahogy korábban a vállalatok többnyire tették, hanem az aktuális árak szerint; ezt nevezik *fair value*-nak. Meghatározása szerint „az az összeg, amelyért valamely eszköz áruba bocsátható, vagy egy kötelezettség kiegyenlíthető jól tájékozott, egyetértésre hajlandó felek között, akik a verseny normális feltételei között cselekednek”. A verseny vagy a normális tranzakció fogalma valójában az „aktuális piaci feltételeknek” felel meg.³¹ A valós/igazságos könyvelés szerinti érték tehát a piaci értékkel (*market value*) egyenlő, abból a megfontolásból kiindulva, hogy ha a verseny és az információ feltételei megfelelőek, akkor az információs hatékonyság elve elvileg biz-

³¹ Lásd *Journal officiel de l'Union européenne*, 29. 12. 2012 (online).

tosítja, hogy a piaci ár a valós érték. Ebből következően ennek a piaci árnak a méltányossága nem vitatható, ha ezen – mint az új számviteli standardok kezdeményezői – azt a tényt értik, hogy az megfelel az eszköz belső értékének. Ezzel szemben ugyanakkor a *fair value* fogalmának felhasználására úgy is tekinthetünk, mint ami a piac erényeiben való (legalábbis) naiv hitnek a következménye, azaz annak a hitnek, hogy a piac képes kifejezni, ha nem is az igazságot – a *fair value* kifejezés ebből a szempontból félrevezető –, hanem inkább valami olyat, ami összhangban áll a gazdaság alapjaival. A pénzügyi piacok rövid távú jellege és önreferenciális mechanizmusaik oly gyakran megfigyelt destabilizáló ereje azonban elegendő annak megállapításához, hogy a *fair value* nemcsak távol áll a régi igazságos ártól, amelyet áthatott az erkölcs és a dolgok szokásos menete, hanem még az eszközök belső értékétől is. A szabályozó hatóságok hosszú időn keresztül óvatosságból részesítették előnyben a beszerzési árakat.

A piacnak az a felfogása, miszerint a hatékony versenynek köszönhetően képes a valós és igazságos árak, illetve a könyvelés számára a *fair value* meghatározására, hosszú időn keresztül nagyon széles körben elfogadott volt a közgazdászok körében. Ennek az egyetértésnek mély elméleti, de ideológiai okai is vannak. Innen nézve még meglepőbb, hogy ugyanezen közgazdászoknak a legnagyobb nehézségeket jelentette annak meghatározása (elméleti szempontból), hogy mi a verseny, mik a jellemzői és tulajdonságai.³² Igen sokat mondó erre nézve, hogy a tiszta és tökéletes verseny fogalmát csak 1921-ben fogalmazta meg Frank Knight.³³ Ráadásul ez a tudományos definíció csak olyan szűkre szabott és ennél fogva irreális feltételek mellett érvényes, hogy az 1930-as évektől megjelentek a tökéletlen verseny első modelljei is Edward H. Chamberlinnek és Joan Robinsonnak a jóvoltából. A versenynek az igazságosságra gyakorolt hatásait illetően már korábban is számos kétségüket fogalmazták meg azok, akik az érvelésük középpontjába helyezték a versenyt. Adam Smith is így tett. Jóllehet kimutatta, hogy a munkaértékre alkalmazott verseny garantálja a tisztességes cserét, mivel elméletileg az áruk cseréje a bennük megjelenő munka mennyisége alapján történik. Ebben az értelemben a természetes ár valóban igazságos ár, és a munkaérték elmélete biztosítja a kommutatív igazságosság tiszteletben tartását. Smith azonban azt is kifejti, hogy csak egy „nagyjából méltányosságról” van szó, mivel egy kapitalista gazdaságban a piaci csere valósága, valamint a munkáltató és a munkavállaló közötti erőviszonyok következtében a bér valójában csak a megélhetés minimumát biztosítja. Ugyanerre a következtetésre jut az általános egyensúly atyja, Léon Walras is. Ha a tökéletes verseny kihozza is a „valódi” árat, amely biztosítja az egyensúlyt és az igazságosságot a piacokon, a gyakorlatban nincs garancia arra, hogy a bérek mindig megegyezzenek a hozzájárulással a javak előállításához, és hogy meghaladják a megélhetési minimumot. Walras ezért arra a következtetésre jut, hogy a munkavállalók szervezetei és

³² Lásd erről George J. Stigler észrevételeit: Stigler 1957.

³³ Knight 1921.

a szakszervezetek fontosak ahhoz, hogy a bérek „igazságosak” legyenek, vagyis megegyezzenek a munka határtermelékenységével. Eszerint tehát az igazságosság elveit, amelyeket a szabad és versenyelvű piacok rendszerének kellene biztosítania, valójában csak a munkavállalók ébersége garantálja!

Egyes közgazdászok egyébként, bár osztják a neoklasszikus elméletnek azt az elképzelését, miszerint a verseny a természetéből következően igazságos, mivel a cselekvők szabadságán és szabad kezdeményezésén alapul, azt az elvet már nem fogadják el, hogy a természetes vagy spontán verseny mindig tisztességes. Ez a helyzet az ordoliberalis iskolához tartozó közgazdászokkal. Az 1930-as évek elején Németországban megjelenő ordoliberalizmus ugyanúgy elutasította a klasszikus *laissez-faire* liberalizmust, mint az akkoriban a Szovjetunióban és Németországban is alkalmazott terv- vagy irányított gazdaságot. Az amerikai újságíró, Walter Lippmann ezt így magyarázta a híres, 1938-ban Párizsban megrendezett konferencián, ahol kifejtették ennek az új liberalizmusnak az alapelveit:

„[Neo]liberálisnak lenni nem olyan, mint a »manchesteri liberalizmus«, vagyis hagyni, hogy az autók minden irányba közlekedjenek, ahogy csak nekik tetszik, ami szüntelen torlódásokhoz és balesetekhez vezet; de nem is olyan, mint a »tervező« (*planiste*), vagyis megszabni, hogy az egyes autók mikor és milyen útvonalon közlekedhetnek; hanem azt jelenti, hogy érvényesítünk egy forgalmi rendszabályt.”³⁴

Lippmann úgy vélte, hogy az állam feladata olyan normatív keret létrehozása és fenntartása, amely lehetővé teszi a gazdasági szereplők közötti szabad és tisztességes versenyt, mivel ilyen keretet a cselekvők spontaneitása nem tud létrehozni. Első megfigyelésük szerint a korabeli Németországban és általában a korszak kapitalista gazdaságaiban a gazdasági szabadság és a spontán, ellenőrizetlen verseny eszközként szolgált a vállalkozók számára piaci erejük növelésére, sőt monopóliumok kialakítására is. Ez a megfigyelés, amelyet egyébként egy 18. századi hivatalnok is megtehetett volna, adta az ordoliberalizmus alapjait. Az irányzat gondolkodóit ez indította arra, hogy szakítsanak a spontán és természetes piaci rend elképzelésével. Ahogy azt az *Ordo*, vagyis az irányzat folyóiratának első kiadásában 1937-ben írták, a verseny nem „természetes esemény”.³⁵ Az irányított gazdaság és a szabad gazdaság kudarcaival szemben egy harmadik útra kell lépni: a szabályozott versenyre (*Wettbewerbsordnung*). Ez a rend egyszerre absztrakció és egyedi fogalom, mivel egy konkrét és jól körülhatárolt tér-idő keretrendszerben gyökerezik, a korabeli Németországban. „A rendezett verseny tehát sajtáságosan német, amelyet azonban egyetemes elméleti koncepció ihletett.”³⁶ A természetes rend hiányában, amelynek az ordoliberalisok egyáltalán nem adtak hitelt, az állam feladata, hogy megszervezze és alkalmazza a szabályozott versenyt. Ez egyrészt a verseny minden megszorításával szembeni fellépést jelent,

³⁴ Rougie 1939: 16.

³⁵ Armand 2014: 32.

³⁶ Armand 2014: 28.

másrészt egy *Entmachtungspolitik* érvényesítését, vagyis egy olyan kereskedelem-szervezési politikát, amelynek a célja, hogy megfossza piaci hatalmuktól azokat, akik birtokolják.³⁷ Jóllehet egy pontosan meghatározott, igazságos ár érvényesítésének gondolata nem jelenik meg, de egy ilyen politikának lehetővé kell tennie egy méltányosabb, azaz a társadalom valamennyi tagjának érdekeivel jobban egyező árat. Mindehhez a társadalmi kötelek meglehetősen konzervatív elfogása társul, hiszen a javak elosztásán keresztül tiszteletben tartják az elfogadott társadalmi rendet.³⁸ Egyszerűbben: ezek az eljárások emlékeztetnek az igazságos ár politikai gazdaságtanának egyes alapvető szempontjaira. Az ordoliberalizmus tagadhatatlan hatása a háború utáni német gazdaságpolitikára és a szociális piacgazdasággal elért sikereire, majd pedig az európai építkezés 1957 utáni kezdetére, mind ennek a projektnek a koherenciáját és hatékonyságát jelzik. A következő években azonban az amerikai monopóliumellenes politikák révén részben újragondolt ordoliberalis előírásokat fokozatosan szűkítették, és az ordoliberalizmus végül olyan egyszerű európai versenypolitikává vált, amelyből teljesen elmaradnak az utalások a társadalmi igazságosságra vagy méltányosságra.

POLITIKAI GAZDASÁG ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG GONDOLATA

Az, hogy Arrow és Debreu 1950 és 1970 között bizonyította az általános egyensúly létezését, valódi intellektuális bravúr. Ennek azonban kevés a haszna a világ megértésében és alakításában, főleg mivel empirikusan nem tesztelhető. Az egyik fő nehézség, amint már említettük, hogy rendkívül speciális feltételek teljesülése szükséges hozzá, és a tartalma a társadalmi igazságosság szempontjából nagyon korlátozott. Noha sok közgazdász kétségtelenül egyetértene azzal, hogy a Walras-féle árfolyamok igazságosak, ez az állítás keveset mond az elért bérszínvonal társadalmi vagy erkölcsi jelentéséről. 1970-től azonban kibontakozott egy fontos változás: néhány kutató kezdte elfogadni azt a hipotézist, miszerint a társadalmi szereplők szem előtt tartanak olyan etikai normákat, amelyek a viselkedésüket irányítják, nemcsak általában az életben, hanem a gazdasági tevékenységeikben is. Ebből következően itt már nem a tisztességes gazdasági mechanizmusok feltalálásáról volt szó, hanem annak megértéséről, hogy milyen normák határozzák meg a szereplők viselkedését, és hogy ezeknek milyen következményeik vannak a rendszer működésére nézve. Ezeket a közgazdászokat tehát már nem valamilyen morális szükséglet motiválta, hanem a tudományterületük hiányosságainak kiküszöbölésére törekednek.

³⁷ Lásd Röpke 2009. Röpke bírálja azt a gondolatot, amely Adam Smithtől a neoklasszicista absztrakcióig végigvonult a közgazdasági diskurzuson, és amely szerint a szabad kereskedelem a gazdasági tevékenységek morálisabbá válásához vezet.

³⁸ Commun 2016.

GAZDASÁGELMÉLETEK ÉS ETIKAI NORMÁK

Az első nehézség, amelyet az általános egyensúlyra épülő megközelítés elhanyagolt, de amelyet az elméleti közgazdászok új generációja figyelembe vett, annak a megértése volt, miként működik egy gazdasági rendszer, amikor a minőségre (különösen a termékekre és a szolgáltatásokra) vonatkozó információk nem tökéletesek. Ez alapvető probléma, mivel a gazdasági információk nagy része magánjellegű, tehát aszimmetrikus. A tökéletlen és aszimmetrikus információra irányuló munkák tették lehetővé az 1970-es években George Akerlof, Joseph Stiglitz vagy Michael Spence³⁹ számára – egy olyan pillanatban, amikor az általános egyensúly elméletének vonzereje csökkenni kezdett –, hogy kimutassák: a piacok minden korlátozás nélküli szabad működése nemcsak rossz gazdasági teljesítményre vezet,⁴⁰ de a leggyakrabban a társadalmi igazságosság semmiféle formája sem következik belőle. Felmerülhetett volna az állami beavatkozás gondolata – például, hogy az információterjesztés javításának céljából központilag termékosztályokat határozzanak meg –, ám a közgazdász-társadalom, különösen az angolszászoké, természetéből fakadóan nagyon vonakodik attól, hogy aktív szerepet adjon az államnak a piacokon. Ezért egy másik utat tártak fel. Annak a gondolatnak a komoly megfontolásáról van szó – amely korántsem magától értetődő az általános egyensúly ortodox felfogása szellemében képzett közgazdászok számára –, hogy a társadalmi cselekvők a hasznuk maximalizálása helyett egyéni és közösségi etikai normák szerint is viselkedhetnek. Egyes közgazdászok rájöttek, hogy pusztán piaci mechanizmusok (a kereslet és a kínálat konfrontációja) nem magyarázzák az árak, a nyereség és a bérek alakulását, és hogy amit immár piaci kudarcoknak, *market failures*nek neveznek, azok nem átmenetiek és korlátozottak, és okaik egyre számosabbak. A probléma általános és strukturális volt, mivel a közgazdászok modelljei olykor nem egyszerűen csak elégtelenül megközelítők voltak, de olyanok is akadtak köztük, amelyek nagyon távol álltak a valóságtól. „Valójában a megfigyelt árképzési magatartás messze áll attól, ahogy egyénileg kalkulálnád” – írta Arthur Okun.⁴¹ Hogyan magyarázhatjuk a különbségeket a gazdasági realitások és a standard *profit-maximizing* modell között? Különösképpen hogyan magyarázzuk a munkanélküliséget, amely az 1980-as években az Egyesült Államokban nagyon magas szintet ért el? A válasz az, hogy a társadalmi cselekvők a gazdasági rendszeren kívül meghatározott normák szerint viselkednek. Ezeket a normákat morálisnak lehet minősíteni, mivel a szereplőknek azt az elképzelését tükrözik, hogy milyenek kell lennie a gazdasági igazságosságnak, különös tekintettel az árakra vagy a fizetésekre. Ezért komolyan meg kell vizsgálnunk a társadalmi szereplőknek a helyes magatartásról kialakí-

³⁹ Ennek az új generációnak az elismerése volt, amikor az említett három tudós kapta meg a 2001. évi Nobel-díjat a piacok aszimmetrikus információk alapján zajló működésének elemzéséért.

⁴⁰ Akerlof 1970. Ezt a cikket, amely a közgazdaságtan egyik legtöbbet idézett írása lett, először három vezető folyóirat, köztük az *American Economic Review* is visszautasította.

⁴¹ Okun 1981: 170.

tott reprezentációit és ezek következményeit, ahelyett, hogy a piacok működésére nézve egy nagyon is hipotetikus *homo economicus* választásaiból próbálnánk következtéseket levonni.

E tekintetben George Akerlof és Janet Yellen alapvető szövegeket írt a méltányos bérek (*fair wage*) kérdéséről.⁴² Céljuk az volt, hogy feltárják annak a munkavállalói viselkedésnek a gazdasági rendszerre gyakorolt hatásait, amely az általuk *fair wage-effort hypothesis*nek nevezett teóriát követné. E hipotézis szerint a dolgozóknak megvan a maguk elképzelése arról, hogy mi is a tisztességes bér a munkájukért. Az elv lényege az, hogy a munkavállalók folyamatosan összehasonlítják az általuk méltányosnak ítélt fizetést azzal, amit kézhez kapnak. Ha az utóbbi kevesebb, mint az előbbi, akkor az ennek megfelelő arányban korlátozzák munkájuk intenzitását és hatékonyságát az igazságosság érvényesítésének érdekében. A két szerző a hipotézisét a gazdaságon kívüli érvek hosszú sorával igazolta, egyaránt támaszkodva a pszichológiára (mint az *equity theory* és a hozzá kapcsolódó empirikus tanulmányok), a szociológiára és az antropológiára. Ezek a más társadalomtudományokra való hivatkozások alapvetően fontosak, mivel a szerzők szerint éppen az magyarázza a gazdasági modellek gyenge képességét a valóság megértésére, hogy a szokásos közgazdasági gondolkodás figyelmen kívül hagyja a többi társadalomtudomány eredményeit.⁴³ A munkavállalók viselkedését befolyásoló erkölcsi norma figyelembevételének következményei igen figyelemre méltók. Az információ aszimmetriája miatt a munkáltató nem tudja, az alkalmazottja milyen intenzitással végzi a munkáját, ezért kénytelen megfordítani az érvelést: a fizetést nem a megtett erőfeszítésnek megfelelően adja, hanem abban a reményben, már ha elég magas ez a fizetés, hogy az erőfeszítés optimális lesz. Ebből az okból kifolyólag a munkáltató arra fog jutni, hogy magasabb fizetést kínáljon, mint amit a verseny önmagában diktálna. Fennáll tehát annak kockázata, hogy a megítélt javadalmazás magasabb lesz, mint az egyensúlyi bér (ami a határtermelékenységnek felel meg), amely munkanélküliséghez vezet. A kockázat annál is nagyobb, mivel „a munkavállalók jellemzően hajlamosak saját teljesítményüket felülértékelni”,⁴⁴ ami kedvez egyrészt a *fair wage* és a tényleges bérek közötti, másrészt pedig a *fair wage* és az egyensúlyi bér közötti eltérésnek.

⁴² Akerlof–Yellen 1988, 1990.

⁴³ „A legtöbb elméleti közgazdász, úgy hiszem, azt mondaná, hogy a jó közgazdasági elmélet olyan modellek érdekes eredményeivel foglalkozik, ahol minden ágens egyéni maximalizáló viselkedést folytat. Az egyéni maximalizáló viselkedés feltevése erőteljesen korlátozza a lehetséges gazdasági modellek körét.” Akerlof 1984: 2.

⁴⁴ Akerlof–Yellen 1988: 48.

KÍSÉRLETI KÖZGAZDASÁGTAN ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG IRÁNTI ÉRZÉKENYSÉG

Függetlenül attól, hogy a munkavállalók miként vélekednek a méltányos fizetésről, amelyről az elképzeléseik nyilvánvalóan megkérdőjelezhetők, az idézett tanulmányokban az az érdekes, hogy elengedhetetlennek tartják a gazdaság szereplőit vezérlő etikai normák figyelembevételét, annak érdekében, hogy megértsék a gazdasági életet és az olyan fontos kérdéseket, mint az alulfoglalkoztatottság. A racionális, profitmaximalizáló gazdasági szereplőket feltételező elképzelésektől való elfordulás mutatkozott meg az 1980-as években megjelenő új irányzatban, a kísérleti közgazdaságtanban is. Ez az irányzat pszichológusok és közgazdászok vezetésével, empirikus kísérletekkel (terepen vagy laboratóriumi körülmények között) igyekezett elemezni a gazdasági szereplők nézőpontját (például a monetáris veszteségekről és nyereségekről, vagy a fogyasztói választásokról) és a kockázathoz való beállítódásukat. De a kísérleti közgazdaságtan kutatásainak homlokterébe álltak azoknak az igazságosságra vonatkozó normáknak az empirikus meghatározásai is, amelyek alapján a társadalmi szereplők az egyének vagy a vállalatok viselkedését minősítik. A cél a gazdasági realitások megítélésére alkalmazott közös normák/sztenderdek (*standards commons*) meghatározása volt.

Daniel Kahneman, Jack Knetsch és Richard Thaler egy 1986-os cikkben a „community standards of fairness” kérdését vizsgálta az árakkal és a bérekkel összefüggésben.⁴⁵ Fiktív helyzeteket mutattak be önkéntesek egy csoportjának, és azt kérdezték, hogy véleményük szerint a helyzet igazságos-e vagy tisztességtelen. Egy ilyen fiktív helyzetre az alábbi példát idézhetjük:

„13. kérdés: Egy élelmiszerlánc sok közösségben rendelkezik üzletekkel. Legtöbbjük versenyben áll más élelmiszerboltokkal. Az egyik közösségben a láncnak nincs versenytársa. Noha költségei és értékesítési volumene ugyanaz, mint másutt, a lánc átlagosan 5%-kal magasabb árakat határoz meg, mint más közösségekben. Eredmények (N = 101): Elfogadható: 24%, Tisztességtelen: 76%.”⁴⁶

Az első megfigyelés szerint az egyéni ítéletek egy többségi vélemény felé konvergáltak, aminek alapján beszélhetünk az igazságos társadalom egyfajta ideáljának létezéséről.⁴⁷ Ennek az igazságos társadalomnak a legfontosabb jellemzője,

⁴⁵ Kahneman–Knetsch–Thaler 1986.

⁴⁶ Kahneman–Knetsch–Thaler 1986: 735. Kiemelendő a hasonlóság azokkal az esetekkel, amelyeket Jean Pontas tanulmányozott a *Dictionnaire de cas de conscience* című, erkölcsi kérdéseket vizsgáló művében. A példák hasonló típusúak, és nagyon egyszerű üzleti etikai problémát vetnek fel. Az egyetlen különbség természetesen az, hogy a válaszokat nem a teológus adja, aki az erkölcsoteológia szabályait alkalmazza, hanem maguk a társadalmi szereplők, akik meghatározzák a jót és a rosszat. A kérdés, ami nem merül fel, az ezeknek a népszerű erkölcsi szabályoknak az eredete.

⁴⁷ Az esetek túlnyomó többségéről olyan ítélet születik, amelyet a kísérletben részt vevők több mint kétharmada oszt.

hogy a tagjai kötődnek egy bizonyos normalitáshoz. Az igazságos árak vagy bérek esetében a hivatkozási alapul szolgáló norma az a szint, amely a közelmúltban volt általánosan tapasztalható, feltéve, hogy a feltételek maguk is normálisak. „Egy cég és partnere közötti korábbi tranzakciók referenciaügyletként szolgálhatnak.”⁴⁸ Ez az állítás nemcsak a fizetésre, de a profitra is vonatkozik. A javadalmazás bizonyos csökkentését etikailag elfogadhatónak lehet tekinteni, ha a vállalaton belüli veszteségek indokolják, vagyis ha a szokásos nyereséget nem éri el a cég. Ez azt sugallja, hogy a gazdaságilag igazságos társadalmat nem annyira a javak elosztásának pontos normái jellemzik, mint inkább a gazdasági helyzetek stabilitása. Mindez párhuzamba állítható a régi társadalmak igazságos ár fogalmával, mivel ugyanannak az állandóságnak, normalitásnak a kereséséről van szó itt a gazdasági kapcsolatokban, miközben az instabilitást az emberek a különféle manőverezési kísérletekkel és spekulációkkal kapcsolják össze. Ennek hatása van a piac várható működésére is. A következő állítás tehát központi szerepet játszik egy vállalkozás tisztességes magatartásának meghatározásában: „Ha egyetlen eladó értékesít olyan termékcsaládot, amely iránt különböző keresletek vannak az inputköltségek megfelelő változása nélkül, ott a legmagasabbra értékelt tételek hiánya fog bekövetkezni.”⁴⁹ A túlzott keresletnek ezért nem szabad magasabb árakat eredményeznie, ami igazságtalan lenne, mivel a termelési költségek növekedése nem magyarázza. E felvetés szerint tehát az igazságosság elveinek figyelembevétele a piac működésének megkérdőjelezéséhez vezetne, mivel nem tekinthető elfogadhatónak, hogy az árak változtatása szabályozza a kínálat és a kereslet közötti viszonyt, és így azt a jelző szerepet sem, amit az árak töltenek be a cselekvők informálásában. A kísérleti közgazdaságtan tehát ahhoz hasonló következtetésre jut, mint amit az elméleti közgazdász, George Akerlof javasolt: a „judgments of fairness” és a „perceptions of transactors’ entitlements” figyelembevétele jelentősen módosítja a piacok teljesítményét, ahhoz képest, ahogy az olyan közgazdaság-tudományi elemzések anticipálják őket, amelyek nem veszik figyelembe a viselkedések igazságosságának kérdését.

AZ ULTIMÁTUMJÁTÉK

Az egyének gazdasági magatartása és az általuk követett etikai normák kérdése tehát a 20. század végére központi problémává vált. Azok a megállapítások, amelyek szerint a kapitalista társadalmakon belül mind jobban növekszik az egyenlőtlenség, szintén hozzájárultak a gazdaság és az igazságosság közötti kapcsolat kérdésének előtérbe kerüléséhez. A gazdasági teljesítményt és a gazdasági igazságosságot immár elválaszthatatlannak tekintik, mert egyre inkább elfogadják,

⁴⁸ Kahneman–Knetsch–Thaler 1986: 730.

⁴⁹ Kahneman–Knetsch–Thaler 1986: 738. Ezt az aspektust a következő javaslat még pontosabban meghatározza: „Az árváltozások jobban reagálnak a költségek, mint a kereslet változásaira, és jobban reagálnak a költségcsökkenésre, mint a költségcsökkenésre.” (uo.)

hogy a szereplők viselkedését nem a szélsőséges individualizmus, hanem ettől távol eső normák irányítják. Ezért fontos e normák jobb megértése, amire számos vizsgálatban tettek kísérletet. Minden bizonnyal a leghíresebb közülük az „ultimátumjáték”.

Ez a játék lenyűgözi a közgazdászokat, és az egyik leggyakrabban használt teszt a kísérleti közgazdaságtanban. A szabály a következő: 100 eurót adunk A játékosnak, akinek ezt az összeget meg kell osztania B játékoskal. Ha ez utóbbi elfogadja a javasolt megosztást, mindkét játékos megkapja a meghatározott összeget, különben mindketten üres zsebbel távoznak. Ha mindkét játékos a tiszta gazdasági logikát követi, és önző módon nyeresége maximalizálására tör, akkor A játékosnak nagyon alacsony ajánlatot kell tennie, amelyet B játékos nem utasíthat el, mivel ha nem fogadja el, nem kap semmit. A laboratóriumi kísérletek azonban ettől az elmélettől igen távol eső eredményekhez vezettek: A játékosok átlagosan a 100 euró 40%-át kínálták fel, B játékosok pedig a 20%-nál alacsonyabb ajánlatokat leggyakrabban visszautasították. A kísérletekben részt vevő önkéntesek többnyire fejlett országokból (Egyesült Államok, Japán, Európa) származó egyetemi hallgatók voltak. A játék során mutatott viselkedésük hasonlósága alapján a közgazdászok arra a véleményre jutottak, hogy itt a kulturális normáknak kevés súlyuk van. Antropológusok és közgazdászok egy csoportja azonban ellenőrizni kívánta ezt a hipotézist úgy, hogy a játékot olyan személyekkel is kipróbálták, akik kulturálisan nagyon különböző népekhöz tartoztak, nevezetesen Afrika, Mongólia, Indonézia és Dél-Amerika rurális vidékein éltek.⁵⁰ Az első eredmény nem hozott meglepetést: egyetlen népcsoport képviselői sem követték az elméleti előrejelzést (jelentéktelen ajánlat és nagyon alacsony elutasítási arány). Váratlanabb volt viszont az a megfigyelés, hogy a legtöbb résztvevő kevésbé mutatkozott olyan önzetlennek, mint a nyugati hallgatók, s hogy a viselkedések sokkal differenciáltabbnak bizonyultak. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy ezeket a különbségeket elsősorban az árucseré intenzitása és a piacra jutás lehetőségének mértéke magyarázza. A legelszigeteltebb régiókban a javasolt megosztás nagyon egyenlőtlen volt, míg a megosztás az egyenlőséghez közelít azoknál a csoportoknál, amelyekben a piac fontos helyet foglal el.

Két tanulság vonható le ezekből a felmérésekből.⁵¹ Az első, és ez általános jelleggel kijelenthető, hogy a gazdasági viselkedésben az erkölcsi normák vitathatatlanul nagy fontosságra tettek szert. A piacot a tiszta számító egoizmusok ütközési terepének tekinteni olyan tévedés, amely gazdasági jelenségek félreértéséhez vezet. Ezenkívül az a tény, hogy ezek az etikai normák annál nagyobb szerepet játszanak, minél fejlettebb a piaci árucseré, ellentmond annak a sokak által elfogadott vélekedésnek, miszerint az igazságosság alapelvei a gazdaság régi, sőt archaikus működési formáira utalnak.

⁵⁰ Henrich–Boyd–Bowles–Camerer–Fehr–Gintis 2004.

⁵¹ Hangsúlyozni kell azonban ezen eredmények bizonytalan és ideiglenes jellegét, amelyek a kulturálisan nagyon sokszínű népekhöz nehezen adaptálható kísérleti és felmérési eszközökön alapulnak.

A második tanulság a személyes kapcsolatok helyére és szerepére vonatkozik a termelésben és az árucserében. Valójában talán nem is a piac mint olyan fontossága járul hozzá az altruizmushoz, hanem az a folyamatosság, amelyet a társadalmi szereplők fenntartanak a gazdasági érintkezésben, ezt a folytonosságot minden olyan társadalomban megtaláljuk, amelyik hajlandó a nagylelkű megosztásra. Ez a folytonosság egyben fel is értékeli a másokra fordított figyelmet, akikről tudható, hogy a jövőben, más tevékenységekben partnerek lesznek. Mindez arra ösztönözheti a közgazdászokat, hogy ismét az antropológia bizonyos alapvető kategóriái felé forduljanak, kezdve a viszonyosság jelenségével, amelyet mindeddig gyakran nem tartottak megfelelőnek a modern társadalmak leírására. *Do ut des*: valójában ez a megfogalmazás jellemzi általánosságban az egyéni gazdasági cselekvőt, különösen akkor, ha egy fejlett piacgazdaság szereplője. Az árucseré során kialakított személyes kapcsolatokat, amelyek hosszú távra szólnak és a gazdasági magatartásra jellemző erkölcsiség hordozói, többé már nem hanyagolhatjuk el, ha meg akarjuk érteni, miként is működik egy gazdasági rendszer.

* * *

A közgazdasági gondolkodás legújabb fejleményei, amelyek nyitottak a pszichológiai és antropológiai természetű megfontolásokra, azért érdekesek, mert segítenek megérteni a gazdaságot és az erkölcsi normákat összekötő komplex kapcsolatot. Ne feledjük azonban, hogy ezek hatása a gazdasági elemzésre akár általánosságban, akár az alkalmazott gazdaságpolitikai elvekre nézve, összességében nagyon csekély. Nyomon követtük azoknak a próbálkozásoknak a hosszú történetét, amelyek az erkölcsi normák és aggályok integrálására irányultak; egyfelől magukba a piaci mechanizmusokba, másfelől pedig azokba az elemzésekbe, amelyeket a közgazdászok ezekről kidolgoztak. Ez a történet egyben rámutatott arra is, hogy az erkölcsi aggályok, illetve a gazdasági elemzés és gondolkodás vizsgálata során mi a hangsúlyozandó két fő nehézség. Az első az, hogy amennyiben egy végletesen individualista és teljesen racionális társadalmi közeget tételezünk fel, nagyon nehéz számot vetni az egyéni és különösen a kollektív emberi viselkedés összetettségével. A társadalmi közegnek az ilyen típusú elképzelését a közgazdászok azért részesítik előnyben, mert lehetővé teszi formalizált modellek kidolgozását. A második nehézség, hogy a gazdasági szféra folyamatosan autonómiát követel magának, legalábbis a 18. század óta, annak a szabadságnak a nevében, amellyel a cselekvőknek a döntéseikhez rendelkezniük kell. Ezt a követelést egyébként a jog és a vallás is hamar magáévá tette. A gazdasági rendszer hatékonysága mellett érvek így aztán gyorsan és hosszú időre előtérbe kerültek a társadalmi szereplők erkölcsi elvárásaival szemben.

Fordította: Czoch Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akerlof, George 1970: The Market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics* (84.) 3. 488–500.
- Akerlof, George – Yellen, Janet 1988: Fairness and Unemployment. *American Economic Review. Papers and Proceedings* (78.) 2. 44–49.
- Akerlof, George – Yellen, Janet 1990: The Fair Wage-Effort Hypothesis and Unemployment. *Quarterly Journal of Economics* (105.) 2. 255–283.
- Akerlof, George 1984: *An Economic Theorist’s Book of Tales*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Antoine, Armand 2014: *Une autre vision de la concurrence. Théorie et politique de l’ordolibéralisme allemand*. Mémoire de Master, École d’Économie de Paris, Paris.
- Blervache, Clicquot de 1758: *Considérations sur le commerce, et en particulier sur les compagnies, sociétés et maîtrises*. Amsterdam.
- Henrich, Joseph – Boyd, Robert – Bowles, Samuel – Camerer, Colin – Fehr, Ernst – Gintis, Herbert 2004: *Foundations of Human Sociality. Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford University Press, Oxford.
- Commun, Patricia 2016: *Les ordolibéraux. Histoire d’un libéralisme à l’allemande*. Les Belles Lettres, Paris.
- Conférences ecclésiastiques du diocèse d’Angers sur les états 1776: Conférences ecclésiastiques du diocèse d’Angers sur les états*. Tomes 1–3. Desaint, Paris.
- Couchot 1710: *Le traité du commerce de terre et de mer à l’usage des marchands, banquiers, agens de change et gens d’affaire*, t. 2. Le Febvre, Paris.
- De Roover, Raymond 1955: Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth century to Adam Smith. *Quarterly Journal of Economics* (69.) 2. 161–190.
- Delamare, Nicolas 1710: *Traité de la police*. Tome 2. Hérisant, Paris.
- Denisart, Jean-Baptiste 1771: *Collection de décisions nouvelles*. Tome 2. Veuve Desaint, Paris.
- Domat, Jean 1828: *Œuvres complètes*. Tome 1. (Éd. Joseph Rémy.) Firmin Didot, Paris.
- Édict du Roy par lequel il confirme & autorise toutes les transactions 1561: Édict du Roy par lequel il confirme & autorise toutes les transactions*. M.Le Mesgissier, Rouen.
- Feniello, Amedeo 2015: *Napoli 1343. Le origini medievali di un sistema criminale*. Mondadori, Milano.
- Grenier, Jean-Yves 2018: Avant la grande transformation. Valeur et prix dans la pensée préclassique. In: Vallerani, Massimo (ed.): *Valore delle cose e valore delle persone*. Viella, Rome, 329–350.
- Journal officiel de l’Union européenne*, 29.12.2012 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=OJ:L:2012:360:TOC>.
- Kahneman, Daniel – Knetsch, Jack – Thaler, Richard 1986: Fairness as a Constraint on Profit Seeking: Entitlements in the Market. *American Economic Review* (76.) 4. 728–741.
- Kaplan, Steven 1976: *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*. Martinus Nijhoff, The Hague.

- Kaplan, Steven 2017: *Raisonner sur les blés. Essais sur les Lumières économiques*. Fayard, Paris.
- Knight, Frank 1921: *Risk, Uncertainty and Profit*. Houghton Mifflin, New York.
- Langenstein, Henri de 1484: *Tractatus de Contractibus et Origine Censuum*. In: Jean de Gerson: *Opera Omnia*, vol. 4. Coloniae, 185–224.
- Meuvret, Jean 1988: *Le problème des subsistances à l'époque de Louis XIV*. Tome 3. EHESS, Paris.
- Mill, John Stuart 1885 [1848]: *Principles of Political Economy*. Appleton and Company, New York.
- Montchrétien, Antoine de 1999 [1615]: *Traicté de l'économie politique*. (Ed. François Billacois.) Droz, Genève.
- Montesquieu 2000: *A törvények szelleméről*. (Ford. Sebestyén Pál.) Osiris–Attraktor, Budapest.
- Okun, Arthur M. 1981: *Prices and Quantities. A Macroeconomic Analysis*. Brookings Institution, Washington.
- Pontas, Jean 1715: *Dictionnaire de cas de conscience ou Décisions des plus considérables difficultés touchant la discipline et la morale ecclésiastiques*. Le Mercier, Paris.
- Pothier, Robert-Joseph 1772: *Traité du contrat de vente selon les règles tant du for de la conscience que du for extérieur*. Paris.
- Rawls, John 1997: *Az igazságosság elmélete*. (Ford. Krokovay Zsolt.) Osiris, Budapest.
- Rougier, Louis (ed.) 1939: *Le Colloque Walter Lippmann*. Librairie de Médicis, Paris.
- Röpke, Wilhelm 2009 [1961]: *Au-delà de l'offre et de la demande*. Les Belles Lettres, Paris.
- Stigler, George J. 1957: Perfect Competition, Historically Contemplated. *Journal of Political Economy* (65.) 1. 1–17.
- Thompson, Edward P. 2015: *Les usages de la coutume. Traditions et résistances populaires en Angleterre. XVIIe–XIXe siècle*. Seuil–Gallimard, Paris.
- Turgot, Anne-Robert-Jacques 1913: Remarques sur les notes de Gournay qui accompagnent la traduction de Child. In: Gustave Schelle (ed.): *Œuvres de Turgot et documents le concernant, avec biographie et notes*. Tome 1. F. Alcan, Paris, 385–386.
- Turrini, Miriam 1991: *La coscienza e le leggi: morale e diritto nei testi per la confessione della prima età moderna*. Il Mulino, Bologna.

Szemethy Tamás

A 18. századi új elit vagyoni helyzete a Magyar Királyságban*

Ismert történelmi toposz, hogy a 18. század folyamán az uralkodói kegynek köszönhetően a magyar főnemesség újonnan felemelt személyekkel „hígult fel”. A toposz szerint ezek az új főrendek elsősorban az udvarnak tett szolgálatuknak, esetleg fizetőképességüknek köszönhették a bárói, illetve a grófi címüket. A korábbi főrendektől eltérően kevésbé volt rájuk jellemző, hogy régi nemesi családok sarjai voltak, valamint hogy örökölt birtokaiknak köszönhetően a Habsburgoktól függetlenül is biztosítani tudták volna főúri egzisztenciájukat.¹ A történészek közül Wellmann Imre a következő módon fogalmazott az új arisztokraták birtokviszonyaival kapcsolatban:

„Semmiképpen nem lehetett közömbös, hogy ötven nagybirtokos család helyett immár többszáz van az országban; nemcsak a tekintély csökken ezzel, hanem az egyre eső vagyon és hatalom is. [...] A királyi kegy különben is többnyire csak pusztá bárói, grófi, hercegi cím adományozásáig terjed immár, reális megalapozás, igazi tartalom nélkül. A nagyúri életforma igazi kiteljesedésének idején mindez még elképzelhetetlen volt; akkor a grófi, bárói cím még nem is lehetett egyéb, mint a birtok, a tisztség függvénye és kifejezője. Most a cím van előbb, s függetlenné válva a velejáró funkcióktól, jellemző barokk illuzionizmussal önmagában igyekszik pótolni vagyont és hatalmat.”²

Wellmann ítélete lesújtó az új főnemesekről, de érdemes tovább árnyalni a képet. Fónagy Zoltán és Dobszay Tamás a rendi társadalom utolsó évtizedeit vizsgálva megállapította, hogy a legtöbb főnemesi család nem különösebben „régí”: a Széchenyiek, Pálffyak, Erdődyek, Nádasdyak is legfeljebb a török korban emelkedtek a világi főrendek közé, így alig két évszázados múltat tudhattak maguk mögött. Felhívják továbbá a figyelmet arra is, hogy bár a közkeletű kép szerint a magyar arisztokrata Bécsben élt, külföldön utazgatott, az udvari körökben pedig pazarló, nagyvonalú életmódjával hívta fel magára a többi előkelő figyelmét, valójában a legtöbb magyar előkelő nem engedhette meg magának

* A tanulmány az NKFIH K 116 166 kutatási projekt, „A magyarországi rendiség politikai kultúrája, 1526–1848” támogatásával jött létre.

¹ Grünwald 1910: 64; Weis 1930: 137–138; Fekete Nagy 1933: 20–21; Wellmann 1941; Acsády 1944: 353; Barta 1984: 152; H. Balázs 1989: 897–898; R. Várkonyi 1989: 132; Vörös 1989: 682, 716; Barta 2000: 38–39; Poór 2009: 72.

² Wellmann 1941.

ezt az életmódot. Ha mégis ilyen színvonalon élt, akkor jelentős eladósodással és nemegyszer anyagi csóddal kellett szembenéznie, ezért legtöbbjük inkább vidéki birtokán lakott, távol a birodalmi fővárostól.³

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy az 1711 és 1799 között köz-nemesként magyar főnemesi címet nyert, 76 családból származó 91 személy vagyoni – elsősorban birtokosi – helyzetét alaposabb vizsgálat alá vonjam. Mennyire jellemző erre a 91 fős csoportra, hogy birtoktalan nemesi családokból származtak? Rá lehettek-e szorulva a hivatalviseléssel járó javadalmaszra, vagy képesek lettek volna birtokvagyonukra támaszkodva is fenntartani a főúri – ha nem is az előbb említett mértékben fényűző, de mégis előkelőkhöz méltó – életstílusukat? Arra teszek kísérletet, hogy feltárjam: mennyire volt jellemző a 91 magyar bárói és/vagy grófi címet nyert személyekre, hogy birtokos nemesi családból származtak, illetve sikerült-e birtokaik számát és méretét tovább gyarapítaniuk? Halmos Károly a Habsburg Birodalomban kiadott rangemeléseket vizsgálva egyenesen úgy fogalmaz: „A rangemelések során tulajdonképpen »armális nemesek« keletkeztek. Az uralkodó a rangot adta, s a többi – a birtok, az esetleges beilleszkedés a nemesi társadalomba – már az »újnemes« dolga volt.”⁴

Munkám kiindulópontjául a Királyi Könyvek szolgáltak, amelyekbe (elméletileg) bevezették a magyar főnemesi címeket, illetve a királyi birtokadományokat.⁵ Ezek segítségével állítottam össze az új arisztokrácia 91 fős csoportjának névjegyzékét. A birtokviszonyokra vonatkozóan ugyanakkor bővítenem kellett a felhasznált források körét, hiszen a Királyi Könyvekbe – különösen a megelőző századokban – nem mindig kerültek be a birtokadományok. A felemelt személyek közül többen széles körben ismertek, életükről – mint például Grassalkovich Antal, Fekete György, Hadik András esetében – monográfiák, részletes tanulmányok születtek, így az ő vagyoni helyzetükről ezekből a munkákból könnyen nyerhettem további adatokat. Nagy segítséget jelentett az is, ha a Magyar Kamara egy-egy birtok elidegenítése vagy megszerzése kapcsán felmérést készített, illetve a Mária Terézia uralkodása alatt véghezvitt úrbérrendezés anyaga is jelentős forrásbázist jelentett munkámhoz. Az egyes személyekre vonatkozó birtokvagyon összegyűjtése nemcsak azért jelentett kihívást, mert fel kellett tártani, hol rendelkezett a rangemelt személy fekvőjósággal, hanem azért is, mert az előbb említett három forráscsoport – Királyi Könyvek, kamarai iratok, úrbérrendezés tabellái – nem volt egységes a birtokokról közölt adatok feltüntetésében. Alapvető lenne például egy-egy uradalom pontos kiterjedését megismerni, a királyi adomány esetében azonban általában csak a települések és az egyéb tartozékok – például puszták – nevét sorolták fel, míg a kamarai összeírások a birtokok hozamát vagy az egyes részekbe vetett gabona mennyiségét adták meg, amelyből csak megbecsülni lehet a birtok nagyságát.⁶ Az úrbérrendezés során

³ Dobszay-Fónagy 2003: 87–88. Vö. Grassalkovich II. Antal esetével (Fallenbüchl 1997: 87).

⁴ Halmos 1995: 452.

⁵ MNL OL MKL A 57 LR.

⁶ Bogdán 1990: 283.

készített tabellákról leolvasható ugyan a birtokok mérete holdban megadva, az eltérő minőségű termőföldek miatt viszont nem tudjuk meg, hogy az adott birtokrész mekkora bevételt jelenthetett éves szinten a tulajdonosának, sőt mivel ez az összeírás nem tartalmazta a majorsági terület méretét, a birtok teljes mérete bizonytalan marad.⁷

HIVATALVISELŐ FŐNEMESEK ÉS KATONATISZTEK JÖVEDELME A KORSZAKBAN

Mielőtt a birtokviszonyok ismertetésére rátérek, érdemes áttekinteni, hogy mennyibe került az egyes főnemesi címek megszerzése,⁸ illetve mekkora bevétellel számolhatott egy magyar nemes, aki az udvar szolgálatába szegődött. Halmos Károly szakirodalmi gyűjtéséből tudjuk, hogy az osztrák örökös tartományokban a grófi címért⁹ 1756 előtt 2500–3000, 1756 után pedig 3000–4000 forintot kellett fizetni. A bárói cím ugyanezen időintervallumokat tekintve előbb 1600–2400, majd közel ugyanennyi, 1600–2500 forint volt, 1800 körülre pedig 2000–2600 forintra emelkedett. A magyar címadományokról Halmos csak egy időpontra közöl adatokat: 1800 körül a nemesi cím 1575 forint volt, a bárói 3150, a grófi pedig 5250.¹⁰ Tudjuk azt is, hogy grófi címéért Dessewffy József 1754-ben 4500 forintot fizetett,¹¹ Brunszvik Antal 1790-ben ugyanennyit,¹² míg Csernovich Lázár 1793-ban kiállított grófi diplomájáért 5010 forintot.¹³

A főnemesi rang mellett – vélhetően a magasabb presztízs elérése végett – többen megszerezték a királyi tanácsosi vagy kamarási címet is. Ezek a titulusok a 18. században jellemzően már sem honoráriummal, sem tényleges munkavégzéssel nem jártak, viszont az igénylőknek pénzbe kerültek.¹⁴ A kamarási cím 1765-ben, a titkos tanácsosi cím a 18. század folyamán 1000 forintba, a valóságos belső titkos tanácsosi pedig 1500 forintba került, így annak, aki ilyen jellegű kitüntetésre vágyott, mélyen a zsebébe kellett nyúlania.¹⁵

⁷ Fónagy 2013: I. 17.

⁸ A tényleges költség az itt feltüntetetteknel magasabb lehetett, hiszen a kegy elnyerését a rangemelésre vágyó személynek „ki kellett járnia”, azonban ezekről a költségekről sokat nem tudhatunk meg.

⁹ A magyar köznemesek számára is elérhetőek voltak a Hofkanzlei által adományozott örökös tartományi főnemesi címek. Vö. Hirtenfeld 1857. Sajátos, hogy a magyar főnemesi címekért többet kellett fizetni, aminek az oka többek között az is lehetett, hogy a Magyar Királyságban fennmaradt a rendi dualizmus, míg az osztrák birodalomfélben a Habsburgok abszolutisztikus módon uralkodtak.

¹⁰ Halmos 1995: 453.

¹¹ Fallenbüchl 1989: 51.

¹² MNL OL A 39 MKL Acta generalia 1775. Nr. 4702.

¹³ MNL OL A 39 MKL Acta generalia 1793. Nr. 2314.

¹⁴ Kökényesi 2016: 110.

¹⁵ Kökényesi 2016: 110.

A kiadások mellett érdemes áttekinteni, hogy körülbelül milyen bevételekkel számolhatott egy korabeli köznemes. Nem célom, hogy számba vegyem az összes lehetséges bevételi forrást, de két, a 18. századi viszonyok között elérhető jelentősebb jövedelemforrást meg kell említenem. Egyrészt, ha valaki hivatali vagy katonai szolgálatot vállalt, akkor fizetésre, illetve zsoldra számíthatott. Másrészt feltételezés szerint az új főrendek tagjai jellemzően birtokos köznemesi családokból, alapvetően annak is a jómódúbb, *bene possessionatus* rétegéből származtak,¹⁶ így birtokaik bevételeiből is vásárolhattak címeket, illetve újabb birtokokat. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy nem csak ezek a tételek jelenthettek bevételi forrást a köznemesség számára, hiszen több rangemelésben részesült személyről – Meskó Ádám, Dőry László, Jász Pál, Gyulay Ferenc, Kerekes Zsigmond, Sághy Mihály¹⁷ – tudjuk például, hogy jelentős hitelezői tevékenységet folytatott. A katonáknak sem csak a zsoldjuk számíthatott bevételi forrásnak, hiszen a hadjáratok során zsákmányszerzésre is lehetőségük nyílt.¹⁸ Ennek ellenére a legjelentősebb és – legalábbis a többi említett lehetőséghez képest – legkiszámíthatóbb bevételi forrásnak a fizetés, illetve a birtokokból származó jövedelem számított.

A 18. század folyamán mind a hadseregben, mind pedig a központi kormányserveknél megindult az a professzionalizációs folyamat, amelynek során a fizetéseket is igyekeztek rendezni.¹⁹ A század első felében még mindenképpen elvárás volt, hogy a viselt tisztséget „nobile officiumnak” tekintsék, vagyis viselőjétől elvárták, hogy tiszteletdíj nélkül is fenn tudja tartani a hivatalához illő nemesi életmódot.²⁰ Hasonló igény fogalmazódott meg a katonákkal szemben is, akik között szintén alapvetően a birtokos nemesség tagjait látta volna szívesen a katonai hadvezetés, így a század közepéig nem volt szempont, hogy a zsold és a tényleges megélhetésre fordítandó költségek összhangban legyenek egymással.²¹ A vizsgált 91 személy közül 41-en futottak be hivatalnoki karriert, 32-en pedig katonáit,²² így a birtokaikból származó jövedelmüket az általuk betöltött pozícióért járó javadalommal is kiegészíthették.

A fellelhető adatok alapján megállapítható, hogy a hivatalnoki pálya kezdetét jelentő megyei tisztségviselői pozíciókért néhány konkrét példát áttekintve nagyságrendileg a következő javadalmazásra lehetett számítani: 1691-ben Szabolcs vármegye alispánja évi 300 forintot kapott,²³ 1732-ben Szatmár várme-

¹⁶ A *bene possessionatus* fogalmának használata széles körben elterjedt a történeti szakirodalomban, bár a csoport pontos lehatárolásához részletes társadalomtörténeti kutatásokra lenne még szükség (Szijártó 2010: 24. Vö. Barta 1984: 54–55; H. Balázs 1989: 905; Kósa 2001: 20–21). A csoport lehatárolására Somogy megye esetében Szijártó István tett kísérletet: Szijártó 1992.

¹⁷ Nedeckzy 1891; Orosz 1906: 248; Kerekesházy 1938: 32–33; Fülöp 1992: 51; Ulrich 2008: 449.

¹⁸ Lázár 2013: 35, 41–42.

¹⁹ Fazekas 2014: 1150; Hochedlinger 1999: 150.

²⁰ Borovszky 1896–1914: Szabolcs, 467.

²¹ Deák 1989: 21.

²² Szemethy 2019: 43, 75, 124, 126.

²³ Borovszky 1896–1914: Szabolcs, 456.

gye első alispánja 200 forintot, másodalispánja 150-et, főszolgabírája 100-at, esküdtje 112-öt, ügyésze 100-at.²⁴ Komárom vármegyében 1713-ban az alispán 300 forintra számíthatott, a szolgabíró 100-ra, a jegyző 175-re, az adószedő 200-ra.²⁵ Komárom vármegyében 1732-re emelkedett a javadalmak összege, az első alispán 500 forint jövedelemmel, a másodalispán és a főjegyző 300-zal, a szolgabíró pedig 200 forinttal számolhatott.²⁶ Hasonló összegekkel találkozhatunk 1773-ban Vas vármegyében, ahol az első alispán 600 forintot, míg a másodalispán 300 forintnyi jövedelmet húzott.²⁷ A vármegye élén elméletileg a főispán állt, aki a 18. század végéig jellemzően főnemesi címmel is rendelkezett.²⁸ Az ő tiszteletdíjuk nagyságrendileg évi 1500 forint körül mozoghatott.²⁹

A központi kormányzerveknél tevékenykedő nemesek ennél komolyabb jövedelemre számíthattak. Fazekas István a kancelláriai alkalmazottakra vonatkozóan 1746 és 1783 kapcsán a következő éves fizetési adatokat közli: kancelláriai tanácsos 4000–5000 forint (bár bizonyos esetekben ennél magasabb összeg, 6000 forint is elérhető volt),³⁰ kancelláriai titkár 1500–2000, expeditor 1200, segédregisztrátor 900, jegyző 600 forint.³¹ Ezeket az adatokat egy 1763-as fizetési jegyzékkel egészíthetjük még ki, amely alapján a kancellár évi 20 000 forintot keresett, az alkancellár 14 000-et, a köznemesi jogállású udvari tanácsos 5000-et, a titkárok 2000-et, a regisztrátor 1200-at, az expeditor 1000-et, a protokollista és a helyettes-regisztrátor 900-at, a kancellisták és jurátus írnokok 150–900-at.³² Ne felejtsük el, hogy a központi kormányzerveknél dolgozó személyeknek jelentős kiadást jelenthetett a bécsi lakhatás és megélhetés biztosítása is,³³ szemben például egy megyei tisztségviselővel, aki optimális esetben a saját birtokán lakhatott.

1720-ban a gyalogságnál a tisztek évi zsoldja a következőképpen alakult: a zászlós 264, a hadnagy 312, a kapitány 828, az őrnagy 456, az alezredes 912, az ezredes 2832 forintot kapott, míg a lovasságnál: a zászlós 348, a hadnagy 480, a kapitány 1008, az őrnagy 528, az alezredes 984, míg az ezredes 3012 forintot keresett.³⁴ Az 1740-es évekről tudjuk még, hogy a zászlósok 336 forintot, a hadnagyok 480-at, a kapitányok 1680-at, az őrnagyok 600-at, az alezredesek 1440-et, az ezredesek 5400-at kaptak, míg a tábornokok közül a vezérőrnagyok 3950 és 4320 forintot, az altábornagyok 4770–5640-et, a tábornaszernagyok 7824-et, a lovassági tábornokok 9144-et, a tábornagyok 9900–11 304-et kaphattak szolgálataikért.³⁵

²⁴ Borovszky 1896–1914: Szatmár, 494.

²⁵ Borovszky 1896–1914: Komárom, 489.

²⁶ Borovszky 1896–1914: Komárom, 489.

²⁷ Borovszky 1896–1914: Vas, 257.

²⁸ Vö. Fallenbüchl 1994.

²⁹ Borovszky 1896–1914: Vas, 257.

³⁰ Fazekas 2014: 1147, 1150.

³¹ Fazekas 2014: 1150.

³² MNL OL A 39 MKL Acta generalia 1780. Nr. 1914.

³³ Kökényesi 2016: 66.

³⁴ Zachar 2004: 84.

³⁵ Zachar 2004: 87.

Ezekből az összegekből bizonyos természetbeni juttatásokat levontak, illetve előfordult, hogy ezenfelül is biztosítottak például lakhatási támogatást.³⁶ A tisztikar jövedelmének pontos kiszámítását azonban bizonytalanabbá teszi, hogy a zsoldot pontatlanul, általában részlegesen és késedelmesen fizették ki.³⁷

Mielőtt azonban egy katona cím- vagy birtokvásárlásra gondolhatott, előbb a hadseregben kellett feljebb jutnia a ranglétrán, ehhez pedig újra és újra meg kellett vásárolnia a soron következő tiszti fokozatot. A tiszti rangok ára 1704 és 1720 között 30 és 300, majd 40–400 forint között változott, a tábornoki diploma kiállítására pedig előbb 450 forint volt, majd az eltérő tábornoki szintek szerint 600 és 2000 forint között mozgott.³⁸ Mindezek alapján gyanítható, hogy amennyiben valaki pusztán a tiszti zsoldjára támaszkodhatott, vagyis birtoktalan nemesi családból származott, a magasabb tiszti rangot nemigen volt képes megváltani.

A tisztikar helyzetét tovább nehezítette, hogy komoly költséggel kellett számolniuk például akkor is, ha házasságot kívántak kötni. 1750-től házasságkor minden tisztnek le kellett tennie egy bizonyos összeget – kapitányként 2000 forintot, hadnagyként 1500-at, zászlósként 1000-et, őrnagyként 4000-et, alezredesként 6000-et, ezredesként 10 000-et –, amely szükség esetén özvegye ellátására szolgált.³⁹

Bár a főtiszték fizetése első megközelítésben magasnak tűnhet, a valós helyzetről sokat elárul, hogy 1771-ben Mária Terézia, látva több ezredesének és tábornokának rossz életkörülményeit, alapítványt hozott létre, amely 21 főtisztet segélyezett.⁴⁰ Vizsgálatunk szempontjából az is elgondolkoztató, hogy azon személyek számára, akik főnemesi címet szereztek, a főrendek sorába lépni már önmagában is presztízsnövekedést jelentett, de az elsődleges cél mégiscsak az lehetett, hogy főnemesi águk tovább éljen és virágozzék. Ehhez pedig utódok és megfelelő méretű birtokvagyon szükségeltetett. Ráadásul a házasságkötés, mint láhattuk, a katonák körében igen magas pluszköltségekkel járt, így egyenesági örökösről gondoskodni már a kaució lefizetése miatt is komoly nehézségekbe ütközhetett.

A 18. SZÁZADI ÚJ FŐNEMESÉK BIRTOKVAGYONA

Birtoktalanok és kisbirtokos háttérűek

A 91 fős mintából 13 személy származott elenyészően kevés birtokkal rendelkező vagy birtok nélküli családból. Közülük egy fő, Horváth Mihály a teljes sokaságot alapul véve, atipikus módon, görög kereskedőként jutott el magyar nemesi címé-

³⁶ Zachar 2004: 87.

³⁷ Deák 1989: 24.

³⁸ Zachar 2004: 86.

³⁹ Hochedlinger 1999: 174.

⁴⁰ Hochedlinger 1999: 174.

nek megszerzéséig,⁴¹ majd a bárói rangemeléséig.⁴² Élete során sikerült birtokokat is vásárolnia, illetve zálogjogon bírnia, ezekre azonban királyi birtokadományt nem nyert.⁴³ Mellette két hivatalnok is meglehetősen alacsony sorból származott. Az egyikük, Grassalkovich Antal a Nyitra vármegyei Ürményben született, elszegényedett nemesi családban,⁴⁴ de sikerült magasra emelkednie: királyi személynök, majd kamaraelnök lett.⁴⁵ A másik példa, Száraz György esetében az is elképzelhető, hogy a magyar nemesi címet csak az apja nyerte el,⁴⁶ de ő maga karrierje során királyi személynökként és kancelláriai tanácsosként jelentős vagyont gyűjtött.⁴⁷ Mindkettőjüket szokás a 18. századi feltörekvő új arisztokraták tipikus képviselőjeként említeni, ők azonban a legtöbb rangemelésben részesülő személytől eltérően nem a *bene possessionatus* rétegeből származtak, és a többieknél lényegesen nagyobb vagyont sikerült összegyűjteniük. Az úrbérrendezés korában például Grassalkovich Antalt a világi nagybirtokosok közül csak négyen – Esterházy Miklós, Károlyi Antal, Harruckern Ferenc és a modenai herceg – előzték meg birtokvagyonukkal,⁴⁸ míg a Száraz-vagyon nagy részét öröklő Rudnyánszky József ugyanekkor szintén a 10 000 hold feletti nagybirtokosok között szerepelt.⁴⁹

Az említetteken kívül a többi tíz, kevés birtokkal rendelkező személy mind katoná volt, vagyis nekik úgy kellett bejutniuk a magyar főnemesek közé, hogy nem volt meg az az induló vagyoni és valószínűleg társadalmi tőkájük sem, amellyel tisztai karrierjüket megtámogathatták volna. A 91 felemelt személyből 32-jük életpályája kötődött a hadsereghez,⁵⁰ így különösen érdekes, hogy közel egyharmaduk a szegényebb nemesség köréből került ki. Feltételeznünk kell tehát, hogy vagyon és társadalmi presztízs híján más tényezők, például a rátermettség vagy a tehetség lehetett a rangemelés alapja, mint például a hivatalnokok esetében. Bár vizsgálatom nem mutat be olyan széles körű kontextust, amely a 18. századi professzionalizációs folyamatokról általános megállapításokat eredményezhetne, annyit azonban óvatosan leszögezhetünk, hogy – minden anyagi teher mellett is – az alacsonyabb sorból származó személyeknek nagyobb esélyük lehetett a felemelkedésre a meritokratikusabb elvek alapján jutalmazó hadseregben, mint a hivatali struktúrában.

A nem túl jelentős vagyoni háttéren túl nehéz lenne közös jellemzőket találni a katonák mintabeli tízfős csoportjában. A budai polgári származású Davidovics

⁴¹ MNL OL A 57 MKL LR 55. 715–718. Pesti polgárjogot is nyert: BFL Buda és Pest polgárai 1686–1848. <http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/9372/?query=SZO%3D%28manduka%29> – utolsó letöltés: 2020. május 13.

⁴² MNL OL A 57 MKL LR 58. 92–101.

⁴³ Szemethy 2017: 124–125.

⁴⁴ Szluha 2002: 111. Vö. Fallenbüchl 1997: 6.

⁴⁵ Fallenbüchl 1988: 110.

⁴⁶ Nagy 1987: X. Száraz család.

⁴⁷ Fallenbüchl 1988: 108.

⁴⁸ Fónagy 2013: I. 90.

⁴⁹ Fónagy 2013: I. 91.

⁵⁰ Szemethy 2019: 75, 134.

Pál nemesi címmel feltehetően rendelkezett, bár ennek sehol sem találtam nyomát,⁵¹ Siskovics József, egy szegedi szücsmester fia,⁵² nemesi címét is maga nyerte el.⁵³ Kray Pál családja eredetileg rendelkezett valamennyi szepességi birtokkal, ezeket azonban a század elején elvesztette, s egyetlen ingatlanvagyonra a család késmárki háza volt.⁵⁴ Ketten a katonai Határőrvidékhez kötődtek: Guozdanovich Vitus családját nem tartották nyilván birtokos családként,⁵⁵ így vélhetően torniszter arisztokratának tekinthető,⁵⁶ míg Karajczay András – aki a magyar nemesi címét is magának szerezte⁵⁷ – apja kis birtokát adta el azért, hogy kapitányi rangot vehessen magának.⁵⁸

A 32 új arisztokrata katona közül a legmagasabbra Hadik András karrierje ívelt – a világi főméltóságok közé emelkedő, de birtoktalan származású Grassalkovich Antalhoz és Száraz Györgyhez hasonlóan, annak ellenére lett az Udvari Haditanács egyetlen magyar származású elnöke,⁵⁹ hogy családja nemesi armálisát katonai érdemei miatt csak az apja nyerte el.⁶⁰ Szintén kevéssé előkelő családból származott Buday Ignác, aki apjával közösen nyert nemesi armálist,⁶¹ abban az évben, amikor osztrák tartományi báró is lett,⁶² illetve egy évvel azelőtt, hogy a magyar főnemesek közé emelkedhetett.⁶³ Két személy, Kerekes Zsigmond és Mészáros János a korábban említetteknél valamivel előkelőbb származású volt. Kerekes Zsigmond családja nem túl jelentős birtokállománnyal rendelkezett, azonban 11 testvére mellett túl sok örökségre nem számíthatott.⁶⁴ Az úrbérrendezés korában mindössze 32 holdnyi földvagyonot írtak össze a nevében.⁶⁵ Mészáros János nagy múltú kunsági, ugyanakkor vagyontalan családból származott.⁶⁶

Habár a 91 személynek mindössze 14%-a származott vagyontalan családból, mégis közülük került ki a legjelentősebb katonai karriert befutó Hadik András,

⁵¹ Hirtenfeld 1857: 225.

⁵² Heka 1998: 121.

⁵³ MNL OL A 57 MKL LR 32. 147–148.

⁵⁴ Lázár 2013: 237.

⁵⁵ Kerceselich Boldizsár nem tud róla, hogy birtokos család lennének. Vö. Kerceselich 1748–1767: 549.

⁵⁶ Kaszárnya- vagy tarisznya- (torniszter) nemesnek nevezték azokat a katonatiszteket, akiknek nem volt földbirtokuk, ahova visszavonulhattak volna, így csak a kaszárnya és a (tarisznyában is elférő) ingó vagyon maradt nekik (Marczányi 1886: 11).

⁵⁷ MNL OL A 57 MKL LR 46. 385–386.

⁵⁸ Nagy 1867: 103.

⁵⁹ Nagy 1987: V. Hadik család.

⁶⁰ Bár valószínűleg ezzel csak bizonytalan nemesi származásukat kívánta megerősíteni. Vásárhelyi–Szluha 2012: II. 5.

⁶¹ MNL OL A 57 MKL LR 59. 755–758.

⁶² Frank 1967: I. 138. Ingyenesen kaphatta meg a tartományi bárói címet (ÖStA AVA Hofadelsakten. Buday Ignác. 1797. július 27. 32).

⁶³ MNL OL A 57 MKL LR 59. 758–764.

⁶⁴ Kerekesházy 1938: 6.

⁶⁵ Fónagy 2013: II. 10, 69.

⁶⁶ Hirtenfeld 1857: 465.

aki – a mintában egyedülként – nem pusztán magyar, hanem birodalmi grófi címadományban is részesült.⁶⁷

Idegen, de nem birodalmi, hanem osztrák tartományi grófi címet nyert Karajczay András is,⁶⁸ akinek karrierje kezdetén kulcsfontosságú volt az a tőke, amelyet szerény méretű atyai birtokának eladásából nyerhetett. Lázár Balázs Kray Pálról írt monográfiájában arra is felhívta a figyelmet, hogy sok katonatiszt „megrekedt” a hadnagyi szinten, mivel nem tudták kifizetni a magasabb kaptányi rang díját. Ők sok esetben kiváltak a katonai kötelékből, és megyei vagy központi kormányzerveknél igyekeztek hivatalra szert tenni.⁶⁹

A legszegényebbek közé tartozott Siskovics József, aki alacsony származása ellenére többek között II. József katonai nevelője volt,⁷⁰ míg Davidovics Pál az egyik legjelentősebb erősség, Komárom várparancsnoka lett.⁷¹ A súlyos sebesülései miatt őrnagyként nyugállományba vonult Buday Ignácon kívül⁷² mindegyik itt tárgyalt katona elérte valamelyik tábournoki rangot, így a két hivatalnokkal együtt, ha csak karrierjük végpontját nézzük, a 91 fős csoportban azok közé tartoztak, akik a legmagasabbra jutottak. Ugyanakkor láthattuk, hogy a tábournoki rang még nem feltétlenül jelentett komolyabb vagyont. Elképzelhető, hogy ők is az uralkodó alapítványának segítségére szorultak? Vajon mekkora vagyongyapodást értek el? Illetve hogyan léptek túl azokon a buktatókon, amelyek miatt a legtöbb köznemes megrekedt a vármegyei szinten?

Birtokvagyon és rangemelkedés

A továbbiakban azt járom körül, hogy a 91 személy birtokvagyonra mennyiben volt örökölt – és mennyire biztosíthatta azt a kezdő szintet, amely a *bene possessionatus* számára lehetővé tette a megyei szintű hivatalviselést –, illetve mennyiben sikerült tovább gyarapítaniuk birtokvagyonukat. Ezek után néhány konkrét eseten szemléltetem, hogy mely tényezők segíthették hozzá a feltörekvő köznemeseket a „hozott vagyoni hátrányuk” ledolgozásához, illetve egy példán keresztül a felhalmozott birtokvagyon lehetséges sorsát is bemutatom.

A már említett 13 birtoktalan vagy igen kis birtokkal rendelkező személyen túl a fennmaradó 78 főt örökségük alapján három kategóriába sorolhatjuk: 1. jelentős családi birtokállománnyal rendelkezők, akiknél azonban nehezen állapítható meg, hogy melyek a saját birtokaik; 2. a megelőző évszázadokban

⁶⁷ ÖStA AVA Reichsadelsakten. Hadik András. 1777. február 4.

⁶⁸ Frank 1972: III. 8. A grófi címéért 4000 forintot kellett volna fizetnie, de valószínűleg 1801-ig csak 1000 forintot tudott ebből teljesíteni (ÖStA AVA Hofadelsakten. Karajczay von Walle-saky. 3, 18.).

⁶⁹ Lázár 2013: 23.

⁷⁰ Heka 1998: 82.

⁷¹ Kudma–Digby: „Davidovich”. http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsD.html#D9 – utolsó letöltés: 2020. május 13. Vö. Hirtenfeld 1857: 225–227; Schmidt-Brentano 2006: 24.

⁷² Hirtenfeld 1857: 484–486.

felhalmozott birtokvagyonot öröklő személyek; 3. azok, akiknek közvetlen felmenőik voltak a nagy birtokszerzők, így vagyonuk – és megyei birtokosi társadalmi státuszuk – viszonylag új keletű volt.

Néhány esetben nehéz volt egyetlen kategóriához rendelni valakit. Kosztolányi László nevén például az úrbérrendezés korában 188 holdnyi birtokot írtak össze, míg családjával közösen 445 holdat birtokolt,⁷³ így őt az örökölt saját birtokállomány alapján a 2. kategóriába soroltam.

Az 1. kategóriába 12 személy került, vagyis velük kapcsolatban nem, vagy nem egyértelműen különíthető el, hogy a családi vagyonból mekkora volt a saját részesedésük. Ide tartozott például Dessewffy Henrik és József, illetve a szintén jelentős családból származó Barkóczy Zsigmond, valamint Almássy Ignác. Almássy családja összesen több mint 10 000 holddal rendelkezett az úrbérrendezés korában.⁷⁴

A 2. kategóriába 52 személy került. Ez az alcsoport szükségszerűen roppant vegyes, hiszen a rendelkezésre álló adatok alapján nehezen határozható meg, hogy pontosan hány holdnyi birtokkal rendelkeztek. A Babocsay család például jelentős birtokosnak számított, a földjeik közé tartozott több Pozsony vármegyei szőlő is, illetve tudjuk, hogy jelentős szarvasmarha csordákat is tartottak, amelyek szintén növelhették a család – és konkrétan Pál – vagyonát, de azt például nem tudjuk, mekkora legelővel rendelkeztek az állatok eltartásához (ha egyáltalán volt saját legelőjük).⁷⁵ Összességében azonban elmondható, hogy jellemzően a *bene possessionatus* tagjai közül kerültek ki a 2. csoportba sorolt személyek.⁷⁶

A 3. csoport 14 főt számlál. Az ő esetükben többnyire arról lehetett szó, hogy a nagy birtokszerző apa még nem érte el, hogy főnemesi címadományban részesüljön, melyet így a fiai kaptak meg. Festetics Kristóf például az ország legnagyobb birtokvagyonával rendelkező köznemeseként hunyt el,⁷⁷ a grófi címet fia, Pál nyerte el.⁷⁸ Jelentős birtokokat kapott Festetics József tábornagy is,⁷⁹ akinek két fia, Pál és Károly emelkedhetett a grófok közé.⁸⁰ Néhány esetben előfordult, hogy nagyapja vagy oldalági rokonainak karrierje miatt jutott valaki jelentős vagyonhoz, amely rangemelkedése alapjául szolgálhatott. Közé-

⁷³ Fónagy 2013: II. 1103.

⁷⁴ Fónagy 2013: I. 91.

⁷⁵ Pongrácz et al. 2008: 31.

⁷⁶ Ezt bizonyítja az is, hogy megyei karrierjüket már azelőtt megkezdték, hogy újabb birtokokat nyertek volna. Azokban az esetekben pedig, amikor nem futott be egy-egy személy jelentős karriert – például Szepessy László, Berzevicy Ferenc –, jellemzően az örökölt vagyonuk miatt egyébként is a vármegye leggazdagabb családjai közé tartoztak. Vö. Szemethy 2019.

⁷⁷ Fónagy 2013: I. 90.

⁷⁸ MNL OL A 57 MKL LR 49. 172–174.

⁷⁹ MNL OL A 57 MKL LR 40. 374–381; MNL OL A 57 MKL LR 40. 382–384; MNL OL A 57 MKL LR 40. 392–401; MNL OL A 57 MKL LR 40. 397–399; MNL OL A 57 MKL LR 41. 120–123.

⁸⁰ MNL OL A 57 MKL LR 47. 715–719.

jük tartozott Jeszenszky Antal,⁸¹ Hunyady János⁸² és Mednyánszky Antal.⁸³ Az ismertebb családok közül a Splényiek és a Majláthok is ekkor emelkedhettek a főnemesség közé.⁸⁴

Ahogy Halmos Károlytól már idéztem, a címadomány nem járt együtt a birtokadománnyal, azt az újnemeseknek maguknak külön kellett kijárniuk.⁸⁵ A teljes képet nézve elmondható, hogy birtoktalan – ha nem is feltétlenül vagyontalan – főnemesként halt meg Davidovics Pál. Neki is volt azonban annyi tőkéje, hogy kifizesse az unokaöccse felvételét a bárói diploma kedvezményezettjei közé – elkerülendő, hogy egyenesági örökös híján főnemesi ága vele kihaljon.⁸⁶ Az övén kívül még Buday Ignác és Karajczay András birtokainak sem találtam nyomát. Mindketten maguknak szerezték magyar nemesi címüket,⁸⁷ így a szegényebb nemesség között is gyökértelesen számíthattak. Buday Ignác nyugállományba vonulása után Sopronban vett házat, ahol gyermekei a városi élet aktív tagjai lettek.⁸⁸ Karajczay András vagyoni helyzetéről még ennyit se tudunk, annyi ismert, hogy gyermekei továbbvitték a katonatiszti hagyományokat, és pályájuk során magas rangig jutottak, egyik fia pedig Erdélyben települt le, és egy Kornis grófnőt vett feleségül.⁸⁹

A 91 személy közül 30-an tudtak újabb birtokokhoz jutni. Az új javakat jellemzően vásárlás útján szerezték meg, majd ha tehették, a királyi adományt vagy a birtokátruházást bevezették a Királyi Könyvekbe is, ami bár pluszköltséggel járt, leginkább ezzel biztosíthatták leszármazottjaik számára a birtok tulajdonjogát.

Azok a személyek, akik eleve jelentős vagyont örököltek, már pusztán ennek révén is elegendő birtokkal rendelkezettek ahhoz, hogy kiemelkedjenek a vármegyei nemesség közül. Eötvös Miklós például egyáltalán nem szerzett javakat, de így is rendelkezett majd 5000 úrbéres holddal.⁹⁰ Szepessy László sem új birtokadomány kijárására, sem pedig jelentős pozíciók betöltésére nem törekedett, de így is 4798 úrbéres holdat örökölt apjától, és Borsod vármegye legtehetősebb családjának tagja volt.⁹¹ Hozzá hasonlóan kevésbé ambicionálta a közéleti pályát

⁸¹ Iványi 1991: 377–389.

⁸² MNL OL A 57 MKL LR 43. 550–554. Mivel János működéséről semmi érdemít nem sikerült kiderítenem, feltételezhető, hogy bárói címét apjának és jelentős hivatalnoki pályát befutó rokonainak köszönhette. Ezt támaszthatja alá az is, hogy sem az oklevélben említett József, sem pedig István egyetlen gyermeke sem érte meg a felnőttkort. Nagy Iván szerint János nagyapja volt az oklevélben említett alnádorként szolgáló András (Nagy 1987: V. Hunyady család).

⁸³ Fallenbüchl 1989: 50.

⁸⁴ MNL OL A 57 MKL LR 37. 342–345; MNL OL A 57 MKL LR 53. 249–258; MNL OL A 57 MKL LR 58. 179–190; MNL OL A 57 MKL LR 62. 363–372.

⁸⁵ Halmos 1995: 452.

⁸⁶ MNL OL A 57 MKL LR 55. 801–809.

⁸⁷ MNL OL A 57 MKL LR 59. 755–758; MNL OL A 57 MKL LR 46. 385–386.

⁸⁸ Slachta 1838–1840: 31.

⁸⁹ Vásárhelyi–Szluha 2012: II. 142.

⁹⁰ Fónagy 2013: II. 902.

⁹¹ Fónagy 2013: II. 1399.

Berzeviczy Ferenc, aki vélhetően a roppant tehetősnek számító indigena L'Huil-lier családból származó anyja után is számíthatott örökségre a Berzeviczy-vagyon rá eső részén túl.⁹²

A nagy birtokszerzők között – nem meglepő módon – jelentős számban találkozunk olyanokkal, akik a főnemesi címek közül a nagyobb presztízsű grófi rangra emelkedtek. A 91 személyből 63-an léptek a bárók, 28-an pedig a grófok közé, míg az új birtokszerzők közül 14-en lettek bárók és 16-an grófok.

A bárók közül a Szelepcsényi-vagyon egyik örököse, Jókay János vásárlás útján jutott több morvaországi birtokhoz.⁹³ Babocsay Pál katonai szolgálataiért jutalmul halála évében örökösei kaptak 25 000 forintnyi birtokadományt.⁹⁴ Szentiványi János Bercsényi Miklós hadsegédje volt, majd a Bercsényitől elkobzott birtokok egy részére nyert királyi adományt.⁹⁵ Szluha Ferenc több jelentős birtokot is vett, a salgói uradalmat például 30 000 forintért.⁹⁶ Szelezky Márton 1714-ben nyerte több mint 3000 úrbéri holdas birtokát.⁹⁷ Száraz György, az egyik legnagyobb birtokszerző, az 1719-ben hozzá került békési birtokaira 1731-ben nyert királyi adományt.⁹⁸ Tehetős birtokoscsaládnak számított a Patachich família is, amelyből Istvánnak egy birtokátruházás keretében sikerült megszereznie a novigradi uradalmat.⁹⁹ Orczy István jelentős részben felesége révén jutott birtokokhoz, melyek halálakor több mint 250 000 holdat tettek ki.¹⁰⁰ Vajay László a Száraz-vagyon kezelője lett, mivel feleségül vette Daróczy Katalint, az elhalt személynek özvegyét, és főként ennek köszönhetően vásárolhatott újabb birtokokat magának.¹⁰¹ Hunyady János – mint már korábban jeleztem – jelentős részben rokonainak köszönhetette azt a több mint 15 000 holdas örökséget, amellyel az úrbérrendezés korában az egyik legnagyobb földbirtokosnak számított az országban.¹⁰² Rudnyánszky József szintén a Száraz-vagyon, illetve felesége, Száraz Julianna¹⁰³ jóvoltából lehetett a hatalmas, 10 000 hold feletti vagyon ura.¹⁰⁴ Kerekes Zsigmond előnyös házasságainak köszönhetette gyarapodását, miként Mészáros János és Kray Pál is, akik szintén feleségük vagyona révén

⁹² Iványi 1931: 441. Vö. Szluha 2007: II. kötet.

⁹³ Schwoy 1794: 148; Pokluda 1975: 261.

⁹⁴ Marczali 1897: 7.

⁹⁵ MNL OL E 156 a. Fasc. 004. N 027. https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc004_no027/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzemVudGl2XHUwMGUxbnlpIn0 – utolsó letöltés: 2020. május 13.

⁹⁶ Belitzky 1972: 36.

⁹⁷ MNL OL A 57 MKL LR 30. 391–392; Fónagy 2013: I. 339, 437.

⁹⁸ MNL OL A 57 MKL LR 36. 518–519; Herczeg 1983: 94.

⁹⁹ MNL OL A 57 MKL LR 37. 372–376, Kerceselich 1748–1767: 540; MNL OL A 57 MKL LR 41. 374.

¹⁰⁰ B. Gál 2000: 68.

¹⁰¹ Fekete Nagy 1929: 48.

¹⁰² Fónagy 2013: I. 102.

¹⁰³ Vásárhelyi–Szluha 2005: I. 228. A korábban báróvá emelt Száraz György lánya (MNL OL A 57 MKL LR 36. 587–591).

¹⁰⁴ Fónagy 2013: II. 1328.

emelkedtek a birtoktalan köznemesi sorból a vagyonos réteg tagjai közé. Más kérdés, hogy Kerekes Zsigmond hogyan nyerhetett magának házastársat előbb a roppant jómódú Marczibányi családból, majd hogyan vehetett nőül két grófnőt, Tolvay Juliannát és utána Sigray Magdolnát, természetesen mindhárom esetben jelentős hozomány mellett.¹⁰⁵ Mészáros János a Csomaközy-vagyon örökösőjével, Diószeghy Máriával kötött házassága révén lett vagyonos.¹⁰⁶ Kray Pál Székesfehérváron állomásozott, ott nyerte el a tehetős családból származó Mihits Franciska kezét, akivel birtokvagyonhoz ugyan nem jutott, de annyi tőkéhez igen, amennyivel a katonai ranglétrán továbbléphetett, így sikerült megmentenie a karrierjét.¹⁰⁷ Mindhármuk után jelentős örökség maradt: Kerekes Zsigmondnak többek között Nagyszombaton volt palotája,¹⁰⁸ Mészáros János 1764 úrbéres holddal rendelkezett,¹⁰⁹ Kray Pál pedig megszerezte a 186 000 forintra értékelt topolyai uradalmat, amely évi 8000 forintos becsült jövedelmet hozott.¹¹⁰ Végül a bárók közül Horváth Mihály elsősorban kereskedőként és ehhez kapcsolódó hitelezői tevékenysége révén gyűjtött jelentős vagyont, melynek része lett több földbirtok, például a Nógrád megyei Szúcsi is.¹¹¹

A 16 gróf közül többen előbb bárói, majd grófi címet nyertek: Sztáray Imre, Gyulay Ferenc, Grassalkovich Antal, Siskovics József, Dessewffy Sámuel és Koller Ferenc. A vizsgált korszakban elsőként egy lépcsőben léphetett a grófok közé a köznemes Dessewffy József, ő azonban vélhetően örökölte birtokait, így nem ebbe a kategóriába tartozik. A második, aki egyből grófi címet kapott, a szintén

¹⁰⁵ Nagy 1987: VI. Kerekes család. Vö. Kerekesházy 1938: 6, 21, 26, 27.

¹⁰⁶ Vönház 1931: 163.

¹⁰⁷ Lázár 2013: 22.

¹⁰⁸ 1793-ban Benyovszky Emánuel gróf, aki Kerekes egyik lányát vette el, 15 000 forintért megvette Zsigmond nagyszombati palotáját (Kerekesházy 1938: 45).

¹⁰⁹ Fónagy 2013: II. 857.

¹¹⁰ Lázár 2013: 239. Nem tudni, pontosan mekkora volt a birtok mérete. Kray Pál saját jegyzetei szerint 312 jobbágytelek, illetve 1400 hold allodiális terület alkotta a topolyai uradalom (Lázár 2013: 240). Bajzik Zsolt szerint Kray Pál örökösei 1856-ban, tehát a jobbágyfelszabadítás után 7750 holdas birtokkal rendelkeztek Topolyán (Bajzik 2017: 170). Fennmaradt egy kamarai összeírás a topolyai uradalomról 1790-ből, ennek készítője, Andreas Köhler 32 217 holdnyi földet írt össze Topolya határában, valamint összesen 318,5 telket. Egy telek 32 hold szántóból és 28 hold legelőből állt (MNL OL E 156 a. Fasc. 205. No. 019). Az összeírás kapcsán Brindza Károly is említi a Kray által feljegyzett 312 telket, azonban ezt egy korábbi állapotnak tartja. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az uradalom nem túl jó minőségű földekkel rendelkezett (Brindza 1997: 7). Fónagy Zoltán munkájában közölte a Bács-Bodrog vármegyében készült összeírást az úrbérendezés korából, és bár az itt feltüntetett települések között nem szerepelt Topolya, de kiszámítható, hogy az átlagos telekméret a vármegyében 64 hold volt (Fónagy 2013: I. 254). Mindezek alapján reális feltételezés, hogy Kray Pál 1800-ban elnyert birtokadománya idején nagyságrendileg 60 holdas jobbágytelkekkel számolhatunk, valamint hozzávetőlegesen 318,5 telekkel, így a teljes uradalom 19 110 hold lehetett, amelyhez még hozzáadhatjuk a Kray feljegyzéseiben szereplő 1400 holdat (MNL OL A 57 MKL LR 60. 164–170). Ezzel Kray Pál az egyik legnagyobb birtokosnak számíthatott az országban, hiszen az úrbérendezés korában összesen 62 olyan világi magánbirtokos volt, akinek az úrbéres földvagyonra meghaladta a 10 000 holdat (Fónagy 2013: I. 90–91).

¹¹¹ Szemethy 2017: 124.

nagy vagyonszerző Fekete György volt, majd szintén egy lépcsőben emelkedett fel Hadik András, Niczky Kristóf, Jankovich Antal, Bossányi Imre, Török József, Brunszvik Antal, Szvetics Jakab, Győry Ferenc és Majláth József is. Róluk általánosságban elmondható, hogy jelentős méretű szerzett birtokaikra a királyi adományt is sikerrel elnyerték.¹¹²

Érdeemes ezen a ponton kontextusba helyezni az új főrendek vagyoni helyzetét. Az említett személyek – különösen a grófok – magas rangú katonatisztek és központi kormányzati vezetők beosztású hivatalnokai voltak. Öröklött vagyonuk mellett sikeres házassági stratégiájuknak, anyagi javadalmazásuknak és az uralkodói kegynek köszönhetően, hogy jelentős birtokvagyonhoz jutottak, de vajon mennyire segítette elő mindez azt, hogy a korábban felemelt főnemesiséghez hasonló vagyoni szintre jussanak?

Az új elit földbirtokviszonyai az úrbérrendezés korában

Az úrbérrendezés korában a 91-ből 51 személy került be az összeírásba.¹¹³ Ez a kivételes forrásbázis lehetőséget nyújt arra, hogy elhelyezzük az újonnan felemelt főnemeseket a teljes birtokos főnemesiségben. Fónagy Zoltán kimutatásaiból láthatjuk, hogy az úrbérrendezés korában – az árvai uradalmat nem számolva – Grassalkovich Antal gróf az ötödik legnagyobb birtokos volt az országban 78 408 úrbéres holddal.¹¹⁴ Rajta kívül a 10 000 hold feletti vagyonnal rendelkező személyek között ott találjuk Festetics Pál apját, Kristófot 23 478 holddal,¹¹⁵ Csernovich Lázár gróf anyját 19 373 holddal,¹¹⁶ Niczky Kristóf grófot 15 912 holddal,¹¹⁷ Hunyady János bárót 15 013 holddal,¹¹⁸ Orczy István báró fiát, Lőrincet 14 569 holddal,¹¹⁹ Festetics Pál grófot 11 976 holddal,¹²⁰ a Száraz-örökös Rudnyánszky Józsefet 11 891 holddal¹²¹ és az Almássy családot 10 696 holddal.¹²² Nekik sikerült a legvagyonosabb magyar főnemesi családok közé bejutniuk. A napóleoni háborúk alatt a nemesi felkelés résztvevőinek vagyoni összeírása alapján tudjuk, hogy mindössze 191 fő rendelkezett legalább évi 3000 forintnyi jövedelemmel.¹²³ Ennél elméletileg önmagában Kray Pál topolyai uradalma is lényegesen többet hozott a maga 8000 forintos becsült hozamával.¹²⁴ Nem mondhatjuk tehát azt, hogy csak a 10 000 hold feletti birtokosoknak sikerült

¹¹² Szemethy 2019.

¹¹³ Az Almássy családot egynek számítottam.

¹¹⁴ Fónagy 2013: I. 90.

¹¹⁵ Fónagy 2013: I. 90.

¹¹⁶ Fónagy 2013: I. 90.

¹¹⁷ Fónagy 2013: I. 90.

¹¹⁸ Fónagy 2013: I. 91.

¹¹⁹ Fónagy 2013: I. 91.

¹²⁰ Fónagy 2013: I. 91.

¹²¹ Fónagy 2013: I. 91.

¹²² Fónagy 2013: I. 91.

¹²³ Dobszay–Fónagy 2003: 89.

¹²⁴ Lázár 2013: 239.

elég vagyont összegyűjteniük ahhoz, hogy a régebbi eredetű főrendekkel egy szintre kerüljenek, hiszen legtöbben közülük sem ebbe a kategóriába tartoztak. A világi magánbirtokosok jegyzékében az 5000–10 000 hold közötti nagybirtokosok között találjuk Dessewffy Sámuel 9254 holddal,¹²⁵ Török Józsefet 8349 holddal,¹²⁶ Fekete György 6957 holddal,¹²⁷ a Prónay testvérek anyját 6924 holddal, Gyulay Ferenc grófort 5583 holddal,¹²⁸ Meskó Jakabot 5100 holddal,¹²⁹ valamint Koller Ferenc örökölte az itt még Paluska Krisztián báró nevére 5078 holdat.¹³⁰ Ők kerültek be tehát abba a 110 főbe, akik 5000 holdnál nagyobb birtokkal rendelkeztek, így még nagybirtokosnak tekinthetők.¹³¹

Fónagy Zoltán „nagy középbirtokosnak” nevezte azokat, akik 1000 és 5000 hold közötti földbirtokkal rendelkeztek, de megjegyzi, hogy lehetne akár nagybirtokosnak is tekinteni őket, hiszen a majorsági földekkel együtt akár 10 000 hold felett is lehetett a teljes birtokvagyonuk.¹³² Közülük új arisztokrata volt: Prónay László, Szepessy László, Eötvös Miklós, Ráday Gedeon, Sztáray Mihály, a Podmaniczky család, Szeleczky Márton,¹³³ Balogh László (anyja nevére összeírva), a Döry család, a Kállay család, Brunszvik Antal, Sigray Károly, Lengyel Gáspár (özvegy anyja nevére összeírva), Podmaniczky János,¹³⁴ Vay László, Kállay János,¹³⁵ Mészáros János („Csomaközi örökösökként” összeírva), Döry Ferenc, Podmaniczky Sándor, a Bossányi család, Mednyánszky Antal, Forray Ignác (apja nevére összeírva), a Rudnyánszky család, Jeszenák Pál (János nevére összeírva), Döry László, Sággy Mihály,¹³⁶ Szluha Ferenc (fia nevére összeírva), a Balogh család, a Koller örökösök és a Lengyel család.¹³⁷ Nagyjából az 1000 hold alkothatta a *bene possessionatus* nemesség elitjének az alsó határát, bár a következő – eggyel alacsonyabb – kategóriában is megtalálhatók voltak ezen nemzetségek tagjai.¹³⁸

100 és 1000 hold közötti birtokosként új arisztokrata volt Bossányi Imre,¹³⁹ Draveczy Gábor (özvegy anyja nevére),¹⁴⁰ Győry Ferenc,¹⁴¹ Babocsay Pál (a rangemelt fia), Majláth József (özvegy anyja nevére),¹⁴² Dávid Károly,¹⁴³ Splényi

¹²⁵ Fónagy 2013: I. 92.

¹²⁶ Fónagy 2013: I. 92.

¹²⁷ Fónagy 2013: I. 92.

¹²⁸ Fónagy 2013: I. 92.

¹²⁹ Fónagy 2013: I. 92.

¹³⁰ Fónagy 2013: I. 93; Szikszai 1995: 318.

¹³¹ Fónagy 2013: I. 52.

¹³² Fónagy 2013: I. 59.

¹³³ Fónagy 2013: I. 94.

¹³⁴ Fónagy 2013: I. 95.

¹³⁵ Fónagy 2013: I. 96.

¹³⁶ Fónagy 2013: I. 97.

¹³⁷ Fónagy 2013: I. 98.

¹³⁸ Fónagy 2013: I. 60.

¹³⁹ Fónagy 2013: I. 101. Családja miatt az eggyel nagyobb kategóriába soroltam be.

¹⁴⁰ Fónagy 2013: I. 101.

¹⁴¹ Fónagy 2013: I. 102.

¹⁴² Fónagy 2013: I. 106.

¹⁴³ Fónagy 2013: I. 107.

Gábor (a rangemelt fia),¹⁴⁴ Reviczky Károly,¹⁴⁵ Szvetics Jakab,¹⁴⁶ a Kosztolányi család¹⁴⁷ és Kosztolányi László.¹⁴⁸ 100 hold alatti kisbirtokosként egyedül Kerekes Zsigmond említhető,¹⁴⁹ ő azonban – mint láttuk – a későbbiekben jelentős vagyont gyűjtött.¹⁵⁰

Az úrbérrendezés korának arisztokratáira nézve Fónagy Zoltán megállapította, hogy az összes birtokos arisztokrata egyharmada volt „nagybirtokos”, és rendelkezett legalább 5000 hold tulajdonnal, szintén egyharmaduk tartozott az 1000 és 5000 hold közötti, ún. „nagy középbirtokos” kategóriába, további egyharmaduk 100 és 1000 hold közötti középbirtokos volt, míg nagyjából 10%-ot tehetett ki a kisbirtokosok 100 hold alatti kategóriája. Utóbbiakkal kapcsolatban Fónagy Zoltán arra hívja fel a figyelmet, hogy vélhetően nem „hétszilvafás grófokról van szó”, hanem olyan főnemesekről, akik még nem kapták meg teljes örökségüket.¹⁵¹ Az időbeli keresztmetszet nem teszi lehetővé, hogy a teljes 91 fős csoportot összevegyem a Fónagy Zoltán által vizsgált sokasággal, így – mint már említettem – csak 51 fővel tudtam számolni. Az így is megállapítható azonban, hogy az úrbérrendezés kapcsán előforduló új főrendek milyen arányban jelentek meg a különböző kategóriákban.

Jóllehet több személy vagyona nem az ő nevén, hanem közös családi vagyoneként szerepelt, ilyenkor is igyekeztem őket kategóriába sorolni. A nagyjából egyharmad/egyharmad/egyharmad arányhoz képest az 51 új arisztokrata közül 15-en, plusz az Almássy család tartozott a nagybirtokos kategóriába, 25-en a „nagy középbirtokosiba”, 9-en pedig a középbirtokosiba. A nagybirtokosok aránya tehát közel azonos a teljes arisztokrácia körében kimutatott egyharmaddal (itt 31%), a „nagy középbirtokosi” csoport nagyjából a fele az összeírt személyeknek (49%), ami jelentősen magasabb, míg a középbirtokosok 18%-os aránya jóval kisebb a teljes minta egyharmados arányánál. A 100 hold alatti kisbirtokos kategóriába csak egy személy, Kerekes Zsigmond tartozott, ami a maga 2% arányával szintén jelentősen eltér a teljes főnemesi kör 10%-ától.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az újonnan felemelt személyek vagyoni helyzete az úrbérrendezés korában nem volt rosszabb, mint a teljes korabeli főnemeseké, sőt az 51 személy 80%-a nagybirtokos vagy „nagy középbirtokos” volt, ami sokkal jobb arány a teljes főnemesség körében kimutatott kétharmados értéknél.

Elmondható, hogy a felemelkedő elit által mutatott kép a birtokvagyont tekintve nem statikus, hanem dinamikusan változó, hiszen a főnemesi cím érdekében a legtöbb esetben sikeres lépéseket tettek birtokvagyonuk növelésére. Ezt

¹⁴⁴ Fónagy 2013: I. 108.

¹⁴⁵ Fónagy 2013: I. 125.

¹⁴⁶ Fónagy 2013: I. 120.

¹⁴⁷ Fónagy 2013: I. 109.

¹⁴⁸ Fónagy 2013: II. 1103.

¹⁴⁹ Fónagy 2013: I. 157.

¹⁵⁰ Kerekesházy 1938: 41–43.

¹⁵¹ Fónagy 2013: 59.

pusztán az úrbérrendezés adatainak vizsgálatával szűk időbeli keresztmetszete miatt nem lehet láttatni, így szükséges más módszerhez folyamodnunk. Tanulmányom zárásaként egy konkrét eseten, a Malonyay család felemelkedésén mutatom be, hogyan biztosíthatták az új elit tagjai, hogy vagyonuk, illetve főnemesi címük ne vesszen el. Történetük azért lehet alkalmas a vagyon és a társadalmi státusz megtartására irányuló módszerek bemutatására, mert több véletlen kapcsán a Malonyayak felemelkedése gyakorlatilag végigkíséri a vizsgált időszakot, illetve több nagy vagyonszerző új arisztokratacsalád történetével is összekapcsolódik.

A Malonyay-karrier

Malonyay János 1727-ben született Szakolcán, Nyitra vármegyében.¹⁵² Bárói címét 1740-ben, tehát mindössze 13 évesen nyerte anyja, Vajay Anna testvéreivel, Vajay Istvánnal és Lászlóval együtt.¹⁵³ István életkorát nem tudjuk, de László 47 éves volt ekkor,¹⁵⁴ gyermekük pedig egyiküknek sem élt a rangemelés időpontjában, vélhetően ezért vétették fel az oklevélre unokaöccsük nevét is. Vajay István néhány évvel később meghalt,¹⁵⁵ László azonban 1772-ig élt,¹⁵⁶ és gyarapította azt a Vajay-vagyont, amelynek halála után Malonyay János lett az örököse. Vajay László szerencsés házasságot kötött, elvette a nagy birtokszerző Száraz György özvegyét, Daróczy Katalint, aki pár évvel később, 1743-ban elhalálozott.¹⁵⁷ (1. kép) Ezek után a Száraz gyermekek nagykorúságáig Vajay László gazdálkodhatott a Száraz-vagyonnal, illetve elhunyt felesége vagyonának egy részével, amelyből megvette például a Baja környéki birtokait.¹⁵⁸

Száraz Györgynek két fia született, akik örökösei lehetek volna, azonban Tamás ön- és közveszélyes szellemi fogyatékos volt,¹⁵⁹ Antal pedig közelebbről nem ismert testi hibája miatt kolostorba vonult.¹⁶⁰ Vajaynak tehát csak Száraz György négy lányával, illetve a férjekkel, két szintén ekkor felemelt új arisztokratával, Újváry Lászlóval és Rudnyánszky Józseffel kellett számolnia a Száraz-vagyon feletti fennhatóság megszerzése és megtartása kapcsán.¹⁶¹ Vajay László halála után vagyon a unokaöccsére, Malonyay Jánosra szállt. A Malonyay csa-

¹⁵² Vásárhelyi–Szluka 2012: II. 295.

¹⁵³ HHStA Obristkammereramt Ahnenproben M Nr. 29. Malonyay János.

¹⁵⁴ Fallenbüchl 1992: 317.

¹⁵⁵ Nagy 1987: XII. Vajay család. Feleségét 1745. január 14-én már özvegyként említik (MNL OL MKL A 57 LR 40. 4).

¹⁵⁶ Fallenbüchl 1994: 102.

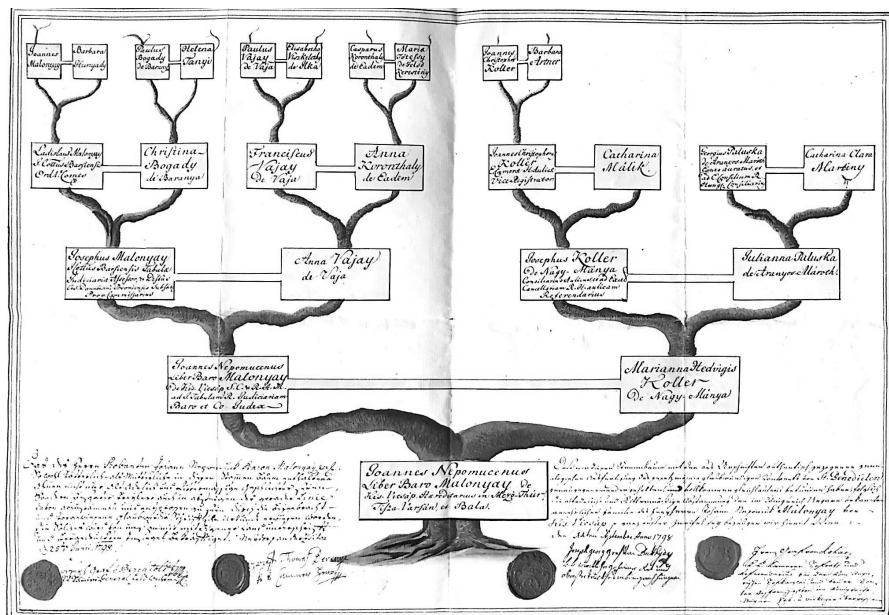
¹⁵⁷ Vásárhelyi–Szluka 2005: I. 228. Száraz György 1733-ban halt meg (Geszti 1972: 57).

¹⁵⁸ Fekete Nagy 1933: 44.

¹⁵⁹ Geszti 1972: 57.

¹⁶⁰ Geszti 1972: 57.

¹⁶¹ A Száraz-vagyon nagy részét Rudnyánszky József örökölte (Geszti 1972: 57), Száraz György özvegye, Daróczy Katalin gazdag hozománnyal látta el Újváry Lászlót és Száraz Erzsébetet (Geszti 1963: 43). Vö. MNL OL P 590 Rudnyánszky család levéltára, 6. 52. Fasc. 1. tétel: 582. 1739. április 10.

1. kép. Ifj. Malonyay János öspróbájához csatolt családfa

Forrás: HHStA Obristkammereramt Ahnenproben M Nr. 29. Malonyay János.

lád anyagi gyarodását tovább erősítette, hogy János feleségül vette a szintén új főrendnek számító gróf Koller Ferenc személynek testvérét, Hedviget, akitől egy fia született, János.¹⁶²

Miután Koller Ferenc anyja után megörökölte a Paluska család vagyonát, majd hivatali karrierjének köszönhetően tovább növelte birtokállományát, élete alkonyán, Ferenc nevű fia korai halála után nem volt kire hagynia hatalmas vagyonát.¹⁶³ Testvére, Ignác egyházi pályára lépett, és veszprémi püspökként teljesített szolgálatot,¹⁶⁴ így Koller örökbe fogadta unokaöccsét, ifjabb Malonyay Jánost, aki a Malonyayak birtokai mellett megörökölte a Vajayak fekvőjóságait, illetve áttételesen a Száraz és a Daróczy család vagyonát is, most pedig a teljes Koller-vagyon – benne a Paluska-örökséggel – is rá szállt.¹⁶⁵

A Malonyay család szerencsés házasságkötései, illetve a rokon családok gyermektelensége miatt gyakorlatilag úgy léphetett a főnemesség soraiba, illetve úgy válhatott jelentős birtokvagyon tulajdonosává, hogy tagjainak erre komolyabb összegeket nem kellett áldozniuk, jelentős hivatalnoki vagy katonai kariert nem kellett bejárniuk. Esetük egyedinek hathat, ugyanakkor annyiban mégis tipikusnak tekinthető, hogy más újonnan felemelt személyek is a Malonyayak roko-

¹⁶² HHStA Obristkammereramt Ahnenproben M Nr. 29. Malonyay János.

¹⁶³ MNL OL MKL A 57 LR 45. 93–102.

¹⁶⁴ MNL OL MKL A 57 LR 45. 329–330. Vö. MNL OL MKL A 39 Acta generalia 1772. Nr. 873; Szluha 2003: I. 618.

¹⁶⁵ Fekete Nagy 1929: 46.

naihoz – Vajay Istvánhoz és Lászlóhoz, Koller Ferenchez – hasonlóan próbálták megmenteni főnemesi águkat a kihalástól, vagyonukat pedig attól, hogy visszaszálljon a koronára.¹⁶⁶

* * *

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a 18. századi új elit vagyoni helyzetét. Mind a hivatalnoki, mind pedig a katonai pályát befutó személyeknek reális esélyük volt arra, hogy akár jelentős örökölt vagyon nélkül is magasra ívelő karriert és tekintélyes birtokvagyonot gyűjtsenek össze.¹⁶⁷ Összességében elmondható, hogy a 18. századi magyarországi főnemesség új tagjai jellemzően a megyei nemesség szűk birtokos rétegéből származtak, az arisztokraták közé lépve pedig a korábban felemelt családok tagjaihoz hasonló, illetve talán egy árnyalattal jobb arányban tudtak megfelelő anyagi háttérrel biztosítani főúri életformájukhoz. Így a Halmos Károly által is említett „feladatot” teljesítették, vagyis a szükség esetén megszerzendő birtokadományt sikerrel megszerezték maguknak. Jól kirajzolódik a bárók és grófok közötti különbség is, hiszen a grófok szinte minden esetben vagy jelentős birtokokat örökölték (Festeticsek, Csernovich Lázár) vagy pedig jelentős királyi birtokadományokban részesültek. A Malonyay-vagyon zárásként bemutatott gyarapodásával igyekeztem érzékeltetni, hogy az ambíció, a tehetség és a kapcsolati tőke mellett egy frissen felemelt főnemesi család tartós fennmaradása sokszor a szerencsén vagy épp a balszerencsén is legalább annyira múlhatott, mint a tudatos birtokgyarapításon és hivatali előmenetelen.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Buda és Pest polgárai, 1686–1848.

<http://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/9372/?query=SZO%3D%28-manduka%29> – utolsó letöltés: 2020. június 25.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Magyar Kancelláriai Levéltár (MKL)

A 35 Conceptus Expeditionum.

A 39 Acta generalia.

A 57 Királyi Könyvek (LR).

Magyar Kamara

E 156 Urbaria et conscriptiones.

Családi levéltárak

P 590 Rudnyánszky család levéltára.

¹⁶⁶ Vö. Siskovics József, Benyovszky Móric, Davidovics Pál esetével.

¹⁶⁷ Vö. Hadik András, Grassalkovich Antal, Száraz György, Davidovics Pál, Kerekes Zsigmond, Kray Pál.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA)

Adelsarchiv, Hofadelsakten.

Adelsarchiv, Reichsadelsakten.

Haus-, Hof und Staatsarchiv (HHStA)

Oberstkämmereramt Ahnenproben.

Kudma, Leopold – Smith, Digby: *Biographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815*. (The Napoleon Series)

„Davidovich”. http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsD.html#D9 – utolsó letöltés: 2020. június 25.

Balthasari Adami Kerceselich: *Annuae 1748–1767. Proemio de vita operibusque scriptoris praemisso*. (Digessit Tade Smičiklas.) (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 30). Zagreb, 1091.

Slachta 1838–1840: „...kacérkodni fogok vele”. *Slachta Etelka soproni úrileány naplója 1838–1840 I.* (Közreadja: Katona Csaba.) Mediawave Alapítvány, Győr, 2014.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acsády Ignác 1944: *A magyar jobbágyság története*. Faragó Imre nyomdája, Budapest.

Bajzik Zsolt 2017: Az ikervári kastély története II. *Vasi Szemle* (71.) 2. 168–182.

Barta János 1984: *A kétféjű sas árnyékában*. (Magyar história.) Gondolat, Budapest.

Barta János 2000: *A tizennyolcadik század története*. (Magyar századok.) Pannonica, Budapest.

Belitzky János 1972: Salgótarján története a feudalizmus korában. In: Szabó Béla (szerk.): *Salgótarján története*. Salgótarján Városi Bizottság, Salgótarján, 23–70.

B. Gál Edit 2000: Az Orczy-bárók. Család és birtoklástörténeti vázlat. In: *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis Agria* 36. Dobó István Vármúzeum, Eger, 63–100.

Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai 4.) MOL, Budapest.

Borovszky Samu (főszerk.) 1896–1914: *Magyarország vármegyéi és városai*. Akadémiai, Budapest. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/> – utolsó letöltés: 2020. május 13.

Brindza Károly 1997: Topolyai kamarai falu leírása 1790-ben. *Bácsország* (3.) 1. 7.

Deák István 1989: A zsoldtalanságtól a nyomorúságos zsoldig. In: Hajdú Tibor (szerk.): *„A magyar katonatiszt” 1848–1945* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 5.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 21–40.

Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2003: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest, 57–124.

Fallenbüchl Zoltán 1984–1985: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. In: Kovács Ilona (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. OSZK, Budapest, 283–334.

Fallenbüchl Zoltán 1988: *Magyarország fömúltóságai*. Maecenas, Budapest.

- Fallenbüchl Zoltán 1989: *Mária Terézia magyar hivatalnokai*. (Történeti statisztikai füzetek 10.) KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán 1994: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Argumentum, Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán 1997: *Grassalkovich Antal – Hivatalnok és főnemes a XVIII. században*. (Gödöllői múzeumi füzetek 2.) Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő.
- Fazekas István 2014: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. *Századok* (148.) 5. 1131–1156.
- Fekete Nagy Antal 1929: A báró Malonyay család levéltára. *Levéltári Közlemények* (7.) 1–2. 45–54.
- Fekete Nagy Antal 1933: A báró Rudnyánszky család levéltára. *Levéltári Közlemények* (11.) 1–2. 20–21.
- Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. I–II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Frank, Karl Friedrich von 1967–1974: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Erblande bis 1823*. 1–5. Selbstverlag, Schloss Senftenegg.
- Fülöp Éva 1992: A két Galla és Bánhida az újjászerveződő tatai uradalomban a XVIII. század derekán. In: Somorjai József (szerk.): *Az elődtelepülések és Tatabánya város története. Tatabánya 45 éve város. Tatabánya várossá nyilvánításának 45. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak anyaga*. (Tudományos füzetek 7.) Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 47–58.
- Geszi Eszter 1972: A nagytényi kastély története. In: *Magyar Műemlékvédelem 1969–1970*. (Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 6.) Akadémiai, Budapest, 53–61.
- Grünwald Béla 1910: *A régi Magyarország 1711–1825*. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- H. Balázs Éva 1989: A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története*. 4/3. Akadémiai, Budapest, 831–929.
- Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, Supplementum.) Csokonai, Debrecen, 445–481.
- Heka László 1998: A bunyevácok (dalmaták) Szeged életében. In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 26. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 63–184.
- Herczeg Mihály 1983: Adalékok a nagy és középbirtok területi változásaihoz a századfordulótól a felszabadulásig Orosházán és környékén. *Levéltári Szemle* (33.) 1–3. 93–128.
- Hirtenfeld, Jaromir 1857: *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder*. I. Wien.
- Hochedlinger, Michael 1999: Mars Ennobled. The Ascent of the Military and the Creation of a Military Nobility in Mid-Eighteenth-Century Austria. *German History* (17.) 2. 141–176.

- Iványi Béla 1931: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára*. A gr. Teleki család gyömrői ága, Szeged.
- Iványi Emma 1991: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 10.) Akadémiai, Budapest.
- Kerekesházy József 1938: Egy régi magyar generális és kora. *Hadtörténelmi Közlemények* (39.) 3–4. Különlenyomat.
- Kósa László 2001: „*Hét szilvafa árnyékában*”. Osiris, Budapest.
- Kökényesi Zsolt 2016: *A magyar arisztokraták integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Lázár Balázs 2013: *Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornok katonai pályája*. HM Hadtörténelmi intézet és Múzeum, Budapest.
- Marczali Henrik 1897: Magyar birtokviszonyok 1711–1740. *Budapesti Szemle* (92.) 250. 1–25.
- Marcziányi György 1886: *Nemesség*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Nagy Iván 1867: Magyar hadvezérek az osztrák hadseregben. 26. Gróf Karacsay András. *Vasárnapi Ujság* 1867. március 3. (14.) 9. 103.
- Nagy Iván 1987: *Magyarország családai*. Reprint. Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarország-csaladai-1/> – utolsó letöltés: 2020. május 13.
- Nedeczky Gáspár 1891: *A Nedeczky család*. Hunyadi Mátyás-Intézet, Budapest.
- Orosz Ernő 1906: *Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Egri Nyomda-Részvénytársaság, Eger.
- Pokluda, Zdenek 1975: Magyarországi nemesek földbirtoklása Cseh- és Morvaországban a XV–XX. században. *Levéltári Közlemények* (46.) 2. 235–277.
- Pongrácz, Denis et al. 2008: *Pozsony vármegye nemes családjai*. (Ford. Kövesdi Gergely.) Méry Ratio, [Somorja].
- Poór János 2009: *Megbékélés és újjáépítés. 1711–1790*. Kossuth, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1989: A társadalom a 17–18. század fordulóján. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története*. 4/1. Akadémiai, Budapest, 125–156.
- Schmidt-Brentano, Antonio 2006: *Kaiserliche und k.k. Generale 1618–1815*. Österreichisches Staatsarchiv, Wien.
- Schwoy, Franz Joseph 1794: *Topographie vom Markgraftum Mähren*. Joseph Hraschanky Hofbuchdrucker, Wien.
- Szemethy Tamás 2017: Hogyan lett Michael Mandukából báró Horváth Mihály? Egy 18. századi görög kereskedő a magyarországi új arisztokraták között. *Aetas* (32.) 4. 111–132.
- Szemethy Tamás 2019: *A magyarországi új arisztokraták társadalmi helyzete 1711-től 1799-ig*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szijártó M. István 1992: Rokonok és mérföldek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 23*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 29–46.
- Szijártó M. István 2010: *Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. 2. kiad. Balaton Akadémia, Keszthely.

- Szikszai Mihály 1995: Jász-Nagykun-Szolnok megyére vonatkozó regeszták Illéssy János hagyatékából. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk 10. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 285–322.
- Szluha Márton 2002: *Bács-Bodrog vármegye nemes családjai*. Heraldika, Budapest.
- Szluha Márton 2003: *Nyitra vármegye nemes családjai*. I–II. Heraldika, Budapest.
- Szluha Márton 2007: *Felvidéki nemes családok*. I–II. Heraldika, Budapest.
- Ulrich Attila 2008: Egy nemesi karrier a XVIII. század elején. A birtokszerző „üzletember”, jóbaházi Döry László. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 50*. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 445–455.
- Vásárhelyi Miklós – Szluha Márton 2005–2013: *Magyar császári és királyi kamarások ősfái 1740–1918*. I–III. Heraldika, Budapest.
- Vonház István 1931: *A szatmármegyei német telepítés*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda és Kiadó Rt., Pécs.
- Vörös Károly 1989: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története*. 4/1. Akadémiai, Budapest, 680–681.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Wellmann Imre 1941: Az udvari ember. In: Domanovszky Sándor et al.: *Magyar művelődéstörténet 4*. Budapest. <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/63.html> – utolsó letöltés: 2020. május 12.
- Zachar József 2004: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Zrínyi, Budapest.

Papp Viktor

Jómódúak és nincstelenek?

*Az ügyvédség vagyoni differenciálódása a dualizmus kori
Budapesten**

„Ügyvédnél vagyoni viszonyaira vonatkozólag általában az vélelmezendő, hogy nyilvánvalólag jómódú, s így a bírósági költségek biztosítására óvadék tőle nem követelhető.”¹

Bár a mottóul választott idézet egy bécsi törvényszék által kiadott indokolásból származik, jól összegezi azt a hazánkban is jelen lévő sommás és sarkalatos álláspontot, amelyet egyaránt osztott a dualizmus kori bírósági állomány és a szélesebb publikum. A kijelentés ráadásul nemcsak általánosságban fogalmazta meg az ügyvédség jómódúságát, hanem azt valamiféle *a priori* jellemzőként társította a legnépesebb jogi hivatással. Az általános vélemény leglényegibb eleme, a „nyilvánvalólag jómódú” ügyvédség kérdése azonban egy sokkal összetettebb jelenség. Elsősorban azért, mert a dualizmus kori ügyvédek a létező összes fórumon a hivatásuk anyagi lehetőségeinek korlátozottságáról és az ügyvédi kar elszegényedéséről publikáltak. Az ügyvédi praxis megélhetést egyre kevésbé nyújtó jellege áthatotta az 1880-as, 1890-es évek jogi szaksajtójának diskurzusát, majd a századfordulótól kezdve szinte kizárólagossá vált a kérdés: szükséges-e korlátozni az ügyvédek létszámát a már praktizáló ügyvédek anyagi érdekeinek védelmében?²

Bár a „zárt szám” bevezetésére a korszakban nem került sor, az ügyvédek tisztában voltak azzal, hogy vagyoni helyzetük, bevételeik és forrásaik skálája szorosan összefügg a professzió általános megítélésével, illetve a kar létszámának alakulásával.³

Az ügyvédség vagyoni potenciálját illetően a létszámnövekedésre és a kereseti lehetőségek apadására visszavezető korabeli megfigyelés érhető tetten – a szaksajtóban megjelenő írásokon túl – a hivatásról szóló monográfiák, különnyomatoként megjelenő írások oldalain is, így ezekre érdemes röviden kitérni. Az ügyvédként megnyilatkozók közül Kun László egyedül maradt azon megállapításával,

* A tanulmány „A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban” című NKFIH 132 451 számú projekt keretében készült.

¹ [Sz. n.] 1894.

² A számokat tekintve jelentősnek volt mondható az ügyvédek létszámának növekedése a századfordulón: 1891-ben 4202, 1900-ban 4507, 1910-ben pedig 6743 ügyvéd volt Magyarországon, közülük 1891-ben 739 (17%), 1900-ban 1069 (23%), illetve 1910-ben 1707 (25%) fő praktizált Budapesten. Népszámlálás 1893, 1905, 1914.

³ Fischer 1871: 10–14.

miszerint az 1890-es évek közepéig nem volt kimutatható az ügyvédi kar kollektív lesüllyedése.⁴ A hivatásról ugyancsak monográfiát közlő Králik Lajos nyújtotta a kérdéskörrel a legárnyaltabb megközelítést 1903-ban. Az ügyvédként is aktívan praktizáló szerző felhívta a figyelmet a hivatáson belüli nagyfokú anyagi, jövedelmi különbségekre, s többször hangsúlyozta, hogy a módosabb ügyvédek nem klasszikus jogi tevékenységből, hanem egyéb utakon (házasság, gazdasági szerepvállalás, befektetések révén) szereztek vagyonukat.⁵ Míg Králik a kereskedelemre és az iparra vezette vissza a jómódú ügyvédek megjelenését, addig Balog Arnold ugyanekkor ezen szektorok – feltételezett – visszaesése miatt értekezett az ügyvédek anyagi helyzetének romlásáról.⁶

Szélesebb társadalmi kontextust szem előtt tartva szóltak a középosztályok, azon belül pedig az ügyvédi kar helyzetéről a nem ügyvédként tevékenykedő publicisták is. Amit Láng Lajos az 1880-as évek elején még kibontakozó folyamatként és általánosságban a középosztályra értelmezett (elszegényedés van kialakulóban),⁷ azt 1907-ben Pásztor Mihály már befejezettnek láttatta. Budapest társadalmának eladósodásáról írt kötetében a diplomás értelmiségi réteg elszegényedését tényként kezelte, az ügyvédek kapcsán pedig konkrétan nyomorról értekezett.⁸ Meglátása szerint, bár még van egy szűk, gazdagabb ügyvédi csoport, a 19. század legvégétől kezdve ez is veszített keresetéből. Szende Pálnak az 1910-es években kifejtett véleménye még tovább erősítette az eddig kialakult „lesüllyedő, elszegényedő” ügyvéd képét. A polgári radikális gondolkodó markánsan – és alig tartható módon – kettéválasztotta az ügyvédi kart, és mind a „feudális”, mind a „merkantil” típusú ügyvédek körében megkülönböztetett egy jómódú, felsőbb réteget, igaz, az elszegényedés és proletarizálódás elemeit szinte kizárólagosan a merkantil ügyvédekre vonatkoztatta.⁹ Szende érdemei közé tartozik ugyanakkor, hogy jól tapintott rá a felerősödő kapitalizálódás ügyvédi hivatásra gyakorolt jelentős hatására, melynek köszönhetően az ügyvédi foglalkozás kommercializálódott, és több ponton összekapcsolódott az üzleti-vállalkozói világ szereplőivel.¹⁰

Buday Dezső – ugyancsak az 1910-as években írt pamfletjében – foglalkozott a magyar középosztály helyzetével, megállapítva, hogy eme osztályt igazából a honorácior réteg fedi le, s ennek élén az ügyvédség áll. Buday is két tömbre bontotta az ügyvédi réteget, ám nála a származási szempont eltűnésével a vagyonság és a keresetek szerepe még nagyobb hangsúlyt kapott az osztályhelyzet bemutatásánál.¹¹ A honorácior osztályokról publikáló szerző az ügyvédek vagyoni

⁴ Kun 1895: 377–378.

⁵ Králik 1903: I. 337–338, II. 30–31.

⁶ Balog 1903: 13, 21–22.

⁷ Láng 1881: 17.

⁸ Pásztor [1907]: 85.

⁹ Szende 1912: 36–43, 198.

¹⁰ Szende 1912: 41.

¹¹ A publicista szerint nálunk az ügyvédség kettéválását „az élet szinte humorosan megteremtette”, így alakult ki az „ünnepi- vagy dísz-ügyvéd és az ügynök-ügyvéd”. Míg előbbieket csak több tízezer koronás pereket vállalnak, a minisztériumokkal jó kapcsolatot folyamatosan fenntartva,

helyzetét illetően hangsúlyozta, hogy a fővárosi „ügynök-ügyvédek” nehéz körülmények között élnek (például még saját irodával sem rendelkeznek), a hivatás keretein belül a felemelkedést számukra egyedül az „ünnepi ügyvéddé” válás jelenthetné. Buday ugyanakkor választóvonalat húzott a budapesti és vidéki praktizálók közé, utóbbiak esetében „egyenletesebb” életnívót, vagyoni helyzetet feltételezett.¹²

Az előbb említett szerzők megállapításait figyelembe véve felmerül a kérdés, vajon mennyire volt vagyoni potenciáljában strukturált az ügyvédség, egyáltalán, milyen javak felett rendelkeztek a korszakban. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy az ügyvédek között kialakult és a 19. század második felében felgyorsult vagyoni differenciálódást több forrás segítségével bemutassam. Az értelmiségkutatások nyomán tudható, hogy ez a fajta rétegződés már a 18. század végén kibontakozott,¹³ s a kérdést még érdekesebbé teszi az idézett kortárs szemlélet az ügyvédek nehéz anyagi körülményeiről. Az ügyvédek differenciálódásának elemzéséhez – a jövedelmek és bevételek helyett – ezúttal kizárólag a vagyoni helyzetet veszem szemügyre. Először azt a kérdést vizsgálom, hogy vajon mekkora anyagi eszközök felett rendelkezhettek az ügyvédek, s ehhez két forráscsoportot választottam: a házassági szerződések döntő hányadában a fiatal, pályájuk elején járó alanyokról, életkörülményeikről „beszélnek”, míg a hagyatéki leltárak az idősebb ügyvédek vagyontételeiről tájékoztatnak. Ezáltal a szakmai előmenetelt és az élettapasztalatot illetően középhadat alkotó csoportról most nem, vagy alig szerezhetünk érdemi értesülést. Az egyenként válogatott források ráadásul a kutatást kizárólag a fővárosra, a budapesti ügyvédi kamara tagjaira korlátozzák.

AZ ÜGYVÉDSÉG VAGYONI HELYZETE – HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

A középosztályi rétegek meghatározó elemét alkotó ügyvédség társadalomtörténetére nemzetközi viszonylatban már több kutatás irányult. Elsősorban a professzió vagyoni potenciáljával és differenciálódásával, valamint az ügyvédek és az üzleti világ szereplőinek kapcsolódásával foglalkoztak a szerzők, ugyanakkor a bevételek és jövedelmek forrása kapcsán – részletes feltárások híján – nem alakult ki általánosan elfogadott nézőpont a szakirodalomban.¹⁴ A kutatások arra mutattak rá, hogy Angliában a 18. században vette kezdetét az üzleti élet és az ügyvédi professzió egymásrautaltsága,¹⁵ majd a folyamat a 19. század derekán tetőzött: ekkor vagyoni státusza és kapcsolatai révén már több neves ügyvéd sikerrel került be a nagypolgárság körébe. Bár a 19. század második felében az

addig az ügynök-ügyvédek vállalatok képviselőivel, cégbejegyzésekkel foglalkoznak. Buday 1916: 11–12.

¹² Buday 1916: 11–12.

¹³ Vörös 1975: 6–7.

¹⁴ Sugarman 1993: 263.

¹⁵ Sugarman 1993: 271–274.

ügyvédség száma és befolyása a középosztályon belül csökkent, a hivatáson belüli anyagi differenciálódás tovább erősödött.¹⁶

Néhány évtizedes késéssel, de annál jelentősebb intenzitással mutatkozott meg a német ügyvédek üzleti tevékenysége és kapcsolódása a vállalati szférához.¹⁷ A hivatás a 19. század derekán mind tekintélyét, mind anyagi lehetőségeit tekintve vonzónak számított, a bírák zöme nem véletlenül kívánt felvételt nyerni az ügyvédi kar tagjai közé. Habár ez a vonzerő a század végére csökkent, a német ügyvédek jövedelmi szempontból az átlagnál magasabb szinten álltak a társadalom egészén belül, ugyanakkor igen széles spektrumot fogtak át: a legszegényebbek kispolgári, a leggazdagabbak nagypolgári nívón éltek.¹⁸ Az átalakuló jogi rendszer és a növekvő gazdaság miatt bővülő munkaalkalmak révén az ügyvédség anyagi tekintetben egyre inkább differenciálódott, s a tendencia különösen a nagyvárosokban erősödött fel.¹⁹ Összességében a német ügyvédek, bár nem extravagáns, mégis bőséges jövedelemmel rendelkeztek, és bár az elithivatalnokok fizetését nem érték el, a szabad hivatások között ők kerestek a legjobban.²⁰

Jelentős kontrasztot mutatott ki a katalán ügyvédek jövedelmének elemzése, és bevételeik különböző foka természetesen kihatott az ügyvédi kar vagyoni helyzetére is: a barcelonai praktizálók vagyonaiban nagy szakadék mutatkozott, még ha a 19. század közepétől aktívan vállaltak is szerepet gazdasági társaságok alapításában, jegyzésében. Habár a kar tagjai befektetéseik révén kapcsolatba kerültek a vállalkozói-üzleti szféra képviselőivel, vagyoni potenciáljuk közelebb állt más értelmiségi foglalkozásokéhoz, így az orvosokéhoz, mint a kereskedő réteg emi- nens képviselőiéhez.²¹

A rövid nemzetközi szakirodalmi kitekintést összegezve megállapítható, hogy az ügyvédséget egyfelől vagyoni állása szerint a középosztály felsőbb rétegébe sorolják – még a kereskedők-vállalkozók alá, de már az orvosi hivatás fölé –, másfelől hangsúlyozzák a jövedelem szerinti strukturálódásukat, a kispolgáritól egészen a nagypolgári életszínvonalig terjedő spektrumon. Külön kiemelendő, hogy a szakirodalom hangsúlyozza, a 19. században kibontakozó és felerősödő kapitalizálódás és kommercializálódás eredményeképpen az ügyvédek jó kapcsolatokat építettek ki az üzleti szféra aktoraival. Az extrajövedelmek és jogi tanácsadói állások mellett legalább ilyen fontos lett az ügyvédek számára, hogy megjelenhettek a befektetői piacon, és investálhattak a különféle értékpapírokba, kötvényekbe, emellett, a nemzetközi szakirodalom szerint, előszeretettel fektettek be ingatlanokba – ez nagyvárosokban háztulajdont, míg vidéki környezetben inkább föld- birtokot jelentett. A korábbi kutatások eredményei alapján korántsem igazolód-

¹⁶ Perkin 2002 [1989]: 62–64.

¹⁷ Kocka 1990: 68.

¹⁸ Siegrist 1996: 254–260.

¹⁹ Kocka 1990: 68.

²⁰ Jarausch 1990: 10–11.

²¹ Jacobson 2009: 183–184.

tak be az ügyvédek által hangoztatott korabeli félelmek, miszerint az ügyvédi kar jelentősen veszített anyagi potenciáljából, és az elszegényedés fenyegeti.

Annak ellenére, hogy a társadalmi helyzetet meghatározó egyik legfontosabb elem a vagyon,²² az ügyvédek ilyen irányú kutatása eleddig kevésbé keltette fel a hazai kutatók figyelmét.²³ Mindössze a pécsi ügyvédség helyzetéről készült elemzés, amely kimutatta, hogy általánosságban sikerült fenntartaniuk a középosztályi életmódot, anyagi potenciáljuk pedig a lakóingatlanok és a Pécs környéki földbirtokok, azon belül is a szőlőparcellák tulajdonlásán alapult.²⁴ A szerző összességében a város ügyvédségének jómódja mellett érvelt, az elszegényedő vagy csődbe jutott ügyvédekre kevés példát talált.

Kovács M. Mária az ügyvédi, orvosi és mérnöki foglalkozások dualizmus kori és két világháború közötti professzionalizációját bemutató kötetében megállapította, hogy a századforduló idején a fővárosi ügyvédek egy része (20%-a) nagyon magas, évi 8000 frt-os jövedelemmel rendelkezett.²⁵ Bár arról nem írt, hogy döntő többségük milyen bevételeket húzott praxisa után, Vörös Károly nyomán ismert, hogy a budapesti ügyvédek egy része igen magas adókat fizetett, és így került fel a virilislisták előkelő helyére.²⁶ Kovács M. hangsúlyozta továbbá az ügyvédek magas arányú ingatlanbirtoklását: adatai szerint 1900-ban a vizsgált társadalmi csoport egyharmadának volt földbirtoka, és közel felének „komoly” házingatlana.

HOZOMÁNYBÓL KÖZÖS VAGYON

Az ügyvédek vagyonának vizsgálatában az egyik forráscsoportot a házassági szerződések jelentik, melyekben a közjegyző feltüntette a feleség és családja által biztosított hozomány összegét.²⁷ Ezekből az összegekből pedig – a szükséges fenntartásokkal – következtethetünk a fővárosi ügyvédek vagyoni állapotára.

A házassági szerződések elemzése mind a néprajzkutatók, mind a történészek érdeklődését felkeltette már,²⁸ s bár a források szisztematikus kiértékelése még várat magára, annyi az eddigiekből körvonalazható, hogy szerződést általában polgári-nagypolgári státuszú felek kötöttek egymással. Ez biztosította egyrészt

²² Halmos–Klement 2006: 68.

²³ A szellemi szabadfoglalkozásúak között, ahova az ügyvédek is sorolhatjuk, Mazsu János végzett alaposabb feltárást. Tanulmányában a szellemi munkások anyagi viszonyait vizsgálta, kezdve földbirtokokhoz való viszonyukkal. Ennek nyomán tudható, hogy mindössze 1%-uknak volt 100 holdon felüli birtoka, de körülbelül egyhatedek rendelkezett 1–100 hold közötti parcellával. Nem mellékes az sem, hogy „viszonylag magas volt a földbirtokosok aránya a köztisztviselők, a közjegyzők és az ügyvédek között”. Mazsu 1980: 5.

²⁴ Vértési 2002.

²⁵ Kovács M. 2001: 44.

²⁶ Vörös 1966: 151; Vörös 1979: 113. Az ügyvédek adózott jövedelmére lásd még: Papp 2019.

²⁷ A közjegyzői iratok forrásértékéről: Sarusi Kiss 1998.

²⁸ A témakör legújabb összefoglalására: Szócsné Gazda 2015: 23–35.

a házasfelek vagyoni helyzetét, másrészt a szankcionáló passzusok beiktatásával a válást, jegybontást kívánták megelőzni, mint ahogy előre meghatározták az esetleges válás mindennemű költségét, kiadását is.²⁹ A forrás értékére nézve irányadó, hogy – legalábbis az 1870-es évek közepén – az összes házasságkötés 8-10%-ában kötöttek szerződést.³⁰

Az ügyvédek vagyoni helyzete után kutakodva a budapesti közjegyzők irataiból sikerült összegyűjtenem 266 olyan szerződést, melyeket ügyvédek és a feleségek kötöttek egymással 1875 és 1914 között.³¹ A házasságkötések Gyáni Gábor által felállított, három nagyobb típusa itt is kimutatható volt,³² de döntő többségben a patriarchális frigy dominált.³³ Ennek megfelelően az ügyvéd férj szabadon használhatta fel a felesége hozományát, a kelengye tulajdonjoga és használata viszont a házasság teljes időtartama alatt a feleséget illette meg.³⁴

A következőkben azt mutatom be, hogy a mintavételben szereplő fővárosi ügyvédek mekkora hozományra számíthattak a dualizmus korszakában. A hozomány minden bizonnyal döntő szerepet játszhatott akkor, amikor egy kezdő ügyvéd praxisának megindítására, vagy egy újraraházasodó praxisának kiterjesztésére készült. A férj a tőke haszonélvezőjeként és kezelőjeként könnyen hozzáférhetett az összeghez, befektethette irodai bútorzatba, az ügyvédi gyakorlathoz szükséges ingóságokba, pótolhatta munkadíj-követeléseit, fizethette az irodai segédszemélyzetet, ügyvédjelölteket, mint ahogy az ügyvédi tevékenységhez nem kapcsolódó tételekbe (ingatlan, értékpapír) is beruházhatott.³⁵ A hozomány tulajdonjogilag a feleséghez tartozott ugyan, de a férj széles jogkörrel rendelkezett felette. Például egészen addig nem tartozott senkinek elszámolással, amíg a feleség nem látta veszélyeztetve hozományát, sőt a hozományt biztosítékul felkínálva még adósságot is felhalmozhatott.³⁶ A jog adta lehetőségek és a bevett gyakorlat miatt a házasulók ritkán fogalmaztak meg direkt módon a Bernhard Miksa szerző-

²⁹ Gyáni 1995: 15–18; Szócsné Gazda 2015: 35.

³⁰ Sarusi Kiss 1998: 54.

³¹ Ez az esetszám nem mondható reprezentatív mintavételnek, hiszen 1875-ben 708, 1900-ban 1233, míg 1914-ben már 2454 ügyvéd praktizált a fővárosban (Králik 1903: I. 261; Statisztikai évkönyv 1916: 332). A budapesti ügyvédség házasodási szokásainak, a hozomány mértékének alapos megbecsléséhez tehát több ezer házassági szerződés feldolgozása szükséges lenne, már amennyiben ezek rendelkezésre állnának.

³² Gyáni Gábor három típusba rendezte a házassági szerződéseket. Az értelmiségi „partnerházasság” ritkának számított a korszakban, ennek keretein belül a férj éves járadék formájában felelősséget vállalt házastársáért, aki a férjhez hasonlóan értelmiségi foglalkozást űzött, legalábbis a házasságkötésig. Elterjedtebb típus volt a „patriarchális frigy, kispolgári módon”, ezen szerződésben lényegében csak a hozomány értékét és a kelengye tárgyait írták fel, mivel a hitbér és a nótartási díj kötelezettségéről a törvény egyébként is rendelkezett. A tetemes vagyonnal rendelkező, kereső foglalkozást nem gyakorló feleségjelöltek házassági szerződéseiben a „nagy-polgári patriarchalizmus” formája jelent meg. Gyáni 1995: 13–18.

³³ Gyáni 1983.

³⁴ A kelengyék összeállításában a reklámok hatására bekövetkező változásról publikált F. Dózsa 1975.

³⁵ Hajós 1895.

³⁶ Jancsó 1887.

désében olvashatóhoz hasonló felhatalmazást: a feleség feljogosítja férjét, hogy „kézpénzhozományát törvényszerű rendeltetése mellett esetleg vállalati célokra is felhasználhassa”.³⁷

A feleségek által biztosított tőke mértéke számos tényezőtől függött, hiszen a hozomány mennyisége egyszerre jelölte a feleség családjának vagyoni és társadalmi állását, de – nehezen kimutatható módon – befolyással volt rá a gazdasági konjunktúra is.³⁸ Talán nem tévedünk, ha meghatározó jelentőséget tulajdonítunk a hozományi összegek megállapításában a feleségjelölt „kiházásítási piacon” betöltött helyzetének. Ez a tényező szorosan összekapcsolódott a leendő feleség életkorával, adottságaival, és persze szépségével, csinosságával, összefoglalóan „házassági kelendőségével”. Az összeg mértékére hathatott még a férjjelölt társadalmi helyzete³⁹ és a további kiházásítandó lánytestvérek száma is. Mindezeket a tényezőket figyelembe véve adódik a kérdés: mi derül ki a házassági szerződésekből a vagyoni helyzetet illetően, vajon mekkora hozományra számíthatott házasságkötésekor egy budapesti ügyvéd az elemzett minta alapján? (1. táblázat)

1. táblázat

Az ügyvéd férjekhez jutó hozományok összegének alakulása (1875–1914)

Hozomány összege koronában ⁴⁰	1875–1884	1885–1894	1895–1904	1905–1914	Összesen
50 000 alatt	30	65	50	26	171
50 001–100 000	3	22	14	14	53
100 001–150 000	0	1	2	1	4
150 001–200 000	1	1	5	5	12
200 000 felett	3	3	0	0	6
<i>Összesen</i>	<i>37</i>	<i>92</i>	<i>71</i>	<i>46</i>	<i>246</i> ⁴¹

Forrás: BFL VII. Közjegyzői iratok – házassági szerződések. Saját adatbázis alapján.

A táblázatban tízéves bontásban láthatók az értékek, a rendkívül jelentősnek mondható, már nagypolgári életnívóhoz sorolható összeghatárt (100 000 K-t, vagyis 50 000 frt-t)⁴² kevesen érték el a vizsgált korszakban. E nagyobb tőkék mintabeli jelenléte még így is alkalmas volt arra, hogy felfelé mozdítsa el a hozományok összegének átlagát: az 1870-es évek közepétől a századfordulóig az évtized szerinti összesített átlag ugyanis 52 000 K körül alakult, majd az utolsó

³⁷ BFL VII.173.a. 1253. Házassági szerződés (Bernhard Miksa – Blum Elza), 1906. április 29.

³⁸ Szócsné Gazda 2015: 91.

³⁹ F. Dózsa 1975: 97.

⁴⁰ Az 1900 előtt keletkezett házassági szerződések értékeit az akkor forgalomban lévő fizetőeszközben, forintban tüntették fel, ezeket az összehasonlítás érdekében mindenhol átszámoltam koronára. Egy forint két koronának felelt meg.

⁴¹ A táblázatban 246 házassági szerződés hozományi értéke szerepel, mivel 20 esetben nem értekeztek annak összegéről, így ezeket nem tudtam felvenni az adatbázisba.

⁴² Nagypolgári házasságnál ezt az összeget hozza példaként Gyáni 1995: 18.

időkorre 65 000 K-ra ugrott. Az átlagérték ilyen mértékű emelkedése az utolsó évtizedre természetesen nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ügyvédek a századfordulótól kezdve jelentősen nagyobb hozományokra számíthattak. A szerződések száma és így a hozományok feltárható mértéke nem oszlik el egyenletesen, s könnyen előfordulhatott, hogy a véletlenszerű válogatás ellenére nagyobb értékű hozománnyal rendelkező szerződések kerültek kézbe az utolsó vizsgálati időkör esetében.

A kiugró, ritkább hozományi összegek, illetve a szerződések évtizedek szerinti egyenlőtlen eloszlásának torzító hatását küszöbölhetjük ki az értékek mediánjának megállapításával. E mutató szerint az 1875–1884 közötti periódusban a hozományok középértéke 20 000 K volt. A medián felőli közelítés – vagyis hogy a véges elemszámú és nagyság szerint rendezett sorban melyik érték helyezkedik el középen – arra mutat rá, hogy nem a századfordulón következett be nagyobb ugrás a hozományok összegében, hanem már az 1880-as évek végén, az 1890-es évek elején. Az értékszám ettől kezdve, 37 000 K-s értékről indulva folyamatosan és mérsékelt módon emelkedett, s az 1910-es években már 42 000 K-t tett ki.

A második időkor környékén kibontakozó és a századforduló elejéig tartó növekmény az átlag- és mediánértékek egymás mellé állításából is kimutatható (2. táblázat).

2. táblázat

A hozományi összegek (1875–1914) (Koronában)

	Átlagérték	Mediánérték	Szerződések száma (db)
1875–1884	52 054	20 000	37
1885–1894	52 836	37 500	92
1895–1904	53 986	40 000	71
1905–1914	65 521	42 500	46
<i>Egész korszak</i>	<i>56 000</i>	<i>40 000</i>	<i>246</i>

Forrás: BFL VII. Közjegyzői iratok – házassági szerződések. Saját adatbázis alapján.

Az első periódus mediánja ugyanis az átlag alig 40%-át érte el, ám a következő két szakaszban ez az arányszám már 70-75%-ot tett ki, hogy az utolsóban 65%-ban állapodjon meg. A mediánértékek tehát az 1880-as évek második, 1890-es évek első felében voltak legközelebb a hozományok átlagához. A két mutatót sajátosságaik miatt együtt érdemes kezelni, hiszen így kiküszöbölhető a nagypolgári hozományok felfelé deformáló hatása és az időköronként eltérő esetszám is. Mindezek alapján megállapítható tehát az ügyvédek házassági szerződéseibe foglalt hozományösszegek általános és mérsékelt léptékű növekedése.

Nehéz megbecsülni ugyanakkor, hogy mennyire és milyen módon tükröződik a hozományok nagyságában a férj társadalmi státusza. Nagy általánosságban elmondható, hogy az ügyvéd férjek pályafutásuk elején álltak. Ez onnan is tudható, hogy a Budapesti Ügyvédi Kamara által kiadott hivatalos tagnévsorok a századforduló után közölték a fővárosban praktizáló kamarai belépésének ide-

jét, ezen időpontok pedig összevethetők a házasságkötés idejével.⁴³ A feltárt 266 házassági szerződés közül 185 esetben sikerült azonosítani az ügyvéd kamarai felvételének évét. Ennek alapján a házasságkötések átlagban három és fél évvel követték a kamarai tagfelvételt. Bár az átlagértéket torzítják az újráházasodó ügyvédek adatai, akiknek többször például az első házasságkötésük ideje nem, csak a második ismert, az könnyen kijelenthető, hogy az adatbázisban szereplő budapesti ügyvédek háromnegyede a kamarai belépést követő öt éven belül házasságot kötött. A férjjelöltek jelentős része tehát fiatalabb, pályájának elején álló ügyvéd volt, akiknek minden bizonnyal nagy segítséget jelentett a hozomány összege és szabad felhasználása a karrier kibontakoztatásában.

A házassági szerződések a fentiek mellett néhol arra is rámutatnak, hogy milyen családba sikerült az ügyvédeknek beházasodni. Az örömapák társadalmi állása, foglalkozása alapján összességében 70 esetben következtethetünk az ügyvédfeleségek családjának társadalmi státuszára. Bár az adathalmaz nem tekinthető reprezentatívnak az összes házassági szerződésre nézve sem, hát még a fővárosi ügyvédekre általában, az mindenesetre jól kirajzolódik, hogy az apósok kétharmada az üzleti-vállalkozói életben volt érdekelt. Ezen belül is a legtöbben a kereskedő foglalkozást űzték, és széles spektrumot fedtek le: a közjegyzők megnevezése szerint megtalálhatók voltak közöttük termény- és magkereskedőktől kezdve bútorkereskedőkön át nagykereskedők is. Utóbbiak közül is kiemelkedett – vagyónát és társadalmi állását tekintve – a kőszegi születésű Saxlehner András, eredetileg posztókereskedő, a Buda környéki keserűvíz-források felfedezője és első tulajdonosa, a Hunyadi János keserűvíz forgalmazója.⁴⁴ A családjába beházasodó Melzer Lajos ügyvéd ugyanakkor nem kapott jelentős hozományt, hiszen a Saxlehner Emíliával 1881-ben kötött házasságakor a nagypolgári mértéktől jóval elmaradt a 10 000 frt értékű hozomány.⁴⁵

A kereskedő-bankárra példa Kohen Ignác Izidor, aki 1857-ben szerezte meg a terménykereskedésre feljogosító engedélyét, az 1860-as években pedig – pénzváltó tevékenysége mellett – minden bizonnyal dohánykereskedelemmel foglalkozott. A bankházat üzemeltető, 1869-ben pedig maga ellen csődnyitást kérő Kohen rendkívül széles kapcsolati hálózattal rendelkezett a pesti és – rokonai és iskolatársai révén – a bécsi kereskedővilágban.⁴⁶ Az 1876-ban felszámolást bejelentő Franco-

⁴³ Ügyvédi kamarai névsor 1876–1913. A belépés ideje természetesen nem minden esetben jelenti, hogy kezdő ügyvédről beszélünk, mindazonáltal az ügyvédjelöltek és az ügyvédek karrierjük korai szakaszában vándoroltak Budapestre, a vidéken hosszabb ideig praktizáltak fővárosba gravitálása kismértékűnek tekinthető.

⁴⁴ *Magyar Életrajzi Lexikon* 1982: 579.

⁴⁵ BFL VII.175. 0663. Házassági szerződés (Melzer Lajos – Saxlehner Emília), 1881. június 12. A frigy Melzer Lajos és Saxlehner Emília között nem sokáig állt fenn, Emília 1884-ben ugyanis már Boytha Józsefné néven szülte meg András nevű gyermekét. A 10 000 frt-os hozomány sorsa azonban nem ismert. Gyászjelentés (bethleni Boytha Józsefné sz. Saxlehner Emília), 1933. szeptember 1.; gyászjelentés (Dr. Boytha András Lajos), 1965. január.

⁴⁶ Kohen Ignác pályafutásáról és kapcsolatairól: Kövér 1986: 30–37; Kövér 1987.

Magyar Bank vezérigazgatójaként⁴⁷ Iricz Adolf ügyvéddel házasságot kötő Róza nevű leányának tisztességes, 25 000 forint összegű hozományt állított ki.⁴⁸

3-3 fővel voltak jelen a mintában a földbirtokos, illetve a magánzó, háztulajdonos apósok. Náluk számosabb kategóriát alkottak a szabadfoglalkozású értelmiségiek, akik között létszámban egyértelműen az ügyvédek domináltak a három orvos és egy mérnök (Zipernowsky Károly) mellett. Ilyen „ügyvédcsaládba” házasodott be 1898-ban Oláh Dezső, aki Stiller Mór budapesti ügyvéd és lapszerkesztő kisebbik lányát, Klárát jegyezte el és vette feleségül.⁴⁹ A pályája elején védőügyvédként, majd kereskedelmi jogászként működő Stiller mindkét lányának 20 000 forint-ban állapította meg a hozományösszegét.⁵⁰ Ennél nagyobb, 35 000 forint értékű jegyajándékot könyvelhetett el 1899-ben Hirschfeld Antal, aki bűnügyi védelemre szakosodott, és a tiszaszlári vérvádperben hírnevet szerző védőügyvéd, Friedmann Bernát lányát, Erzsébetet vezette oltárhoz.⁵¹

Az előző hozománynál valamivel kisebb értékűt (30 000 K-t) bocsátott Marianna lányának és férjének, Engel Aurélnak a rendelkezésére Mezei Sándor ügyvéd, aki valószínűsíthetően tetemesebb összeggel is reprezentálni tudta volna társadalmi státuszát, hiszen a házasságkötés idején, 1901-ben számos részvénytársaság igazgatósági és felügyelőbizottsági tisztségét foglalta el, így jelentős bevételeket és kiterjedt kapcsolati tőkét mondhatott magáénak.⁵² Engel számára a hozomány – ügyvédek között átlagos – mértékét minden bizonnyal kompenzálta Mezei Sándor befolyási potenciálja, hiszen a házasság révén létrejövő rokoni kapcsolattal is magyarázható, hogy Engel 1910-ben már 12 gazdasági társaság vezetőségében, közülük öt közlekedési vállalat igazgatóságában apósával közösen szerepelt.⁵³

Megállapítható tehát, hogy a hozomány mértéke nem követte feltétlenül a feleség családjának gazdasági erejét és társadalmi hovatartozását. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy a most nem vizsgált ajándékok, bútorzatok, egyéb felszerelések ugyancsak nagy értéket képviselhettek, ami segítette a házaspárt életvitelük, társadalmi rangjuk megalapozásában. Ide tartoztak azok az ingatlanok is, amelyeknek a jegyospárnak való ajándékozását külön pontban rögzítették, megjelölve azok értékét is a szerződésben.⁵⁴

⁴⁷ A kereskedő-bankár a bank megszűnését követően a pesti tőzsde ügynökeként tevékenykedett, és ha a házasság megkötése után is segítette lányát és vejét. Mindezt már Bécsből tette, az évtized végén ugyanis ott alapított üzletet. Kövér 1986: 48.

⁴⁸ BFL VII.185. 0574. Házassági szerződés (Iricz Adolf – Kohen Róza), 1877. április 7.

⁴⁹ BFL VII.184.a. 0532. Házassági szerződés (Oláh Dezső – Stiller Klára), 1898. március 26.

⁵⁰ Nagyobbik lánya, Margit Grósz Gyula gyermekorvossal kötött házasságot 1893-ban. BFL VII.184.a. 0778. Házassági szerződés (Grósz Gyula – Stiller Margit), 1893. május 31.

⁵¹ BFL VII.184.a. 0462. Házassági szerződés (Hirschfeld Antal – Friedmann Erzsébet), 1899. március 16. Friedmann Bernátról: *Magyar Zsidó Lexikon* 1929: 295.

⁵² Mezei Sándor gazdasági kapcsolataival foglalkozott Papp 2020.

⁵³ Vö. *Magyar Compass* 1910.

⁵⁴ Jelentősebb értéket képviselt például Krausz Ilona 1897-es hozománya, aki a Gonda Dezsővel kötött házasságába, kereskedő édesapja révén, 25 000 forint készpénz mellett három, összesen 75 000 forint-ra becsült lakóingatlant is vitt. Az adatbázisban szereplő átlagtól messze kiemelkedő közös vagyona tett szert 1906-ban Barabás Elemér is, Földiák Ibolyával kötött házasságát köve-

Alacsony számú előfordulásuk miatt statisztikai kimutatásra alkalmatlan, de témánk szempontjából elemi információt tartalmaztak azok a házassági szerződések, amelyek megemlékeztek a hozomány és a kelengye összegén túl a férj aktuális vagyoni helyzetéről is. A kilenc előforduló eset közül öt házasságban a férj hasonló összegű vagyon felett rendelkezett, mint amit a hozomány értékeként feltüntettek. Több olyan házasságkötést említhetünk ugyanakkor, ahol a férj jóval kisebb vagyont mondhatott magáénak. Bleyer Vilmos 1890-ben házassági szerződése szerint 5000 ft-os vagyonnal rendelkezett, feleségének hozománya pedig 20 000 ft-ot tett ki.⁵⁵ Még nagyobb volt a különbség Sente Lajos 1908-as házasságkötésekor: a kiskorú feleség 60 000 K-val egészítette ki a kezdő ügyvéd 10 000 K-s vagyonát.⁵⁶

Két további szerződés, Schoenberg Ferencé és Holló Jenőé nem számszerűsítette a házasuló ügyvédek vagyoni helyzetét, így csak hozzávetőleges képet alkothatunk róluk. Schoenberg esetében ez már csak azért is sajnálatos, mert a „vállalkozó” családba beházasodva ő kapta 1893-ban a – vizsgált minta szerint – legnagyobb hozományt, 250 000 ft-ot. Az viszont kiderül, hogy a férj tulajdona ekkor ingatlanok után járó jutalékokból és „az édes anyjával és fivéreivel ez idő szerint osztatlan közösségben bírt ingó vagyonból” állt.⁵⁷ Bár nem tudható, hogy mekkora értéket képviseltek az ingóságok és jutalékok, az kijelenthető, hogy az ügyvédnek anyagi szempontból sikeresebb házasságot sikerült kötnie nemcsak a kutatásban szereplő többi fővárosi ügyvédnél, hanem még fivéreinél is.⁵⁸

A Schoenberg családhoz képest jóval szerényebb összegek szerepeltek Holló Jenő 1911-es házassági szerződésében. Felesége 24 000 K értékű hozományt vitt a házasságba, míg az ügyvéd „eddigyi vagyonát ügyvédi irodájának bútorzata és berendezése, nemkülönbben a konyhaberendezés, valamint a hivatásának folytatásából ez idő szerint hátralékban levő munkadíj- és költségkövetelése” tették ki.⁵⁹

A kisebb-nagyobb értékű hozományok, és az ezekből kiolvasható közép-osztályi, ritkább esetben nagypolgári életnívón élő ügyvédek mellett ugyanakkor akadtak olyanok is, akik házasságkötésük pillanatában az anyagi csőd szélén

tően ugyanis egy 160 000 K-ra taksált, összesen 12 000 K adóssággal megterhelt ingatlant vehetett birtokba a 40 000 K összegű készpénzhozomány mellett. (BFL VII.173.a. 3359. Házassági szerződés [Gonda Dezső – Krausz Ilona], 1892. szeptember 12; uo. 0344. Házassági és ajándékozási szerződés [Barabás Elemér – Földiák Ibolya], 1906. február 3.)

⁵⁵ BFL VII.211.a. 0699. Házassági szerződés (Bleyer Vilmos – Deutsch Jolán), 1890. augusztus 23.

⁵⁶ BFL VII.184.a. 0410. Házassági szerződés (Sente Lajos – Bárkány Margit), 1908. március 24.

⁵⁷ BFL VII.184.a. 0346. Házassági szerződés (Schoenberg Ferenc – Deutsch Adrinne), 1893. március 6.

⁵⁸ Bátyja, az orvosként praktizáló Kálmán 1890-ben például nem kapott hozományként készpénztökét, mivel felesége a házasságba ingóságait és nevére írt ingatlanokat vitt, fel nem becsült értékben. Kevesebb hozományra volt kilátása a szintén 1893-ban nősülő másik fivérnek, a bankár-igazgató Pálnak is, akinek vagyonát 130 000 ft-ban, feleségének jegyajándékát pedig 150 000 ft-ban határozták meg. (BFL VII.184.a. 1293. Házassági szerződés [Schoenberg Kálmán – Grünhut Malvina], 1890. november 1; uo. 0616. Házassági szerződés [Schoenberg Pál – Freund Irén], 1893. április 27.)

⁵⁹ BFL VII.184.a. 0907. Házassági szerződés (Holló Jenő – Berényi Erzsébet), 1911. június 5.

áltak. Győrffy Gyula 1876-ban vált fizetéseképtelenné, a szorult körülmények következtében semmilyen vagyonnal nem rendelkezett egy évvel későbbi házasulásakor. A házassági szerződés nem szólt hozományról, viszont az általánosnál részletesebben tudósított az ifjú házaspár életkörülményeiről. Eszerint a feleség bérelt ingatlanában éltek, melynek két helyiségét a férj rendezte be ügyvédi irodaként. Az ügyvéd évente fizetett bérleti díjat házastársának, kinek 1877-ben a lakás minden ingósága és bútorzata, valamint 2000 forint értékű készpénz kizárólagos tulajdonában állt.⁶⁰

A korabeli szakcikkekre, megállapításokra támaszkodó feltételezés, miszerint az ügyvédek vagyoni helyzetének alakulásában meghatározó volt a feleség által biztosított hozomány, a vizsgált minta alapján megerősítést nyert a házassági szerződésekben foglalt összegek elemzése révén. 1875-től az I. világháborúig tartó korszak elején az átlagában 50 000 K (25 000 forint), középtértékében pedig 20 000 K (10 000 forint) nagyságú jegyajándék biztos pontot jelentett az értelmiségi pályán előmenetelt felépíteni szándékozók számára. Az értékek ráadásul oda mutatnak, hogy a korszakban az egész fővárosi ügyvédi kar helyzetében visszafogott, de mindenképp pozitív változás állt be. Az egész adatbázis átlagát (56 000 K) és mediánját (40 000 K) tekintve ez nem volna kimutatható, a periódus szerinti részletezés azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a hozományok összegének egy folyamatos és mérsékelt növekedése a teljes mintában megmutatkozott. Megfigyelhető egy szűk, nagypolgári nivón élő réteg, de a nehéz helyzetbe, csődbe került ügyvédek is kisebbséget képviseltek a házassági szerződések vizsgálata során. A hozományi összegek kutatása rávilágított ugyanakkor az ingatlanok jelentős szerepére is a fiatal házaspárok életében, hiszen a birtokolt ingatlanok egyszerre szolgálhattak lakóhelyül és – néhány helyiséget leválasztva – ügyvédi irodaként.

Hogy milyen tényezők és milyen mértékben játszottak szerepet a hozomány összegének megállapításában, még további kutatásokat igényel, hiszen az egyéni esetek bemutatásakor láthatóvá vált, hogy a feleség családjának társadalmi helyzetét nem feltétlenül követte szorosan a hozomány értéke. De ide tartozik a „házasulási kelendőség” tényezője is, melyről azonban a most alkalmazott források mélyen hallgatnak. Már a vizsgált minta ráirányította ugyanakkor a figyelmet a fővárosi ügyvédség összekapcsolódására az üzleti-vállalkozói szférával. Ez a társadalmi összefonódás követte a nemzetközi szakirodalomból már ismert tendenciát: az európai ügyvédség és gazdasági élet szereplőinek összefonódását. A kereskedő, bankár és vállalkozó családfők mellett ugyanakkor megfigyelhetők voltak a mintában azok az ügyvédek is, akik hozzájuk hasonlóan jelentős hozománnyal voltak képesek segíteni lányaik kiházását. Szembeötlő volt például Mezei Sándor és Engel Aurél pályaképe, akik érzékeltették a házasságon alapuló rokoni kapcsolatból eredő ügyvédi tevékenység és pozícióhalmozás esetét.

⁶⁰ BFL VII.174.a. 0337. Házassági szerződés (Győrffy Gyula – Mandula Ida), 1877. június 23.

INGATLANBIRTOKLÁS ÉS BEFEKTETÉSI SZOKÁSOK

A hozomány felhasználása – források híján – nem rekonstruálható, így felmerül a kérdés, milyen egyéb források felől közelíthetünk az ügyvédek vagyoni helyzetének vizsgálatához. A vagyonszerkezet egyik meghatározó eleméről, az ügyvédek ház- és földbirtokosi viszonyairól a 1900. évi népszámlálásnak köszönhetően tehetünk megállapításokat (3. táblázat).

3. táblázat

A magyarországi ügyvédek, bírók, orvosok és középiskolai tanárok házbirtoklása 1900-ban

Foglalkozások	Foglalkozást űzők száma	Házingatlan szerinti megoszlás (fő)			Házingatlan szerinti megoszlás (%)		
		Házbirtokos	Házházrészbirtokos	Házbirtok nélküli	Házbirtokos	Házházrészbirtokos	Házbirtok nélküli
Ügyvéd	4507	2060	69	2378	45,7	1,5	52,8
Bíró	2557	596	37	1924	23,3	1,4	75,3
Orvos	4807	1593	38	3176	33,1	0,8	66,1
Középisk. tanár	2749	487	16	2246	17,7	0,6	81,7

Forrás: Népszámlálás 1906: 168–171, 190–193, 232–235, 242–245.

A századfordulóra vonatkozóan ez alapján megállapítható, hogy majdnem minden második ügyvéd rendelkezett ház- vagy házházrészbirtokkal, míg a másik klasszikus szabadértelmiségi foglalkozás, az orvosok közül csak minden harmadikra volt igaz ugyanez. Szembetűnő emellett az is, hogy az ügyvédek között arányaiban kétszer annyian tulajdonoltak házingatlant, mint az ugyancsak jogi hivatáshoz sorolt bírói kar tagjai. A statisztika nem közölt arra vonatkozó adatokat, hogy ez milyen nagyságú, mekkora értékű ingatlant/ingatlanokat jelentett, így azok „komolysága” mellett nem foglалható ezúttal állás.⁶¹

Az országos arány a budapesti ügyvédekre viszont már nem érvényes. Az 1900-ban a fővárosban praktizáló 1069 fő közül 238 (22,3%) mondhatott magáénak házingatlant, míg további 27 fő házházrészbirtokot.⁶² A századfordulón a budapesti ügyvédek kétharmada tehát semmilyen házbirtokkal nem rendelkezett. Az idézett népszámlálás azonban nem tájékoztat arról, hogy milyen mértékű volt az ügyvédek ingatlanbérletése, illetve az ingatlanok mint bérlemények kiadása a korszakban.⁶³ Lényegében tehát vajmi keveset mondhatunk a fővárosi ügyvédek lakhatási körülményeiről a századfordulón, mint ahogy a budapesti ügyvédség birtokában álló ingatlanok nagyságának, értékének, illetve térbeli elhelyezkedésének megoszlása is további elemzést igényelne.⁶⁴ Az mindenesetre kijelenthető,

⁶¹ Vö. Kovács M. 2001: 44.

⁶² Népszámlálás 1906: 190–193.

⁶³ Márpedig a lakosság döntő hányada, még a polgári életnívón élők nagy része is bérleményben lakott ekkoriban. Vö. Faragó 1992b.

⁶⁴ A dualizmus kori, de a két világháború közötti Budapesten is a lakosság jelentős része kicsi, zsúfolt lakásokban élt. Faragó 1992a: 142.

hogy átlagban több ingatlan felett rendelkeztek tulajdonjoggal, mint a Budapesten közszolgálatot ellátó, szabadfoglalkozásúak és tisztviselők által alkotott több mint 40 000 fős társadalmi csoport.⁶⁵ Ez utóbbiak 6%-a tulajdonolt a századfordulón kisebb-nagyobb ingatlant, míg az ingatlanbirtoklás aránya a teljes lakosságban 14% volt. Az 1900. évi adatfelvétel szerint, amely összesen 17 473 ház- és házrészbirtokost tüntetett fel, a fővárosi háztartásfők 16,5%-a (a keresők 5,3%-a) volt háztulajdonos,⁶⁶ tehát a fővárosi ügyvédek e tekintetben is átlagon felüli értéket mutattak fel, hiszen minden negyedik kamaratag ház(rész)tulajdonosként szerepelt.

4. táblázat

A magyarországi ügyvédek, bírók, orvosok és középiskolai tanárok földbirtoklása 1900-ban

Foglalkozások	Földbirtok megoszlása (fő)			Földbirtok megoszlása (%)		
	1–100 kat. hold ⁶⁷	100 kat. hold felett	Földbirtok nélkül	1–100 kat. hold	100 kat. hold felett	Földbirtok nélkül
Ügyvéd	1182	405	2920	26,2	9,0	64,8
Bíró	382	159	2016	14,9	6,2	78,9
Orvos	765	110	3932	15,9	2,3	81,8
Középisk. tanár	312	11	2426	11,3	0,4	88,3

Forrás: Népszámlálás 1906: 168–171, 190–193, 232–235, 242–245.

A földbirtokok tulajdonlását tekintve (4. táblázat) ugyancsak kiemelkedő volt az ügyvédek helyzete: mind a bírói, mind az orvosi foglalkozás körében alacsonyabb volt a földbirtokosok aránya, míg a középiskolai tanárság itt is a negyedik helyre sorolódott. A 100 kataszter hold alatti parcellák és a jelentősebbnek mondható, pár százas vagy akár ezres nagyságú birtokok esetében is az ügyvédi csoport állt az élen, ám a századfordulón még így is csak minden harmadik ügyvédnek volt földbirtoka. A házbirtokoknál látotthoz hasonlóan az országos arányszámokhoz képest a budapesti ügyvédek a földtulajdonlásnál is kisebb tulajdonosi arányt mutattak fel. 1900-ban a fővárosi ügyvédek 85%-a egyáltalán nem rendelkezett földbirtokkal. A 100 holdnál nagyobb földek tulajdonosai pedig nem érték el a fővárosi kar 6%-át, míg a legjelentősebb, 1000 holdnál nagyobb birtokot tulajdonlók 40%-a fővárosban bejegyzett ügyvéd volt.

Az egyetlen rendelkezésre álló statisztika nyomán annyi látható, hogy az ügyvédek általában jobb vagyoni viszonyokat mutattak a ház- és földbirtoklás terén, mint az orvosok vagy a bírók, ám a budapesti ügyvédek a ház- és földingatlant tekintve kevésbé mutatkoztak tehetősnek, mint vidéki társaik. Ráadásul bármennyire szeretnénk is szólni a vagyoni differenciálódásról, a népszámlálás egyáltalán nem alkalmas arra, hogy felhívja a figyelmet a szegényebb vagyonú ügyvé-

⁶⁵ Népszámlálás 1907: 130.

⁶⁶ Faragó 1992b: 256–257.

⁶⁷ A könnyebb átláthatóság érdekében az egy kataszter hold alatti földbirtokosokat is e rovatban összesítettem.

dektől a módos, akár nagybirtokos ügyvédekig terjedő különbségekre. A jelenség megvizsgálásához mindenképp szükséges más jellegű források bevonása.

Tanulmányomban az árvaszéki iratok között fellelhető hagyatéki és gondnoksági források állaga alapján igyekszem megvilágítani a kérdést. Az árvaszéki anyagok nagy számban állnak a kutatók rendelkezésére, ráadásul változatosságukkal rendkívül színes perspektívát kínálnak.⁶⁸ Az árvaszéki források és a hagyatéki leltárak elemzése régóta foglalkoztatja a kutatókat.⁶⁹ Különösképp nagy hangsúlyt kapott az a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők teljesnek ezek a leltárak.⁷⁰ Érdeemes megjegyezni, hogy ha az örökhagyó más községekben is birtokolt ingatlant, annak leltárát nem kapcsolták az eredeti inventáriumhoz. Ez arra vezethető vissza, hogy bár törvényi szinten írták elő a hagyatéki leltározást, annak módját már nem részletezték, így külön helyi gyakorlatok alakulhattak ki erre vonatkozóan.⁷¹ A legnagyobb akadályt mégis az jelenti, hogy bizonyos leltárakat csak az elhalálozást követő pár évben felvételeztek, ami alatt számos ingóság akár gazdát is cserélhetett.

A dualizmus kori fővárosi árvaszéki iratok között 28 budapesti ügyvéd leltárát sikerült megtalálnom. A leltárakban először az aktívumot (készpénz, ingóságok, értékpapírok, betétkönyvek, követelések, ingatlanok), majd a passzívumot (tartozások, hitelek) tüntették fel (5. táblázat).

A táblázatban olvasható, a leltárakból kinyert információk az ügyvédi vagyonok rendkívül széles skáláját mutatják. A táblázatban szereplők közel egyharmada tartozott a szerényebb vagyonúak körébe (20 000 K/10 000 ft alatti tiszta hagyatékek). A tehető, jómódú ügyvédek kisebbik részét a 10–20 000-es vagyonnal, másik részét pedig a több 10 000-es tiszta hagyatékkal rendelkezők alkották. A nagy vagyonosok hatfős csoportja tovább is bontható: Szelényi Károly és Tavasz Antal, Pfeffer Ignác és Bródy Sámuel, illetve Virava József és Dalnoky Béla párosai jól elkülöníthetők egymástól. Amíg Szelényi és Tavasz 300 000 K-s vagyonnal szerepel a mintavételben, addig Pfeffer és Bródy az előbbieket tulajdonának másfél, illetve kétszeresével rendelkezik, és megint más, jóval meghatározóbb vagyoni potenciált mutatnak a milliomosok, Virava és Dalnoky esetei.

A vagyoni helyzetét tekintve rendkívül tagolt ügyvédi csoportban fontos szerepet töltött be a mobiltőke-tulajdon.⁷² A részvények, kötvények mindössze öt ügyvéd leltárából hiányoztak, másfelől nagy értékű készpénz is csak néhány eset-

⁶⁸ Tóth 1989b: 113–115.

⁶⁹ A forrástípus egyik legszisztematikusabb feldolgozása Benda Gyula nevéhez kötődik. A történész a paraszti inventáriumokat tárta fel Keszthely városra nézve: Benda 2008. Meglátása szerint az alsóbb néprétegek leltárjai egyáltalán nem tekinthetők teljesnek, csak illusztrációra alkalmasak (Benda 2006: 379–387).

⁷⁰ Tóth 1989b: 115; Güntner 2000: 280–284; Benda 2006: 385–387.

⁷¹ Kocsis 1988: 7.

⁷² Tóth Zoltán szerint a városi középrétegek döntő mértékben (80% felett) a századfordulón ilyen, mobilnak nevezhető tőkében tartották vagyonukat (Tóth 1982: 181; Tóth 1989a: 99). Az értékpapírokban, betétekben elhelyezett pénz természetesen nem csak a szabadfoglalkozásúakra volt jellemző. Hasonlóképp gazdálkodtak értekeikkel a kereskedő réteg tagjai is (Mayer 2000: 113–125).

5. táblázat

A vizsgált fővárosi ügyvédi hagyatéki leltárak vagyonszerkezete főbb tételek szerint

Ügyvédek (leltár keletkezési ideje szerint)	Aktív tőke ^a		Tartozások (K) ^b	Tiszta hagyaték (K)
	Mobil tőke (K)	Ingtalan (K)		
Várad J. (1873)	14 334	5 520	N. a.	19 426
Réczey I. (1874)	163 438	N. a.	48	162 292
Ghyczy Gy. (1876)	168 000	37 616	45 466	158 582
Várad Gy. (1877)	10 214	27 130	N. a.	33 456
Pollák S. (1878)	50 000	43 864	0 ^c	87 436
Francisci K. (1879)	8 240	1 400	N. a.	7 060
Répászky D. (1879)	2 208	N. a.	N. a.	708
Szilvassy L. (1879)	9 560	102 004	N. a.	107 258
Eberling G. (1882)	77 320	N. a.	1 956	69 060
Réső Ensel K. (1882)	8 950	35 056	13 096	20 408
Lóvik A. (1883)	57 326	24 548	7 664	75 172
Mike A. (1883)	19 590	22 548	13 130	29 494
Melczér Zs. (1884)	1320	370	150	1 538
Pogonyi D. (1884)	2 584	160	0	2 632
Szóllósi B. (1884)	28 080	27 074	31 464	30 106
Szelényi K. (1885)	305 782	46 144	24 000	330 542
Réső Ensel J. (1887)	123 464	0	3 400	120 364
Pfeffer I. (1892)	34 518	500 832	150 482	457 832
Bródy S. (1898)	485 288	88 224	9 374	584 996
Tavaszy A. (1899)	56 018	402 102	127 506	338 384
Willoner V. (1899)	0	2 000	N. a.	- 2 858
Hazucha L. (1900) ^d	8 566	N. a.	N. a.	N. a.
Hirschler L. (1902)	20 000	135 024	166 932	-12 988
Nagy I. (1906)	220 926	49 948	142 082	120 248
Kán B. (1909) ^e	85 660	N. a.	4 254	81 034
Dalnoky B. (1912)	1 162 610	0	79 104	1 060 816
Szurbik G. (1912)	34 058	6 894	11 980	34 066
Virava J. (1914)	200 854	2 129 348	1 350 956	1 050 062

Forrás: BFL IV.1411.b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1874–1950) iratai.

- Az aktív tőke kategória alá soroltam minden olyan, a leltárban szereplő tételt, amely készpénz, betét-könyv, részvény, záloglevél vagy sorsjegy formájában állt tulajdonosának rendelkezésére. A különféle ingóságokat (ékszerek, ruházat, bútorok, egyéb felszerelések) a számítások nem tartalmazzák.
- Bár a leltárakban találkozhatunk a „szenvedő állapot” terminussal, ezen összegeket nem egy az egyben emeltem be táblázatomba. A tartozások rovat meghatározásakor ugyanis figyelmen kívül kellett hagynom olyan értékeket, amelyek a tulajdonos „önhibáján kívül” keletkeztek (ilyen volt például a temetési és orvosi költségek, a családtagok és rokonok gyászruhái, a gyászjelentések hirdetései). A tartozások így nem fedik le a leltárakban olvasható szenvedőségek összegeit. Az aktív tőke és az ingatlan, illetve a tartozások rovatok végösszege tehát táblázatunkban nem eredményezi a tiszta hagyatékot.
- A leltár tanúsága szerint semminemű adósság nem maradt fenn Pollák Sándor után. Már csak azért is nehezen hihető ez az állítás, mert a temetési költségeket, és ha voltak, az orvosi költségeket is az elhunyt számlájára volt szokás terhelni.
- Az innen következő összegek eredetileg is koronában szerepeltek. A táblázat egységességének érdekében minden korábbi tételt átváltottam forintról koronára.
- A leltárban a biztosítási kötvényeket nem sorolták a vagyonhoz, én ezen összegeket is hozzáadtam a tőkéhez és a tiszta hagyatékhoz.

ben fordult elő. Ez utóbbi talán kevesebb magyarázatot igényel, mindazonáltal feltűnő jellemzője a vizsgált ügyvédek vagyoni portfóliójának, hogy szinte egyáltalán nem tartalmaztak biztos kamatozású banki-takarékpénztári betéti megtakarításokat.

Az ügyvédek értékpapírjait két nagyobb csoportra osztottam, bár jövedelmezőségük és kibocsátásuk jóval többféle kategorizálásra is lehetőséget nyújt.⁷³ Meghatározó volt mind az előfordulás gyakorisága, mind a befektetett tőke nagysága szerint a részvények jelenléte. A 28 hagyatéki leltárban, ahol találkozhattunk valamilyen mértékű értékpapír-megtakarítással, minden esetben előkerültek kisebb-nagyobb értékű részvények. A második nagy kategóriába pedig azok a befektetések tartoztak, amelyek révén az ügyvédek különféle törlesztéses kölcsönök, illetve az államadósság finanszírozóiként léptek fel.⁷⁴ Az állam által felvett kölcsönök kötelezvényei, az állampapírok mellett gyakran fordultak elő a pénzüzetek által kibocsátott, magyarországi földbirtokokra és városi ingatlanokra bekebelezett jelzálogkölcsönök kötelezvényei, záloglevelek.⁷⁵ Fentiek mellett előszeretettel fektettek kisebb tőkét a vizsgált ügyvédek ún. nyereségekölcsönökbe is. Ezek olyan kölcsönkötelezvények voltak, ahol a tőke visszafizetése mellett esetleg kamatot, de minden esetben nyereseményeket is kisorsoltak a tulajdonosok között.⁷⁶

A 28 fős ügyvédi csoport a különféle értékpapírok birtoklása szerint sem mutat homogén, egységes képet. Jól elkülöníthetők a kimagaslóan nagy, tiszta hagyatékkal rendelkező alanyok, akik döntő hányadban részvényekben tartották befektetéseiket. Az élcsoportba tartozó Dalnoky Béla például legalább 207 000 K értékben tulajdonolt a Phöbus Villamos Vállalat Rt. által kibocsátott részvényeket, de a tényleges összeg akár még magasabb lehetett, mivel a feleség közszereményi címen birtokolt értékpapírjait nem írták össze a leltározás során. Dalnoky további 48 000 K összegben tartott belvárosi takarékpénztári részvényeket is.⁷⁷ Korántsem volt persze véletlen, hogy e két társaság részvényeivel rendelkezett, hiszen a Phöbus 1908-as alaptőke-emelését a Takarékpénztár segítségével sikerült megvalósítani, Dalnoky pedig a Takarékpénztár jogtanácsosa volt.⁷⁸ Így vállalati pozíciói nagyban segíthették, hogy az említett részvényekhez hozzájusson.⁷⁹

Érdekes módon Bródy Sámuel értékpapírjait kizárólag részvények alkották. A korabeli gazdasági évkönyvek alapján nem mutatható ki kapcsolat az ügyvéd és egyetlen gazdasági társaság között sem, így Bródy, Dalnokyval ellentétben, kisebb jelentőséget tulajdoníthatott a gazdasági tisztségek révén szerzhető befektetési értesüléseknek. A megtakarításait nagyobb hozamú értékpapírokban kamatoztató

⁷³ A tőzsdén jegyzett 19. század végi értékpapírokról: Félegyházy–Lendvai (szerk.) 1896.

⁷⁴ Az 1881-es magyar államkötvények jegyzőiről: Kövér 2003.

⁷⁵ Magyar kötvények 1932: 63–64.

⁷⁶ A sorsjáték Magyarországon 1943: 12–13.

⁷⁷ BFL IV.1411.b. 08855 – Dalnoky. Hagyatéki leltár, 1912. december 31.

⁷⁸ *Magyar Compass* 1894: 134.

⁷⁹ Az ügyvéd egyébként nemcsak részvénytulajdonosa lett a villamoshálózatok fejlesztésével foglalkozó vállalatnak, hanem jogi tanácsadója, később pedig igazgatósági tagja is. *Magyar Compass* 1912: 809.

ügyvéd összesen 32 különféle, kisebb-nagyobb gazdasági társaság részvényét tulajdonolta, ezek közül mindössze kettő (500 és 200 forint-os névértékben) értéktelenedett el az idők során. A legnagyobb értékben a Magyar Államvasutak részvényét (34 000 forint) jegyezte, de a korszak számos neves, meghatározó vállalatában (Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Ganz és Tsa Vasöntöde) volt tulajdonos.⁸⁰

A részvénytulajdonlás magas aránya a közepes vagyonú, de még az eladósodott, szegényebb ügyvédekre is jellemző volt. Tipikus halmazát alkották a vizsgált csoportnak azok az ügyvédek, akik megtakarításaik egy részét értékpapírban, de főleg záloglevelekben, nyereménykölcsonokban, állami kötelezvényekben kama- toztatták. Ghyczy Gyula, Lovik Adolf, Részó Ensel József vagy Tavasz Antal értékpapírjainak így csak 15–30%-át tették ki részvények. A gazdasági társaságokkal ugyanakkor közülük is többen kapcsolatban álltak: Ghyczy Gyula halála előtt a Magyar Országos Központi Takarékpénztár igazgatósági tagja volt, míg a Magyar Keleti Vasút vállalatnál jogtanácsosi állást töltött be.⁸¹ Bár a legnagyobb összegű befektetése záloglevélben feküdt, hagyatékának leltározása során az általa képviselt társaságok részvényei is előkerültek.

A leltárak elemzése lehetővé teszi az ügyvédek ingatlanbirtoklásának, ingatlanokhoz való viszonyulásának bemutatását is, hiszen feltételezhető, hogy e tekintetben szintén erősen differenciált volt a fővárosi ügyvédi kar. A korábbi kutatások nyomán a polgárság körében megkülönböztethetünk tárgyi, rövid, közép- és hosszú távú vagyonfelhalmozást.⁸² A tárgyi felhalmozásról a bútorok, ékszerek, ruházat magas értékei tanúskodnának, míg a rövid távú a készpénz, kereskedők esetében az áruraktár dominanciáját jelentené, ám mivel szereplőink körében ezen tételek elenyészőnek mondhatók a befektetésekhez és ingatlanokhoz képest, érdekesebb a közép- és hosszú távú felhalmozás szemüvegén keresztül vizsgálni a vagyonosságot.

A középtávú vagyonfelhalmozás címszó alatt egyesítettem azokat, akiknél az ingatlan értéke nem érte el a tőke 50%-át. Az így kialakított, legnépesebb csoportosuláshoz tartozik Szelényi (15%),⁸³ Francisci (17%), Bródy (18%), Szirbik (20%), Ghyczy (22%), Nagy (23%), Váradi János (39%), Lovik (42%). Ide tartozik az a hét ügyvéd is, akik a rendelkezésre álló adatok szerint nem birtokoltak ingatlant.⁸⁴ A közép- és a hosszú távú felhalmozás között mozgott közvetlenül a halála előtt, de az utóbbi felé haladt Pollák, Mike és Szöllősi – Szöllősi aktív tőkéje és ingatlanainak összege ráadásul közel azonos értéket képviselt.

⁸⁰ BFL IV.1411.b. 01472 – Bródy. Hagyatéki leltár, 1898. április 21.

⁸¹ *Leonhardt Compass* 1873: 759; *Magyar Compass* 1874: 123.

⁸² Tóth 1989a: 95–98.

⁸³ Zárójelben az ingatlan mértéke az aktív tőkéhez képest.

⁸⁴ A források – bár gyanúra okot adható módon – Dálnoky és Részó József esetében egyértelműen arról írnak, hogy nem volt ingatlanuk. Réczey, Kán és Eberling rovatai nem teljesek ugyan, a tiszta hagyaték és a tartozások, illetve az aktívum egymás mellé állítása arra enged következtetni, hogy nem volt a nevükön ház- és/vagy telekingatlan, legalábbis nagyobb értékű semmi esetre sem. Az egyéb jellegű iratok feldolgozása is erre enged következtetni.

Az ingatlantulajdonlás, vagyis a hosszú távú vagyonfelhalmozás felől közelítve kirajzolódott azoknak a köre, akik bár rendelkeztek különféle nagyságú aktív tőkével, vagyonuk nagyobb részét az ingatlanuk tette ki. De még ez a csoport is tovább bontható, hiszen a pár tízezer forint/koronára taksált fővárosi ingatlanokkal rendelkező Váradi György és Réső Ensel Kálmán mellett ide sorolhatók a több százezer forintot képviselő ingatlanok tulajdonosai (Tavaszy Antal vagy Pfeffer Ignác) is. Az ingatlanok becsült érték szerinti csoportosítását kiegészíthetjük jellegük vizsgálatával. Bár a korábbi kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy vidéken az ingatlan gyakran földteleknek és szőlőparcellának felelt meg,⁸⁵ a statisztikai adatok mellett a hagyatéki leltárakban is nyoma maradt a fővárosi ügyvédek által jegyzett földbirtokoknak. A tiszta hagyatékot tekintve a középmezőnyhöz tartozó Szilvássy László például a dunántúli Farád község határában rendelkezett több száz holdas birtokkal, Tavasz Antal pedig a nagybirtokosok körét erősítette közel 5000 holdas, Pest és Arad megyei birtokkomplexumával.

Az 1900-as népszámlálás elemzésekor megfigyelhető volt, hogy a házingatlant birtokló budapesti ügyvédek száma az országos átlag alatt maradt, ám a forrás nem szólt az ingatlanok értékéről vagy nagyságáról. A hagyatéki leltár alapján viszont kimutatható, hogy volt egy módos vezető réteg a 28 fős mintában. Tavasz néven szerepelt egy pesti házingatlan 15 000 ft összegben, de volt nyaralója a Gellért-hegyen, illetve a IX. kerületi Knézits utcában kétemeletes, alapincézett lakóingatlant emeltetett. Emellett már említettük közel 5000 holdnyi földjét, vagyis Tavasz vagyonszerkezetében az ingatlan elsősorban földbirtokot jelentett, de a pesti házingatlanok így is a 200 000-es ingatlanvagyonra több mint negyedét tették ki. Virava József, téglagyárainak és a belőlük befolyó jövedelmeknek köszönhetően, rendkívüli vagyon felett rendelkezett, 1914-ben 14 ingatlant írtak össze a neve mellett: a haláleset-felvétel tanúsága szerint a Dob és Hársfa utca sarkán egy, míg a Szondy utcában két háromemeletes bérházat birtokolt, de volt ingatlana a Báthory utcában és a Ferenc körúton is, téglagyára pedig a X. kerületben, az Óhegy utcában működött. Nógrád megyében ugyanakkor további 1250 holdat mondhatott magáénak.⁸⁶

Kutatásai nyomán Mazsu János arra jutott, hogy a századforduló után az ügyvédek nagyon magas aránya rendelkezett saját házzal.⁸⁷ Az ingatlantulajdon azonban nemcsak a századforduló környékén, de már a szakma életében mérőföldkőnek számító 1874-es rendtartás⁸⁸ korában is szignifikáns lehetett. Erre utal-

⁸⁵ Vértesi 2002: 182; Szakál 2002: 136.

⁸⁶ BFL IV.1411.b. 29362 – Virava. Haláleset-felvétel, 1914. január 21; Vörös 1979: 123.

⁸⁷ Mazsu 1992: 155. Vértesi László Pécs városának ügyvédi társadalmát vizsgálva arra jutott, hogy 1899 és 1904 között az ügyvédek kb. 70%-ának volt saját tulajdonú ingatlana. „Húszan bérelt lakásban vagy házban éltek. 1899-ben 28 ügyvédnek volt több háza is, 11-nek pedig négy vagy annál is több ingatlana, szintén 11-nek csak egyetlen ház állt birtokában. Mindösszesen 93 házat tudhattak magukénak.” Vértesi 2002: 182.

⁸⁸ A magyarországi ügyvédek 1874-ben nyerték el rendtartásukat. Az 1874. év XXXIV. tc. felállította a kamararendszert, a fegyelmi jogkört gyakorló testületeket, előírta az ügyvédek jogait és kötelességeit. A rendtartás megalkotásának körülményeiről: Korsós né Delacasse 2012.

nak Ghyczy (1876), Váradi György (1877), Pollák (1878) és Szilvássy (1879) ügyvédek vagyontételei. Ghyczy Gyula 150 000-es hagyatékát, hasonlóan Váradi Györgyhez, egy több 10 000-es ingatlan is képviselte, míg Szilvássy pesti ingatlana és farádi földbirtoka több mint 50 000 frt-ra becsültetett a halálakor. Ezek alapján feltételezhető, hogy a fővárosi ügyvédek az ingatlanbirtoklás szempontjából már az 1870-es évektől jelentősebb mértékben differenciálódhattak.⁸⁹

* * *

Fenti elemzések alapján aligha tartható az az álláspont, hogy a fővárosi ügyvédség az évtizedek során elszegényedett, vagyona csökkent volna, mint ahogy kétséges a „nyilvánvalólag jómódúságról” is nyilatkozni. Mind a házassági szerződések, mind a hagyatéki leltárak feltárása ugyanis elsősorban a budapesti ügyvédség vagyoni mélyen tagolt jellegére világított rá, melynek egyik pólusán a szegényebb, legfeljebb 10 000 frt hozományra apelláló, ingatlannal nem vagy csak elvétve rendelkező, míg a másikon a módos, több százezer forintos hozományt kezelő, kiterjedt ingatlankomplexum felett rendelkező ügyvédek álltak. A fővárosi kar jellegadó csoportját azonban nem az előbbi szegények, hanem a tisztességes hozományra számító (10 000 frt felett), ritkábban földbirtokot, gyakrabban házbirtokot tulajdonló többség szolgáltatta. A vagyoni differenciálódás mellett ugyanakkor egy vagyoni helyzettől független tendencia is megfigyelhető volt az anyagilag széles spektrumot lefedő budapesti ügyvédségben: a 19. század utolsó harmadától kezdve jól kimutatható a fővárosi ügyvédek növekvő affinitása a modern befektetési formák (pl. magas arányú részvénytulajdonlás) iránt, mint ahogy meghatározó részük teaurálta tőkéjét passzívabb alakban (ingatlantulajdonlás).

Bár a forrásadottságok miatt csak a legnépesebb ügyvédi kamarával, annak anyagi strukturálódásával tudtam foglalkozni, minden bizonnyal hasonlóképp széles skálát fedett le a vidéki ügyvédség vagyoni potenciálja, ismerve az 1900. évi statisztikai adatfelvétel rovatait. Az ügyvédekkel kapcsolatban megválaszolandó kérdés a vagyonuk nagysága, s hogy ez mennyiben tért el más középosztályi rétegek helyzetétől. (Ennek felderítése sokféle forrást és még több befektetett energiát igényelne, hiszen az összehasonlítás miatt más foglalkozások vagyoni rétegződését is vizsgálni kellene.) Az mindenesetre a statisztikai forrásokból már most leszűrhető, hogy az ügyvédek általában jobb körülmények között tevékenykedtek, mint a fentebb említett bírói kar tagjai vagy az orvosi hivatást űzők. Kérdés azonban, hogy más jogi hivatásokhoz és szabadfoglalkozásokhoz képest milyen utakon tudtak különféle javakhoz hozzájutni, és ezen felgyülemlett javakat milyen módokon tudták hasznosítani. A hivatás kapitalizálódása, kommerciali-

⁸⁹ Az ingatlanbirtoklás két további forrástípus feltárását igényli: míg a ház- és laccímjegyzékek szisztematikus feldolgozása a fővárosi ügyvédek házingatlanainak megoszlásáról nyújtana képet, addig a különböző minőségű gazdasági címtárak, „gazdálkodó” címtárak együttes kezelése földbirtokaik kiterjedtségéről szolgáltatna – a bemutatott statisztikáknál pontosabb – információkat. (Vö. Eddie 1996: 21–28.)

zálódása és a rokoni-családi kapcsolatok alakulása ugyanis megteremtette annak lehetőségét, hogy a fővárosi ügyvédség egy jelentékeny része, mely érintve volt az ingatlantranzakciókban és kereskedelmi-vállalati ügyletekben, első kézből nyersen értesülést jól jövedelmező befektetésekről, újonnan kibocsátott részvényekről, eladásra szánt ingatlanokról. Az ügyvédi professzió több ponton összekapcsolódott – más államok jogászi rétegeihez hasonlóan – az üzleti-vállalkozói szférával, aminek eredményeképp jelentős lendületet vett a hivatáson belüli vagyoni – és nem mellesleg szakmai – differenciálódás.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1411.b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai, 1874–1950.

01472/1887. Bródy Sámuel.

08855/1917. Dalnoky Béla.

02370/1881. Eberling Gusztáv.

02628/1878. Francisci Kázmér.

01214/1876. Ghyczy Gyula.

16940/1905. Hazucha Lajos.

00958/1902. Hirschler Leó.

01948/1918. Kán Béla.

01886/1883. Lovik Adolf.

01763/1882. Mike Alajos.

05332/1919. Nagy Ignác.

00210/1888. Pfeffer Ignác, Melczer Zsigmond.

01314/1882. Pogonyi Dénes.

00664/1874. Pollák Sándor.

04774/1877. Réczey Imre.

08667/1907. Répászky Dániel.

00933/1880. Réső Ensel József, Réső Ensel Kálmán.

01880/1885. Szelényi Károly.

05548/1882. Szilvássy László.

01199/1912. Szirbik Gábor.

01734/1883. Szöllősi Benő.

00031/1881. Tavaszy Antal.

01759/1875. Váradi György, Váradi János.

29362/1915. Virava József.

00192/1899. Willoner Vilmos.

VII.151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai, 1875–1918.

VII.153. Rónay Károly közjegyző iratai, 1898–1929.

VII.168. Görgei István közjegyző iratai, 1875–1911.

VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai, 1875–1919.

VII.174. Gorove Antal közjegyző iratai, 1875–1881.

- VII.175. Steinbach István közjegyző iratai, 1875–1897.
 VII.176. Stamberger Ferenc közjegyző iratai, 1896, 1897.
 VII.184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai, 1875–1912.
 VII.185. Weiser Károly közjegyző iratai, 1875–1895.
 VII.192. Rhorer Géza közjegyző iratai, 1896–1926.
 VII.193. Charmant Oszkár közjegyző iratai, 1900–1926.
 VII.200. Ökröss Bálint közjegyző iratai, 1875–1889.
 VII.201. Zarka Dénes közjegyző iratai, 1889–1896.
 VII.202. Kormos Béla közjegyző iratai, 1896–1902.
 VII.211. Mannheimer Ignác közjegyző iratai, 1879–1896.

- Leonhardt Compass* 1873: *Compass. Jahrbuch für Volkswirtschaft und Finanzwesen* 1873. (Hg. von Gustav Leonhardt.) Carl Fromme, Wien.
- Magyar Compass* 1874: *Magyar Compass. A magyar állami területen található pénz-, hitel-, biztosító-intézetek, segély-egyletek, iparos-részvény-társulatok, közlekedési és egyéb vállalatok a mult 1873. évi kimerítő mérlegek és tisztek kimutatása*. II. évfolyam. (Szerk. Mihók Sándor.) Budapest.
- Magyar Compass* 1894: *Magyar Compass – Pénzügyi Évkönyv*. I. kötet. XXII. évfolyam. (Szerk. Galánthai Nagy Sándor.) Budapest.
- Magyar Compass* 1910: *Mihók-féle Magyar Compass 1910/11. I–II. kötet. XXXVIII. évfolyam*. (Szerk. Galánthai Nagy Sándor.) Budapest.
- Magyar Compass* 1912: *Nagy Magyar Compass. (Azelőtt Mihók-féle) XL-ik jubileumi évfolyam. II. rész*. (Szerk. Galánthai Nagy Sándor.) Budapest.
- Magyar Életrajzi Lexikon* 1982: *Magyar Életrajzi Lexikon. II. kötet: L–Z*. (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) Akadémiai, Budapest.
- Magyar Zsidó Lexikon* 1929: *Magyar Zsidó Lexikon*. (Szerk. Újvári Péter.) Budapest; Reprint, Gyomai Kner Nyomda Zrt.–Láng Kiadó, Gyoma–Budapest, 1989.
- Népszámlálás 1893: *A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. II. *A népesség foglalkozása*. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 2.) Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1905: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 4. A népesség foglalkozása részletesen*. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 9.) Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1906: *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Nyolczadik rész. Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások*. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 16.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1907: *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Kilenczedik rész. A népesség ház- és földbirtokviszonyai*. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 18.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1914: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 3. A népesség foglalkozása és a vállalati statisztika*. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 52.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Statisztikai évkönyv 1916: *A M. Kir. Kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Ügyvédi kamarai névsor 1876–1913: *A budapesti ügyvédi kamara tagjainak névsora*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A sorsjáték Magyarországon* 1943: *A sorsjáték Magyarországon*. „Hermes” Magyar Általános Váltóüzlet Részvénytársaság, Budapest.
- Balog Arnold 1903: *Az ügyvédség elleni támadások. Az ügyvédi munka díjazása. Két dolgozat*. Budapest.
- Benda Gyula 2006: Inventárium és paraszti gazdaság a 18–19. században. In: Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 379–387.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalma 1740–1849*. (Mikrotörténelem 3.) L’Harmattan–Zala Megyei Levéltár, Budapest–Zalaegerszeg.
- Buday Dezső 1916: *Magyarország honorácior osztályai. Szociografiai vázlat*. (Különnyomat a *Budapesti Szemle* számából.) Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Eddie, Scott M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. (Ford. Halmos Károly, Halász Ferenc, Tóth Árpád.) Csokonai, Debrecen.
- Faragó Tamás 1992a: Lakások és háztartások Budapesten, 1850–1944. I. *Statisztikai Szemle* (70.) 2. 138–147.
- Faragó Tamás 1992b: Lakások és háztartások Budapesten, 1850–1944. II. *Statisztikai Szemle* (70.) 3. 256–269.
- F. Dózsa Katalin 1975: A menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914 között. In: *Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve*. (Szerk. Szvitek Róbert József.) Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 89–107.
- Félegyházy Ágost – Lendvay Sándor (szerk.) 1896: *Tőzsdei értékpapírok: a Budapesti Tőzsdén jegyzett értékpapírok ismertetése és magyarázata*. I. kötet. Budapest.
- Fischer Lajos 1871: *Tanulmány az ügyvédek szervezéséről. Felolvasta a kolozsvári ügyvéd-egylet 1871. január 14-én tartott rendes gyűlésében*. Pest–Kolozsvár.
- Güntner Péter 2000: A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón. *Aetas* (15.) 1–2. 276–289.
- Gyáni Gábor 1983: Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai. *Világosság* (24.) 7. 425–431.
- Gyáni Gábor 1995: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. (A város arcai.) Városháza, [Budapest].
- Hajós Béla Ödön 1895: A középszen női hozomány biztosításáról. *Jogtudományi Közlöny* (34.) 1895. augusztus 23. 270–271.
- Halmos Károly – Klement Judit 2006: Vagyon a dualizmus időszakában (1867–1920). *Valóság* (49.) 7. 66–77.
- Jacobson, Stephen: *Catalonia’s Advocates. Lawyers, Society, and Politics in Barcelona, 1759–1900*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.

- Jancsó György 1887: A férj hozomány feletti rendelkezési jogának módja, határa és ennek biztosítékai. *Jogtudományi Közlöny* 1887. március 18. 85. és március 25. 91–92.
- Jarusch, Konrad Hugo 1990: *The Unfree Professions. German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900–1950*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Kocka, Jürgen 1990: 'Bürgertum' and Professions in the Nineteenth Century: Two Alternative Approaches. In: Burrage, Michael C. – Torstendahl, Rolf (eds): *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. Sage, London–Newbury Park–New Delhi, 62–74.
- Kocsis Gyula 1988: *Hagyatéki leltárak: Cegléd, 1850–1900*. (Mezővárosi és falusi közösségek iratai. Inventáriumok 2.) (Ceglédi Füzetek 24.) Kossuth Múzeum, Cegléd.
- Korsósne Delacasse Krisztina 2012: *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*. (Institutiones Juris, Dialóg Campus szakkönyvek.) Dialóg Campus, Pécs–Budapest.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, [h. n.]
- Kövér György 1987: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere (Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai). In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1. / Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 321–329.
- Kövér György 2003: A „láthatatlan” aláíró. A 4%-os magyar államkötvény jegyzői 1881-ben. *Korall* (4.) 14. 54–78.
- Králik Lajos 1903: *A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar*. I–II. kötet. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kun László 1895: *A magyar ügyvédség története. Politikai s társadalmi tekintetben, a legrégebb időktől maig, párhuzamban a bírósági szervezet fejlődésével*. Neuwald Illés Könyvnyomdája, Budapest.
- Láng Lajos 1881: *A társadalmi deficit. Függelékül nógrádi Szontagh Pál nyílt levele a szerzőhöz s a szerző arra vonatkozó válasza*. Kilián Frigyes M. K. Egyet. Könyvkereskedése, Budapest.
- Magyar kötvények 1932: *Magyar kötvények és záloglevelek*. Budapest.
- Mayer László 2000: Egy szombathelyi kereskedő – Stadler Károly – pénzbefektetései a századforduló tájékán. In: *Vas megyei levéltári füzetek 9. Előadások Vas megye történetéről III*. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 113–125.
- Mazsu János 1980: A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában. In: Fehér András (szerk.): *Magyar Történeti Tanulmányok 13*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 5–55.
- Mazsu János 1992: Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 10.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 141–178.
- Papp Viktor 2019: Ügyvédek a mérlegen. Budapesti ügyvédek jövedelmi és vagyoni helyzete a 19. század második felében. In: Koloh Gábor – Papp Viktor – Tóth Áron (szerk.): *„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”. Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatalkutatók Szövetsége, Nagyvárad, 71–91.

- Papp Viktor 2020: Gyenge kötésekkel a gazdaságban. A budapesti ügyvédek részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése (1890–1910). In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Hálózatok – Hierarchiák*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, Budapest, 287–322.
- Pásztor Mihály [1907]: *Az eladósodott Budapest*. Márkus Samu Könyvnyomdája, Budapest.
- Perkin, Harold 2002 [1989]: *The Rise of Professional Society. England since 1880*. Routledge, London–New York.
- Sarusi Kiss Béla 1998: Közjegyzői iratok, családtörténet a levéltáros szemszögéből. In: Hajdú Ákos – Ösz Ferenc (szerk.): *Pest-Buda egyesítésének 125. évfordulója, 1873–1998*. Magyar Történezhallgatók Egyesülete, Budapest, 51–56.
- Siegrist, Hannes 1996: *Advokat, Bürger und Staat. Sozialgeschichte der Rechtsanwälte in Deutschland, Italien und der Schweiz (18–20. Jh.)* 1. Halbband. (Ius Commune, Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 80.) Klostermann, Frankfurt am Main.
- Sugarman, David 1993: Simple Images and Complex Realities. English Lawyers and Their Relationship to Business and Politics, 1750–1950. *Law and History Review* (11.) 2. 257–301.
- Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 között. Sikeres történeti modellváltás*. (A múlt ösvényén.) L'Harmattan, Budapest.
- [Sz.n.] 1894: Külföldi judicatura. *A Jog* (36.) 1894. szeptember 9. 254.
- Szende Pál 1912: A magyar ügyvédség válsága. *Husadik Század. Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle* XXV. kötet. (13.) 1. 29–43, 194–206.
- Szöcsné Gazda Enikő 2015: *A háromszéki hozomány a 19. században*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- Tóth Zoltán 1982: Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. *Ethnographia* (93.) 2. 177–231.
- Tóth Zoltán 1989a: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai, Budapest.
- Tóth Zoltán 1989b: A dualizmus kori árvaszéki-hagyatéki iratokról. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatásmódszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 113–118.
- Vértesi Lázár 2002: Ügyvédek Pécs társadalmában a 19–20. század fordulóján. In: Varga Lajos – Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Előadások Pécs történetéből '98, Előadások Pécs történetéből '99 és az Előadások Pécs történetéből 2000 című konferenciák válogatott előadásai*. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 167–194.
- Vörös Károly 1966: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) In: Tarjáni Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából. XVII*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 145–194.
- Vörös Károly 1975: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság* (18.) 10. 1–20.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Akadémiai, Budapest.

Pelles Márton

Az innovatív haditechnikára alapozott meggazdagodás és politikai befolyásszerzés

*Robert Whitehead szerepe a fiumei torpedógyártás
világsikerében (1823–1923)**

Robert Whitehead (1823–1905) neve mára összeforrott a torpedó mint fegyver forradalmasításával és világhírével. Az általa kifejlesztett, robbanófejjel felszerelt harci eszköz az évezredek óta használt ún. döfőorrot az 1870-es évekre elavulttá tette, és Edwyn Gray szavaival élve a „tengeri hadviselésben a pusztítás mértékében egészen az atombomba első bevetéséig domináns fegyvertípus tudott maradni”.¹ A brit mérnök Nyugat-Európát bejárva 1856-ban Fiumében telepedett le, ahol előbb gőzgépek gyártásával foglalkozott, majd találkozott Giovanni Luppis partvédő fegyverének tervével, és 1866-ra megalkotta a modern fogalmaink szerinti torpedó prototípusát. Folyamatosan továbbfejlesztett fegyverére alapozva Whitehead saját céget alapított Fiumében, és a következő évtizedekben a torpedó révén nemzetközi elismertségre, nagy vagyonra és hírnévre tett szert. Tanulmányomban a Whitehead családról és a fiumei gyárról fennmaradt statisztikai, levéltári, sajtó- és szakirodalmi források alapján mutatom be Whitehead karrierjét.²

WHITEHEAD PÁLYÁJA A KEZDETEKTŐL A FIUMEI LETELEPEDÉSIG (1823–1866)

A Whitehead család első ismert alakja Thomas Whitehead (1716–1788) volt, aki glasgow-i tanulmányai után boltoni segédlelkészként szolgált.³ Feleségétől, Rachel Whiteheadtól (1724–1788) egy gyermekük született: Robert (1752–1841), aki 1771-ben Buryben megalapította Anglia első gyapjúmosó és -fehérítő vállalkozását. A boltoni *Cock Inn* tulajdonosának leányát, Alice Lewert (1750–1835) vette feleségül, és két gyermekük született: James (1788–1870) és John (1790). Mindkét fiú mérnökcsaládból választott magának párt. John Elizabeth Orammal házasodott össze, annak a John Kaynek a leszármazott-

* A kutatást az Innovációs és Technológiai Minisztérium Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja finanszírozta, a „Pécsi Tudományegyetem 4. A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában” tématerületi programja keretében.

¹ Gray 1991: xiii.

² Whitehead és a fiumei gyár történetéről ez idáig két nagyobb munka született: Gray 1991; Dubrović (ed.) 2010.

³ Robert Whitehead családjának történetéhez lásd bővebben Gray 1991: 14–30.

jával, aki 1733-ban feltalálta a *flying-shuttle*-t (vetélőt), s ezzel forradalmasította a szövést. James 1814-ben nősült, felesége Elizabeth Swift (1795–1870), a Thompson, Swift & Cole gőzgépgyártó üzem tulajdonosának lánya volt. Ebből a frigyből nyolc gyermek született, másodiknak 1823. január 3-án tanulmányunk kulcsfigurája, Robert Whitehead.

A feltaláló gyermekkorát meghatározta az ipari forradalom, hamar megismerte a gőzgépek működésének elméletét. Tanulmányait 1829-ben a Bolton Grammar Schoolban kezdte, majd 1837-től magántanuló lett. Hatással volt rá, hogy atyja 1834–1841 között a gyapjúipart hátrahagyva sörfözdét nyitott, amelyhez a modern eszközparkot anyja révén a Swift-rokonság gyártotta. Robert Whitehead az itt megismert szivattyúrendszert később több helyen alkalmazta még életében. A 16 éves fiút, akit érdekelt a mechanika, szülei 1839-ben inasnak adták a manchesteri Richard Ormerod & Son üzembe, amelyet nagybátyja, William Swift vezetett. Inasévei alatt esti iskolában tanult mérnöki rajzot. Ekkorra datálható nagy szerelme James Johnson of Darlington (1777–1851) fűszerkereskedő és Anne Boville of Swainby (1784–1852) leánya, Frances Maria Johnson (1821) iránt. A házasságkötésre 1846. március 30-án került sor Old Blyantben.

Whiteheadet „örökmozgó” alkata már ekkor arra sarkallta, hogy Anglián kívüli munkalehetőségek után nézzen. Követte William nagybátyját Marseille-be, aki vezető pozícióba került a Philipp Taylor vezetésével ekkor létesülő *La Seyne* nevű üzemben, Franciaország első gőzhajógyárában. Taylor szinte atyai szeretetet táplált munkásai iránt, ezzel nagy hatást gyakorolt Whiteheadre, ami későbbi fiúmei mentalitását is jól jellemezte.⁴ Robert két évet töltött el Marseille-ben, majd a Piemonti Királyságba, Milánóba költözött, ahol a helyi cégtulajdonosok egy Boltonhoz hasonló textilipari központot igyekeztek a modern gőzgépek révén felvirágoztatni. Whitehead ide már nem mint alkalmazott, hanem mint a saját vagyonát beruházó mérnök érkezett. Hamar számos találmánnyal és fejlesztéssel állt elő, melyeket a Bécsi Szabadalmi Hivatalnál le is védetett. Az üzlete a találmányok után járó jogdíjak révén virágzott, ám az 1848-as forradalmak felforgatták amúgy sem túl nyugodt, állandó költözködésekkel tarkított életét.

A milánói utcai harcok láttán alakult ki Whitehead háborúellenes szemlélete, amely egész életét végigkísérte. A politikai káosszal együtt ideiglenesen anyagilag is ellehetetlenült, hiszen az új olasz hivatalok nem ismerték el osztrák szabadalmait, míg az üzemekben használt gépei utcai barikádként végeztek. A szakmai nehézségeket egy magánéleti tragédia is követte, pár napos korában elhunyt elsőszülött fia, James. A forradalom leverése után hiába állt vissza az osztrák uralom Milánóban, Whitehead ekkor már új utakat keresett. Igaz, hogy még Lombardiában megalkotott egy szivattyúrendszert (atyja sörfözdéjének mintájára) a mocsarak lecsapolásához, ám újfent nagybátyja, William Swift tanácsára figyelme az Adriai-tenger keleti partja felé fordult, ahol ekkoriban kezdődött meg a gőzhajógyártás. Az *Osztrák Lloyd Tengerhajózási Társaság* trieszti

⁴ Grey 1991: 20.

hajógyárban lett főmérnök,⁵ így kamatoztathatta a *La Seyne* hajógyárban, Marseille-ben szerzett tapasztalatait.

Miközben Triesztben 1849. május 19-én megszületett második gyermeke, Frances Eleanor, Robert újabb, nagyobb autonómiával járó állás után nézett, így került a trieszti *Stabilimento Strudhoff* céghez, amely 1845 óta az Osztrák Haditengerészet számára gyártott gőzgépeket.

Mire második leánya, Alice 1851. március 31-én, illetve John fia 1854. november 23-án megszületett, már számos osztrák hadihajót az általa tervezett gőzgép hajtott, ami megbecsülést hozott számára, és hamar (alig 30 évesen) a hajógyár igazgatótanácsának tagja lett. Whitehead így a trieszti társadalom megbecsült tagjává emelkedett, mégis, amikor az 1852-ben alapított fiumei *Fondiera metalli* (Fémöntöde) vállalat 1856-ban állást kínált neki, feléledt a függetlenség iránti vágya (a cég nagyfokú önállóságot ígért neki), és ígert mondott a gyár megkeresésére.⁶ Kezdetben ingázott Trieszt és Fiume között, ám családját hamarosan átköltöztette a Fiuméből Voloscába tartó (a későbbi fiumei ipari) út menti telep vörös téglás épületébe, a Casa Rossába. Az új cégnél a tulajdonosok leginkább a finanszírozás kérdéseivel foglalkoztak, így a gyártás egésze Whitehead irányítása alá került. Már az új helyen dolgozott, amikor megszületett James Beethom nevű gyermeke 1858. július 21-én.

Whitehead révén nyerte el az 1863-ban nevét *Stabilimento Tecnico Fiumanóra* változtató gyár az osztrák flotta új zászlóshajója (*SMS Erzherzog Ferdinand Max*) számára a hajtómű legyártásának lehetőségét. Whitehead még a marseille-i hajógyárban dolgozhatott ennek az új hajóosztálynak (angol nevén *Ironclad*) egy francia darabján, így konkrét tapasztalatokkal rendelkezett. A Habsburg Birodalom első nagy flottaépítési periódusa Ferenc József ambiciózus testvére, Ferdinánd Miksa vezetésével (1854–1864) zajlott, ami időben egybeesett az olasz flottaépítéssel. A versengés egyik állomása, az 1866-os lissai csata az osztrákok győzelmével ért véget,⁷ ami meghozta Whitehead számára az udvar és a nagypolitika megbecsülését: maga Ferenc József személyesen gratulált neki, ahogyan a győztes admirális is kifejezte elismerését.⁸ Egy évre rá Whitehead a párizsi világkiállításon bemutatta és nagydíjat nyert az osztrák zászlóshajó gőzgépével.⁹

⁵ Gray meglátása szerint Whitehead tudatosan a Habsburg Birodalom olasz lakta területein akart letelepedni, mert az olasz társadalom és élet jobban vonzotta, mint a német (Gray 1991: 18). Ezt mutatja, hogy a Whitehead családban az angol mellett az olasz lett a család második, egymás között használt nyelve.

⁶ Aničić 2014: 143. A *Stabilimento Tecnico Fiumano* gépgyár főbb tulajdonosai a fiumei ipar ekkor meghatározó alakjai voltak: Iginio Scarpa, Matkovich Gáspár, Frnacovich Giovanni, Walter Crafton Smith és Charles Meynier. Dubrović (ed.) 2010: 14–18.

⁷ Krámlí 2018: 35.

⁸ A lissai csata után pár nappal Von Tegethoff az alábbi táviratot küldte Whiteheadnek Fiuméba: „Az elsőosztályú gőzgépeinek hála, sikerült megnyernem a lissai csatát. Tegethoff” (Gray 1991: 45).

⁹ Gray 1991: 51.

A WHITEHEAD ÉS TÁRSA TORPEDÓ- ÉS GÉPGYÁR (1867–1905)

A 19. században, ahogy a technológiai fejlődés révén a kereskedelemben a vitorlás hajókat felváltották a gőzösök, úgy a hadiipar is kereste a hatékonyabb, nagyobb rombolóerővel rendelkező találmányokat. Az egyik ilyen fejlesztési vonalat a torpedók képviselték. Először Robert Fulton kísérletezett ilyen eszközökkel, majd a század második feléig más feltalálók is, ám egyikük sem ért el áttörő eredményeket.¹⁰

A Habsburg Birodalomban Giovanni de Luppis sorhajókapitány foglalkozott először torpedó megalkotásával: 1864-ben legyártott prototípusát *Salvacostának* nevezte el.¹¹ Találmányát még abban az évben bemutatta az Osztrák Haditengerészetnek, s noha elutasították, az ötlet újszerűsége miatt De Luppis további fejlesztésekre buzdították.¹² Ezután mutatta be Giovanni de Ciotta mérnök (Fiume későbbi polgármestere) De Luppisnak a gőzgépeiről már híres Whiteheadet a fiúmei üzemben. A közös munka megkezdődött ugyan, de hónapok múlva belátták, hogy ez a modell nem képes a kellő sebesség és pontosság elérésére, s mivel a víz felszínén halad, könnyű célpontja lehet az ellenség megelőző csapásának. Habár partnerségük véget ért, Whitehead szabadidejében tovább dolgozott az ötleten, és a munkába bevonta 12 éves fiát, John Whiteheadet¹³ és egy fiúmei mérnököt, Annibale Plöcht is.

Az első Whitehead-féle prototípus épp 1866-ra, a lissai csata idejére készült el, amikor a haditengerészet még a döfőorr bűvöletében élt, amelynek a csata megnyerésében is nagy szerep jutott. Whitehead a gőzgépei által kivívott hírnévre alapozva, noha a fegyver még nem volt tökéletes, és nem is védette le,¹⁴ elérkezettnek látta az időt, hogy találmányát bemutassa az Osztrák Haditengerészetnek. A prototípus hol feljött a víz felszínére, hol lesüllyedt a fenékre, ezért a rigorózus haditengerészeti bizottság elzárkózott a vásárlástól.

Whitehead azonban folytatta a munkát, és igyekezett megoldást találni a vízmélység stabilizálására. A munkában csatlakozott hozzá Hoyos György, magyar gróf és földbirtokos (későbbi üzlettársa), aki 1867-ben ismerkedett meg, igazi romantikus történetbe illő módon, Alice-szal, Robert Whitehead lányával, akit feleségül is vett.¹⁵ Az ifjú tengerésztiszt szintén érdeklődött a mérnöki tudo-

¹⁰ Branfill-Cook 2014: 22–44.

¹¹ Sleeman 1880. A Luppis nemesi család Fiuméből származott (Luppis-családfa).

¹² Gray 1991: 33–34. De Luppis prototípusa egy fából épített kisebb csónak volt, melyet egy toronyórából átalakított szerkezet hajtotta propeller hozott mozgásba.

¹³ Johnról már négyéves korában feljegyezték, hogy hihetetlen módon vonzódott a telepen folyó munka és a gépek működése iránt. Szinte előbb tanulta meg a működésüket, mint az olvasást (Gray 1991: 24).

¹⁴ Ennek több oka is volt. Egyrészt Whitehead tartott tőle, hogy ha megadja a torpedó felépítésének részleteit, bárki ellophatja őket, másrészt Gray szerint még élt benne a Milánóban szerzett rossz emlék a szabadalmi ügyek kapcsán (Gray 1991: 46).

¹⁵ A Hoyos család eredendően spanyol gyökerű, de a 17. század folyamán Ausztriába, majd a 18. században Magyarországra költöztek. Hivatalosan az 1827. évi XLI. törvénycikk fogadta magyarrá gróf Hoyos János Ernőt, Hoyos György nagyapját. Hoyos György Hoyos Ludwig

mányok iránt, ráadásul gyakorlati haditengerészeti ismeretekkel is rendelkezett (a lissai csata egyik hőse volt), így hamarosan Whitehead jobbkezévé vált.¹⁶ (Whiteheadnek egyébként ebben az időben, 1867. május 12-én született meg negyedik fia, Robert Boville.)

Whitehead 1868-ban megalkotta az általa csak *The secret*nek nevezett szerkezetet, amellyel kilövése után szabályozni tudta a torpedó merülését, s így hatékony eszközzé tette. Ezt a találmányát sem védette le.¹⁷ A haditengerészet előtti újabb tesztekre 1868 márciusában került sor Fiumében. Erre az alkalomra Whitehead kétféle torpedót gyártott.¹⁸ A haditengerészet jelentése jól mutatta, mennyire lenyűgözte őket a fegyver: „A 40 fontos lőgyapot bármely hajót elsüllyeszt. A pontosság megkérdőjelezhetetlen.”¹⁹ Ugyanakkor a poroszokkal és az olaszokkal vívott korábbi háborús kiadások miatt nem tudták megvásárolni a torpedó kizárólagos gyártási jogait (ami a szakirodalom szerint 300 000 font sterlinget tett ki), így csak a használati jogokat vették meg 20 000 font sterlingért, de a fiumei torpedók beszerzése így is lehetővé vált,²⁰ átlagosan 300 fontos beszerzési áron.²¹ A sikeres bemutató újabb elismerést hozott Whiteheadnek, aki 1868. május 4-én megkapta a Ferenc József-rendet és az osztrák nemességet.²² Whitehead vagyonsodására jó példa, hogy a Brit Haditengerészet korá-

Anton (1804–1858) és Erdődy Kamilla (1811–1896) házasságából született 1842. január 21-én Zomborban (Hoyos-családfa). A család oldalágaiból mások is Magyarországon telepedtek le, így például Hoyos György harmadunokatestvére, Hoyos Miksa, aki 1910-ben felépítette a mai napig is látható ladi kastélyt (Kaposi 2019: 69–70).

¹⁶ A romantikus történet szerint a fiumei illetőségű Hoyos György 1867-ben egy kisebb osztagot vezetett Fiuméből Abbáziába, amikor a Stabilimento Tecnico Fiumano előtt lova megbokrosodott, és bevágott az üzem területére. A hangzavarra Alice Whitehead a Casa Rossa ablakához sietett. Mikor Hoyos megfékezte a lovát, észrevette a leányt, és kalapját megemelve tisztelgett, majd elvágatott. Később anyja, gróf Erdődy Kamilla közbenjárásával kezdett udvarolni Alice-nak, majd 1869. március 30-án megkötött házasságuk révén ő is a Whitehead család tagja lett (Gray 1991: 52; Mellace 2015: 84).

¹⁷ Whitehead sok, munkával töltött nap után egyik este megálmodta a szerkezetet, és gyorsan lerajzolta elalvás előtt. A titok abban rejlett, hogy az eszköz képes volt a torpedó körüli víz nyomását érzékelni, s így az eredetileg beállított paraméterekhez viszonyítva korrigálni a torpedó merülését. Ez az eszköz egészen a II. világháborúig változatlan formában a torpedók része maradt (Gray 1991: 50).

¹⁸ A kisebb 14 hüvelykes (355 mm) volt, 18 font (816 dkg) dinamittal, a nagyobb 16 hüvelykes (406 mm), 67 font (3039 dkg) lőgyapottal. A levegő nyomása már 81 bar lett, a torpedó 11 csomó sebesség elérésére volt képes (Gray 1991: 56).

¹⁹ Gray 1991: 50; Branfill-Cook 2014: 45.

²⁰ Gray 1991: 85.

²¹ Gray 1991: 82.

²² A *Salvacosta* megalkotása, melyet az osztrák udvar a torpedó elődjének tartott, De Luppisnak osztrák bárói rangot eredményezett Von Rammer előnévvel. Gray azt írja, hogy Whitehead kapott bárói címet, de valószínűleg összekeverte De Luppisszal (Gray 1991: 123). Whitehead címere csak nemesi címer volt (Fox-Davies 1929), nem bárói, és más források sem szólnak bárói kinevezésről. De Luppis egyébként nem sokkal a rangemlést követően, 1875. január 11-én Milánóban elhunyt (Samani 1975: 92–93).

beli információja szerint a feltaláló saját magánvagyonából 1864 és 1868 között 40 000 fontot költött a kísérletezésre.²³

Az osztrák vásárlásnak híre ment, és a fiumei üzembn hamarosan a brit és a francia követ is megjelent, tájékozódni. A Brit Haditengerészet volt a gyorsabb, és 1870. augusztus 31. és október 7. között Sheernessben bemutatót rendezett Whitehead részére.²⁴ A bemutatón Whitehead előbb robbanóanyag nélkül szemléltette, hogy a torpedó képes akár 1500 yard (1370 m) távolságra is eljutni, mintegy 7 csomós sebességgel, majd sikeresen süllyesztett el egy 200 yardra (183 m) horgonyzó öreg szénszállító bárkát.²⁵ A sikeres tesztek után a britek 17 500 fontot fizettek a torpedó nem exkluzív, azaz nem kizárólagos gyártási jogaiért, és Woolwhichben, a haditengerészet műhelyében a Whitehead által kiképzett tisztek vezetésével el is indult a gyártás.²⁶ A fiumei feltaláló korát megelőző mérnöki zsenialitását jól tükrözi, hogy a bemutató során egy torpedó az iszapba fúródott, melyet a britek később kiemeltek és szétszereltek, de így sem tudták megfejteni a működését.²⁷ Ez az eset később az Osztrák Haditengerészetel is megisméltódott, ők is találtak a Kvarner-öbölben egy partra vetődött torpedót, szétszerelték, három hétig vizsgálták, de nem jöttek rá a működési elvére, míg végül Whitehead tudomást szerzett róla, és személyesen vitte vissza az eszékört a fiumei gyárába.²⁸ A brit vásárlás után egy évvel, 1871-ben már a franciák is megállapodtak Whiteheaddel, és ők is alapítottak egy gyárat Toulonban a gyártására.²⁹

Időközben 1872-re a Stabilimento Tecnico Fiumano pénzügyi okok miatt csődbe ment.³⁰ Az üzemerületet és a felszerelést Robert Whitehead Hoyos Györggyel együtt megvásárolta, és megalapították a Whitehead és Társa Tor-

²³ Sleeman 1880: 177. A források Whitehead kapcsán általában fontban adják meg az egyes ügyletek értékét, egyedül a magyar források adnak közre összegeket forintban vagy koronában. A font napjainkra vetített értékének megállapítására segítségünkre lehet a <https://www.in2013-dollars.com/honlap>, amely megmondja, hogy egy bizonyos régi pénznembeli érték ma mekkora összeget jelentene. Ez alapján mai értéken Whitehead 1864 és 1868 között 1,8 milliárd forintot költött kutatásra.

²⁴ A sheernessi bemutató első napjáról feljegyezték, hogy a Brit Haditengerészet képviselői (William Arthur és Morgan Singer kapitány, Arthur Wilson hadnagy) kedélyesen beszélgettek Hoyossal, a lissai csata veteránjával arról, hogy a döfőorr a leghatásosabb eszköz a csatákban. Néhány nappal később, ugyanezen brit tisztek a torpedó hatékonyságától lenyűgözve egyhangúlag javasolták az Admiralitásnak a torpedó gyártási jogainak megvásárlását (Gray 1991: 4).

²⁵ *Illustrated London* 1870. October 15. 415.

²⁶ Gray 1991: 86.

²⁷ Gray 1991: 11.

²⁸ Gray 1991: 100.

²⁹ Gray 1991: 93. A tárgyalások 20 000 fontról indultak, ugyanis Whitehead ráértett, hogy a franciák nem akarnak lemaradni hadászatban az angoloktól, így hajlandók nagyobb összeget is kifizetni a torpedó jogaiért.

³⁰ A csőd az 1869-es pénzügyi válság nyomán kibontakozó általános hajóépítési visszaesés hatására következett be (MMKM TTOKMGY 89.11.2. Kézirat a fiumei hajógyártás történetéről.) Az üzem 1866–1872 között mindössze egy 252 tonnás gőzhajót épített, az *SS Liburnót* (DAR 46. 241. Hajólajstromkönyv: 174).

pedó- és Gépgyárat. Ezzel párhuzamosan új államok licenszvásárlásai révén a kereslet is növekedett: az osztrák, a brit és a francia kormány mellé 1873-ban Olaszország és Németország is csatlakozott, amelyek a fegyver használati jogát vették meg. A sikeres eladásokkal Whitehead társadalmi presztízse is nőtt, rendre nagy estélyeket adott fiumei házában. Így látogatta meg őt a német mérnök, Louis Schwartzkopff is 1873-ban. Ezen az éjszakán ismeretlenek betörték Whitehead műhelyébe, és ellopták a torpedó terveit. Whitehead és Hoyos az USA és Oroszország kormányaira gyanakodott, de bizonyítékuk nem volt. Ugyanakkor egy évvel később a Schwartzkopff-vállalat Berlinben piacra dobta saját torpedóit, Whitehead torpedójának mását, noha anyaga foszfor-bronz volt, amely a környezeti hatásoknak sokkal jobban ellenállt, mint az acél. A német torpedó ára 450 font volt, szemben a fiumei, akkor már 320 fontos árral. A megrendeléseknek hála, a Whitehead-gyár elérte termelési lehetőségeinek határát, alig tudta kielégíteni a megrendelőket, köztük ekkor már Kínával és Spanyolországgal. Mivel a kereslet sokkal nagyobb volt a kínálatnál, a német torpedó előtt is megnyílt a piac.³¹ Egy másik lopási kísérlet 1877-ben történt, amikor egy orosz ügynök lefizette az egyik torpedógyári munkást, aki kicsempészte a torpedó terveit, közülük kettőt azonban a rendőrség még aznap megtalált az egyik fiumei szállodában, másik kettőt viszont sikerült Oroszországba eljuttatni.³²

A megjelenő versenytársak a hatékonyság növelésére sarkallták Whiteheadet, aki 1875-re egy teljesen új modellt dolgozott ki, nagyobb hatótávolsággal és dupla propellerrel, immáron vezetősárnyak nélkül. Az ennek értékesítéséből származó bevételekből morális kötelességének érezte, hogy kifizesse a csödbe ment Stabilimento Tecnico Fiumano hitelezőit, noha mint egykori alkalmazottnak, ez nem volt kötelessége. Smith és Meynier fiumei vállalkozók Whitehead ajánlatát elutasítva inkább megtartották érdekltségüket a torpedógyár területében.³³ Az új Fiume MK–1 torpedó is vonzotta az érdeklődőket, így 1875-ben Norvégia, Svédország és Dánia, majd 1876-ban Oroszország, Törökország, 1877-ben Portugália, Argentína, Belgium, Chile és Görögország is megvásárolta a torpedó használati jogait.³⁴ Egy sikeres éles bevetést követően³⁵ 1877 nyarán Nagy-Britannia 500 darab torpedót vásárolt a fiumei gyártól, darabját ekkor

³¹ Gray 1991: 94.

³² *A Hon* 1877. október 20. 107.

³³ Gray 1991: 96–98; Dubrović (ed.) 2010: 18. A források nem szólnak róla, hogy Smith és Meynier, a fiumei papírgyár tulajdonosai mekkora részt birtokoltak a torpedógyárból, de a tulajdoni hányaduk feltehetően csak jelképes lehetett.

³⁴ Gray 1991: 98–101. Ekkortájt egy torpedó ára 4000 osztrák értékű forint volt Fiumében (*A Hon* 1877. január 23. 114).

³⁵ Az első éles, ám eredménytelen bevetés Peruban zajlott (Stern 2008: 15–37), míg az első sikeres alkalmazásra az orosz–török háborúban került sor: 1878. január 25-én a Batumiban horgonyzó török hajókat két orosz Whitehead-torpedó süllyesztette el (Gray 1991: 274–275; Stein 2007: 122).

már 500 fontos áron, elsődlegesen azért, hogy Máltát és a levantei érdekeltségeit megerősítse.³⁶

Whitehead 1880-ban átköltöztette családját a gyár feletti domboldalon épült Whitehead-villába, mely mellé hamarosan felépült a Hoyos-villa is. A két épületet egymással és az út alatt a gyárral egy-egy alagút kötötte össze.³⁷ A gyárat 1882-ben a berlini Siemens & Halske cég villanyvilágítással szerelte fel (300 kisebb és 8 nagyobb fényforrást telepítve).³⁸ Felesége 1883-as halálát követően Whitehead félig-meddig visszavonult a napi munkától. 1885-ben angliai birtokára költözött, a vállalat napi ügyeit pedig fia, John Whitehead és Hoyos György közösen felügyelte, Robert azonban továbbra is részt vett a fejlesztések és az új ötletek kidolgozásában.³⁹ 1880 végéig Whitehead 1456 darab torpedót értékesített. Ebből 254-et az Egyesült Királyság, 250-et Oroszország, 218-at Franciaország, 203-at Németország, 100-at Ausztria, 83-at Belgium, 70-et Olaszország, 70-et Görögország,⁴⁰ 50-et Portugália, 40-et Belgium, 40-et Argentína és 78-at Chile, Norvégia és Svédország vásárolt meg. Az árak ekkoriban a különböző modellek függvényében 280–380 font között mozogtak, tehát Whiteheadnek átlagos 330 fontos árral számolva 1868–1880 között 480 480 font sterling bevétele származott a torpedók eladásából.⁴¹

A torpedó iránti kereslet 1885-re az egekbe szökött, a cégek hiába termeltek folyamatosan, nem tudták kielégíteni az igényeket.⁴² A Schwartzkopff-gyár ekkor évente 600 darabot tudott gyártani, de a régebbi modellből, miközben Fiume már az MK–5-ös modellnél járt a fejlesztésekben. Sőt 1889-re Whitehead kifejlesztette az új, 18 hüvelykes (457 mm) torpedóját, amelyre a Brit Haditengerészet azonnal lekötötte a fiamei gyár kapacitásait.⁴³

A Whitehead és Társa Torpedó- és Gépgyár 1890-ben leányvállalatot alapított Nagy-Britanniában, Weymouthban, melyet a legmodernebb gépekkel szereltek fel összesen 50 000 font értékben. A cég vezető menedzsere Edwin Gallwey kapitány lett. A szabadalmaztatás hiánya azonban visszaütött: a Brit Haditengerészet 1894-ben felbontotta a még 1868-ban kötött szerződésüket, és a felhalmozott tudásbázisra alapozva saját torpedógyártásba kezdett. Megtehették, hiszen Whitehead egyik találmányát sem védette le. A britek példáját hamarosan követte Németország: szintén felbontották a szerződést a fiamei anyavállalattal. Bár a weymouthi gyár épp azokat a vásárlóit veszítette el, akik miatt ide települt, szerencséjükre a kereslet még mindig magasan a kínálat fölött volt a világpiacon,

³⁶ *A Hon* 1877. június 1. 2.

³⁷ Aničić 2014: 147.

³⁸ *A Hon* 1882. június 16. 92.

³⁹ Gray 1991: 125.

⁴⁰ Görögország 1881-ben további 125 darabot vásárolt (*A Hon* 1881. január 24. 123).

⁴¹ Gray 1991: 122.

⁴² A korabeli lapok megírták, hogy a fiamei gyár pozitív árdiszkriminációt alkalmazott, ugyanis Ausztria–Magyarország 4000 forintért, a külföld 5000 forintért juthatott hozzá 1885-ben a torpedóhoz (*Budapesti Hírlap* 1885. augusztus 19. 2).

⁴³ Az első generációs Whitehead-torpedók műszaki leírásáért lásd bővebben: Whitehead 1898.

így a brit leányvállalat sem volt veszteséges.⁴⁴ Ekkoriban a fiumei gyár évente 900 torpedót gyártott és értékesített már 450 font átlagáron. A megrendelő országok köre pedig tovább bővült 1885-ben Hollandiával, 1891-ben az USA-val és 1895-ben Japánnal.⁴⁵

Az 1892-es különleges év volt a Whitehead–Hoyos család történetében. Június 22-én kötött házasságot Hoyos György és Alice Whitehead leánya, Margit Hoyos és Herbert von Bismarck, Otto von Bismarck fia. Az esküvő helyszíne is mutatta frigy társadalmi súlyát: Bécsben a Stephansdomban tartották, melyet a Pálffy-kastélyban követett a lakodalom.⁴⁶

A technológiai fejlesztések 1895-ben nyertek újabb lendületet, amikor Ludwig Obry megalkotta az első giroszkópot.⁴⁷ A találmányban egyedül Whitehead látta meg az eszközt, amellyel hosszú hatótávolságon stabilizálni tudja a torpedót, hogy sokkal pontosabb legyen, ezért a találmány összes jogát megvásárolta, és beépítette új torpedóiba. Szerencséjére a Brit Haditengerészet woolwichi gyára előbb elzárkózott a giroszkóptól, mivel számukra elég volt az addig használt torpedó 1000 yardos (914 m) hatótávolsága, így amikor 1898-ban mégis szert akartak rá tenni, már eszközönként 25 fontos jogdíjat kellett fizetniük a fiumei cég számára a felhasználásért (a briteknek összesen 4000 Whitehead-féle torpedójuk volt, és mindegyikbe külön-külön kellett beszerezniük a giroszkópot). A versenytárs Schwartzkopff-cég ugyanezt a problémát úgy oldotta meg, hogy nem az Obry-, hanem a közben kifejlesztett Kaselowski-giroszkópot építette be torpedóiba. Whitehead a módosításokkal már az MK–10-es modellnél járt, és mindenkit megelőzve 1891-től már a turbinával mint újfajta meghajtóval kísérletezett (*1. kép*).⁴⁸

A 20. század eleje tragédiákat hozott a Whitehead család életében. Robert egészsége egyre jobban romlott, többek között a szivarozás iránti szenvedélye miatt.⁴⁹ 1900-ban legidősebb lánya, Frances Elanor meghalt, akit 1902. április 9-én John Whitehead is követett (*4. kép*).⁵⁰ Ezzel a vállalat irányítása egyedül Hoyos György kezébe került, aki a hatalmas teher alatt szintén megrokkant, és

⁴⁴ Gray 1991: 138–139. A fiumei központú anyavállalat szerződéses körén belül szállíthatott a weymounthi gyár.

⁴⁵ Japán még 1910-ben is élénken érdeklődött a fiumei torpedók iránt. Lásd bővebben: Tóth 2018: 135–136.

⁴⁶ Mellace 2015: 83–94.

⁴⁷ A giroszkóp a fizikából ismert perdületmegmaradás törvénye alapján képes arra, hogy a szerkezet mozgását, amelybe beszerelték, korrigálja aszerint, hogyan tér el a kívánt irányvektortól.

⁴⁸ Gray 1991: 154–155. A Whitehead-féle torpedók kísérleteiről fennmaradt filmfelvételeket lásd: Whitehead-film 1900a; 1900b.

⁴⁹ Leánya, Alice leveleiből kiderül, hogy Whiteheadnek 1890-ben már műtötték a száját, majd 1901-ben fiumei orvosa megeskette, hogy legfeljebb napi egy szivart szív el. Whitehead gyermeki mosollyal egyezett ebbe bele, és még aznap rendelt Kubából egy adag extrahosszú szivart, majd boldogan újságolta a rokonainak, hogy „ő betartja az orvosi utasításokat”, igaz, közben ugyanazt a mennyiséget pőfékelt el, mint előtte (Alice Whitehead leveleit idézi Gray 1991: 157).

⁵⁰ A *Budapesti Hírlap* áprilisi száma összekeverte Johnt az apjával, és leközlte Robert Whitehead halálhírét (*Budapesti Hírlap* 1902. április 15. 13).

1. kép. Lanszírozó kísérlet a fumei torpedógyárban

Forrás: DAR 734

1904. augusztus 15-én Beckettben (Nagy-Britannia) elhunyt (3. kép).⁵¹ Így Robert névleg egyedül irányította a céget 81 évesen, túl egy 1901-es sztrókon: a családja orvosi tanácsra el sem merete mondani neki, hogy időközben kitört a háború Japán és Oroszország között.⁵² A vállalaton belül Hoyos menedzseri helyét az addig a weymouthi leányvállalatot irányító Edwin Gallwey vette át, akit munkájában az 1886 óta a fumei gyárban dolgozó skót mérnök, Albert Edward Jones segített.⁵³ Hoyos halálát követően a céget még 1905-ben részvénytársasággá alakították, amelyet Magyarországon jegyeztek be 7 350 000 korona alaptőkével, egy részvény névértéke 10 000 korona volt.⁵⁴ Alig pár hónappal később, 1905. november 14-én Beckettben Robert Whitehead (2. kép) is meghalt.⁵⁵ A tragédiák sora ezzel azonban

⁵¹ Ugyanebben az időszakban esett vissza először az addig folyamatos kereslet a torpedó iránt, a túltermelés érezte hatását (Relazione 1902). 1905-ben ugyanakkor már arról cikkeztek az újságok, hogy akkora a kereslet, hogy Fiumében meghosszabbították a munkaidőt (Alkotmány 1905. július 9. 9).

⁵² Gray 1991: 169. Ekkoriban egy fumei torpedó ára 10 000 korona volt (Budapest 1904. április 11. 2–4). A háborúban mindkét fél folyamatosan rendelte a torpedókat Fiuméből, Japán a konfliktus alatt 1904-ig 600 darabot (Magyarország 1904. július 20. 7).

⁵³ Dubrović (ed.) 2010: 56.

⁵⁴ Pelles–Zsigmond 2018: 76; Gray 1991: 176. A részvények 80%-ával Robert rendelkezett, és a maradék 20% oszlott meg a családja és a más részvényesek között (Alkotmány 1905. november 16. 7). A vállalat innentől kezdve évente 10% körüli osztalékot fizetett a részvények után (Thirring 1912: 338).

⁵⁵ Worthben temették el egy fehér, torpedó alakú koporsóba. Robert Whitehead gyermekeinek leszármazása a következő: Frances Elanor Whitehead kétszer házasodott, első férje Louis

2. kép. *Robert Whitehead*
(1823–1905)

3. kép. *Gróf Hoyos György*
(1842–1904)

4. kép. *John Whitehead*
(1854–1902)

Forrás: DAR 734

nem ért véget, a céget irányító Gallwey 1906-ban szintén távozott az élők sorából. Ezzel a cég négy év leforgása alatt a négy legfontosabb vezetőjét veszítette el.

A WHITEHEAD ÉS TÁRSA TORPEDÓGYÁR RT. (1906–1923)

A négy főmérnök halála után a Whitehead-vállalatban nem maradt olyan szakember, aki kellő technikai ismerettel képes lett volna vezetni a céget, melynek 734 részvénye ekkor a Whitehead család és egy részvény a híres-hírhedt fegy-

Hassenpflug (Hessen korábbi miniszterelnökének fia), második férje Charles Drury, Anglia második tengeri lordja volt.

Alice Whitehead Hoyos Györgyhez ment nőül. Gyermekük: Hoyos Leopoldine (1870–1935; oo Ludwig von Plessen-Cronstern gróf); Hoyos Margit (1871–1945; oo Herbert von Bismarck), Hoyos Edgár (1875–1952; oo Helena von Kinsky grófnő), Hoyos Sándor (1876–1937; oo Edmée de Loys-Chandieu), Hoyos Lilian (1877–1923; oo Adolf Cécil von Reventlow-Criminil gróf), Hoyos Gabriella (1879–1945) és Hoyos Kamilla (1880–1953; oo Charles Wilkens Short).

John Whitehead a Ferenc József-rend lovagja, 1887. július 2-án vette nőül Breunner-Enkevoirth Ágota grófnőt (1859–1945), Breunner-Enkevoirth Ágost gróf (1828–1894) és Széchenyi Ágota grófné (1833–1920) leányát. Gyermekük: John Whitehead (oo Suzanne Bechet de Balan), Frank Whitehead (oo Margarete Braida grófnő), Agathe Whitehead (oo Georg von Trapp), Robert Whitehead (oo Anne Morton), Mary Whitehead (oo Gioacchino Malfatti báró), Joan Whitehead.

James Beethom Whitehead felesége Maria Cecilia Broderick a brit kormány egyik tagjának leánya volt. Két leányuk és öt fiuk született, közülük Edgar Whitehead 1958–1962 között Rodézia (ma Zimbabwe) miniszterelnöke volt.

Robert Boville Whitehead jogász lett, az osztrák kormány állandó tanácsadója, valamint Ferenc József és Rudolf trónörökös állandó vadászpártner (Wolstencroft 1973: 346–347; Gray 1991: 126; Georg and Agatha 2020; Hoyos-családfa).

verkereskedő, Bazil Zaharoff kezében volt.⁵⁶ Ezért a család a vállalat többségi tulajdoni hányadát eladásra kínálta, melyet leginkább a brit kormány szeretett volna megvenni, ezért arra ösztönözte hazai fegyvergyártó vállalatait, hogy kezdjenek tárgyalásokba a Whitehead családot ekkor irányító James Beethommal, aki a brit diplomácia elismert alakjaként akkor éppen Berlinben tevékenykedett.⁵⁷ Végül még 1906-ban a Vickers és az Armstrong-Withworth brit hadiipari cégek egyenként 184-184 részvényt vásároltak, így összesen 368 részvényt a brit cégek tulajdonoltak és 367 részvényt a Whitehead család, vagyis a brit cégek kezében volt a részvények többsége. Az akvizíció mintegy 400 000 fontba került az új tulajdonosoknak. Ismerve a font és a korona közötti korabeli váltószámot (24,2), a britek komoly pénzt fizettek ki, hiszen a megvásárolt részesedés névértéken csak 152 066 fontot tett ki. Első lépésben jogilag különválasztották a weymouthi gyárat Whitehead & Company Ltd. néven, és ott újra csak a Brit Haditengerészetnek termeltek.⁵⁸ A Vickers vállalat 1906-ban megszerezte a tengeralattjáró-építésre a monopóliumot az Egyesült Királyságban, és együtt dolgozva a New York-i Electric Boat Companyval, meg is kezdték a termelést. A fiumei cég, ahogy korábban a torpedók kapcsán, úgy most az új gyártmány-, a tengeralattjáró-építésben is a fejlesztések irányadóivá vált.⁵⁹ Így például Dánia és Hollandia 1911-től már nem a New York-i és brit, hanem a fiumei licenz alapján gyártotta saját tengeralattjáróit.⁶⁰ Az első két osztrák tengeralattjáró is Fiumében épült meg U-5 és U-6 néven, egyenként három darab 17,7 (449 mm) hüvelykes torpedóvető csővel.⁶¹

⁵⁶ Gray 1991: 177. Zaharoff görög–orosz származású fegyverkereskedő volt, aki a 19. század végén számos nagyhatalmat látott el nagy tételben fegyverekkel.

⁵⁷ A brit beavatkozásról mit sem sejtve a *Magyarország* 1906 áprilisában még arról cikkezett, hogy veszély fenyegeti a fiumei gyárat, mert egy bécsi bank meg akarja vásárolni, és így az a magyar kézből osztrákba kerülne. (*Magyarország* 1906. április 1. 15.)

⁵⁸ Gray 1991: 177.

⁵⁹ Míg 1905-ben sikerült először a 2000 méteres távolságot 4000 méterre (*Alkotmány*, 1905. február 15. 6.) növelni, addig 1913-ra a fiumei torpedó már 6000 méteres távolságra, 36 csomós sebességgel volt képes akár 150 kg robbanóanyagot is célba juttatni (MMÉEK 1911: 576–580). A fiumei üzemből zajló kísérletek miatt ekkor a part menti turistahajók útvonalát is át kellett szabni, ugyanis a tengeri kísérletek veszélyt jelentettek a Fiume–Abbázia közötti hajóforgalomra. (DAR 46 706–1913–IX–5361 Jegyzőkönyv a Tengerészeti Hatóság, az Ungaro-Croata Tengeri Hajózási Rt. és a Whitehead & Co. cég 1913. május hó 28-án tartott üléséről.)

⁶⁰ Gray 1991: 179. A fiumei tengeralattjárók különlegessége az volt, hogy a víz alatt és a víz felszínén ugyanazzal a sebességgel volt képes haladni. Méretre az első modellek 32 méter hosszúak voltak 4,31 méter átmérővel és 274 tonna súllyal (*Magyarország* 1911. március 24. 8).

⁶¹ *Budapesti Hírlap* 1912. november 8. 6. Érdekesség, hogy Alice Whitehead és Hoyos György szerelme szinte ugyanúgy újra lejátászódott Fiumében: John Whitehead leánya, Agatha az U-5-ös tengeralattjáró vízrebocsátásakor ismerkedett meg a hajó leendő parancsnokával, Georg von Trappal (*Budapesti Hírlap* 1911. január 15. 11). Házasságukból öt gyermek született. Agatha 1922-ben spanyolnáthában meghalt, ezt követően von Trapp újránősült, és további gyermekei születtek. Az egész család nagyon jó zenei tehetséggel volt megáldva, The Trapp Family Singers néven világhírré tettek szert, amit fokozott, hogy a Maria von Trapp memoárjából készült *A muzsika hangja* (*The Sound of Music*) című film és musical a leghíresebb hollywoodi produkciók egyike lett (Georg and Agatha 2020).

A fiumei torpedógyár termelési adatairól a mindenkori vállalat nem közölt adatokat. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara által évente kért adatgyűjtéshez egyedül 1911-ben küldtek beszámolót.⁶² A külkereskedelmi statisztikák azonban rögzítették Magyarország és Fiume torpedó kivitelének főbb adatait (*1. táblázat*). A torpedógyárban 1892–1911 között átlagosan 627 fő dolgozott, ebből a legkevesebb (350 fő) 1895-ben, a legtöbb (1020 fő) pedig 1911-ben.⁶³ A népszámlálások alapján az alkalmazottak közül átlagosan 23 fő dolgozott igazgatási tisztviselőként, 31 fő volt műszaki tisztviselő, 11 fő művezető, 502 fő segédmunkás és 66 fő egyéb dolgozó.⁶⁴ Az üzem jelentős gépi erőt használt, 1895-ig átlagosan 140 lóerő, 1896–97-ben 240 lóerő, majd 1898-tól 680 lóerő állt a vállalat rendelkezésére.⁶⁵ A levéltári források szerint a gyárban 1910-ben 87 hadihajó dokkolt a torpedókilövő beszerelésére várva.⁶⁶ 1911-ig a Fiumei Torpedógyárban összesen 10 500 db torpedót, 650 db torpedóágyút, 800 db kompresszort és 5 darab tengeralattjárót gyártottak.⁶⁷ A magyarországi torpedó kiviteli adatokat az *1. táblázatban* foglaltam össze, amely – mivel nem volt más gyár az országban – a fiumei Whitehead-gyár évenkénti termelését mutatja. A kiviteli összegekből láthatjuk, hogy a fiumei torpedóeladások hogyan változtak az évek alatt. Az 1882-től lassan emelkedő kiviteli trend 1889-ről 1890-re megugrott (4 276 000 K), amikor Whitehead kifejlesztette az új 18 hüvelykes torpedóját. Ekkor Nagy-Britannia nagy tételben vásárolt, melyhez a többi nagyhatalom is felzárkózott. A torpedó-fegyverkezésverseny 1896-ra visszaesett (1 200 000 K), de a giroszkóp torpedóba építésével a cég 1900-ra ismét az egekbe emelte a megrendelések értékét (8 074 000 K). Ennek lecsengése hozta magával a fiumei ipar állapotáról szóló 1902-es jelentést, melyben kifejtették, hogy pang a torpedó iránti kereslet (1903-ban a kivitel értéke 2 006 000 K volt).⁶⁸ Az orosz-japán háború újra fellendítette az üzletet, így a torpedó kiviteli értéke 1906-ra 7 940 000 K-ra nőtt, majd a kereslet megint visszaesett (1909-ben 2 828 000 K), amit az I. világháború előtti fegyverkezési verseny emelt meg újra (1913-ban folyamatosan emelkedő trend mellett 5 440 000 K).

A fiumei gyártelep vásárlói között 1882–1913 között Franciaország volt a legjelentősebb partner (30 898 000 K), őt követte Olaszország (16 806 000 K), majd Japán (9 684 000 K). Nagy-Britannia (7 749 000 K) és Németország (3 886 000 K) relatíve kisebb összeget költött fiumei torpedókra, igaz, nekik volt licenszük sokáig a gyártásra is; előbbinek pedig ott volt a weymouthi Whitehead-, utóbbinak a berlini Schwartzkopf-gyár. A torpedógyártás nagy vesztese Ausztria–Magyarország (3 727 000 K) volt, annak ellenére, hogy olcsóbban jut-

⁶² DAR PO–1. 201.

⁶³ DAR PO–1. 198–201. A gyár által kitöltött és visszaküldött kamarai kérdőívek.

⁶⁴ Népszámlálás 1900: 332–333; Népszámlálás 1910: 6–7.

⁶⁵ DAR PO–1. 198–201. A gyár által kitöltött és visszaküldött kamarai kérdőívek.

⁶⁶ DAR PO–1. 201. Questionario sottomesso alla spett. Whitehead & Co. riguardo alla sua industria nel 1910.

⁶⁷ MMÉEK 1911: 580.

⁶⁸ Relazione 1902.

hattak a torpedóhoz. Az Osztrák Haditengerészet ugyanis 1904-ig csak partvédelemben gondolkodott, emiatt a torpedót nem tekintette bevethető támadó fegyvernek. Tévedéséből az orosz–japán háború zökkenetente ki, aminek hatására Montecuccoli gróf révén elkezdődött az osztrák–magyar modern csatahajók és torpedó-tengeralattjárók gyártása.⁶⁹

A fiumei Whitehead-gyárnak a torpedók kiviteléből 1882–1913 között összesen 103 621 000 K bevétele származott.⁷⁰ A korábban ismertetett, 1881-ig tartó időszakban a gyár bevétele 480 480 font volt, amelynek értéke 1913-as árákon 11 627 616 koronát tett ki, azaz a gyárnak az alapításától 1913-ig 115 248 616 K bevétele lehetett – ez 4 762 340 fontnak felelt meg.⁷¹

A fiumei cég 1913-ban két új leányvállalatot alapított. Franciaországban, St. Tropez-ban megnyílt a La Société Française de Torpilles Whitehead, Olaszországban, Nápolyban pedig a De Lucca gépgyár átalakításával a La Società Anonima Italiana Whitehead & Company.⁷² Ha összevetjük a két vállalat alapítás helyét az addigi fiumei torpedókivittel, egyből érthetővé válik az új telephelyek elhelyezkedése, hiszen ezen országok importálták a legtöbb Whitehead-torpedót. Elkezdték szervezni az oroszországi gyárat is a krími Feodoszijában, de ennek felépítésére a világháború kitörése miatt már nem került sor. A világháború alatt a fiumei céget a brit tulajdonosok áttelepítették egy Hollandiában bejegyzett, de St. Pöltenben (Ausztria) működő cégbe, miközben a fiumei üzem ténylegesen az Osztrák Haditengerészet vette át.⁷³ Olaszország hadba lépését követően így a fiumei gyár folyamatos célpontja lett a bombázásoknak. 1916. augusztus 8-án egyetlen nap alatt 4 tonna bombát dobtak le rá az olaszok, de a termelés mégis alig szünetelt.⁷⁴ A weymouthi gyárba a háború kitörésekor a Brit Haditengerészet

⁶⁹ Kramli 2018: 34–41.

⁷⁰ A korona és az angol font között, az aranyalpra való tekintettel az átváltási arány megegyezett az 1900–1913 közötti évek alatt: 1 font = 24 korona 2 fillér.

⁷¹ Ezen összegek mai értékre konvertálása, akár a korona aranyalapjának mai értékre számításával, akár a font inflációjának számításával 221 és 403 milliárd forintos határ között mozog. Egy kilogramm színarany 1892–1913 között 3 280 K volt; a font inflációjának szűréséhez lásd: <https://www.in2013dollars.com/uk/inflation/1913> – utolsó letöltés 2020. szeptember 30.

⁷² *Magyarország* 1913. június 6. 13.

⁷³ Gray 1991: 184–185. A háború alatt a cég Fiumén belül is terjeszkedett. 1918-ban kölcsönkapták a Martinschizzai-öbölben a korábbi „vesztegintézet” telkét, hogy ott újabb lanszírozó állomást létesítsenek (DAR 46. 876–1918–II–801. A Whitehead & Co. Részvénytársaság beadványa a Magyar Királyi Tengerészeti Hatósághoz 1917. március 19-én, az 1908. április 8-án és június 30-án 52927/II. számú, valamint az 1916. szeptember 22-én kelt és november 24-én jóváhagyott 75752/II. számú szerződések tárgyában.) A szerződést akkor 50 évre, 1968-ig kötötték. Martinschizza adott otthont addig a Fiume melletti „vesztegintézetnek”, ahol a megérkező és esetlegesen fertőzést hordozó hajóknak karanténba kellett vonulniuk.

⁷⁴ „A Whitehead-gyárra először gyújtóbombát dobtak, amely az egyik gyári irodát lángba borította; az épület elégett, a benne lévő terveket azonban megmentették. A torpedógyárra még több bombát dobtak. Jelentékenyebb kár nélkül; egy bomba közvetlenül a municíós raktár mellé esett, mások pedig a tengeralattjárók mellé. A gyárban egy leány megsebesült, azonban nem életveszélyesen.” DAR JU–5. 57–1916–I–1008. Írógéppel írt magyar nyelvű feljegyzés Fiume háború alatti bombázásáról.

1. táblázat

Magyarország torpedókiwitele 1882–1913 között 1000 koronában

Év	Ausztria	Németország	Olaszország	Franciaország	Portugália	Belgium	Hollandia	Nagy-Britannia	Norvégia
1882	–	–	172	173	–	–	–	–	–
1883	–	53	7	333	–	–	–	–	–
1884	–	–	166	258	–	–	–	–	–
1885	57	–	289	–	–	–	–	–	–
1886	402	171	28	–	–	–	–	165	–
1887	240	6	554	–	–	–	–	64	–
1888	1410	–	112	–	–	60	–	76	–
1889	404	–	742	–	–	–	–	56	–
1890	226	40	660	–	–	–	–	3350	–
1891	636	206	1790	60	–	–	–	48	–
1892	110	452	868	–	–	66	–	480	–
1893	158	286	666	1148	–	–	–	30	–
1894	70	80	154	1576	–	–	–	608	–
1895	14	32	–	1516	–	32	356	16	–
1896	–	52	12	134	–	–	–	–	294
1897	–	–	82	540	–	–	290	178	520
1898	–	–	–	694	168	98	–	866	230
1899	–	144	164	1066	–	484	–	406	204
1900	–	336	1492	588	–	–	160	970	536
1901	–	–	402	1030	76	–	578	6	226
1902	–	–	56	1470	–	–	378	–	248
1903	–	–	180	–	–	–	72	54	120
1904	–	70	36	886	–	–	416	48	–
1905	–	1444	1982	1426	–	–	190	36	–
1906	–	364	2032	3390	–	–	390	–	–
1907	–	–	338	3228	–	–	444	–	72
1908	–	–	–	3216	–	–	136	–	–
1909	–	64	–	800	2	–	172	26	108
1910	–	56	1026	1360	–	–	62	–	–
1911	–	–	60	3266	40	–	212	66	326
1912	–	–	588	1548	68	–	400	–	174
1913	–	30	2148	1192	–	–	874	200	942
<i>Összesen</i>	<i>3727</i>	<i>3886</i>	<i>16806</i>	<i>30898</i>	<i>354</i>	<i>740</i>	<i>5130</i>	<i>7749</i>	<i>4000</i>

Forrás: MSK 1923: 352.

Év	Svédország	Oroszország	Bulgária	Japán	Egyiptom	Brazília	Chile	Argentína	Összesen
1882	–	–	–	–	–	–	–	–	345
1883	–	–	–	–	–	–	–	–	393
1884	–	4	–	–	–	–	–	–	428
1885	–	93	–	–	–	–	–	–	439
1886	–	–	–	–	–	–	–	–	766
1887	–	–	–	–	–	–	–	–	864
1888	–	–	–	–	–	–	–	–	1658
1889	–	–	–	–	–	–	–	–	1202
1890	–	–	–	–	–	–	–	–	4276
1891	–	–	–	–	–	–	–	–	2740
1892	–	–	–	–	–	–	–	–	1976
1893	–	–	–	–	–	–	–	282	2570
1894	–	–	–	–	–	512	–	–	3000
1895	–	–	–	–	–	–	–	–	1966
1896	–	–	–	708	–	–	–	–	1200
1897	340	–	–	–	–	–	342	1112	3404
1898	–	44	–	2160	–	366	62	–	4688
1899	272	–	–	492	2692	114	–	–	6038
1900	–	–	–	3992	–	–	–	–	8074
1901	530	–	–	116	1888	–	–	–	4852
1902	270	–	56	–	–	–	272	–	2750
1903	370	–	–	–	–	–	–	1210	2006
1904	274	1032	–	–	–	–	18	–	2780
1905	–	1484	270	–	–	–	–	–	6832
1906	262	1502	–	–	–	–	–	–	7940
1907	1106	60	–	–	–	10	68	–	5326
1908	204	36	–	18	–	64	–	–	3674
1909	1096	150	–	162	–	234	14	–	2828
1910	238	290	–	182	–	132	–	–	3346
1911	–	308	–	552	–	146	4	–	4980
1912	54	–	–	1282	–	726	–	–	4840
1913	–	34	–	20	–	–	–	–	5440
<i>Összesen</i>	<i>5016</i>	<i>5037</i>	<i>326</i>	<i>9684</i>	<i>4580</i>	<i>2304</i>	<i>780</i>	<i>2604</i>	<i>103 621</i>

bevásárolta magát (a 300 000 fontos alaptőkéből 240 000 fontnyi részvény került a birtokába).

A háború után, 1922-ben a Vickers és Armstrong cégek sikeresen szereztek meg háborús jóvátétel révén a Whitehead család Ausztriában maradt tagjainak tulajdoni hányadát, így a család kezében 367-ről 251-re csökkent a részvények száma. A Sankt Pölten-i cég kezelésében lévő torpedógyári gépsorok 1923-ban egy tűzvészben elpusztultak, a fiumei, leszerelt telephelyet megvásárolta a Wiener Bankverein.⁷⁵ A brit cégek ezt követően új néven folytatták a termelést (Whitehead Torpedo Company Ltd.), az alaptőke pedig 50 000 font lett 50 000 db 1 fontos részvényekkel. A Whiteheadok az új vállalatból 2510 részvényt birtokoltak, így a Vickers és Armstrong cégek a korábbi 65,85%-os részesedésüket 94,98%-os részesedésre növelték. Időközben a francia és olaszországi cég is függetlenedett az anyavállalattól, a francia La Société des Torpilles de St Tropez, az olasz Silurificio Italiano Società Anonima néven. A fiumei gyár sorsa 1923-ra végleg megpecsételődött: Mussolini annektálta Fiumét, és a gyárat államosították, majd az Orlando cégcsoport tagjaként lényegében az olasz kormányzat kezébe került, később a FIAT cégcsoport tagja lett. A Vickers és Armstrong cégek 1928-ban fuzionáltak, és teljesen kivásárolták a Whitehead családtagokat, így a Whitehead-féle torpedókat gyártó cégnek többé már semmilyen köze nem volt az alapító Robert Whitehead leszármazottaihoz.⁷⁶ A fiumei gyártelep még a jugoszláv időszakban is gyártott torpedókat 1966-ig, utána már csak dízelmotorokat készített traktorokhoz. Napjainkban egyre rosszabb állapotban, üresen tátongó épületekkel áll Fiumében.⁷⁷

ROBERT WHITEHEAD ÜZLETI ÉS EMBERI PORTRÉJA

Robert Whitehead személyiségéről rengeteget megtudhatunk leánya, Alice Whitehead leveleiből. Ezeket Edwyn Gray gyűjtötte össze és közölte 1991-es könyvében. Ez alapján kijelenthető, hogy pacifista volt, és megrögzötten hitt abban, hogy a fegyver, amelyet alkotott, nem háborúra ösztönzi a nagyhatalmakat, hanem a várható pusztítástól tartva éppen a béke eszköze lesz – a családja emiatt titkolhatta el előtte, hogy az orosz–japán háborúban mennyien haltak meg az ő torpedóinak köszönhetően. Whitehead békevágyát a levelezés az 1848-as milánói eseményekre vezeti vissza, hiszen ott érte élete első szakmai és emberi tragédiája, amikor látnia kellett, ahogy az erőszak tönkreteszi mindazt, amit addig felépített, ráadásul itt halt meg elsőszülött fia, James is. Alice feljegyezte atyjáról, hogy vadászni nem járt, sőt élete végén szinte vegetáriánussá vált.⁷⁸

⁷⁵ A *Magyarország* 1922. október 18-át adta meg a fiumei torpedógyár bezárásának dátumául (*Magyarország* 1922. október 18. 6).

⁷⁶ Gray 1991: 186.

⁷⁷ Dubrović (ed.) 2010: 64.

⁷⁸ Gray 1991: 19.

Ugyancsak jellemző volt rá, hogy nagyon féltette a felfedezéseit. Ez lehet az oka annak, hogy a milánói incidens után egyetlen találmányát sem védette le, tartva attól, hogy megint hasztalan tenné. Azt is feljegyezték róla, hogy jószágos ember, igazi emberbarát volt. Ez megmutatkozott abban, ahogy a munkásaival bánt, de abban is, hogy akármilyen magas körökben forgott is, mindig az az egyszerű mérnök maradt, aki volt. Levéltári iratok igazolják, hogy amikor 1880-ban a Villa Whiteheadbe költözött, egy éven belül a munkásainak új házat építtetett az új lakóhelye köré, hogy ne messziről kelljen bejárniuk dolgozni, ami a korabeli fiumei viszonyok között újfajta magatartás volt.⁷⁹ 1877-ben az újságok megírták, hogy a fiumei szegények javára 5000 forintot adományozott, a Stabilimento Tecnico Fiumano korábbi tulajdonosainak pedig hálából, amiért Fiuméba hívták, összesen 125 000 forintot adott (részben megtérítve az üzem csődbejutása körüli veszteségeiket).⁸⁰ Két évvel később, 1879-ben a szegedi árvíz károsultjai részére ajánlott fel 5000 forintot.⁸¹ Arról nincs ugyan információnk, hogy ő maga szabadkőműves lett volna, de a fiumei Sirius páholy tagjai – s ez emberbarátságára további példa lehet – a belvárosi Whitehead-házban tarthatták üléseiket.⁸²

Lánya feljegyzései szerint díjai, kitüntetései nem tették gögössé és hiúvá.⁸³ Érdekes adalék, hogy Whitehead egyáltalán nem tudott bánni a pénzzel, és e tulajdonsága öregkorára egyre fokozottabb makacssággal párosult. 1875-ben például, dániai bemutatója után feleségének 18 000 font értékben vásárolt ékszereket, miközben a torpedó licensze egy-egy államnak 20 000 font körüli összegbe került.⁸⁴ Hasonló következtetésre juthatunk abból is, hogy minden nyáron elvitte gyermekeit Angliába a rokonokhoz, majd Alice kérésére végül megvett egy kastélyt a La Manche-csatornában fekvő Wight-szigeten. Feleségének 1883. április 9-i halála, ráadásul épp a szigeten, nagyon mélyen megrázta, így a kastélyt rövid időn belül eladta. Ekkor vásárolt Worthben, a Paddockhurst Parkban egy majorságot. A kúriában nem volt bútorzat, így Velencéből hozatott antik bútorokat.⁸⁵ Fejébe vette, hogy gazdálkodni fog, ezért modern mezőgazdasági melléképületeket építtetett 12 000 font értékben, a napi szintű gazdálkodást pedig az alkalmazottakra bízta. A paddockhursti birtok eredményei is arra utalnak, hogy a napi torpedógyári ügyeket ellátó Hoyos igazi üzletember lehetett, míg Whitehead egy naiv, néha kissé pazarló mérnök. A hozzá nem értés vagy az ellenőrzés hiánya miatt a birtok 1885-ben 29 000 font, 1886-ban 32 000 font, 1887-ben 31 000 font, 1888-ban 40 000 font veszteséget termelt. Ugyanebben

⁷⁹ DAR JU–5. 6–1881–171.

⁸⁰ *A Hon* 1877. június 8. 38–39.

⁸¹ *A Hon* 1879. március 17. 86.

⁸² MNL OL P–1083; P–1134. A fiumei szabadkőművesek névsora. A Via delle Ruotén (ma ulica Dolac) található Casa Veneziana adott helyet a Sirius páholy üléseinek, amíg a fiumei szabadkőművesek meg nem építették saját székhelyüket (*Kelet* 1910. július 1. 274).

⁸³ Gray 1991: 123.

⁸⁴ Gray 1991: 99.

⁸⁵ Gray 1991: 125.

5. kép. Robert Whitehead üres mauzóleuma Fiumében

(A szerző fotója, 2016. június 21.)

6. kép. Robert Whitehead valódi sírja Worthben⁸⁹

az évben Whitehead összvagyonra 120 000 fontot tett ki (40 000 font ingatlanokban, 80 000 font részvényekben).⁸⁶ Alice és a család könyörgésére Whitehead végül eladta a birtokot, melyért összesen 20 418 fontot kapott. Az 1890-es években előtört folyton utazni vágyó éneje, amely fiatalkorában fél Európán keresztül egészen Fiuméig hajszolta; és akármerre járt a világban, mindenütt kastélyt akart venni, családja nagy bosszúságára.⁸⁷

Az 1905-ös halála után kihirdetett végrendelet szerint három ingatlan volt a tulajdonában: London belvárosában két ház, az egyik az Old Broad Street 57., a másik az Austin Friars 7. szám alatt, illetve egy kastélya nagy földbirtokkal a Fiume környéki tengerparton (Villa Whitehead). Az ingatlanokon kívüli vagyonra 452 407 fontot tett ki.⁸⁸

⁸⁶ Gray 1991: 137.

⁸⁷ Gray 1991: 124–137.

⁸⁸ Gray 1991: 175. A *Budapesti Hírlap* áprilisi száma szerint Whitehead hátrahagyott vagyonra 454 760 font volt (*Budapesti Hírlap* 1906. április 5. 10).

⁸⁹ Robert Whitehead Fiumében, a Kozalai temetőben monumentális, belülről aranyfüsttel bevont mauzóleumot építtetett magának, amely az egész temetőnek nagyjából a negyedét elfoglalja. A történelem úgy hozta, hogy ennek ellenére végül senkit sem temettek oda. Sírfeliratán, a nagy-britanniai Worthben nem véletlenül olvasható az idézet: „His fame was in all nations round about.” Ebben a formában ez az I. Jakab-féle bibliafordítás Királyok 1. könyvének 4:31. második tagmondata. Magyarul az 1626-os Káldi-féle Biblia így adja vissza: „és nevezetes vala minden nemzeteknél körös-körül.”

FORRÁSOK

Državni Arhiv u Rijeci – Fiumei Állami Levéltár (DAR)

PO–1 Camera di Commercio e d’Insutria – A Kereskedelmi és Iparkamara iratai.

JU–5 Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko-hrvatsko primorje – A Fiumei Kormányzóság iratai.

46. Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci (1870–1918) – A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai, 1870–1918.

734. Silurificio Whitehead S.A. / Tivornica motora Rijeka (1924–1990) – A Whitehead Torpedógyár és a Fiumei gépgyár iratai, 1924–1990.

A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívuma (MMKM)

TTOKMGY 89.11.2. Technikatörténeti Okmány- és Iratgyűjtemény. Fiumei hajóépítési iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P–1083. Szabadkőműves szervezetek levéltára. Symbolikus Nagypáholy.

P–1134. Sirius páholy, 1901–1915.

Compass 1910: https://adtpus.arcanum.hu/hu/view/MagyarCompass_1910_1 – utolsó letöltés: 2020. május 4.

Hajóregiszter: http://hajoregiszter.hu/hajoadatlap/s_m_u_6/1818 – utolsó letöltés: 2016. október 22.

MMÉEK 1911: A fiumei Whitehead torpedógyár. Budapesti Műszaki Egyetem, Dokumentumtár. *A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* (45.) 46. 576–580.

MSK 1923: *A Magyar Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.

Népszámlálás 1900: *A magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, Budapest.

Népszámlálás 1910: *A magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, Budapest.

Thirring Gusztáv 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest székesfőváros házinymdája, Budapest.

A Hon, 1877, 1879, 1881, 1882.

Alkotmány, 1905.

Budapest, 1885, 1904.

Budapesti Hírlap, 1902, 1906, 1911, 1912.

Kelet – A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Hivatalos Közlönye, 1910.

Illustrated London, 1870.

Magyarország, 1904, 1906, 1911, 1913, 1922.

- Hoyos-családfa: <http://genealogy.euweb.cz/austria/hoyos3.html> – utolsó letöltés: 2016. október 22.
- Luppis-családfa: www.genmarenostrom.com/pagine-lettere/letteral/Lupis/Lupis%20di%20Dalmazia.htm – utolsó letöltés: 2016. október 22.
- Whitehead címer: <http://www.welt-der-wappen.de/Heraldik/aktuell/galerien3/galerie2292.htm> – utolsó letöltés: 2020. május 3.
- Whitehead-film 1900a: Thomas A. Edison felvétele a Whitehead-torpedó kilövéséről 1900. május 12. https://www.youtube.com/watch?v=9U_0YapHlmg – utolsó letöltés: 2020. január 5.
- Whitehead-film 1900b: Thomas A. Edison felvétele a Whitehead-torpedó robbanásáról 1900. május 12. <https://www.youtube.com/watch?v=ccM2wpVJNfc> – utolsó letöltés: 2020. január 5.
- Whitehead 1898: *The Whitehead torpedo U. S. N. General Description*. Naval Torpedo Station, USA. <https://maritime.org/doc/whitehead/> – utolsó letöltés: 2020. január 5.
- Whitehead sír: <https://www.findagrave.com/memorial/16714468/robert-whitehead> – utolsó letöltés: 2020. május 22.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aničić, Ema 2014: *Riječka industrijska priča*. Muzej Grada Rijeke, Rijeka.
- Branfill-Cook, Roger 2014: *Torpedo. The Complete History of the World's Most Revolutionary Naval Weapon*. Seaforth Publishing, Yorkshire.
- Dubrović, Ervin (ed.) 2010: *Riječki Torpedo: Prvi na svijetu*. Muzej Grada Rijeke, Zambelli, Rijeka.
- Fox-Davies, Arthur Charles (ed.) 1929: *Armorial Families. A Directory of Gentlemen of Coat-Armour*. Seventh Edition. Hurst & Blackett Ltd., London.
- Georg and Agatha 2020: Georg and Agatha Foundation <https://www.georgandagathe.org/home.html> – utolsó letöltés: 2020. május 4.
- Gray, Edwyn 1991: *The Devil's Device. Robert Whitehead and the History of the Torpedo*. Naval Institute Press, Maryland.
- Kaposi Zoltán 2019: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest.
- Krámlí Mihály 2018: *Az Osztrák–Magyar Monarchia csatahajói 1904–1914*. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest.
- Mellace, Katalin 2015: *Dietro le quinte del matrimonio tra Herbert Bismarck e la contessa fiumana ungherese Margit Hoyos*. Fiume. Rivista Di Studi adriatici (Nuova Serie) 31. Gennaio-Giugno, 83–94.
- Newpower, Anthony 2006: *Iron Men and Tin Fish. The Race to Build a Better Torpedo During World War II*. Greenwood Publishing Group, Annapolis.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2018: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918). The Hungarian Maritime Trade History of Fiume (1868–1918)*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Relazione 1902: *Relazione sulla situazione economica di Fiume nel 1902*. Camera di Commercio e d'Industria, Stabilimento tipo-litografico di Emidio Mohovich, Fiume.

- Samani, Salvatore 1975: *Dizionario biografico fumano*. Istituto Tipografico Editoriale, Dolo–Venezia.
- Sárközi Zoltán – Szilágyi Gábor – Gáspár Ferenc 1988: A Fegyvergyár története (1891–1948). In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXII*. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve, Budapest, 375–472.
- Sleeman, Charles William 1880: *Torpedoes and Torpedo Warfare*. Griffin & Co., Portsmouth.
- Stein, Stephen K. 2007: *From Torpedoes to Aviation. Washington Irving Chambers & Technological Innovation in the New Navy 1876 to 1913*. University of Alabama Press, Tuscaloosa.
- Stern, C. Robert 2008: *Destroyer Battles. Epics of Naval Close Combat*. Seaforth Publishing, Yorkshire.
- Tóth Gergely 2018: *Japán–magyar kapcsolattörténet 1869–1913*. Gondolat, Budapest.
- Wolstencroft, Alan 1973: The Whitehead Story. *The Mariner's Mirror* (59.) 3. 345–348.

Baráth Katalin

„Gegenpressing”

*Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK (1908–1943)**

A 20. század elején a Hungária körút lett a modern magyar sportpályák, röviden szólva a stadionok otthona. Már a protostadion, az 1896. május 14-i felavatásától folyamatosan bővített *Millenáris* is a Hungária vonzaskörében épült.¹ Bár ide eredetileg az ezredév vizionáriusai még középkori lovagtornát terveztek a velocipedfutamok közé futballmeccsek helyett, a lóversenypálya mögött húzódó, nyolcezernél is több nézőt befogadni kész Millenáris az avatását követő évben az első hazai futballmérkőzések² büszke színterévé avanszált, a lóversenypálya hült tetemén pedig ma is grandiózus stadionok ülnek tort. Ennek tudatában a turfot totóra cserélő utókor meglepőnek találhatja a városatyai aggodalmat, miszerint „a lóversenytér küszöbön álló kihelyezése következtében rövidesen meg kell szüntetnünk a Thököly úti ún. Millenáris versenypályát, amelyet most sportegyesületeink zöme használ”.³

A stadion tehát fölfalta a helyszínét veszélyeztető lóversenyt, miközben újabb területeket vett ostrom alá. A Millenáris után másfél évtizeddel a *Ferencvárosi Torna Club* (FTC) pályája költözött a Hungária körút és Üllői út kereszteződésébe (a Millenáristól kb. egyórai, öt kilométernyi járóföldre), egy évre rá pedig a *Magyar Testgyakorlók Köre* (MTK) nyitotta meg sporttelepe kapuit, a Fradipálya és a Millenáris közt szinte félúton: félórai sétára az Üllői úttól, negyven

* A tanulmány az MTA–TKI–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (projektszáma: 0322107). Köszönet illeti Szegedi Pétert a szakirodalom egyes tételeinek biztosításáért.

¹ A Millenárisról: Zeidler 2002.

² „Az első football-match Budapesten” címmel a *Sport-Világ* a Budapesti Torna Club és Vienna Cricket futballcsapatának találkozájáról számolt be még aznap. (1897. október 31. 5.) Ugyanitt, a Millenárison már hónapokkal korábban, május 9-én is közönség előtt csapott össze két BTC-gárda az „association football” szabályai szerint, amit a *Sport-Világ* szintén „hazánkban ez az első football-match”-ként értelmzett. (*Sport-Világ* 1897. május 9. 7.) A helyszín kedvéért föl kell jegyeznünk még egyet „az első magyar futballmeccs” címét maguknak vindikáló események közül: az úgynevezett pékerdei csatát, ahol a MÁV közeli főműhelyének Törekvés dalárdája rugdalta a labdát három lábtörés erejéig. (Szegedi 2014: 23.) A szín, a Pékerdő ugyanis szintén a Hungária környékén (a leendő MTK-pálya mellett) húzódott.

³ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a Magyar Testgyakorlók Köre kérvényére. *Fővárosi Közlöny* 1911. március 11. 858.

percre a Millenáristól.⁴ Így született meg a századelős stadiontengely, meghatározva mind a pesti külváros képét, mind a korabeli futballrajongók mentális térképének kulcskoordinátáit.

A következőkben e tengely két fő eleme, az FTC- és az MTK-stadion körül bábáskodó pénzügyi vállalkozások, a *Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság* és a *Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság* történetét tekintjük át, elsősorban a megalakulás körülményeit vizsgálva tüzetesen. Tanulmányunk a korabeli sajtón, valamint a Fővárosi Levéltár cégbíróági állagában őrzött részvénykönyveken, céges dokumentumokon alapul,⁵ és reményeink szerint árnyalja majd egyrészt a szóban forgó sportegyesületek vagyonosodásáról alkotott képet, másrészt azt a folyamatot, amely során a sportvetélkedés még az I. világháború előtt markáns pénzügyi színezetet nyert.

STADION A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A *Révai Nagy Lexikon*ának 1925-ben megjelent kötete a „stadium” szócikket elsősorban ókori sportlétesítményekre vonatkoztatja: a lejtős nézőtérrel kombinált futókörré. A „modern stadion” definíciójáért a „versenypálya” fejezethez irányít:

„Versenypálya a különböző versenyek rendezésére szolgáló hely. A versenypályák úgy vannak berendezve, hogy azokon a futball-, atlétikai, bicikli- és tornaversenyeket sportszerűen lebonyolíthassák. A versenypályák területe rendszeren ellipszis alakú, melyen a futópálya körönként 400 m hosszú. [...] Az eddig megtartott olimpiászok városaiban vannak a legnagyobb és legszebb versenypályák (stadionok). Kies fekvésű és igen célszerű mintául szolgáló pálya a stockholmi stadion [...] Hazánkban a legnagyobb befogadó-képességű pályák a Ferencvárosi Torna Club (FTC), a Magyar

⁴ Hadas Miklós és Karády Viktor negyedszázados, máig inspiratív futballsociológiai tanulmánya, amely az FTC–MTK-versengést tekinti át és helyezi el az etnikai-felekezeti szembenállás szimbolikus terében (lényegében a kettőtársadalom-elmélet keretét illeszve rá a két klub viszonyára), a Hungária körút és később a Hungária csapatnév választása mögött magyarosodást-asszimilációt sejt az MTK részéről. (Hadas–Karády 1995: 96.) A fölvetés kétségkívül illik a tanulmány alapvetéséhez, ugyanakkor magyarázat nélkül hagyja, hogy ennek fényében a Hungária körúthoz költöző többi egyesület (az FTC vagy később, az MTK szomszédságában a BSzKRt) névválasztásában milyen identitásmeghatározó szerepet töltött be a Hungária szó jelentése, illetve nem vet számot a főváros engedélyező jogkörével. Ugyanígy megfontolandó, hogy az MTK proficsapatát nemcsak identitásokból, hanem sporttelepe addigra (1926) közismert helyszínéről is Hungáriára keresztelhették. Az MTK szempontjából az a gyakorlati érv is a Hungária úti telek mellett szólt, hogy a szurkolók hat különböző villamosjáráttal (24, 26, 28, 35, 36, 37) és 12 filléres szakaszjeggyel közelíthették meg. „A pálya tehát nemcsak minden irányból és gyorsan, 8-10 perc alatt, hanem lehetőleg olcsóbban is érhető el.” *Pesti Hírlap* 1912. március 15. 20.

⁵ BFL VII.2.e 1696 (1915) Ferencvárosi Versenypálya Rt. 1910–1943; BFL VII.2.e 3313 (1915) Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt. 1912–1933. A továbbiakban csak a legszükségesebb esetben hivatkozunk külön ezekre az iratanyagokra, a visszakereshetőséget az idézett dokumentumok jellege és dátuma biztosítja e könnyen áttekinthető állagokban.

Testgyakorlók Köre (MTK), legszebb fekvésű, de kisebb a Magyar Atlétikai Club (MAC) versenypályája.”⁶

Nemcsak a fenti szócikkből, hanem a századelős sportlapok (*Herkules*, *Sport-Világ*, *Nemzeti Sport*, *Sport hírlap*) szóhasználatából is kitűnik, hogy a *stadion* szó a 20. század első negyedében kezdett ugyan meggyökerezni a nyelvhasználatban (elsősorban az újkori olimpiák helyszíneire vonatkozóan, feltehetően ókori mintára), és bár a versenypálya gyűjtőfogalmától még nem vált el, már jelzett egyfajta, méreten és reprezentativitáson alapuló minőséget. A jelen dolgozatban részint mi is elsősorban a méretbeli léptékváltás („tömegeket befogadni képes nézőtér”) alapján minősítjük stadionnak az FTC 1911-ben és az MTK 1912-ben fölavatott létesítményeit.⁷ További distinktív elem, hogy a stadionban a futóköron belül futballpálya található, praktikus leleményeként a századforduló atlétikát és labdarúgást egyaránt kedvelő sportembereinek. (Szerencsés körülmény, hogy a stadionkör és az „association football” pályaméretei megengedték e gyümölcsöző párosítást.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az egykorú sportdiskurzus mindenekelőtt a tízes évektől napirenden lévő, de csak a Népstadionnal megvalósuló nemzeti (avagy magyar) stadion kontextusában használta a kifejezést.⁸

Ami a stadionépítés üzleti vetületének előzményeit illeti, e tekintetben is a Millenáris-pálya története kínálja a legtöbb tanulságot. A Városliget szomszédságában fekvő telket, mint a legtöbb későbbi sportpályáét, a főváros biztosította, ez esetben a millenáris ünnepsorozat szabadtéri sportversenyeinek helyszínül. A tribünöket és egyéb építményeket az ünnepélyek első számú kivitelezője, a Neuschlosz cég emelte. Az ünnepsorozat végén azonban mind a főváros, mind a környékbeliek részéről a pálya végleges eltakarításának igénye merült föl, a sportegyesületeket (köztük az MTK-t) hangos ellenállásra készítve. Végül sikerült kijárni, hogy a sportolók – a századfordulón még elsősorban az atléták és a kerékpárosok – tovább használhassák a területet,⁹ amely az 1897 júliusában

⁶ „Stadium” szócikk. In: *Révai Nagy Lexikona* 17. kötet, Budapest, 1925. 114. „Versenypálya” szócikk: 19. kötet, 1926. 179–180. Sajátos, hogy az Újpest 1922-ben elkészült, Hajós Alfréd tervezte korszerű pályakomplexumát a lexikon nem említi, szemben a MAC otthonául szolgáló, jóval kisebb és régebbi margitszigeti teppel.

⁷ Kiköthetnénk egy konkrétabb, például 20 ezer fős befogadóképességet is, csakhogy a nézőtér nagyságára vonatkozó magabiztos meghatározásokat hatásosan akadályozza a szünet nélküli átépítés, bővítés, toldozás-foldozás, ami a korszak minden pályáját jellemezte, ráadásul sem az FTC, sem az MTK pályája nem készült el teljesen az avatómecc kezdőrugásáig – azaz nehéz átlátni, melyik pálya mikor hány néző fogadására volt alkalmas pontosan. Annyi bizonyos, hogy 1926-ban már nyolc budapesti pálya teljesítette a 10 ezer fős kritériumot, közülük is kiemelkedik az addigra 40-40 ezresre bővített FTC- és MTK-stadion, valamint a 25 ezres UTE-pálya, amellyel az (akkor vidékinek számító) Újpest azonnal helyet is követelt magának a stadionpiacot uraló klubóriások asztalánál. (Szegeci 2016: 117.)

⁸ A tervezett nemzeti stadionok történetéről: Zeidler 2012.

⁹ Zeidler 2002: 117–121.

nyolc egyesület, köztük az MTK képviselőinek részvételével megalakult Budapesti Torna- és Sportegyletek Versenypálya Szövetségének kezelésébe került.¹⁰

„[A szövetség] a kerékpár- és futópálya, a kerítés, egy fedett tribün és egyéb szükséges beszerzések költségeinek fedezésére 500 darab 20 korona értékű részjegyet bocsát ki. A részjegyek 4%-ot kamatoznak, és 1897. augusztus 1-től számítandó három éven belül törlesztetnek.

Tekintettel arra, hogy a magyar sport fellendülése közös célunk és közös akaratunk, mely célból okvetlenül szükséges, hogy a fővárosi egyletek is egy versenypálya birtokában legyenek, felkérjük t. Címet, hogy mellékelt aláírási ívet ismerősei és sportbarátai körében körözni szíveskedjék, mivel csak a teljes 500 darab részjegy elhelyezése esetén van meg lehetősége annak, hogy a pályát felépíthetjük. Nem hisszük, hogy aki a magyar sport lelkes barátja és őszinte támogatója, a versenypálya felépítési költségeihez 20 koronát ne áldozna.”¹¹

Hogy miért a részjegykibocsátás módját választották a szükséges összeg begyűjtésére, nem indokolták, ahogy később az FTC és az MTK sem. A felhívásból az is kiviláglik, hogy a pálya fenntartását és bővítését nem az üzlet, hanem a sport művelésének célja diktálta. Mivelhogy a sportegyletek szintén utóbbi célt szolgálták, és jövedelmük csak a tagdíjakból és a versenyeknek a költségek után esetleg fennmaradó bevételéből származott, érthető, miért nem finanszírozhattak egy sportpályát pusztán a saját anyagi lehetőségeikre támaszkodva. Ráadásul a részjegyek vásárlása lassan haladt, ezért Iszer Károly, a szövetség (ekkor még) alelnöke a lebontást megelőzendő még ugyanebben az évben bankkölcsönt vett föl a Millenáris munkálataira, amelynek fedezetét a saját vagyona szolgáltatta.¹²

A Millenáris működésének pénzügyi vetületét föltérképezni külön tanulmányt érdemelne. Fenntartóját, a sportegyletek változó számú közösségét, a Versenypálya Szövetséget az egykorú források nem emlegetik részvénytársaságként, maga a szövetség sem így hivatkozott magára, amikor közgyűléseit meghirdette. Az első években még nyilvánosságra hozott számadásai mindazonáltal tanulságos adatokat tartalmaznak a sportpályák vagyonosodásának őstörténetéből. Az 1897-ben alakult szövetség 1898. évi 8246,07 forint összbevétele (koronára átszámítva jó másfélszerese a részjegyekkel összegyűjteni kívánt 10 ezernek) a következő tételeket tartalmazta: részjegyekért 1840 frt, egyletek évi hozzájárulása 900 frt, trainingjegyekért 605,90 frt, fülkebérletért [feltehetően öltözőkről van szó – B. K.] 326,60 frt, buffetbérletért 80 frt, látogatójegyekért 484,75 frt, [saját szervezésű] versenyek jövedelme 1509,99 frt, egyletek versenyeiből részesedés 2035,59 frt, [bérlet]igazolványokért 146,41 frt, hirdetésért 300 frt, kamat 16,83 frt. A krajcárra ugyanennyi végösszegű kiadási oldal legjelentősebb tételeit az építkezések tették ki, de a kiadásokból az is kiderül, hogy pályafelügyelőt és írnokot is fizet-

¹⁰ *Sport-Világ* 1897. augusztus 1. 6.

¹¹ *Sport-Világ* 1897. augusztus 24. 6.

¹² Zeidler 2002: 121.

tek.¹³ Látható tehát, hogy a legtöbb pénz a pálya használatának átengedéséből származott. A tarifák a következő módon alakultak: „Szövetségi egyletek vasár- és ünnepnapokon a bruttó bevételek után 20%-ot, nem szövetségi egyletek 40%-ot, de legalább 100, illetve 200 koronát fizetnek.”¹⁴

A pályaszövetség tagegyletei tehát részjegyet, éves hozzájárulást és még pályabért is fizettek. Mégis érdemes volt a szövetséghez csatlakozni, mivel tagjai – akik részjegyeik arányában rendelkeztek szavazati joggal – döntöttek a Millenáris versenynaptáráról. A Ferencvárosi Torna Club, amely a szövetség alakulása után két évvel jött létre, már 1903-ban fellebbezett a versenynapok elosztása miatt, ám nagy többséggel leszavazták. A Fradi előző évben ötször fizetett a pályahasználatért, összesen 319,76 koronát, amellyel a Millenáris ötödik legtöbbet fizető ügyfele volt, eggyel a 335,60 koronával álló MTK mögött, de messze elmaradva az első helyezett Budapesti Torna Club (BTC) 6463,60 koronája mögött. (A BTC 29-szer használta a pályát, ez alapján kijelenthető, hogy a Millenáris első-sorban az ő otthona volt.)¹⁵ A későn érkező Ferencváros a pályaszövetségben mindössze egy szavazattal rendelkezett, miközben a BTC és a Nemzeti Kerékpár Egylet 24-24-gyel, az MTK pedig (ötödikként e sorban) 18-cal.¹⁶ Vagyis a FTC már ekkor okkal érezhette előnytelennek a Millenáris használatát. (Hogy pontosan mennyire, ahhoz tudnunk kellene, bérleti díjastul mekkora bevétel-többletet jelentettek a tágas Millenárison rendezett sportesemények a kies, ugyancsak a főváros által átengedett Soroksári úti saját pályán rendezettekhez képest.)

No és milyenek voltak a Millenáris fölött rendelkező pályaszövetség szavazati viszonyai 1909-ben, amikor az immár négyszeres magyar futballbajnok Ferencváros pályatelket szerzett az Üllői úton? Még mindig a BTC és a Nemzeti Kerékpár Egylet birtokolta a legtöbb, 24-24 szavazatot, az MTK viszont már a 3. helyen állt a maga 18-ával. A Ferencváros még mindig csupán egyetlen szavazatánál 11 egylet rendelkezett többel. A sportvilág mindeközben sokat változott, ahogy azt a pályaszövetség 10. évi közgyűlésén (1907) Iszer Károly elnök is kifejtette. A kezdetekkor jelentős kerékpársport elsorvadt, „de különösen a testedző-játékok, nevezetesen a football-játék iránti nagyfokú érdeklődés egyszer s mindenkorra biztosították a pályaszövetség létezését és működését”. Vagyis a Millenáris

¹³ *Sport-Világ* 1899. február 12. 4. (Beszámoló a Versenypálya Szövetség két nappal korábbi első közgyűléséről.)

¹⁴ *Sport-Világ* 1901. július 21. 241.

¹⁵ *Herkules* 1903. március 15. 47–48. A kimutatás nem tünteti föl, hogy a közös versenyekért (mint például egy futballmeccs) milyen arányban fizettek a felek, ezért a 20%-os pályabér és a befizetés alapján még nem számolható ki a versenyekből húzott jövedelem. Utóbbiról pontosabb képet ad az a rangsor, amely a bajnoki meccsek tiszta bevétele után az MLSZ-nek befizetett 10% alapján készült, 1908-as adatok alapján: 1. MAC (259 korona MLSZ-adó), 2. MTK (248 K), 3. FTC (243 K), 4. BTC (194 K), 5. BAK (42 K). A nemzetközi és a barátságos meccsek adóját számolva viszont az FTC volt a listavezető, így alakult ki az összesített rangsor: 1. FTC (720 K), 2. MTK (562 K), 3. BTC (500 K), 4. MAC (449 K). Az MLSZ összes meccsek után járó adóbevétele 1908-ban 2392 korona volt, amelynek legnagyobb tétele a bajnokikból származó, összesen 1009 K. *Nemzeti Sport* 1909. március 20. 27.

¹⁶ *Sport-Világ* 1903. március 1. 76.

erősen függött a futballbevételektől, a futballt pedig az FTC uralta. Nem mellékesen a Fradi ugyanezen a közgyűlésen benyújtott egy javaslatot a pályalefoglalás szabályozására, de visszavonta, amikor a szövetség választmánya ugyanebben a kérdésben benyújtotta saját javaslatát, melyet a közgyűlés elfogadott.¹⁷

„Mintegy negyedmillió koronát investáltak a Millenárisba 14 év alatt a szövetség kötelékébe tartozó szegény sporttestületek. Megvonták önmaguktól. Kivették a szájukból. Jövedelmüket odaáldozták a köznek, csakhogy legyen Magyarországnak egy jó sporttelepe, pályája és ezzel együtt – sportja is”, haborgott a *Sport-Világ* névtelen szerzője ugyancsak 1909-ben, amikor Bárczy István, Budapest polgármestere elégtelennek minősítette a Millenáris szolgáltatásainak színvonalát. A szerző egyszersmind fölszólította a fővárost, hogy ha jobb versenypályát óhajt, adjon pénzt modernizációra vagy építsen maga.¹⁸

A biztatást nem a főváros közönsége, hanem a Versenypálya Szövetség megalkulása után két évvel, 1899-ben alapított Ferencváros váltotta tettekre. Talán nem tévedünk nagyot, ha arra következtetünk, hogy a hazai sportkultúra 20. század első évtizedének végére bekövetkezett szerkezeti változásaiból (a labdarúgás dominanciája és – ezzel összefüggésben – tömegkulturális jelentőségének növekedése) az FTC, a legsikeresebb futballcsapatként, lehetőségeinek és érdemeinek megfelelő előnyökre kívánt szert tenni. Ezért fordított hátat a Millenárisnak, és kísérelt meg tőkét kovácsolni népszerűségéből egy saját pályával. Összegezve e folyamatokat, kijelenthetjük: a futball fokozódó közkedveltsége rendelt lépték-váltó módon anyagi dimenziót a nemes (és ellentételezés nélküli) versengésként fölfogott sporthoz, más szóval: üzletiesítette. A fejleményt a Millenárist fönntartó Versenypálya Szövetség születésének 10. évfordulójáról megemlékező újságíró is érzékelté, egyben el is ítélte:

„Az üzleti vállalkozás természete éppen csak az utóbbi években domborodik ki e szövetségnél, mert hiszen ezelőtt tíz évvel vajmi kevesen voltak, akik Iszer Károly eszméjét keresztülvihetőnek tartották. Ma azonban, mikor a részjegyes egyesületek a befektetett tőke arányában osztozkodnak a megérdemelt jutalmon kívül a reájuk háramló kisdud nyereségen, ma már másoknak is, – a szövetségen kívül állóknak is, – kellene ez a minden tekintetben jól felszerelt, kitűnő talajú sporttelep. Innen van aztán az

¹⁷ *Sport-Világ* 1907. március 10. 80–81.

¹⁸ *Sport-Világ* 1909. június 12. 257–258. Miután a Millenáris állapotát több lapban is kifogásolták, Bárczy kilátogatott egy meccsre. A tapasztaltak alapján nyilvános közleményben adott három hónap ultimátumot a Versenypálya Szövetségnek a problémák megoldására. A sportpályákról elvárt kiszolgálási nívóról és a megnövekedett közönséggel járó gondokról sokat elárul, hogy a polgármester nagyobb figyelmet követelt többek között „az illemhelyek jókarbahelyezése és szaporítása, az érkező és távozó közönség útjában álló forgalmi akadályok eltávolítása, a kiszolgáló személyzet megfelelőbb kioktatása és egyenlő ruházása iránt”. (*Nemzeti Sport* 1909. június 12. 44.) Bárczy polgármester nem csak a Millenárisra fordított gondot, megjelent például az FTC és az MTK pályaaavatóján is. Mindez nemcsak sportszeretetével, de „gazdai” szerepével is magyarázható: lévén a pályaeépítésre átengedett telkek fővárosi birtokban, a pályafenn-tartóknak a fővárossal kellett szerződniek, neki kellett elszámolniuk.

irigykedés, agyarkodás s mindaz, ami a Pályaszövetség működését mindenben megakasztani iparkodik.”¹⁹

Az üzletszerűsödésnek ez a folyamata nemcsak a sportélet alakulására, hanem az FTC és az MTK – feszültségektől egyébként sem mentes – kapcsolatára is jelentős hatást gyakorolt.

„ÁLLANDÓ MÉRKŐZÉSSEN EGYMÁS ELLEN”: AZ FTC ÉS AZ MTK A STADIONALAPÍTÁSOK ELŐESTÉJÉN

A Ferencvárosi Torna Clubnak és a Magyar Testgyakorlók Körének a honi labdarúgás-történet elbeszéléseit alapvetően befolyásoló szembenállását számos alkalommal megénekelték a szakújságírók és szaktörténészek. Ezért csak néhány mozzanatot említünk, amelyek a stadionépítés előtti években a két klub viszonyát meghatározták.

A tinédzser mellúszófenomén, Toldi Ödön 1908 elején még a Ferencváros, ez év nyarán viszont már az MTK színeiben döntögette a rekordokat.²⁰ Az FTC nem vette jó néven a klubváltást: az áruló ifjút előre kizárták az általuk rendezett 1908. szeptemberi úszóversenyből, alelnökük, Mednyánszky Kánitz Henrik pedig a Magyar Olimpiai Bizottság előtt vonta kétségbe korábban a fiú amatőr versenyző voltát.²¹ A kizárára válaszul az MTK, amelynek Toldi máris szállított egy olimpiai negyedik helyezést, bojkottálta a viadalt.²² Az összetűzés hullámai hetek alatt az atlétika színterét is elérték, egy újabb FTC szervezte versenyt, és a helyzet odáig fajult, hogy az MTK, amelynek „a Franzstadt skalpa kellett volna”,²³ 1908-ban hosszú évekre kilépett a Magyar Atlétikai Szövetségből, holott a klub vezetője, Brüll Alfréd alelnöki tisztséget viselt benne, versenyzőit pedig e szakítás miatt számos hátrány érte.

Nem az ifjú Toldi volt az első, aki egyesületét az MTK-ért hagyta el. Négy évvel korábban egy másik úszó, a Magyar Úszó Egylet tagja, Halmay Zoltán is az MTK-ba lépést követően szerzett két aranyat a St. Louis-i olimpián – miután Brüll Alfréd teljesítette kérését, hogy fedezze egylet- és úszótársa, Kiss Géza 2000 koronára rúgó kiutazási költségeit, amit a Magyar Olimpiai Bizottság nem vállalt. (Kiss ezüstéremmel és később pályarészenyjegyzéssel hálálta meg a támogatást, valamint ő is belépett az MTK-ba.)²⁴ A vagyonos Brüll versenyzőszervező tevékenységére érzékenyen reagáltak a konkurensok, akik éveken át igyekeztek

¹⁹ *Sport-Világ* 1907. március 10. 80–81.

²⁰ Toldiról: Mélyi 2011.

²¹ A vádat nem sikerült bizonyítania. *Nemzeti Sport* 1908. július 4. 8.

²² Az úszóversenyről és a bojkottról: *Nemzeti Sport* 1908. szeptember 19. 20.

²³ *Nemzeti Sport* 1908. november 9. (hétfői kiadás) 2.

²⁴ <http://olimpia.hu/champdata/details/id/22491/> – utolsó letöltés: 2020. október 1. A Toldi- és a Halmay-ügyről is: Klubhűség vízben, salakon. *Képes Sport* 1988. november 11. 26–27. (Szerző nélkül.)

bizonyoságot szerezni a Brüll-mecenatúra sportszerűtlenségéről. Az atlétikai szövetség elhagyását az MTK részben e társjegyletek gyűlölködésével indokolta, amit a névtelen sportújságíró így kommentált:

„Az se igaz, hogy az egyletek gyűlölik az MTK-t. Sőt ellenkezőleg, éppen elnöksége: Brüll Alfréd, Rosenberg Emil, Röser Alfréd révén, akiket mindenki tisztel és nagyra becsül, sokkal nagyobb rokonszenvben részesült, mint azt sportpolitikája révén megérdemelte. Ellenben igaz az, hogy a magyar sportélet egy részében sajnálatos módon elharapódzott egészségtelen állapot az MTK működéséhez fűződik. E működés intenzív felvétele óta álmognak a juniorfutók aranyórákról, a footballisták ékszerekről, mindennemű sportemberek fejedelmi fényű utazásokról és sok más hasonlókról az amatőrség nagyobb dicsőségére. Köteteket lehetne írni erről, és csak ez teszi érthetővé ama klubok elkeseredését, akik még mindig azon a naiv állásponton vannak, hogy az amatőr klubokat a tagok tartják fenn, nem pedig a klub a tagjait.”²⁵

A két egylethatalom hol csituló, hol élesedő villongása a Magyar Labdarúgók Szövetségét (MLSZ) sem kímélte, pártválasztásra kényszerítve a többi kisebb-nagyobb egyletet. Egy kortárs az 1910-es tisztújítás kapcsán történelmi párhuzammal érzékeltette a szövetségben zajló purparlét:

„A két párt magja a két ősrivális egylet: a FTC és a MTK volt. Mindkettő a legerősebbnek, a leghatalmasabbnak tudja magát, és ennél fogva évek óta tusakodnak egymással a vezető polcért. A Guelfek és Ghibellinek eme érdekes párharcában a szövetségeseik jönnek-mennek, hűtlenül elpártolnak meg visszaszegődnek, de a két nagy erő állandó mérkőzésben van egymás ellen.”²⁶

A fenti ellentéteket a futballpálya történései is súlyosbították. A magyar bajnokság első éve, 1901 és az 1909/10 közötti kilenc idényből²⁷ az FTC ötöt nyert meg, de az összes többi évben is dobogón zárt, vagyis az első számú csapat volt a hazai futballszíntéren. Az MTK pedig az első számú kihívó, mivel ezalatt hat második-harmadik helyet szerzett, két ízben pedig nyert – mindkét-szer közvetlenül az FTC-t előzve meg. A következő, 1910 és 1913 közötti, azaz a „stadionépítő” évek bajnoki címeit sorozatban nyerte az FTC, mindannyiszor az ezüstérmes MTK-val a sarkában. Mígnem 1914-ben – amikor már mindkét

²⁵ *Nemzeti Sport* 1908. november 9. 2. (Röser Alfréd, a Röser János magániskola igazgatóhelyettese rendszerint Röser A. Edvin néven szerepel a korabeli kiadványokban.) Nehéz utólag megállapítani, hogy az átigazolások anyagi motiválását illető panaszoknak mennyi alapjuk volt, az viszont bizonyos, hogy – a futballban legalábbis – már 1902-től szabályokkal kellett korlátozni a klubok közötti vándorlást. Figyelembe véve a megállapítást, miszerint ha „egy ország amatőr labdarúgásában hirtelen megnő az átigazolások száma, biztosak lehetünk abban, hogy a játékosok azért váltanak klubot, mert új klubjuk ezéért anyagi áldozatot hoz” (Szegedi 2003: 166), a főnti fejlemények aligha írhatók kizárólag az MTK számlájára.

²⁶ *Nemzeti Sport* 1910. március 5. 1.

²⁷ Eleinte naptári évek szerint zajlott egy idény, nem őszi-tavaszi beosztásban, mint ma.

stadion állt – Brüll klubelnök és a Testgyakorlók fáradozásai gyümölcsöt hoztak: az MTK megelőzte az FTC-t,²⁸ és a bajnoki serleget majd csak abban az évben adta ki újra a kezéből, amikor Magyarországon is beköszöntött a legálisan fizetett labdarúgás korszaka (1926).

Hogy addig mely klub milyen illegális módszerrel igyekezett magához édesgetni a tehetséges sportolókat, arról kevés konkrét bizonyítékot sorakoztattak föl a vádakkal nem fukarkodó kortársak.²⁹ A pénzügyi dimenzió bizonyos mértékig azóta része volt a magyar futballsportnak, hogy a szervezők állítása szerinti első hazai klubközi futballmeccsen, a Budapesti Torna Club és a bécsi Cricketers 1897-es történelmi találkozásán a frissen alakult Versenypálya Szövetség belépőjegyeket szedett (miközben részjegyeket árult), a győzelmeket nemesfém serleggel vagy más ötvösmunkával díjazták, és hogy az egyesületek díjat fizetettek a tagsággal.³⁰ A testedzés a polgári korban nemcsak fizikai vagy ügyességi erőpróbaként született újjá, hanem látványosságként is, amelyben éppen úgy az anyagi gyarapodás lehetőségei rejlettek, mint bármely szórakoztatóipari ágazatban. (Nem véletlenül vetett ki rá a főváros *vigalmi* adót.)³¹ E lehetőségek kiaknázására Magyar-

²⁸ Szegedi 2016: 93.

²⁹ Az amatőrkorszak profivádjairól és -pereiről lásd Szegedi 2016: 185–201.

³⁰ Az 1897-es mérkőzés horribilis díjszabása: „A pályaszövetség is kedve a rendező egyesületnek. Csak kétféle hely leend a nézők számára: 20 koronás álló – köröskörül a pályán – 10 koronáért igazolvánnyal középiskolai tanulóknak, míg a tribünre 50 korona [egy korona olvasható, de a címlapon is feltüntetett árszabás alapján ez elírás] (igazolvánnyal 30 korona) a belépti díj.” (*Sport-Világ* 1897. október 24. 6.) Az V. kerületi Markó utcában székelő Budapesti Torna Club tagdíjai: alapító tagok: 200 korona, működő tagok: 28 korona/év, pártoló: 10 korona/év. (*Sport-Világ* uo. 2.) A Ferencvárosi Torna Club tarifája: alapító 100, működő 12, pártoló 8. (*Sport-Világ* 1901. január 15. 11.) Magyar Testgyakorlók Köre: beíratási díj 2 frt, jelvény 1 frt, havi tagsági díj 1 frt. Egyetemi és műegyetemi hallgatók nem fizetnek beíratási díjat, alapító 100 frt, pártoló 6 frt (*Sport-Világ* 1895. szeptember 22. 8., a koronaérték a forint kétszerese). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a versenyeken versenyszámonként elkértek néhány nevezési díjat, akkor a szabadidő hiányán túl még egy okkal magyarázható, hogy a modern magyar sport hajnalán miért nem özönlöttek el az egyesületeket a kisegyzisztenciák, köztük az ipari munkások, akiknek Angliában fontos szerep jutott a futball elterjedésében. Mint látni fogjuk, a jegyárak a stadionkorszak idejére sokat csökkentek, jelezve a sportélmény hozzáférhetővé válását, a futball exkluzív jellegének megszűnését.

³¹ A községi vigalmi adó tervezetéről folytatott 1916-os diskurzus tanulságos képet nyújt a tömegkultúráról alkotott korabeli nézetekről. A fővárosi közgyűlés vitáiban a futball is előkerült, ráadásul, bár az MTK részvénytársaságának egyik alapítója, Schreyer Jakab is megszólalt, a frontvonal leginkább (a jegyárakról saját bevallása szerint kevés információval rendelkező) másik MTK-alapító, Vázsonyi Vilmos és a futball anyagi érdekeit állhatatosan védő FTC-elnök, Springer Ferenc között húzódozott. Springer érvelésében az FTC-pálya költségeiről is szó esik (ne feledjük, a kontextus az adócsökkentés): „Dr. Springer Ferenc: Röviden előadja, hogy az Üllői úti sporttelep egyesülete a székesfővárostól a területet tíz évre kapta bérbé. Ebbe a pályába befektetett az egyesület közel 400.000 koronát; a szerződés értelmében, miután tíz évig tart a szerződés, ezt a 400.000 koronát tíz év alatt le kell törlesztenie, a részvénytársaság szerződése is eképp szól. Nemcsak a sport fejlesztésére szükséges összeg foglaltatik tehát ezekben a belépti díjakban, hanem az az amortizáció is, amely tíz év alatt törlesztendő. Dr. Vázsonyi Vilmos: Nem fognak elmaradni azért, mert 2 korona helyett 2 korona 20 fillért kell fizetni.” (*Fővárosi Közlöny* 1916. december 5. 2291.) Az embersportversenyeket 10%-kal sújtó vigalmi adó (az egy koronánál olcsóbb jegyek mentességével) végül 1918. február 15-én lépett életbe. (Ignác é.n.) A húszas években ezt az adót követte

országban (mindenekelőtt Budapesten) a labdarúgás növekvő népszerűsége adott alkalmat, és a stadionok építói ezekkel a lehetőségekkel éltek, miközben pénzre váltották a hivatalosan még 1926-ig fizetetlen futballjátékosok fáradozásait.

TERÜLETFOGLALÁS

„A »Ferencvárosi Torna-Club« folyó hó [április] 15-én este 8 órakor tartotta alakuló gyűlését. [...] Vajda Károly dohánygyári igazgató mint korelnök rövid szavakkal ecsetelte, hogy a Ferencváros már rég szükségét érzi egy oly egyesületnek, mely a nemesebb sportokat kultiválja. [...] A nagy alakuló közgyűlést valószínűleg május első hetében tartják meg az alakítók a ferencvárosi polgári kör dísztermében.”

„A szervező bizottságnak máris sikerült az elnöki állásokra a Ferencváros vezérfiait megnyerni. Mégpedig dr. Springer Ferenc ügyvéd, fővárosi bizottsági tag urat, valamint Kurfürst Miksa nyomdaigazgató, fővárosi bizottsági tag urat társelnököknek. [...] Az új egyesület tagjai máris nagyban úzik a football-játékot Malaky János atletikai művezető vezetése alatt vasárnaponként a budai Hadik-Barkóczy kaszárnya mellett lévő fővárosi teleken.”³²

Már a Fradi 1899-es alakulásának egykorú beszámolóiban is megtalálhatjuk mindazt, ami az egyesületre később, a stadionépítés időszakában jellemző: elsődleges és közvetlen kötődés 1. Ferencvároshoz és a Ferencvárosi Polgári Körhöz; 2. a fővárosi közgyűlésben vagy épp az országgyűlésben aktív ferencvárosi patronusokhoz (a májusi gyűlésen Tolnay Lajos „császári és királyi kamarás, országos képviselő urat” is hozzáadták a tisztikarhoz díszelnöki minőségben); és 3. a labdarúgáshoz. Törvényszerű tehát, hogy pályát is a kerületben találtak, a Soroksári úti vasúti töltés és elemi iskola szomszédságában,³³ röviddel a klubalapítás után elnyerve hozzá a főváros engedélyét.³⁴ Utóbbi nem meglepő fordulat, ha tekin-

a forgalmi és a testnevelési adó terhe is, ráadásul a profi sportolók versenyei után 1925-től 25%-os vigalmi adót kellett fizetni, anyagilag ezért sem volt kockázatmentes a honi futballban a profizmus 1926-os bevezetése (Szegedi 2007).

³² *Sport-Világ* 1899. április 23. 8; április 30. 10. A „művezető” terminus ma szokatlanul hathat sportnyelvi környezetben. Meghatározása lényegében az edző fogalmát takarja: „Minden egyesület művezetőjétől elsősorban azt kívánjuk meg, hogy az egyesület által gyakorlott testedzési módot gyakorlatilag a lehető legjobban tudja. A tornavezető tudjon tornázni, a vívást tanító vívni, a csónakegylet művezetője evezni stb. És e mellett aztán, ami ezzel nem mindig jár együtt, mindezeket tudja jól be is tanítani.” *Herkules* 1884. július 15. 2.

³³ Gombócz 2003: 14.

³⁴ *Fővárosi Közlöny* 1899. július 4. 3. A kérvény betérjesztője, egy bizonyos dr. Bárczy jegyző alighanem azonos a későbbi polgármesterrel, aki (mint olvashattuk) személyesen ellenőrizte a Millenáris-pálya állapotát, és cilinderben, sétapálcával a kezében végzett pályavató kezdőrúgást, lásd Balogh Rudolf felvételeit az MTK „pályafelavató ünnepélyéről” a *Vasárnapi Újságban*. (1912. március 24. 269.)

tetbe vesszük, hogy Springer elnök tevékeny tagja volt a fővárosi közgyűlésnek – nem egyedül a kerületből és a ferencvárosi polgári körökből.

Az FTC először 1908-ban kért a fővárostól 2387 négyszögöles Soroksári úti gyakorlótere helyett „nagy, modern és a mai igényeknek mindenben megfelelő gyakorló és versenypálya berendezhetése végett a IX. kerület, Üllői út és Hungária körút sarkán fekvő” telekből 6441 négyszögöl területet tízévi használatra. Ám kiderült, a szomszédos laktanya bővítési munkálatai érinthetik az igényelt területet, így az FTC-nek egyelőre maradnia kellett a gyárak szorongatta kültelki mezőn.³⁵

Egy évvel az első kísérlet után a klub újra próbálkozott az Üllői–Hungária sarok megszerzésével. A kérés meghallgatásra talált: 10 évre megkapták a területet.³⁶ A körülkerítendő sporttelep az egyesületé is volt, meg nem is: a szerződés-tervezet szerint a pályán lehetőséget kellett biztosítani sportrendezvények tartására más egyletek, valamint „a tanács által meghatározandó időben a fővárosi tanulóifjúság részére”. (A főváros igényeiről rendszerint megfeleltek a sportcélokra való „ingyen telekosztogatást” fölhánytorgató hírlapírók.)

Témánk, a stadionépítő részvénytársaságok szempontjából a 11 pontos egyezség 5. pontja az egyik legfontosabb, mert elképzelhető, hogy az FTC (majd az MTK) a tőkeszükséglet kielégítése mellett e feltételnek eleget téve szervezte ki a pályaépítés pénzügyeit egy külön részvénytársaságba:

„Köteles a Ferencvárosi Torna Club a versenypálya minden bevételét és kiadását mindaddig, míg a befektetések teljesen törlesztve nincsenek, az egyesület egyéb vagyonától különválasztva kezelni [...], és úgy az általános egyesületi vagyonmérleget, mint a versenypálya külön számadását minden számadási év végén a székesfőváros tanácsának bemutatni.”³⁷

A különválasztással nemcsak átláthatóbbá váltak a pénzügyek, de a klubnak csak részvénytulajdonosi mivoltában és részvényei erejéig kellett viselnie a stadionprojekt esetleges bukásának következményeit.³⁸ A részvénytársasági forma a tőkeszerzésre és a hitelfelvételre is lehetőséget biztosított, sőt közvetett (és inkább csak elméleti) módot a részvényjegyző sportolók kifizetésére is, akiket

³⁵ *Fővárosi Közlöny* 1908. június 30. 1141–1142.

³⁶ A Ferencvárosnak átengedett 7215,8 négyszögöl terület értéke elméletileg kiszámítható a szomszéd laktanyának ugyancsak a Hungária–Üllői sarkon biztosított 16 896,1 négyszögöl adataiból: évi bér 40 550,64 korona, ami az 1 013 766 korona telekérték 4%-a. (Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1909. július 7. 449.) A pálya területéért ebből kiindulva kb. 17 300 korona bérleti díjat, megvétel esetén 433 000 koronát kérhetett volna a főváros (árverseny nélkül).

³⁷ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1909. július 7. 1325. 449–451.

³⁸ A kereskedelmi törvény vonatkozó cikkelye (1875. XXXVII. 147. §) alapján. A részvénytársasági formát ezenfelül a Millenáris kezelő Versenypálya Szövetség kizárólag egyesületeknek árult részjegyei is ihlethették, de utóbbi szervezet pontos gazdasági működésmódjáról, úgy véljük, még nem tudunk eleget.

a magyar sport amatőr jellege miatt a klub anyagilag közvetlenül nem ösztönözhető.³⁹

A Magyar Testgyakorlók Köre két évvel később, az FTC pályaavatója után kapta meg a maga valamivel nagyobb, 8657,7 négyszögöles telkét a X. kerületi Temető-dűlőben. A kivitelezést és az engedélyeztetést illető, a Ferencvárosénál jóval részletesebb szerződés tervezete 20 évre szólt és 25 pontból állt. Az alapvető feltételek megegyeztek, a különbségek mögött mégis fölsejlik némi többlettapasztalat, amit a sportpályákkal (jelesül a Fradiéval) kapcsolatban a városatyák közben szereztek. Ezúttal például igényt tartottak két elsőrendű ingyenypholyra; megszabták, hogy a sporttelepnek 1913. április 30-ig el kell készülnie, és hogy biztosítást kell kötni rá klubköltségen; ital hatósági engedély nélkül nem mérhető ki az intézményben; az építményekről leltárt kell vezetni és évente bemutatni stb. Ezenfelül világosan tisztázták a tulajdonviszonyokat:

„15. [M]indaz, ami a sporttelepen létesült, és magának a sporttelepnek és a sporttelepen emelt épületeknek a tartozéka, létesítésük alkalmával azonnal teljesen ingyen és minden megtérítési kötelezettség nélkül a székesfőváros tulajdonává válnak, s a Magyar Testgyakorlók Körét a szerződés tartama alatt ezeknek csupán a használata illeti meg.”⁴⁰

Az FTC-nek ezzel szemben a szerződés 10 éven túli megszűnése esetén le kellett volna mindent bontania, a kerítést kivéve. Az épületek sorsának rendezése, illetve az, hogy a főváros a klubbal és nem a részvénytársasággal kötött, majd hosszabbított 10 évente szerződést, 30 évvel később jelentősen hátráltatta a pályaépítő részvénytársaság felszámolását.

Nemcsak a szerződések és tervezetek különböztek, hanem a két klub előterjesztése is. Identitásukra és imázsukra nézve tanulságos, hogy mivel indokolták területigényüket, és mit ígértek cserébe. Az FTC előadta, hogy Soroksári úti pályája túl kicsi, ráadásul a környező ipartelepek miatt egészségtelen a levegője; a test- és lélek-nemesítő sport területén még nagy utat kell megtenni a „nyugoti nemzetek” nivójáig; Ferencvárosban nincs megfelelően felszerelt pálya. (Ismét a kerületi fókusz!) Jelentős érv volt a klubidentitást meghatározó futballcsapat nimbusza:

³⁹ Az FTC első részvényjegyzői között felbukkan például a labdarúgó dr. Borbás Gáspár neve, nem kizárható azonban, hogy rokonról van szó. Kárpáti Béla, az MLSZ hivatalban lévő, Ferenc körút 41. címét megadó elnöke is vásárolt egy db részvényt, amivel ezek szerint nem vonta magára az összeférhetetlenség vádját. Az MTK sportoló részvényesei között az olimpiai érmes Kiss Géza és Weisz Richárd mellett a majdani asztalitenisz-világbajnok Jakobe (Jacobi) Rolandot is megtaláljuk. Bár nem sportoló volt, érdekességként megemlíjtük a „színész” foglalkozását, egy db MTK-részvényt vásárló Huszár Károlyt, aki feltehetően azonos a kalandos életű, világhírű Huszár Pufi komikussal.

⁴⁰ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1911. április 5. 610. 251–257.

„Az egyesület már eddigi rövid 10 éves működése alatt is olyan sikereket ért el nemcsak itthon, hanem külföldön is, és különösen a legutóbb lefolyt szezon mérkőzéseiben kivívott győzelmeivel olyan hírnévre tett szert, hogy evvel érdemessé tette magát mindenki elismerésére és támogatására.”⁴¹

Az FTC ekképp megalapozott kérése a következő volt:

„[a klub] egy év alatt 60 000 korona befektetéssel egy teljesen modern és a mai kor igényeinek mindenben megfelelő gyakorló- és versenypályát létesíthessen, football-, futó- és teniszpályákkal, a nézőközönség számára megfelelő tribünökkel, mellékkezeliségekkel és egyéb szükséges berendezésekkel.”⁴²

Az MTK ezzel szemben – érthető módon különbözni vágyva nemcsak a rivális imázsától, de a már működő pályájától is – a sokoldalúsággal és az olimpiai bajnokságokkal érvelt.

„Az egyesület footballcsapata két ízben megnyerte Magyarország bajnokságát, versenyzői pedig atletikában több hazai és külföldi, úszás és birkózásban hazai, osztrák, német és angol bajnokságokon felül még világbajnokságokat is kivívtak. Az 1908. évi olimpián a magyarok két világbajnokságot nyertek, és pedig birkózásban és vívásban. Mindkét világbajnokság az egyesület, illetve az egyesület két tagjának a nevéhez fűződik.”⁴³

⁴¹ Az FTC az 1908/09-es idényben a bajnoki cím mellett kupát kupára halmozott. A legnagyobb fegyvertény a Monarchia klubcsapatai által megszerezhető, patinás Challenge Cup vándordíj elhódítása volt, amelyet alkalommal hozott el magyar csapat. A babérral ékes évet a csapat természetesen saját területében, a sertésközvágóhídi vendéglőben tartott lakomával ünnepelte meg. *Sport-Világ* 1909. június 26. 279.

⁴² *Fővárosi Közlöny* 1909. július 2. 1169–1170.

⁴³ Az 1908-as olimpiára vonatkozó nagyvonalú megfogalmazásból kimaradt a harmadik, kardcsapat-arany, valamint hogy Fuchs Jenő, midőn július 24-én megnyerte a kardvívó olimpiát, még nem volt a sportegyesület tagja. Szeptember 10-én azonban már igen, amikor nevével a cégéren megalakult az MTK vívószakosztálya. A másik bajnok, Weisz Richárd ellenben már a 19. században MTK-tagként lépett a birkózószőnyegre, és Brüll Alfréd, az akkor még csak „lelkes sportsman” és birkózóbíró egyik első MTK-val közös említése is egy olyan, MTK-szervezésű országos versenyhez kapcsolódik, amit Weisz nyert meg. (*Sport-Világ* 1903. február 8. 1–2.) Ettől fogva a két sportember Brüll 1944-es (feltehetően auschwitz) haláláig közeli kapcsolatban maradt. Ezt Brüll végrendelete is alátámasztja, amelyben „Weisz Richárd barátjának” 200 ezer pengőt szánt, kétszer annyit, mint szeretett klubjának, az MTK-nak. A hagyatékot Weisz nem örökölhette meg, mert az eljárás idején már ő sem élt: 1945. december 4-én hunyt el, végrendelet nélkül, a Szent István tér 15. alatti lakásban. (BFL VII.190.b. 1947 Kjo 252 Brüll Alfréd hagyatéki ügye; BFL VII.180.b. 1946 Kjo 158 Weisz Richárd hagyatéki ügye.) Weisz természetesen az MTK Sportpálya Részvénytársaságához is csatlakozott: mint az Adria szálloda tulajdonosa jegyeztet 3 részvényt. (1908-as olimpiai bajnoksága idején „foglalkozásra nézve a Japán-kávéház tulajdonosa”. *Pesti Hírlap* 1908. július 25. 15.)

Indoklásukból az a – pályaépítés szempontjából releváns – körülmény is kiviláglik, hogy – miközben az FTC-nek szükség esetén rendelkezésére állt a Soroksári úti kis pálya – szabadtéri sportolóiuknak mindenképpen osztozniuk kellett más csapatokkal, sportrendezvényekkel a Millenárison, amiért ráadásul bérleti díjat is fizettek.⁴⁴

„Az egyesület tornahelyiségei a főváros Wesselényi utcai polgári iskolájában, vívó és birkózó helyiségei pedig a Ferenciek tere 3. szám alatt erre a célra átalakított souterain helyiségben vannak. A tagok úszótrainingjüket részint a Rudas-, részint a Császár-fürdőben, football, fúleslabda és atletikai trainingjüket pedig a Thököly úti ún. Millennáris versenypályán tartják.”

A fentiek is magyarázzák, hogy ígéretek terén látványosan rálicitáltak a vetélytársra:

„A [...] sporttelep 15 000 ember befogadására lenne alkalmas, s a klubházon, öltözőkön, irodai épületeken és tribünökön kívül elhelyezést nyerne rajta egy football, atletika, fúleslabda, gyephockey és krikett versenyekre és mérkőzésekre alkalmas versenypálya, egy úszómedence, egy jégpálya, továbbá több teniszpálya.

A sporttelep építési és berendezési költsége a becsatolt számítások szerint 200 000 koronára rúg. Tekintettel az építési költségek nagyságára, az egyesület az említett területet húszévi ingyenes használatra kéri, hogy ilyen módon lehetővé váljék egyfelől a költségek biztosítása, másfelől ezeknek a belépő- és a pályahasználati díjából való törlesztése.”⁴⁵

Az utóbbi sorokból kikövetkeztethető a stadionépítő részvénytársaságok funkciója: biztosítani a pályaépítés igényelte pénzösszeget, míg a létesítmény el nem készül, és ki nem fizetik. Azaz a részvénytársaságok Richard Passow-féle 13 kategóriája közül az utolsót testesítik meg, az ún. altruisztikus részvénytársaságot,⁴⁶ amely tulajdonképpen nem is vállalat, hanem szabályozott kalapozás egy közérdekű szándéokra (jelen esetben profi körülmények biztosítására az amatőr sport számára). Hiába hitték a kortársak, de akár az utókor is, hogy e részvénytársaságok tagjai degeszre keresték magukat az új versenypályák jövedelméből, a részvényeseknek, akik ismerték az alapszabályokat, kezdettől világos volt, hogy részvényes mivoltuk átmeneti, és a jegyzéssel nem elsősorban önmaguk, hanem egyletük gyarapodását segítik.

⁴⁴ A kiszolgáltatottság fájdmájára némi ír lehetett, hogy – mint láhattuk – az MTK befolyásos tagja volt a Millenáris fenntartó Versenypálya Szövetségnek, vagyis részesülhetett a bevételéből, kedvezményesen bérelhette az FTC-stadion megnyitásáig legtágasabb nézőterű, azaz legnagyobb jövedelmet ígérő pályát, sőt hathatósan beleszóllhatott a meccsnaptár alakulásába is.

⁴⁵ *Fővárosi Közlöny* 1911. november 31. 848.

⁴⁶ Horváth 2005: 19.

Különösen e társaságok kisérszvényesei, azaz a többség (lásd a 2. és 3. ábrát) számára lehetett nyilvánvaló, hogy az 5%-ra maximált (esetleges!) éves osztalék nem teszi őket milliommossá. Nem csoda, hogy az FTC részvényesei által föl nem vett osztalék összege évről évre nőtt.⁴⁷ Ahogy húsz évvel korábban a két rivális liverpooli futballklub, az *Everton* és a *Liverpool* üzleti társaságainak, úgy az FTC-nek és az MTK-nak a kisérszvényesei is csupán a klubtámogatás egy újabb formájának tekinthették a részvényvásárlást – eltérően a nagyrészvényesektől, akik számára, mint látjuk majd, a részvényszerzés politikai befektetésként is működhett. Liverpoolban az Everton hangadóinak véleménykülönbsége vezetett ahhoz, hogy a legjelentősebb támogató, John Houlding új egyesületet alapított az Everton Anfield Road-i pályáján (a Liverpool FC-t), míg az Evertonnak a Goodison Parkba kellett költöznie. A szakítás mögött sokrétű, a protestantizmuson belüli, morális, politikai-ideologikus és társadalmi nézetkülönbségek húzódtak meg, ami többek között a részvénytársaságok tulajdonosi szerkezetében is tükröződött. Míg az Evertonnál a tagság 88%-a birtokolt 10 részvénytél kevesebbet, a Liverpoolnál ez az arány csupán 56% volt. Többek között e számok utalnak arra, hogy a józansági mozgalmat támogató, liberális Evertonnál a demokratikusabb, a lokális közösséget hathatósabban képviselő menedzsmentet favorizálták, a Liverpool tory sörgyáros nagyrészvényesei pedig a koncentráltabb irányítást. Amiként pedig a két liverpooli klub tulajdonosi közössége is számos ponton eltért, akként a két magyar élklub részvénytársasága is különbözött, már az alakulás körülményeit tekintve is.⁴⁸

A FERENCVÁROS RÉSZVÉNYTÁRSASÁGA

A dualizmus részvénytársaságainak eredeti, első jegyzéskor keletkezett részvénykönyvei csak szerencsés esetben állnak a kutató rendelkezésére.⁴⁹ Kivételes adottság tehát, hogy a rivalizáló FTC és MTK vagyonosodása e korai fejezetének föltérképezéséhez ilyen forrást is használhatunk.

Már a részvényjegyzés folyamata is sokat sejtet az FTC és az MTK menedzsmentideológiáinak különbségéről. Az FTC vezérkara csaknem egy évvel a területszerzés után, 1910 májusában kezdett mozgósítani az 1600, darabonként 100 korona értékű, bemutatóra szóló részvény jegyzésének lehetőségét többször is meghirdetve. (Az MTK esetében nem találtuk hasonló hirdetések nyomát.) A klub hivatalos szaklapjának, a *Sport-Világ*nak május 23-i száma máris összesen 90 ezer koronás jegyzésről adott hírt,⁵⁰ valamint arról, hogy a vezetők a részvényívekkel a Ferenc körüti Széchenyi törzskávéházban várják a további aláíró-

⁴⁷ Hozzá kell tennünk: a közgyűlések közönségében időnként föltűntek új nevek, bizonyítékul arra, hogy a részvényeket adták-vették is, ami ugyancsak hozhatott hasznot.

⁴⁸ Kennedy–Collins 2006.

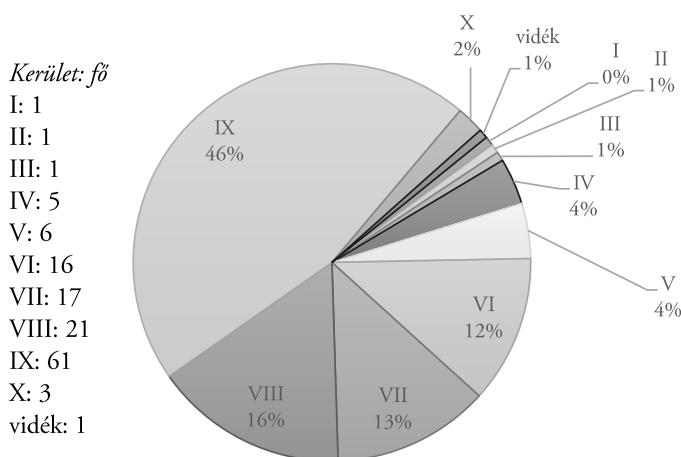
⁴⁹ Kövér 1989: 119.

⁵⁰ *Sport-Világ* 1910. május 23. 6.

kat. Utóbbi helyszínen, akár csak a telekválasztás, vagy az, hogy pár nappal korábban a részvénytársaság alapítói is a Ferencvárosi Polgári Körben gyülekeztek, az FTC lokális beágyazottságát mutatja: elsősorban ferencvárosiakra és/vagy FTC-s törzsdrukkerekre számítottak. A sportlap értesülését, miszerint „bámulatos az az érdeklődés és lelkes jóakarát, mellyel úgy magánosok, különösen a Ferencváros gazdag gyárosai és iparosai, valamint a budapesti építőmesterek kiváló vezérkara” a részvényjegyzéshez fősorakoztak, a részvénykönyv is alátámasztja. Elsősorban IX. kerületi kötődésűek jelentkeztek a részvényekért, illetőleg valóban észlelhető a különböző kerületekből érkező építőmesterek, építészek jegyzési hajlandósága (1. ábra).

1. ábra

A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság részvényesei kerületenként

Forrás: BFL VII.2.e 1696 (1915) Az alakuló közgyűlésig (1910. július 5.) a jegyzett részvények legalább 30%-át kifizetők listája (133 fő), címüket a részvénykönyvben adták meg.

A pálya mindazonáltal nem kizárólag a részvényt jegyző ferencvárosiak – kétségkívül nélkülözhetetlen – közadakozásából épült föl. Az 1910. július 5-i alakuló közgyűlésig jegyzett és legalább 30%-ban kifizetett 973 részvény összértéke, 97 300 korona, azaz a „civil tőke” ugródeszkeként szolgált a meg nem nevezett összegű hitelhez, amelyet a *Sport-Világ* idézett cikke szerint a Belvárosi Takarékpénztár folyósított. Utóbbi „már az esetre is hajlandó volt finanszírozni az építkezést, ha csak 60 ezer korona jegyzés is lesz, ennél fogva ma már teljesen biztosítva van az új pálya felépítése”, olvasható ugyanott. Hogy a telket igénylő beadványban még 60 ezer koronás pályához miért volt szükség 160 ezer koronányi tőkére (plusz a hitel), arról nem szól a fáma. Arról viszont igen, hogy az FTC-korifeusok szeme előtt külhoni példák lebegtek, a stadion ígért befogadóképességének felrófolásával:

„A FTC új pályája a club titkárainak, Horváth Ferencnek és Malaky Mihálynak a külföldön s főleg Angliában folytatott tanulmányozásai és tapasztalatai alapján az ő ideáik szerint a nézők kényelmes elhelyezését oly praktikusán oldja meg, hogy akkora helyen, mint a mostani Millenáris pálya, hol jelenleg már 10 néző is csak szorongva fér el, 30 ezret tud elhelyezni.”

A tapasztalatszerzés és az elképzelések kitisztulása pontosíthatta a költségvetést.⁵¹

A hitelből arra következtethetünk, az FTC klubvezérkara talán nem bízott a ferencvárosiak részvényjegyző buzgalmában, azaz hogy időben (vagy egyáltalán) összeadják a pályaeépítés költségeinek teljes fedezetét. (Elvileg nem lett volna lehetetlen, tekintettel a részvényesek közt fölbukkanó ferencvárosi gyárosokra. Az is lehet, hogy éppen e tehetős rétegnek nem akartak túlságos hatalmat biztosítani a részvénytársaságban, azon keresztül pedig a sportegyesületben.) Esetleg gyorsabban akartak építkezni, mint ahogy befolyjni feltételezték a részvények teljes összegét.

Minderről hallgat a részvénykönyvhöz mellékelt rövid, 1910. május 13-i keltezésű alapítási tervezet:

„1) A vállalat tárgya Budapest székesfőváros által a Ferencvárosi Torna Clubnak használatul átengedett s a IX. kerületi Üllői út és Hungária körút keresztezésénél fekvő telken sportpálya létesítése s ezen sportpálya kihasználása. 2) A vállalat tartama bizonytalan idejű. 3) A társaság alaptőkéje 160 000 koronából áll, és 1600 darab, egyenkint 100 korona névértékű, bemutatóra szóló részvényre oszlik. A közgyűlés az alaptőke felemelésére [*kézírással kiegészítve*: és leszállítására] jogosult. 4) A részvényekre az aláírással egyidejűleg a névérték 30%-a készpénzben befizetendő. 5) Az alapítók fenntartják maguknak azt a jogot, hogy a társaság első igazgatóságát három évre ők nevezzék ki. 6) A részvényaláírás zárideje 1910. évi június 20.”

A tervezetet aláíró 40 alapító (ám nem feltétlenül részvényjegyző)⁵² kohorsza főként ferencvárosi értelmiségiekből állt, de az FTC törzskavéházának tulajdonosán túl, akárcsak később a vezetőségben, gyáriparosok is képviseltették magukat (Helvey, Herz, Sturza, Ehrlich stb.).⁵³ Akadtak foglalkozás szempontjából többes

⁵¹ *Sport-Világ* 1910. május 16. 7.

⁵² Például Malaky Mihály, aki civilben tanító volt, miközben az FTC legendásan befolyásos intézőjeként ügyködött a Springer Ferenc biztosította makulátlan klubhomlokzat mögött (szerepkörét ma talán sportigazgatónak mondanánk), nem szerepel az alakuló közgyűlésig részvényük előírt 30%-át kifizetők között, pedig alapítóként írt alá.

⁵³ Helvey (Heidlberg) Tivadar saját, 300 főt alkalmazó, elsősorban kátránytermékeket előállító vegyészeti gyárat vezetett a Soroksári úton, ezenkívül a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesületében elnökölt (*Kincses Kalendárium* 1910: 502). Herz Lajos a szintén Soroksári úti Herz Ármin és fiai szalámigyár főnökeként írt közleményeket iparügyi témákban, amely cégnek társtulajdonosa is volt (*Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1910: 631). Sturza Károly a Sturser József cégben volt gépgyári iparüzlet-tulajdonos (ugyancsak a Soroksári úton), az első hazai futballmeccsek idején pedig a Budapesti Torna Clubban futballozott (*Központi Értesítő* 1908).

identitások (például dr. Virava József, aki itt földbirtokosnak tüntette föl magát, holott okkal írhatott volna ügyvédet, gyárost, háztulajdonost is).⁵⁴ A „régí”, vagyis a Ferenc körúton belüli és az új, a Soroksári út környékén koncentrálódó nagyipari Ferencváros a részvénytársaságon belül egységfrontba tömörült, még-hozzá Springer Ferenc, az FTC elnökének vezetése alatt.⁵⁵

Az FTC stadionalapító atyja: Springer Ferenc

Springer Ferenc emlékezete mára kimerül sportvezetői sikereiben, de a cipész fia, a feltörekvő ügyvéd a kortársak számára sokáig elsősorban egy parlamenti székre vágó, befolyásos kerületi politikus lehetett, gyarapodó udvartartással.⁵⁶ Eleinte a kerület kormánypárti Polgári Körének függetlenségi ellenlábasaként lépett föl a Kültelki Polgári Körben, onnan dolgozta egyre beljebb magát földrajzi és politikai értelemben egyaránt. Az 1896-os országgyűlési választásokon a regnáló képviselő, a szabadelvű *Tolnay Lajos* (az FTC díszelnöke a klub alakulásától, 1899-től; 10 részvény tulajdonosa) ellenében lépett föl jelöltként – sikertelenül. Springer erre pártot váltott, és 1901-ben szabadelvűként indult a szintén szabadelvű Hock János ellen. Pálfordulását a függetlenségiiek a szívükre vették, és Kossuth Ferenc utasítására Hockra szavaztak, ismételten megakadályozva Springert abban, hogy képviselői mandátumot szerezzen. Kétszeres kudarca után a legközelebbi erőpróbára Springer nem nevezett be, de 1905-ben az ő pártja támogatta – immár nem a Kültelki, hanem a patinás Bakáts téri Polgári Körből – az igazságügy-miniszter Plósz Sándort, akit a függetlenségi és ferencvárosi (Kinizsi u. 29.) történésztanár, Ballagi Aladár (később 3 FTC-részvény tulajdonosa) vert meg.⁵⁷

október 18. 1873; *Sport-Világ* 1897. március 7. 6); Ehrlich Manó likőr-, rum- és pálinkagyárának székhelye beljebb, a Liliom utcában működött. (*Központi Értesítő* 1911. január 15. 83.)

⁵⁴ Az aláírás sorrendjében: „Dr. Wágner Géza, Schön Rezső, Retter Gyula, Dr. Virava József, Dr. Győry István, Dr. Köncs Boldizsár, Dr. Cseley József, Pobuda Tivadar, Horváth Ferenc, Mattyók Aladár, Herz Lajos, Sturza Károly mérnök, Járitz Gyula, Dr. Gregersen Endre, Székely Lipót, Petrovits György, Malaky Mihály, Dr. Hecht Ernő, Ehrlich Manó, Balog Hugó, Dr. Epstein Manó, Dr. Helvey Tivadar, Zwack Lajos, Horváth József, Schneider Róbert, Dr. Springer Ferenc, Weisz István, Dr. Schneider Béla, Wirth Ferenc Nándor, Sorg Antal, Dr. Waigand József, Rosmayer Ferenc, Dr. Bayer Dezső, Dr. Vita Emil, Dr. Kleineisel Jakab, Dr. Ordódy Zsigmond, Dr. Ballagi Aladár, Dr. Melly Béla, Dr. Verebély Jenő, Székely Miksa.” Az alakuló közgyűlésen megválasztott tisztikar: igazgatóság: Bayer, Cseley, Gregersen, Helvey, Hecht, Horváth József, Húvös Iván, Jakabffy Ferenc, Retter, Springer, Sturza, Zwack Lajos; felügyelőbizottság: Báthory István, Ehrlich, Dr. Győry, Herz, Rosmayer, Waigand.

⁵⁵ Ferencváros e megváltozott, ipari-modern jellegéről lásd Eszik 2013: 28–36.

⁵⁶ A korabeli városi elit szakértője, Vörös Károly egyenesen a Ferencvárosi Kültelki Polgári Kör Springer-klikkjéről beszél, hasonlóan a Józsefvárosi Kör Húvös-féle klikkjéhez (egy tagja, Húvös Iván az FTC részvénytársaságának igazgatóságában is ott ült mint a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. képviselője), hangsúlyozva, hogy az ártalmatlan polgári vagy társaskör nevet viselő egyletek elsősorban választási kortesirodaként működtek, akárcsak Vázsonyi Vilmos terézvárosi Demokrata Köre (Vörös 1991: 42–43).

⁵⁷ *Pesti Hírlap* 1896. október 29. 7–8; *Pesti Napló* 1901. október 11. 1. és október 18. 3. Az 1905-ös választás első körében Plósz igazságügy-miniszter és a negyvennyolcas párti Ballagi ugyanannyi szavazatot kapott, ám a második körtől Plósz visszalépett, minekutána a Springer vezette

Mindeme sikertelenségek után érkezett el 1910 tavasza, amikor a választási kampány éppen egybeesett a Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság alakulásával.⁵⁸ Springer áprilisban a függetlenségi Földváry Imre kereskedő jelöltségét támogatta,⁵⁹ de a kerületben végül a Justh-párti Ballagi Aladár és a Kossuth-párti Thaly László indult, valamint Jakabffy Imre belügyi államtitkárnak (egyben Józsefváros jelöltjének) a fivére, a Nemzeti Munkapártot képviselő Jakabffy Ferenc, aki az FTC születésének helyén, a Ferencvárosi Polgári Társaskör Bakáts téri dísztermében mondta el kortesbeszédét.⁶⁰

Jakabffyt 1910. június 1-jén Ferencváros képviselőjévé választották,⁶¹ a *Nemzeti Sport* pedig az alábbi hírt közölte:

„Érdekes dolgot mesél a lefolyt képviselőválasztások egyik aktusáról a Nagy Galeotto. E szerint a főváros IX. kerületében a nemzeti munkapárti jelölt: Jakabffy államtitkár 80 000 koronás ajándékot adott a Ferencvárosi Torna Club sporttelepe javára, melyért cserébe biztosította a maga részére a club tagjainak szavazatát és korteskedését.

korteszbizottság tetemes adósságba keveredett. Az újságíró kommentárja Springer ambíciózusságát, és kedveltségét is érinti: „a 32 000 korona túlkiadás valószínűleg Springer nyakába szakad, aki köpönyegforgatásáért most két szék közt a pad alá került, mert aligha kapja meg az annyira óhajtott közjegyzőséget s azonkívül még alaposan rá is fizet az egykori 48-as dühös kormánypártiságára. Ezt pedig annyival inkább sajnálhatja, mert amilyen népszerű volt azelőtt a kerületben, most függetlenségi programmal Plósz ellen is megválasztották volna.” *Pesti Hírlap* 1905. február 11. 10.

⁵⁸ Hogy a ferencvárosi politikai és sportkörök összefonódása világosan álljon előttünk, érdemes egybevetni a jelöltségről tárgyaló párttársak névsorát a pálya-részvénytársaság alapítóival (kurzíválva azok, akik az első közgyűlésig részvényt vásároltak): „A Ferencváros több polgárát tegnap értekezletre hívta össze a Ferencvárosi Polgári Körbe *Hecht Ernő* és *Springer Ferenc*. Jelen voltak többek között *Helvey Tivadar dr.*, *Székely Miksa dr.*, *Loewe Ernő dr.*, *Horváth József*, *Nagy Lajos*, *Jeny József*, *Bittner János*, *Ehrlich Manó*, *Retter Gyula*, *Kleineisel Jakab dr.*, *Gregersen Nils*, *Hirschhorn Dániel*, *Schreil János*, *Antony Antal*, *Ébner József*, *Székely Lipót*, *Gábory Ignác dr.*, *Rabolt Antal*, *Székely Soma dr.*, *Schneider Béla dr.*, *Balogh Hugó*, *Járitz Gyula*, *Egri Sándor*, *Epstein Manó dr.*, *Almásy Hugó*, *Wachter Antal*, *Köncs Boldizsár dr.* stb.” (*Budapesti Hírlap* 1910. február 25. 6.) Az FTC 1910. november 10-én szintén a Ferencvárosi Polgári Körben megválasztott tisztikara: Elnök: *dr. Springer Ferenc*. Alelnök: *dr. Köncs Boldizsár* és *dr. Schneider Béla*. Főtitkár: *Járitz Gyula*. Másodtitkár: *Neuvelt Emil*. Jegyző: *Hajós József*. Főpénztáros: *Sövegjártó Nándor*. Másodpénztáros: *betöltetlen*. Ellenőr: *Mailinger Béla*. Gazda: *Mattyók Aladár*. Ügyész: *Dr. Kenéz Béla*. Orvos: *Dr. Ordódy Zsigmond*. Számvizsgálók: 1. *Buzássy Imre*, 2. *Ferenczy Tibor* és 3. *Lányi Emil*. Választmányi rendes tagok: *Ádám Sándor*, *Balogh Hugó*, *Békés Gyula*, *Boros János*, *Bródy Sándor*, *dr. Cseley József*, *Csecsy Andor*, *Drubina István*, *dr. Gregersen Endre*, *dr. Hecht Ernő*, *Horn K. Lajos*, *Horváth Ferenc*, *Kárpáti Béla*, *Malaky János*, *Malaky Mihály*, *Manglitz Ferenc*, *Mednyánszky K. Henrik*, *dr. Margalits Ede*, *dr. Melly Béla*, *Pallér Gyula*, *Pobuda Tivadar*, *Rumbold Bernát*, *Schöndorfer István*, *Sturza Károly*, *Szél Jenő*, *Till Antal*, *Ulrik Ferenc*, *Weinber József*, *Weisz István*, *Vass Frigyes*. Választmányi póttagok: *Bródy Ignác*, *Egri Sándor*, *Püspök Dezső*, *Kovács Géza*, *Braun Ferenc*, *dr. Rónay György*.

⁵⁹ *Az Újság* 1910. április 28. 4.

⁶⁰ *Pesti Hírlap* 1910. május 17. 4.

⁶¹ *Budapesti Hírlap* 1910. június 6. 7.

Hogy mindebből mi az igazság, azt persze tudni nem lehet. Hogy azonban a[z] FTC van olyan nagyhatalom a kerületében, amellyel számolni kell, azt elhisszük, sőt tudjuk, és örvendetesnek találjuk. Az is tény, hogy a[z] FTC vezetői a munkapárt jelöltje mellett szenvedelmes korteskedést folytattak. Valamint az is való, hogy a párt tollai zöld-fehér színben pompáztak, ami elég szokatlan Magyarországon. Hogy aztán az események és a regisztrált hír valóban tejtestvérek-e, azt bízunk kinek-kinek a fantáziájára.”⁶²

Nem fantáziaszülemény ugyanakkor, hogy Jakabffy képviselőjelölt 50 db pályarészvényt jegyzett 5000 korona értékben, a klub június 30-i választmányi gyűlésén pedig fölverték alapító tagnak (tagsági díj: 100 korona).⁶³ Ennél valószínűleg többet is tett az Üllői úti versenypálya megvalósulásáért. A sajtó által a részvényjegyzők közt külön megemlített építőmesterek fölbukkanása mögött ugyanis nehéz nem észrevenni a tényt, miszerint a frissen megválasztott Jakabffy a *Budapesti Építőmesterek, Kőműves-, Kőfaragó- és Ácsmesterek Ipartestületének* elnöke volt.⁶⁴ Hogy ki kinek tett nagyobb szívességet (Jakabffy és iparosai az FTC-nek, avagy fordítva), nem tudjuk eldönteni, ám a stadionépítés és a politika eseményei e ponton összefüggeni látszanak.⁶⁵

Jakabffy három év múlva meghalt. Springer 12 év után elérkezettnek látta az időt, hogy ismét saját reputációját kockáztassa a választáson, az egyesült ellenzék jelöltjeként. Mindezt úgy, hogy korábbi párttársával, az FTC-pálya legnagyobb részvényesével, Helvey Tivadarral kellett megmérkőznie, aki „a kormány jelöltje volt titokban, bár mint »67-es pártonkívüli« lépett fel, miután nyílt kormánypárti zászlóval a Ferencvárosban nem mert fellépni”.⁶⁶ Bár Helvey zöld-fehér plakátokkal, tollakkal, kocsidísszel kampányolt – az FTC-részvények ötödét ő jegyezte, tehát nem minden jogcím nélkül –, e színekről az FTC első elnökével szemben aligha ő jutott a választók eszébe.⁶⁷ Springer Ferenc, az FTC vezére

⁶² *Nemzeti Sport* 1910. június 11. 18. (Az államtitkár Jakabffy Ferenc testvére volt, Imre.) Nem ez volt az egyetlen híradás az FTC választásba avatkozásáról, lásd *Népszava* 1910. május 22. 7.

⁶³ *Sport-Világ* 1910. július 4. 7. Ugyanekkor Helvey is az FTC soraiba lépett, 12 koronát fizető rendes tagként.

⁶⁴ A Jakabffyt jelölő kerületi választási gyűlést a céh egy másik tagja, Helvey Tivadar vezette. Az építőmesterek testülete örömmel fogadta a jelölést, az alelnök pedig fölhívta a tagságot, hogy „elnökünk képviselőjelöltségét a ferencvárosi és kőbányai választók körében található ismerősei és üzletfelei közt minél nagyobb körben terjeszteni, annak minél több hívet és szavazót szerezni méltóztassék”. *Építő Ipar* 1910. május 8. 204.

⁶⁵ A pályaépítő bizottságban és a részvényesek között is megtalálható Horváth Ferenc szintén említi a politikai emlékezéseiben: „1910-ben Springer Ferenc új pálya megteremtésére hívta fel a kerület polgárságát. Ekkor már a polgárság kezdett erősen összeforrni az FTC-vel, és az akkori kerületi politikai helyzet is kedvezett, s így sikerült majdnem 100 000 koronát, sportcélra eladdig nem is álmódott nagy összeget összegyűjteni, aminek egyötöd részét Helvey Tivadar dr. jegyezte.” (A Tüzoltó utcai grundtól az Üllői úti sporttelepig, *Sport hírlap* 1925. március 28. 5.)

⁶⁶ *Pesti Napló* 1913. február 28. 5. „Köztársasági programmal” és igen csekély támogatással indult még Nagy György is harmadik jelöltként.

⁶⁷ Helvey 200 részvénye mögött következett a maga 50-jével a Polgári Kör elnöke és számos egyéb egyesület, részvénytársaság tagja, Wágner Géza ügyvéd (lakhelye ekkor már az Akadémia u. 5.,

1913-ban végre parlamenti képviselő lett, és 1920-as haláláig megmaradt mindkét pozíciójában. „Ő csinált kerületi klubot az FTC-ből. Az új sportklub köré csoportosította a IX. kerület egész társadalmát, s így nagy közönséget biztosított klubja sportversenyeinek” – foglalta össze életművét *Az Est* tudósítója, amikor a ma is az FTC-stadion főbejáratánál álló Springer-emlékszobrot fölavatták.⁶⁸

1899-ben, amikor felajánlották neki a kerületi Torna Club elnöki tisztségét, Springer Ferenc nemigen sejtette, milyen sikertörténethez adja a nevét. A bajnoki címek sora, a nemzetközi sikerek és a stadion után azonban nemcsak ő, hanem mindenki tudta: „Faktum, hogy Budapest kilencedik kerületében fél győzelmet jelent az FTC színeiben küzdeni.”⁶⁹ Vagyis a kerületi futballcsapat nevével nemcsak pénzbeli, de politikai tőkét is gyűjteni lehetett.

Ami a pénzt illeti, először 188-an iratkoztak föl a Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság íveire. A július 5-i közgyűlés előtt számon kért 30%-os előleg talán lohasztotta a lelkesedést, így maradt végül 133 olyan részvényes, aki anyagi áldozatot vállalt az első számú ferencvárosi klub stadionja érdekében⁷⁰ (2. ábra). Mint az 1. ábra mutatta, 1910-ben az FTC – minden országos és nemzetközi érdeme ellenére – elsősorban saját helyi közösségét bírta rá anyagi áldozathozatalra. Talán ez is volt a cél a jegyzés ferencvárosi helyszínével: nem kívántak osztozni csapatuk dicsőségén és stadionuk kiváltságán.

amely egyik lánya, Tüköry Jenőné után kapja majd a Tüköry-palota nevet); 50-et jegyzett Jakabffy Ferenc, valamint a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. is, vezérigazgatói székeében Húvós Józseffel, Józsefváros politikai életének irányítójával (azaz egy másik „törzsfőnökkel”). Mögöttük a 20 részvényesek valamivel bővebb köre következett, köztük Springer, aki nemcsak ügyvédi jövedelmei okán bővítette a fővárosi virilisz képviselők sorát, hanem mint a Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt. igazgatóságának tagja is.

⁶⁸ *Az Est* 1922. szeptember 21. 7. A *Budapest Hírlap* nekrológírója más eredményekre helyezte a hangsúlyt: „Mint a fővárosi közgyűlés tagja, lelkes odaadással vett részt abban a hatalmas lendületben, amely a fővárost világvárosi színvonalra emelte. Az utolsó országgyűlési ciklusban, egy időközi választáson a Ferencváros, amelyhez vonzódásának és érdeklődésének közeli, lokális, közvetlen szálai fűzték, beválasztotta követetül a képviselőházba, és Springer Ferenc az ország-házban is derekasan megállotta a helyét.” (*Budapesti Hírlap* 1920. október 30. 4.)

⁶⁹ *Sport hírlap* 1913. február 7. 3. Helvey saját gyárában is futballklubot szervezett, természetesen önnön elnöksége alatt. (*Nemzeti Sport* 1912. október 27. 4.)

⁷⁰ Az FTC részvénykönyvének első jegyzési ívei mellett a cégbírószági dokumentumegyüttes több listát is tartalmaz. 133 fős adatbázisunknak az a tisztázat az alapja, amelynek címlapján ez a megjegyzés szerepel: „Jegyzéke azon részvényeseknek, akik az alakuló közgyűlés napjáig a 30%-ot befizették, s akik ennél fogva a Közgyűlésre meghívtak, s ott szavazati jogot is bírtak.” (Ugyanitt az aláírók, de nem fizetők egy listáján 58-an szerepelnek.) Elképzelhető, hogy e 133-ból végül nem hívták közgyűlésre az Üllői úti trafikos özvegy Günther Tivadarnét, akinek a neve mellett egy „aláírás nélkül küldte be” megjegyzés olvasható, valamint az FTC angliai futballbarátját, a Budapesten járt Surrey Wanderers csapatát erősítő A. H. Bellt („postán küldi”), az anyagi áldozat feltételét azonban ők is teljesítették az alapító közgyűlésig, ezért maradtak benne adatbázisunkban.

2. ábra

A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság részvényeseinek csoportjai részvényeik száma alapján, 1910

Részvények száma fejenként

(1 részvény ára: 100 korona)

1: 45 fő

2-9: 54

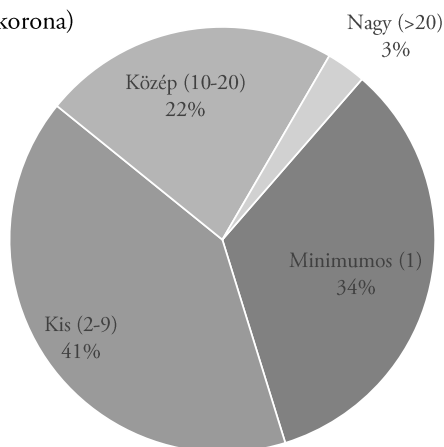
10-20: 30

20-nál több: 4

Összesen:

133 fő

1600 részvény

Megjegyzés: A kategóriák kialakítása követi az eltérő részvényárakat – FTC: 100, MTK: 200 korona.
Forrás: BFL VII.2.e 1696 (1915) Az alakuló közgyűlésig (1910. július 5.) a jegyzett részvények legalább 30%-át kifizetők listája (133 fő).

A MAGYAR TESTGYAKORLÓK KÖRÉNEK RÉSZVÉNYTÁRSASÁGA

Az FTC részvénytársaságának egy soralátéten is elférő alapítási tervezetéhez képest az MTK egy évvel később, 1911. november 1-jén aláírt, háromoldalas tervezete szinte enciklopedikus precizitású, és jelentős eltéréseket olvashatunk ki belőle az FTC alapvetéséhez képest. Az egyes részvények értéke kétszerese a ferencvároséinak, 200 korona. Sajátos konstrukció, hogy az 1000 elsőbbségi (tehát a jövedelemből elsőként osztalékhoz jutó), ténylegesen kifizetett részvény mellé ugyanennyi törzsrészvény is került, amely

„készpénzben nem fog befizettetni, hanem e törzsrészvények az MTK-nak lesznek tulajdonul átbozsátandók, ellenértékéül annak, hogy a »Magyar Testgyakorlók Köre« a részvénytársaságnak átengedi mindama jogosítványoknak pénzügyi kihasználását, amely jogosítványokat a székesfőváros közgyűlése 610/1911. sz. határozatával az MTK részére statuált. Ezen átengedés képezi az MTK nem készpénzbeli betétjét.”

Mivel az MTK jegyezte az elsőbbségi részvények túlnyomó többségét is (609-et 121 800 korona értékben),⁷¹ e ráadás 1000 db „eszmei értékű” törzsrészvénnyel

⁷¹ A 609 annyira valószínűtlen szám, hogy arra kell gondolnunk, épp annyit írtak be, amennyi az 1000 részvény kikerekedéséhez kellett az alakuló közgyűlés érvényességéhez.

együtt a részvénytársaság valóban egy formális, kötelező entitásnak tűnik, amely kényszerből ékelődött az MTK klubja és pályája közé. Azon túl, hogy az 1000 törzsrészvény osztalékát csak az elsőbbségieké után fizették ki, minden tekintetben valódi részvényekként „viselkedtek”, biztosítva a klub és képviselője abszolút többségét kifizetéskor és döntéshozatalkor. Habár e többség súlyának érvényesítésére nem került sor, lévén a pálya-részvénytársaság – csakúgy, mint az FTC-é – az egyesületek elsősorban alaptőkegyűjtésre, hitelfelvételre és törlesztésre szolgáló strómancége, amelynek létezése a pályák elkészülte, kifizetése és a klubnak való átadása után előbb (MTK) vagy utóbb (FTC) okafogyottá vált. A közgyűlési jegyzőkönyvek minimális kommunikációról adnak hírt, azt is főleg az első évekből. A részvényesektől ritkán érkeztek fölvetések, ezek érdemi tárgyalására nem is igen került sor.

Az MTK részvénytársaság-alapítási tervezete egy kompenzációs rendszert is tartalmazott, amellyel a részvényeseket áldozatvállalásuk arányában jutalmazták. Az alapítók a legalább 4000 korona értékű részvény vásárlóit a részvénytársaság örökös tagságával és névre szóló örökös stadionpáhollyal tervezték honorálni; 2000 K örökös tagságot és fél páholyt ért, 1000 K alapító tagságot és 1 páholyülést, 500 K pártoló tagságot és fényképes szabadjegyet. Még az 1 egész részvényt jegyzőket is jutalmazták: évi 12 korona ráfizetésével fényképes bérletjegyhez juthattak. Talán ez magyarázza, hogy – bár a tervezet megengedte hányadrészvény vásárlását is – a többség legalább 1 egész részvényt vett (3. ábra).

Az MTK-nál 40% előleget kértek el a közgyűlésig, szemben az FTC 30%-ával, mégis mindössze öten morzsolódtak le a december 7-i határidejű aláírás és az 1912. január 7-i alakuló közgyűlés között, amelyre végül 137 részvényes kapott meghívót.⁷² Az ő adataik és az 1000 db elsőbbségi részvény szolgáltak alapul tagságot illető megállapításainkhoz.

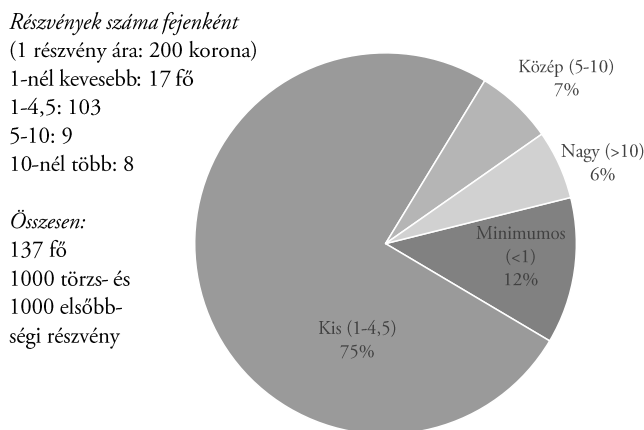
Vessünk egy pillantást a részvénytársaság alapítóinak a ferencvárosi negyveneknél jóval exkluzívabb, nyolcfős csoportjára az aláírás sorrendjében, az általuk megjelölt foglalkozással és részvényeik számával: Brüll Alfréd (VI. Andrássy út 9.; kétszer is aláírt: mint a Magyar Testgyakorlók Körének elnöke, majd mint az MTK elnöke és fővárosi bizottsági tag; a részvényeslistán „magánzóként” szerepel a legtöbb, 100 db jegyzett részvennyel); Dr. Vázsonyi Vilmos (VI. Teréz krt. 24/a, ügyvéd, országgyűlési képviselő, nem jegyzett részvény), Heteés Antal⁷³

⁷² A listát, amellyel dolgoztunk, az MTK részvénytársasága javára érkezett befizetéseket rögzítő banki folyószámlakönyvből másolták, amit először 1912. január 4-én, az alakuló közgyűlés előtt három nappal hitelesített a közjegyző, másodszer két további jegyzést nyugtázva 1912. február 23-án. Az MTK kétszer fordul elő a listán (egyszer mint törzsrészvény-, egyszer pedig mint elsőbbségi részvénytulajdonos), de a táblázatokhoz szükséges számításokban (a többi részvényeshez hasonlóan) csak egyszer szerepeltettük. Így alakult ki az alapító részvényesek 137 fős csoportja.

⁷³ Brüll Alfréd még tinédzseréveit taposta, amikor Hirschfeld Antal (Hirschfeld Mórnak, a magyar termékek pályaudvari egyedárusítására jogosult cégóriás vezérének fivére) már az MTK alelnökéként fungált. Közben a család nemességét nyert, fölvtették a „galgóczi Heteés” vezetéknév, Antal pedig az MTK elnöke lett. (A család és a cég történetéről: *Esti Kurir* 1934. május 29. 9.)

3. ábra

A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényeseinek csoportjai részvényeik száma alapján, 1912

Megjegyzés: A kategóriák kialakítása követi az eltérő részvényárakat – FTC: 100, MTK: 200 korona.
Forrás: BFL VII.2.e 3313 (1915) A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényeire vonatkozó befizetések listája a Józsefvárosi Bank és Takarékpénztár folyószámlakönyvének kivonata alapján.

(V. Erzsébet tér 13., ügyvéd, székesfővárosi bizottsági tag; 20 db), Röser Alfréd Edvin (VI. Aradi u. 10., az MTK alelnöke, kereskedelmi iskolai igazgató, nem jegyzett részvényt), Gara Arthur (VII. József krt. 31/b, bankigazgató,⁷⁴ 10 db), Rosenberg Emil (VIII. Szentkirályi u. 16., az MTK alelnöke, gyógyszerész, 20 db),⁷⁵ Dr. Schreyer Jenő (V. Perczel Mór u. 1., ügyvéd, a Kereskedelmi Csarnok titkára; 10 db), Kohner Jenő (VI. Bajza u. 34/c, földbirtokos, „túljegyzés” indokkal törölve a részvénykönyv listájáról).

Az alapítóknak a részvénykönyv elejére illesztett névsora az érdeklődők meggyőzésére is szolgálhatott. Ezzel a csoporttal (Vázsonyit kivéve, aki csak itt szerepel a részvénytársaság irataiban) azonosítható a Magyar Testgyakorlók Köre

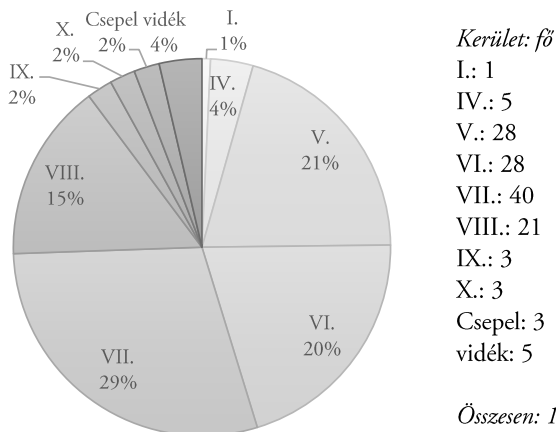
Évtizedekig fontos szerepet játszott a klub ügyeiben, a klubtörténetekben mégis alig említik, hasonlóan például a tragikus sorsú Hecht Ernőhöz, az FTC Springer mögötti szürke eminenciásához.

⁷⁴ Gara a részvényvásárlást lebonyolító Józsefvárosi Bank és Takarékpénztár igazgatója volt. Alig három hónappal a részvénytársaság alakuló közgyűlése után már a vendégeket kalauzolta az MTK-pálya sajtóbemutatóján Brüll, Röser és László Aladár társaságában. (*Sport-Világ* 1912. március 25. 6.)

⁷⁵ Rosenberg Emil (mint látni fogjuk, Brüll Alfrédhoz hasonlóan) tehetős atya fiaként érkezett a sport világába. Állítólag adósságai miatt 1913-ban egy időre el kellett tűnnie Pestről (a részvénytársasági dokumentumokban említik, hogy 1915-ben éppen Indiában tartózkodott, ezért mulasztotta el a közgyűlést). *Budapesti Hírlap* 1913. szeptember 26. 10.

4. ábra

A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényesei kerületenként

Forrás: BFL VII.2.e 3313 (1915) A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság részvényeire vonatkozó befizetések listája a Józsefvárosi Bank és Takarékpénztár folyószámlakönyvének kivonata alapján. Címüket a részvénykönyvből adták meg.

Sportpálya Részvénytársaság és egyben az MTK „pressure group”-ja,⁷⁶ amely nemcsak a sportban, de a gazdasági életben is jelentős ütőerőt képviselt.⁷⁷

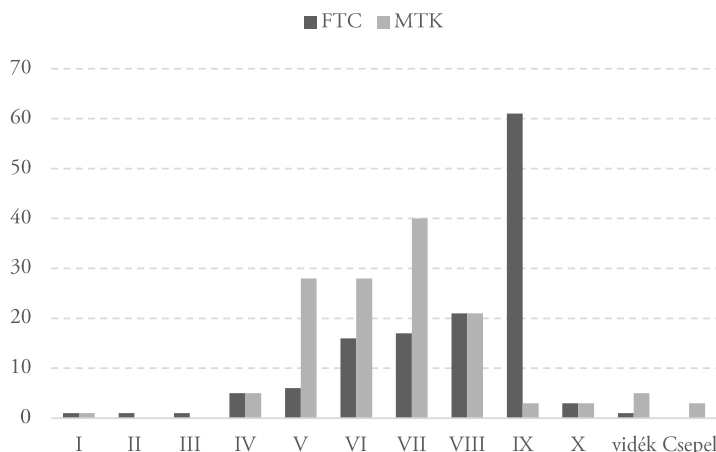
Az MTK-nak nem volt futballpályája a sűrűn beépített belső kerületekben, sem sportcentrumépítésre alkalmas telke, ám részvényeseinek kerületi kötődése – ha közel sem olyan koncentrált, mint az FTC-ben – egyértelműen volt. Legtöbben erzsébetvárosi, valamivel kevesebben lipót- és terézvárosi címet adtak

⁷⁶ Az MTK 1912. február végi közgyűlésének tisztújítása (*Pesti Hírlap* 1912. február 28. 19; a január 4-i, azaz az alakuló közgyűléshez kapcsolható részvényeslista szereplőit kurziváltuk): „Elnök közfelkiáltással: *Brüll Alfréd* lett; alelnökök: *Röser A. Edwin*, *Rosenberg Emil*; választmányi tagok: *Baracs Bán*, *Bineth, Bíró, Bodori dr.*, *Fritscher, Gábor, Fodor, Gara, Grünfeld, Hajdú Pál, Heteés Antal dr.*, *Hoffer, Holics Ödön, Jäger, Lang, Preiszmann, Radó Gyula dr.*, *Radó Arthur dr.*, *Roóz dr.*, *Simon dr.*, *Spitz, Shires, Schreyer dr.*, *Schwartz dr.*, *Szász dr.*, *Szűsz Hugó, Vágó, Vida Henrik, Wachsmann, Weisz.* A részvénytársaság 1912. január 7-én, az MTK klubhelyiségében (Ferenciek tere 3.) megválasztott első tisztikarának igazgatósága: *Brüll, Heteés, Röser, Gara, Rosenberg, Schreyer*, Kohner; felügyelőbizottság: *Grünfeld Manó, Jäger Izidor, Preiszmann Lajos, Radó Gyula, Róz Imre, Sas Kálmán, Schwarcz József*; választmány: *Bodori, Büchler, Dirsztay Gedeon, Fodor, Hajdú, Hoffer, Holics, Radó, Garzó, Schreiber, Shires, Schwarcz Bertalan, Simon Gyula, Simon János, Spitz Zsigmond, Vágó Manó, Vida Henrik, Weisz Richárd.*

⁷⁷ Ami az MTK-pálya nagyrészvényeseit illeti (lásd 3. ábra), az MTK (609 részvény) és *Brüll Alfréd* (100) mellett 20-20 részvényt jegyzett *Heteés Antal* és *Rosenberg Emil*, 10-et *Schreyer Jenő*. Ugyancsak 10-et jegyzett *Haraszi Samu*, nem feltétlenül altruizmusból, ugyanis ő volt az MTK-pálya kivitelezője. (A feszített tempójú építkezés során beomlott a csatornaárok, és három munkás, *Szelezcky István, Kerékgyártó Gyula, Móresz János* életét veszítette. Ekkor derült ki, hogy *Haraszi* alvállalkozóknak adta át ezt a feladatot.) 25 részvényt az a *Wellisch-cég* vett, amely éppen csak befejezte a konkurens ferencvárosi stadion építését.

5. ábra

Az FTC és az MTK pályaeépítő részvényesei kerületenként

Forrás: lásd az 1. és a 4. ábrát.

meg,⁷⁸ de jelentős számban aláírtak józsefvárosiak is, akárcsak az FTC-nél. A rekrutáció további helyei számszerűen elenyészők. Tehát az MTK részvénytársasága általánosságban a Belváros és a Ferencváros közötti kerületeket fedte le (4. ábra). A két részvénytársaság társadalmi hátterének vizsgálata nem tartozik jelen dolgozat szűkebb témájához, de a részvénykönyv adatait más forrásokkal összeolvasva (utóbbiak különösen azért szükségesek, mert a ferencvárosi részvénykönyvben – az MTK-éval szemben – nem szerepel a részvényesek foglalkozása, csak az alapítóké), úgy sejtjük, további tanulságos különbségek rajzolódhatnak ki, például a magánhivatalnok (MTK) és az iparos (FTC) réteg reprezentatív jelenléte.

Az MTK stadionalapító atyja: Brüll Alfréd

Az FTC „erős emberével”, Springer Ferencsel szemben Brüll Alfréd, aki 1905-ben lett a klub elnöke és arca, többnyire került mind az országos, mind a városi nagypolitikát.⁷⁹ A klub vagyonosodása szempontjából azonban érdemes kitérni anyagi helyzetére, kivált, hogy az MTK stadionjáról alkotott elbeszélésekben rendre fölbukkan az állítás, miszerint a pálya létesülését alapvetően ő finanszíroz-

⁷⁸ Volt, aki lakása, volt, aki nyári rezidenciája, más a munkahelye, cége címét adta meg. Dolgozatunk szempontjából elsődlegesen az számít, hogy a részvényes a megadott címmel azonosította magát.

⁷⁹ A részvénytársaság alapítása idején valóban fővárosi képviselő volt, de aktivitásának kevés a nyoma. Ilyen nyom például, hogy az 1912. január 17-i közgyűlésen két hónapi távollétet jelentett be. (*Fővárosi Közlöny* 1912. január 19. 1.)

ta.⁸⁰ 1899-ben meghalt apjától, aki 1884-es válása után egyedül felelt négy gyermekéért, és aki fivérével a 19. század egyik legjövödelmezőbb pesti cégét vezette, Brüll Alfréd 1 272 064,42 koronát örökölt.⁸¹ Ám sem az üzlet nem kötötte le (az apai céget unokatestvére vitte tovább), sem a jog, ámbár az egyetemre még beiratkozott.

„[M]inthogy azonban egyetemi tanulmányai, ill. a jogtudomány iránt érdeklődést nem tanúsított, ennél fogva részben utazási hajlamát istápoltam, úgyhogy gyámoltom nagy európai városok (Párizs, London) beutazása útján gyarapította ismereteit, részben pedig segítségül használtam a reá marad nagy vagyon kezelésénél [...] [Gy]ámoltom nobilesabb gondolkozásmódja mellett igen bőven adakozott, és [sic!] a hozzá mindenféle formában segélyért folyamodóknak, amit én csak annyiban iparkodtam fékezni, hogy érdemtelenek támogatása helyett a valóban szűkölködők támogatására indítottam”

– jellemezte a fiatalembert gyámja, amikor Brüll elérte nagykorúságát.⁸² Mondhatni, a Brüll-jelenség már ekkor készen állt.

Két évvel később Brüll látványos gesztussal irányította magára a reflektorfényt: 15 ezer koronát áldozott az egyetemisták tandíjára. Fotója azonnal *A Hét* címlapjára került (a Herczeg Ferenc-féle *Uj Idők* is közölte),⁸³ neve pedig a zsidó hazafiságról szóló viták kereszttüzebe. Nagylelkűségéről legendák kezdtek keringeni,⁸⁴ mígnem az MTK-ban és a sportban alkalmas eszközt talált mecénási tevékenysége és nyilvánosságigénye kifejezésére egyaránt.

A politika világával egyetlen tartós kapcsolata detektálható. Vázsonyi Vilmost a világháború végén „Brüll Ali és sportbarátai”,⁸⁵ köztük Weisz Richárd menekítették ki a forrongó Budapestről, ugyanők ott gyászoltak temetési menetében is. Brüllt később a Vázsonyi-szoborbizottság válogatott társulatában találjuk, 1932-ben pedig, a Vázsonyi halála alkalmából szervezett vacsorán ő mondta az

⁸⁰ Például: „Brüll jelentős anyagi támogatást adott, válogatott játékosokat igazolt, sőt 1912-ben 155 ezer koronával támogatta a Hungária körúti pálya felújítását, az ennek fejében kapott részvényeket pedig a klubnak ajándékozta.” *Magyar Nemzet* 2017. június 28. 16. (Az 1912-es „felújítás” nyilvánvaló tévedés.)

⁸¹ BFL IV.1411.b.1899-00098. Brüll Ármin hagyatéki ügye, hagyatékátadó végzés, 1900. május 16. A hagyaték leginkább értékpapirokból és ingatlanokból állt, amelyek folyamatosan jövedelmeztek. A „Brüll Henrik és fiai” cég tulajdonosai, Alfréd apja és nagybátyja a 19. század végi budapesti milliomosok exkluzív körébe tartoztak. Kövér 2012: 260.

⁸² BFL IV.1411.b.1899-00098 Brüll Ármin hagyatéki ügye, Keppich Lipót gyám zárszámadása a Székesfővárosi Árvászeknek.

⁸³ *A Hét* 1902. december 28.; *Uj Idők* 1903 (9.) 1. 45.

⁸⁴ Volt, amit maga kényszerült cáfolni: „Brüll Alfréd úr annak kijelentésére kér fel bennünket, hogy több napilapnak ama híre, hogy ő automobiljával valakit elgázolt, és automobilját a mentőknek adományozta volna – téves információn alapul. Mindössze annyi igaz az egészről, hogy egy nyavalyatörős embert az automobilján a mentőkhöz vitt.” *Pesti Hírlap* 1903. december 2. 14.

⁸⁵ Vázsonyi Vilmosné szóhasználata. Vázsonyiné 2015: 105–107.

emlékbeszédet a terézvárosi Központi Demokrata Körben.⁸⁶ És, emlékezzünk, az MTK pálya-részvénytársaság alapítói közt – bár a cég működésében nem vett részt – Vázsonyi aláírását olvashattuk az első sorban, Brüllé mellett. Vázsonyi aláírása ily módon szerepet játszhatott abban, hogy a részvénytársaság vonzerejét a Vázsonyi-szimpatizánsok körében növelje, potenciális részvényeseket toborozva. Ha ez így történt, akkor – míg az FTC sportsikerekkel gyűjtött tőkét kerületi szinten politikai tőkére válthatta – az MTK Vázsonyi politikai tőkét pénzübeli tőkére váltotta. Vagy épp fordítva: az MTK részvényjegyzői számára tűnhetett föl a stadionprojektet támogató Vázsonyi jó színben. Állításunk azonban csak akkor nyerhetne igazolást, ha az MTK részvényesei és Vázsonyi támogatói között találnánk metszetet.

MEGTELŐ STADIONOK, KIÜRESEDŐ RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK

Megeshet, hogy saját 20 ezer korona értékű részvénycsomagján fölül Brüll tetemes részt vállalt az MTK által jegyzett értékpapírok kifizetésében is, de a részvénytársasági dokumentumokban ennek nem találtuk nyomát. Egy másik levéltári egységben viszont találtunk egy közjegyzői iratot, amely tanúsítja, hogy 1912. október 16-án a részvénytársaság nevében Brüll, Röser és Rosenberg 125 ezer korona hitelt vett föl a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Banktól, célmegjelölés nélkül.⁸⁷ Talán a sporttelep befejező munkálatai igényelték a hitelt; az első üzleti évről, 1912-ről írott 1913. áprilisi igazgatósági beszámoló szerint ugyanis még bőven akadt helye a pénznek:

„Társaságunknak a lefolyt üzleti évben a legnagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie. A kezdet nehézségei és az a körülmény, hogy az üzemet a sporttelep teljes elkészülte előtt kezdtük meg, megmagyarázza és érthetővé teszi, hogy az első esztendőben nyereséget kimutatni nem tudunk.

Sporttelepünket az eredeti tervtől eltérőleg sokkal nagyobb befogadóképességűvé építettük, minek folytán a nézőtértség csupán az 1912. év végére készült el, míg a sportház jelenleg van építés alatt, de a legrövidebb időn belül már az is rendeltetésének lesz átadható, hogy a társaság jövedelmeit szaporítsa.

⁸⁶ *Magyar Hírlap* 1932. május 28. 7.

⁸⁷ BFL VII.187.a. 1912–1649. A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság képviselőinek kötelezvénye, 1912. Nem ez az egyetlen forrás, amely MTK-pályahitelről tudósít: építkezés közben az MTK (állítólag) miniszteri segítséget kért 20-25 ezer korona kamatmentes kölcsön felvételéhez. (*Pesti Napló* 1912. február 15. 19.) Akár az FTC-nél, itt sem derül ki, mi vezetett pontosan a kölcsönigényhez; a hitelfelvételek azonban mindkét esetben azt valószínűsítik, hogy a stadionok kivitelezéséhez, befejezéséhez a részvénykibocsátáson túli eszközökre (hitel, stadionbevételek) is szükség volt, ezért is iparkodhatott mindkét társaság mielőbb megnyitni a stadiont.

Tennis pályák is csak most fognak létesíttetni részint már meglevő, részint a még újonnan szerzendő területen, s így ezen sportág is csak ezután fogja társaságunk jövedelmeit gyarapíthatni. Egyébként minden lehetőet elkövettünk, hogy sporttelepünket kedveltté tegyük, hogy azon attrakciókat rendezve annak jövedelmezőségét biztosítsuk.”

Az igazgatóságok éves üzleti jelentései egyébként többnyire formálisak, a nyereség- és vagyommérleg pedig annyira szűkszavú, hogy a pályabevételekről és -kiadásokról ritkán árul el számunkra értelmezhető információt. Ez annál inkább lehetséges, mivel a részvénytársaságok – a cégbíróságnak nem megküldött – pályáüzemeltetői szerződést kötöttek egyleteikkel, tehát a tételes könyvelést, amelyre a cégbíróság nem tartott igényt, klubon belül végezték. (Sőt az építkezés levezénylését is a klubon belülré delegálták.)⁸⁸ A részvénytársasági mérlegek elsősorban a törvényileg szabott számadási kötelezettséget teljesítették, ezért sem kérésendő bennük az előírtnál részletesebb költségvetés.

Ugyanakkor a Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság mérlegszámlája a pályáavatás évének végén, 1912. december 31-én a „tartozik” oszlopban „Építési számla (kiadások)” címmel 406 011,86 koronát tüntet föl, amiből arra következtethetünk, hogy a Hungária úti stadion költségei (az Üllői útéhoz hasonlóan) igencsak túllépték a fővároshoz intézett telekkérvény tervezetét, ez esetben 200 000 koronát. Az 1912. február 28-án bejegyzett MTK-részvénytársaság először az 1920-as üzleti év után könyvelt el nettó nyereséget (27 411 koronát, miközben a bruttó 467 215,73 korona nyereségből csak a pályakarbantartás és tatarozás elvitt 345 928,70 koronát), egyben kezdeményezte a megszűnését is arra hivatkozva, hogy a sporttelep hasznonélvezete ettől kezdve teljes egészében a klubot illeti.⁸⁹ A hatóságok azonban olyan megfontolt tempóban foglalkoztak az ügyel, hogy a törvényszék – a felszámolóknak kijelölt

⁸⁸ Az FTC választmánya már akkor (1910. június 30.) elfogadta a részvénytársasággal kötendő szerződéstervezetet, amikor a részvénytársaság még meg sem alakult, valamint a „pályáépítő bizottságba kiküldte dr. Springer Ferenc, dr. Schneider Béla, Horváth Ferenc, Malaky Mihály, Pobuda Tivadar, Matyók Aladár és Horn K. Lajos tagokat”. *Sport-Világ* 1910. július 4. 7. Schneider, Malaky és Pobuda a részvénykönyv első jegyzési listáján még szerepel, de az előleget megfizetők alapító közgyűlés előtt készült listáján már nem (Horn K. mindkettőről hiányzik, Springer, Horváth és Matyók mindkettőn szerepel). Az FTC pályáépítő bizottságának üléseit egészen 1910 novemberéig említi a *Sport-Világ*.

⁸⁹ Az MTK pálya-részvénytársasága esetében a megszűnés indoklásából derül ki, hogy a stadion hasznonélvezetét az ekkor 600 elsőbbségi részvényt tulajdonló klub addig megosztotta a részvénytársasággal. A részvénytársaság és a klub vonatkozó szerződését azonban nem találtuk a részvénytársaság iratai között, csupán az indoklás említi: „A sporttelep engedélyese, a[z] MTK egyesület a sporttelep közös hasznonélvezete tárgyában fennálló szerződés alapján a részvénytársaságnak a hasznonélvezetben való részesedését 1920. január 1-én gyakorolt egy évi előzetes felmondással az év végére szóló hatállyal megszüntette, egyidejűleg azonban kötelezettséget vállalt, hogy a részvénytőkének rajta kívül harmadik személyek által jegyzett és tényleg befizetett részét névértékben megtéríti, és a társaság netáni tartozásait átvállalja. A társaság működése eképp tárgyi alap hiányában megszűnvn, felhívja a közgyűlést, hogy hozzon határozatot a feloszlás felől.” (Az igazgatóság beszámolója az 1921. február 28-i közgyűlésen.)

Preismann Lajos évekig tartó próbálkozásait követően – csak egy 1933. február 15-i végzéssel rendelte el a társaság törlesztését.

Az FTC részvénytársaságánál egy évtizeden át más volt a stratégia. Az első év sikereit örömmel nyugtázták, s mivel csak tíz év alatt kellett törleszteniük a befektetett, összesen negyedmillió koronányi tőkét, máris osztalékot fizettek. Előbb azért levontak az FTC által leszállított 36 635 koronás nyereségből 25 000 korona törlesztőrészletet.⁹⁰ Az 1912. február 29-i jegyzőkönyvből azt is megtudhatjuk, hogy az 1909-es telekkérvényben még 60 000 koronásra tervezett pálya végül mennyit kóstált:

„[Ö]römmel mutathatunk reá arra is, hogy vállalkozásunkhoz fűzött összes reménysek beaváltak: mert amíg egyrészt a versenypálya építésével a sport minden ágának teljesen modern hajlékot teremtettünk, másrészt áldozatkész részvényeseink számára nemcsak az alapszabályszerű kamatozást sikerült kiutalnunk, hanem az alapszabályban megállapított összegnél nagyobb fordíthatunk a befektetések törlesztésére.

A versenypálya a Clubház előtti kerítéstől eltekintve, amelynek befejezését a tervezett vasútépítés akadályozza, elkészült, és a még folyamatban levő elszámolások szerint a belső berendezésekkel együtt körülbelül 250 000 koronába került.”

Ugyancsak a vállalkozás sikeréről árulkodik, hogy a következő évben, amikor már az MTK stadionjával versengtek a nézők piacán, sőt füvesíteniük is kellett (az MTK pályája eleve füvesre készült, az Üllői útét homokos talajjal adták át), az igazgatóság az előző évhez képest 27%-os bevételnövekedést jelentett. Vagyis az FTC 1912-ben összesen 50 746 korona 36 fillér nyereséget adott át, amiből 45 813 korona 13 fillért törlesztésre fordítottak, a maradékot pedig osztalékként kifizették. Ekkor merült föl az igény, amivel az MTK alapítói már kezdetben számoltak: „a részvényesek részére egy külön fenntartott helyet vagy pedig a korzóra szabad bemenetelt biztosítson a közgyűlés, mert [...] ha nagy mérkőzések vannak, sokszor a részvényesek jutnak a legrosszabb helyekre, és nem láthatják jól a mérkőzéseket.” Akadt, akit ez a kérés kissé felháborított, de azért bevezették az évi 10 koronáért megváltható részvényes szabadjegyet, jelezve, hogy az efféle jegyek értéke legalább 50 korona.⁹¹

A Ferencvárosi Versenypálya Részvénytársaság (amely nevében jelzésértékűen a kerülethez kötődött, nem pedig – az MTK-val ellentétben – a klubhoz) első,

⁹⁰ Ezzel szemben a *Tribün* című lap 1912 májusában közölt adatai szerint a Ferencváros pályarészvénytársasága 216 ezer korona éves bruttó bevételt könyvelt el, ami több, mint az építkezés költsége. (Szegedi 2016: 115.) Az első éves igazgatósági beszámoló ehhez képest 250 ezer korona költségről, 25 ezer korona hiteltörlesztésről és 36 635 korona „főlöslégről” ír. Hogy a többi (feltételezett) bevétellel mi történt, a részvénytársaság mérlegeiből nem tudtuk kideríteni. 216 ezer koronás tételt egyik sor sem tartalmaz, sőt a beszámolóban említett 250 ezer koronás költséget sem, csupán a törlesztőrészletét.

⁹¹ BFL VII.2.e 1696 (1915) Ferencvárosi Versenypálya Rt. 1913. március 30-i közgyűlés, Goldmann Gyula előterjesztése.

1911. december 31-i éves mérlegfőösszege 209 063,96 korona. Egészen más léptéket mutat tehát, mint az MTK-mérleg, ahol az első pályaevük, 1912 végén 754 283,91 korona volt a mérlegfőösszeg. A tetemes különbség magyarázata legalább részben a tervezett létesítmények számában és színvonalában keresendő, amely már a fővároshoz benyújtott tervben is kidomborodott. Mattyók Aladár, az Üllői úti komplexum FTC-klubtag tervezője előzetesen 20 ezer, esetenként 25 ezer nézőt befogadni képes stadionról számolt be a sajtóban. Benne: részben fedett állóhely 10 ezer főre, lépcsős terasz 6500 főre, nagy tribün páholyokkal, számozott helyekkel 3500 főre, utóbbi alá beépítve zuhanyozós öltözők, vívó- és tornaterem, szolgálakások és adminisztrációs helyiségek; ezeken kívül vendéglős klubház, 6 tenispálya, a futballpálya körül pedig salakos futópálya. Mattyók feltételesen és távlatosan szót ejtett még egy fedett tribünös (2500 fő) úszómedencéről, valamint jégpályáról is.⁹² Az MTK-telep az ebédrel egybekötött sajtóbejárás beszámolója alapján elsősorban minőségében múlta fölül vetélytársát azon túl, hogy minden kicsivel nagyobb vagy hosszabb volt: „A futballpálya gyepkocskákkal van kirakva és alapcsövezve. [...] A futópálya makadamalapon készült.”⁹³ A részben fedett kis- és nagytribünt 12-12 ezer főre tervezte a Goll Elemér és Werner Frigyes építészpáros – akik az 1000 koronás pályadíjat közös „Mens sana in corpore sano” jeligés munkájukkal nyerték el⁹⁴ –, a nagytribünön 150 páholylyal, alattuk itt is meleg vizes öltözőkkel. A kétemeletes klubház, a tenispályák és az 50 yardos úszómedence a megnyitóra még nem készült el.

A konkurens FTC részvénytársasága a húszas évek közepéig szinte minden évben fizetett némi osztalékot (miközben az alaptőkét csökkentette, a részvényeket pedig kisorsolás útján kezdte visszavásárolni), innentől azonban a működése valóban formálissá vált, szinte szórul szóra ismétlődő jegyzőkönyvekkel. 1924-től az osztalék is elmaradt, a csekély nyereséggel és a jelentős költségekkel indokolatlan. A működés okafogottsága annál is érthetőbb, mivel a klub 1928-ban új céget jegyzett be: a *Ferencváros Football Club Részvénytársaság*ot, amely „mint az F.T.C. testvérintézménye fogja magasabb sporteszmények szolgálatában, altruisztikus alap gondolat mellett tevékenységét folytatni”.⁹⁵ Hecht Ernő közgyűlési elnök mégis csupán 1938-ban kezdeményezte az 1910. november 26-án bejegyzett pályaeépítő részvénytársaság felszámolását,⁹⁶ amit ugyancsak hosszas adminisztratív huzakodás után, 1943-ban sikerült befejezni.

⁹² *Sport-Világ* 1910. augusztus 1. 5.

⁹³ *Az Ujság* 1912. március 29. 18.

⁹⁴ *Sport-Világ* 1911. július 29. 4. Érdekeség, hogy az 500 koronás második díj a Fradi-pálya tervezésében is közreműködő Jánszky-Szivessy párosnak jutott. A tribünméretekről: *Népszava* 1912. március 7. 12.

⁹⁵ *Nemzeti Sport* 1928. január 31. 5.

⁹⁶ „Beteljesült az az altruista cél, melyre a részvénytársaság alakult, és melyért a hazai sport fel lendülése iránt érdeklődő részvényesek áldoztak és fáradoztak, a sportpálya felépült, és az FTC sportjainak otthona lett. A részvénytársaságnak már működési tere nem lévén, felosztása indokoltnak jelentkezik.” Melankolikus búcsúbeszéd az embertől, aki már 1905-ben az FTC ügyésze volt, fél évszázadot töltött el Ferencváros és a főváros szolgálatában, hogy végül a nyilas hata-

* * *

Mindkét stadion többre került tehát, mint a fővárosnak benyújtott kérvényekben szerepelt, és az összegyűjtött részvénytőke sem fedezte a költségeiket. További hasonlóság, hogy mindkét (félkész) stadiont FTC–MTK találkozóval avatták föl Bárczy polgármester jelenlétében. Az Üllői úton 1911. február 12-én közönségriasztó három fok hidegben, hószállingózásban nyert a házigazda 2:1-re, 7–12 ezer néző előtt (attól függően, melyik lap híradásának hiszünk). A Hungária úti stadion 1912. március 31-i megnyitóján szeles, de verőfényes időben az MTK nyerte (sorozatban harmadjára!) a rangadót 1:0 arányban, addig elképzelhetetlen, 17–20 ezres tömeg szurkolása közepette.

„Siker az egész vonalon, az MTK és táborkara meglegedetten távozik az új pályáról, csak az FTC és párthívei kissé lehangoltak. És következik a pénzosztogatás. A labdarúgó szövetség kap ezer koronát, a pálya közel háromezretet, a két csapat is súlyos ezreket (bajnoki matchen ennyi jövedelemhez még nem jutottak egyesületeink); reklámcélokra annyi meg annyi...”⁹⁷

A stadionok új dimenzióval terhelték a két csapat bajnoki címért folytatott, késhegyig menő küzdelmét. Bár a sport üzleti oldalát a labdarúgás fokozódó népszerűsége már évekkel korábban láthatóvá tette, a Fradi stadionavatójával a folyamat ütemet váltott: a pályákon zajló verseny mellé megérkezett a pályák *közötti* verseny, a sajtó képviselői pedig hangosan siratták a testedző mozgalom paradicsomi korszakának végét, kalapjukra tűzve az amatőrizmus gyászszalagját.

Az első ütközetekre természetesen az addig méreteit tekintve egyeduralkodó stadion-öreg, a Millenáris és az Üllői út között került sor. A *Sport-Világ* 1911. május 27-én, mindössze három hónappal a Fradi-pálya megnyitója után címlapon hozta „A Franzstadt beteg” című cikket:

„A Franzstadt fékezhetetlen lett hatalmi hóbortjában. Újabb harcmodorba, újabb ostromokba kezdett. Nem törődve a Millenáris becsületes múltjával, elfelejtve minden hálát a tápláló anya-sporttelep iránt, felhasználva és kihasználva a Millenáris porondján szerzett tudást, derűre-borúra hozott angolokat vaggonszámra, s szóba sem állt régi bajtársaival, kik nagyra növeszteni segítették. Nem törődött azzal, hogy irreális, amit tesz, hogy a valóságnak meg nem felelő reklámjaival megingatja a jóhiszemű sportközönség bizalmát, nem gondolt arra, hogy a közönség nem fogja örökké elhinni, hogy kiváló angol csapat lesz az ellenfél, hogy nem fogja büntetlenül túrni,

lomátvétel után öngyilkosságot kövessen el. 1938-ban azonban még az FTC és elnöke, Usetty Béla köszöntötte 75. születésnapján. „Hecht dr. kedves, helyenkint humoros és csípős, végül megható beszédben válaszolt. Beszélt a hatvan meg ötven év előtti időkről, amikor a középiskolákban még nem volt testnevelő óra, s csak a Nemzeti Tornacsarnokban lehetett tornázni, s amikor még senki sem sejtette azt, hogy a mai időkben milyen elterjedt s milyen népszerű lesz a sport... Hecht dr. könnyező szemmel emelte poharát a magyar sportra, az FTC-re s a Ferencvárosra a zöld-fehér család tapsvihara közben.” *Nemzeti Sport* 1938. január 17. 4.

⁹⁷ *Az Ujság* 1912. április 2. 8.

hogy angolok ellen tartalékkal telített csapatot állítsanak ki, csak azért, hogy mindjárt első nap le ne győzzék a hírhedtnek reklámozott gyenge angol csapatot. Csak azzal törődött, hogy a Millenárisra ne menjen senki, hogy csak csődüljön a közönség az Üllői útra. Egészen megittasodtak, egészen belebetegedtek a sok belépődíj láttára.”

A fentiekből kiviláglik, hogy a helyszínek közötti versennyel kidomborult a labdarúgás szórakoztatóipari jellege. A pályatulajdonosok igyekeztek mind vonzóbb sporteseményekkel (például a Monarchia csapatainál – gyakran, de már nem mindig – színvonalasabb játékot kínáló, de költséges angol gárdákkal) lelátóikra csábítani a nézőket, és ehhez a reklám eszközeit is igénybe vették. Tegyük hozzá: a fent idézett sorokat megjelentető *Sport-Világ* „lapvezére”, Iszer Károly 1897-ben saját vagyont kockáztatta a Millenáris fennmaradásáért, és a Millenárist kezelő Versenypálya Szövetségben elnökölt, tehát korántsem vádolható pártatlansággal. Nem véletlen tehát, hogy egy héttel az idézett cikk előtt a *Sport-Világ* ugyancsak címlapon (is) reklámozta két angol profi csapat, az Oldham Athletic és a Blackburn Rovers május 28-ra, a Millenárisra tervezett összecsapását. A jegyárak elővételben (és a helyszínen): négyszemélyes páholy 40 (50) korona, páholyülés 10 (12) K, számozott ülőhely 5 (6) K, korzójegy 4 (5) K, sportjegy 2,5 (3) K, állójegy 1 (1) K.⁹⁸

Habár az MTK-nak, mint említettük, jelentős érdekeltségei voltak a Versenypálya Szövetségben (igaz, valamivel kisebbek, mint a futball hőskorában domináns Budapesti Torna Clubnak), csapata nem csak a nyitómeccsen lépett az Üllői út talajára. 1911-ben az MTK 28 ezer korona bevételt szerzett az FTC-pályán játszott mérkőzések után,⁹⁹ ami az egyébként is évek óta nagy lánggal égő versengés mellett újabb okot adhatott a saját pálya minél gyorsabb fölhúzására, hiszen megmutatta, milyen anyagi lehetőségeket rejt a nagyobb nézőtér. Az FTC pálya-részvénytársaságának alakuló gyűlése és az új stadion nyitómeccse között sem telt el hét hónapnál sokkal több, az MTK esetében ugyanez az időszak mindössze szűk három hó. (Ma már elképzelhetetlen a pályák létesítésének ez a tempója, még úgy is, hogy az avatóra egyik pálya sem készült el egészen, a sporttelep egyéb építményeiről nem is szólva. No persze, azóta a stadionépítészet sztenderdjei is sokat változtak.)

⁹⁸ *Sport-Világ* 1911. május 20. 8. (Ugyanitt a lap azt is közölte, hogy „örvenhárom match volt múlt vasárnap, köztük tíz bajnoki”, azaz a programhiányra nemigen lehetett panasza a kor futballrajongóinak.) Összehasonlításképpen a két hónappal korábbi találkozó, a svájci bajnok Young Boys és a magyar „kombinált” csapat mérkőzésének elővételei tarifái: páholyülés 3,5 korona, számozott ülés és korzójegy 2,5 K, tribünhely, lépcső, terasz 1,5 K. (*Az Ujság* 1911. március 31. 14.) Egy átlagos vasárnapi stadiondelután két egymást követő meccsre érvényes árszabása ehhez képest: páholyülés 2 K, számozott ülőhely 1,5 K, nagytribün 1 K, kistribün 60 fillér. (MTK-stadion; déltől egy másodosztályú találkozó, utána kettőtől elsőosztályú MTK-TTC meccs, *Pesti Hírlap* 1912. december 15. 21.)

⁹⁹ *Pesti Napló* 1913. január 12. 36. A lapok rendszerint nem jelölték meg a futballüzletről közölt számok forrását, és kétséges, hogy a klubok önként megosztották volna bevételi adataikat a nyilvánossággal, különösen az amatőr sport ethosza uralta korszakban. Ezért érdemes némi fenntartással kezelni a más forrásból nem ismert összegeket.

A Hungária úti pálya belépése a stadionpiacra azonnal elfeledtette az Üllői út és a Millenáris konkurenciaharcát. (Többé-kevésbé magát a Millenárist is, a futball számára legalábbis.)¹⁰⁰ A meccsről meccsre vívott pályaháború okozta problémákról még az MTK részvénytársaságának sosem túl beszédes igazgatósági beszámolója is szót ejtett, nevén sem nevezve az ádáz ellenfelet:

„Társaságunknak a lefolyt üzleti évben is a legnagyobb nehézségekkel kellett megküzdeni, mert sporttelepünk ellen a már létező másik versenypálya egy valósággal szervezett akciót indított, mely azt tűzte ki céljául, hogy a mi sporttelepünk működését megbénítsa, sőt lehetetlenné tegye. Ez magyarázza, hogy a lefolyt üzletév is veszteséggel zárult.”¹⁰¹

Hogy milyen tételekből adódtak össze a pályabevételek és -kiadások, arról valamelyest képet alkothatunk az 1914. szeptember 13-i (tehát már háborús) vasárnap számaiból, amikor az Üllői úton három meccset játszottak (BTC–33 FC, MAC–BAK, FTC–TTC), a Hungárián csak egyet (MTK–Törekvés), ám mind jótékony célból (*1. táblázat*). Nem mellékes, hogy az adatok az FTC-től származtak, amely az adatszolgáltatás mellett (többek közt) azt is hírül kívánta adni, hogy (ellentétben más forrásokkal) nem csak a Hungárián lezajlott mérkőzés fenti jövedelmének 50%-át fordították jótékony célra, az Üllői út fent közölt bevételeinek felét szintén eladományozták, még hozzá az Augusztá-gyorssegély-alapnak.¹⁰²

A hazai klubvilágot kettészakító szembenállás minden fordulatának és következményének felsorolását mellőzve mindenekelőtt arra hívjuk föl a figyelmet, hogy az üzleti háború nem maradt meg a pályák között: begyűrűzött a pályákra is. Az FTC–MTK meccseket az utóbbi stadionjának megnyitása után természet-

¹⁰⁰ Hogy a Millenárisnak (és az MLSZ-ben mellette közösen lobbizó BTC és MAC klubjainak) konkrétan mekkora érvágás volt anyagilag az Üllői út megnyitása, különösen úgy, hogy az MTK is az utóbbi mellé állt (legnagyobb riválisával, az FTC-vel saját pályája megnyitásáig ún. reformpártot alkotva), arról a *Pesti Hírlap* cikkéből vonhatunk le következtetéseket (amennyiben hihetünk a lapokban közölt számoknak): 1911. március 5-én a Millenáris „porondján Bécs legjobb csapata mérkőzött egyik legnépszerűbb hazai csapatunkkal [Wiener Sport Club–BTC], míg [az] FTC pályán csupán kevésbé jelentős bajnoki matchek voltak. És mégis, – míg a távollevő FTC pályára 6–7000 ember zarándokolt ki, addig a Millenáris pályán sok jóakarattal alig lehetett 1500 lelket megszámolni. [...] A Margitszigeten és a Millenárison összesen nem volt 1000 korona bevétel, míg a FTC pályán, hol a reformpártiak játszottak, 4–5000 korona volt a bevétel.” (*Pesti Hírlap* 1911. március 7. 16–17.) Innen nézve igencsak megalapozott volt a Millenáris-pártiak FTC-pálya miatti elkeseredése.

¹⁰¹ BFL VII.2.e 3313 (1915) Igazgatósági beszámoló az 1913-as üzleti évről az 1914. december 22-i közgyűlésen.

¹⁰² *Magyarország* 1914. szeptember 17. 11. Az FTC szerint MTK-párti értesülések egyike megjelent pl. itt: *Az Újság* 1914. szeptember 14. 7. Ami a kiadásokat illeti, fontos megemlíteni még a Magyar Labdarúgók Szövetségének a meccsek tiszta jövedelme után járó adót, amelynek tarifája 1913-tól így alakult: bajnoki, nemzetközi, barátságos mérkőzések: 5% (korábban ez 10% volt), a Magyar Kupa döntője: 25%, előmérkőzései: 10%, Korinthian-kupa: 20%. *Sporthírlap* 1913. október 13. 5.

1. táblázat

Stadionbevételek és -kiadások (játékony célú futballrendezvény, 1914)

	Hungária út (MTK)	Üllői út (FTC)
<i>Bevételek</i>		
Eladott jegyek száma	636 db	2069 db
Jegybevétel összesen	475,20 korona	1188 korona
<i>Kiadások</i>		
Pályabér	98,04 K	244,73 K
Személyzet	68 K	29 K
Rendőri díj	39,60 K	–
Labdák, hűsítő	50,60 K	45,80 K
Falragasz	–	63 K
Bírák díja	–	19 K
Jegydífferencia	0,50 K	–
Összes kiadás	256,74 K	401,53 K
<i>Tiszta bevétel</i>	218,46 K	786,47 K

Forrás: *Magyarország* 1914. szeptember 17. 11.

szerűen övezték a botrányok, amelyek más összecsapásokra is kiterjedtek. 1913. november 30-án a Hungária úton rendezték az MTK és a Magyar Athletikai Club (MAC) találkozóját, amelynek történéseit a lapok pártállás szerint hangolt beszámolóiból nehéz pontosan rekonstruálni, mindenesetre legtöbbjük megemlékezik a brutális játékmódról, a számos kiállításról, a publikum MAC iránti ellenérzésének erőteljes kifejezéséről, no meg az erélytelen bíróról. A MAC-hoz húzó *Pesti Hírlap* imígyen vázolta föl a hátteret:

„Hogy a történeteket kellő világításba helyezzük, néhány rövid megjegyzést kell előrebocsátanunk. A magyar labdarúgó-világ, mint ismeretes – hiszen már annyiszor megírták – két hatalmas táborra oszlik. A MTK és FTC táborára. E két hatalmas riválishoz köti első-, másod- és harmadosztályú egyleteinket különböző anyagi és erkölcsi érdekek összessége. A MAC mindig FTC párti volt. [...] [Az] MTK-val szemben többször mint a[z] FTC exponense szerepelt, sőt egy alkalommal, csak hogy a[z] MTK konkurenciát ne csinálhasson az Üllői úti pályának (úgy értelmezik ezt a[z] MTK-ben), Újpestre vitte ki bajnoki mérkőzést játszani. Főleg ez utóbbi eset az, amit a kék-fehérek elfelejteni nem tudnak.”¹⁰³

Azaz a hazai futballkultúra történetének egymásból következő változásai (a labdarúgás népszerűsége, a belőle származó jövedelem növekedése, a stadionpiac bővülése) magát a játékot is kezdték megváltoztatni.

Hogy miként zárult a pályaharc megannyi felvonásos drámája? A stadiontulajdonos egyesületek piaci versenye a nagy bevétellel kecsegtető meccsekért olyan

¹⁰³ *Pesti Hírlap* 1913. december 2. 18.

frontokat nyitott a korabeli futballelitben, ahonnan csak egy újabb üzleti manőver jelentett kiutat: a kartell. Az FTC és az MTK einstandolta a válogatott – azaz a leglátogatottabb – meccsek rendezését, az érdekellentétet pedig úgy oldották föl, hogy mindig osztoztak a bevételen, a meccs aktuális helyszínétől függetlenül. (Szövetségükhöz némi küzdelem árán a stadionpiacra belépő új szereplő, az UTE is csatlakozott 1924-ben.)¹⁰⁴ Monopolhelyzetüket a súlyosan befolyásolható MLSZ sem volt képes regulázni. A kisebb csapatok arra kényszerültek, hogy lemondjanak pályaválasztói jogukról, és a gazdasági erőfölényével visszaelő két stadion valamelyikében mérkőzzenek, vagyis a két nagy szinte minden meccsét hazai közönség előtt játszhatta.

A futball üzletiesedésének, „szórakoztatóiparosodásának” nem csak Magyarországon zajló folyamatát a kortársak is tapasztalták. Ők még nem tudták, hogy e változás visszafordíthatatlan, és az amatőrizmus derűlátóbb hívei a túlzásnak kijáró gúnnyal festették le azt a jövőt, amely számunkra szinte minden elemében a jelen. Mint például a *Pesti Napló* „Football pályák” címmel 1913 elején megjelent helyzetelemzésének névtelen szerzője:

„Talán egy év óta van az, hogy mikor a footballt emlegetik, akkor mindjárt díszítő jelzőnek hozzácsapják ezt a szavat, hogy »üzlet«. Ez aztán mind jobban beférkőzik a sportszerető közönség szívébe, s ma már alig akad ember, aki a footballt a maga ideális mivoltában el tudná képzelni. Azt hiszik, hogy a footballal együtt jár a nagy bankók suhogása, az aranyak csengése. Azt hiszik, hogy az egyesületek óriási pénzt szereznek, a football intézők pedig hatalmas fizetést húznak, prémes városi bundát hordanak, automobilban járnak, pástétomot vacsoráznak és pezsgőt isznak hozzá. Sajnos, ez a köztudatban erőszakosan s jóformán alaptalanul bevitt »üzlet« szó lassankint kezdi megmarni a sportot, s addig-addig marja, amíg tényleg üzletet csinál belőle. Az amatőr-sport elpusztul, s lábra kap a professzionizmus, vagyis az az állapot, amikor tényleg fizetést húz mindenki.”¹⁰⁵

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1411.b.1899-00098 Brüll Ármin hagyatéki ügye, 1899.

VII.2.e 1696 (1915) Ferencvárosi Versenypálya Rt., 1910–1943.

VII.2.e 3313 (1915) Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt., 1912–1933.

VII.2.e 3832 (1916) Brüll Henrik és Fiai, 1864–1916.

VII.180.b. 1946 Kjo 158 Weisz Richárd hagyatéki ügye, 1946.

¹⁰⁴ *Magyarország* 1924. március 6. 6.

¹⁰⁵ *Pesti Napló* 1913. január 12. 36.

- VII.187.a. 1912–1649 A Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Részvénytársaság képviselőinek kötelezvénye, 1912.
 VII.190.b. 1947 Kjo 252 Brüll Alfréd hagyatéki ügye, 1947.
 1875. XXXVII. 147. §. *Ezer év törvényei* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> – utolsó letöltés: 2020. október 4.
 Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1909, 1911.
Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949 https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_bfl_bpszkj/ – utolsó letöltés: 2020. október 5.
Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1910
www.olimpia.hu
 Vázsonyi Vilmosné 2015: *Egyszer volt... Emlékirat 1947-ből.* (Budapest Történetének Forrásai 11.) (Szerk., s. a. r. Sipos András – Zeke Gyula.) BFL, Budapest.

A Hét, 1902.

Az Est, 1922.

Az Ujság, 1910–1912, 1914.

Budapesti Hírlap, 1910, 1913, 1920.

Építő Ipar, 1910.

Esti Kurir, 1934.

Fővárosi Közlöny, 1899, 1908, 1909, 1911, 1912, 1916.

Herkules, 1884, 1903.

Képes Sport, 1988.

Kincses Kalendárium, 1910.

Központi Értesítő, 1908, 1911.

Magyar Hírlap, 1932.

Magyar Nemzet, 2017.

Magyarország, 1914, 1924.

Nemzeti Sport, 1908, 1909, 1910, 1912, 1938.

Népszava, 1910, 1912.

Pesti Hírlap, 1896, 1903, 1905, 1910, 1911, 1912, 1913.

Pesti Napló, 1901, 1908, 1912, 1913.

Sporthírlap, 1913, 1925.

Sport-Világ, 1895, 1897, 1899, 1901, 1903, 1907, 1909, 1910, 1911, 1912.

Uj Idők, 1903.

Vasárnapi Ujság, 1912.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Eszik Veronika 2013: A vasút Ferencvárosban. Egy nagyvárosi ipari zóna térszerkezeti vizsgálata. *Korall* (14.) 52. 21–42.
 Gombócz Márta 2003: A magyar futball kezdetei. *História* (25.) 8–9. 12–15.
 Hadas Miklós – Karády Viktor 1995: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történelmi vizsgálatához. *Replika* (5.) 17–18. 88–120.

- Horváth Attila 2005: *A részvénytársaságok és a részvénytársasági jog kialakulása Magyarországon*. Rejtjel, Budapest.
- Ignácz Károly é.n.: A vigalmi adó szomorú útja. *Elsovh.hu*, a Politikatörténeti Intézet első világháborús projektjének weboldala <http://elsovh.hu/a-vigalmi-ado-szomoru-utja/> – utolsó letöltés: 2020. október 9.
- Kennedy, David – Collins, Michael 2006: Community Politics in Liverpool and the Governance of Professional Football in the Late Nineteenth Century. *The Historical Journal* (49.) 3. 761–788.
- Kövér György 1989: A részvényesek jegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Hajnal István Kör, Gyula, 118–124.
- Kövér György 2012: Budapesti milliomosok a 19. század végén. In: uő: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. (Várostörténeti tanulmányok 12.) BFL, Budapest, 245–264.
- Mélyi József 2011: Elmosódó emlékezet. *Magyar Narancs* 2011. március 17. https://magyarnarancs.hu/egotripp/elmosodo_emlekezet-75746 – utolsó letöltés: 2020. július 7.
- Sipos András 1996: Vázsonyi Vilmos és a budapesti várospolitika. 1894–1906. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 25. BTM–BFL, Budapest, 219–247.
- Szegedi Péter 2003: Az első cipőzsinórnál kezdődött... A magyar hivatásos futball születése. *Korall* (4.) 13. 163–183.
- Szegedi Péter 2007: Nyolcvanéves a magyar profi labdarúgás. Foglalkozása: futballista. *Magyar Narancs* 2007. január 11. https://magyarnarancs.hu/belpol/nyolcvaneves_a_magyar_prof_i_labdarugas_foglalkozasa_futballista-66581 – utolsó letöltés: 2020. október 9.
- Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.
- Szegedi Péter 2016: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. (Kanári könyvek.) Akadémiai, Budapest.
- Vörös Károly 1991: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 24. BTM, Budapest, 29–63.
- Zeidler Miklós 2002: Egy régi pálya a polgári korban – a Millenáris Sporttelep. Versenypálya a Csömöri úton. *Korall* (3.) 7–8. 117–139.
- Zeidler Miklós 2012: A nemzeti stadiontól a Népstadionig. In: uő: *A labdaháztól a Népstadionig. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században*. Kalligram, Pozsony, 209–314.

Lakatos Gabriella

Karriercélok és házasság

*Női sikernarratívák az 1931 és 1944 között készült magyar vígjátékokban**

A magyar filmtörténet 1931 és 1944 közé eső időszakát a filmtörténeti szakirodalom hagyományosan egységes korszakként kezeli. A kezdődatum az áttérést jelzi a némafilmről a hangosfilmtechnikára: a magyar hangosfilmgyártás a Lázár Lajos rendezésében készült, 1931. szeptember 15-én bemutatott *A kék bálvány*-nyal vette kezdetét. Az ezt követő másfél évtizedben Magyarországon piaci alapú filmgyártás működött, és jellemzően szórakoztató filmek készültek. Az ekkor gyártott 354 nagyjátékfilm fele (176 film) vígjáték volt, 40%-a melodráma (142 film), a fennmaradó 10% pedig valamilyen egyéb műfajba – bűnügyi film, dráma, kalandfilm, szkeccs-, történelmi film – sorolható. Noha a háborús konjunktúra idején az évente gyártott filmek száma folyamatosan emelkedett (1939-ben 25, 1940-ben 38, 1941-ben 40, 1942-ben 48 és 1943-ban 53 film készült), 1944-ben a német megszállás, a sorozatos bombatámadások és a fokozódó nyersanyaghiány következtében az év második felére teljesen leállt a filmgyártás.¹

Tanulmányomban a korszakban készült vígjátékok női főszereplőjéhez kötődő anyagi siker (vagyonosodás) és társadalmi felemelkedés (mobilitás) történeteit, ezeken belül is a házasság által megvalósuló siker témáját vizsgálom. Mivel jelen tanulmány kereteit meghaladja, hogy a női sikernarratívákat a teljes filmes korpuszon vizsgáljam, elemzésemben a korszak filmtermésének felét kitevő vígjátékokkal foglalkozom, önmagában is megfelelő nagyságú vizsgálati korpuszal a téma árnyalt bemutatásához.

Céлом, hogy bizonyítsam: bár a korszak vígjátékaiban a nők számára az anyagi és társadalmi siker elérésének legjellemzőbb módja a házassági mobilitás, és az egyéni kompetenciák (kemény munka, kitartás, szorgalom, szakértelem) által elért siker igen ritka, mégsem mondhatjuk, hogy ezek a filmek kizárólag a Horthy-korszak konzervatív, a hagyományos családképet és női szerepeket propagáló nézeteit tükrözik.² A sikernarratívákon túl a történetek egyéb aspektusait

* A tanulmány az NKFIH által támogatott, 116 708 sz. „A magyar film társadalomtörténete” című OTKA-kutatás keretében készült.

¹ Balogh–Gyürey–Honffy 2004: 65.

² A filmtörténeti szakirodalom – bár nem számszerűsítette – több helyütt regisztrálta, hogy a biztos anyagi hátteret jelentő házasság a korszak filmjeinek központi témája, és a mobilitási és meggazdagodási történetek jellemző eleme a „jó” házasság. Például Jászberényi József *Ma van a tegnapi holnapja. A harmincas évek magyar tömegfilmjeinek társadalomtörténete és létfilozófiája 1931–1939* című könyvében külön fejezetet szentel a témának („A legfontosabb cél: a biztos anyagi hátteret adó házasság”, Jászberényi 2013: 25–43). A korszak filmjeiben megjelenő nőképpel kapcsolatban lásd: Vajdovich 2016: 8–22; Vajdovich 2019: 8–29.

is figyelembe véve a korszak hősnői közel sem felelnek meg minden tekintetben a konzervatív ideológia nőképének: gyakoriak például a dolgozó, szellemi vagy anyagi függetlenségre törekvő hősnők – sok esetben maguk a házasság által mobilizálódó karakterek is független, emancipált nőként jelennek meg, vagyis inkább beszélhetünk az emancipált és a konzervatív nő hibrid típusáról. Azzal, hogy bizonyos filmek a konzervatív viselkedésminták és az emancipált nőtípus közti konfliktust problematizálják – még akkor is, ha a történetek végén az előbbi jelenik meg legitim, hosszú távon is működőképes alternatívaként –, eleve megkérdőjelezi a konzervatív szemléletmód kizárólagosságát és problémamentességét.

Tanulmányomban elsődlegesen azokat a hibrid példákat elemezem, amelyekben az emancipált nőtípus és a házasságkötés vagy a feleségszerep a főhősnő személyén keresztül egyszerre jelenik meg, illetve valamilyen módon konfliktusba kerül egymással.

Külön fejezetben vizsgálom az egyetemre járó vagy egyetemi diplomával rendelkező, illetve az anyagi és szellemi függetlenségre törekvő nők vígjátéki reprezentációját. Mivel a diplomás vagy egyetemi tanulmányokat folytató főszereplőnők nemcsak a vígjátékokban, de a többi műfajban is igen ritkán jelennek meg, ezen téma tárgyalásakor indokoltnak tartom az öt vígjátéki példa mellé beemlenni azt a két melodramát, amelyben medikák a főszereplők.

A HORTHY-KORSZAK NŐKÉPE

A feminizmus első hulláma a 19. század végétől körülbelül az I. világháború végéig tartott, célja a nők politikai, oktatási és munkavállalási jogainak elérése volt. A kijelölt célok elérését követően „a feminizmus apályának” nevezett második korszak a mozgalom meggyengülését eredményezte. Ezt követte az 1960-as években a feminizmus harmadik hulláma.³

Sipos Balázs az új nő fogalmával írja le a 19. század végén megjelenő, bizonyos szintű önállóságra törekvő nőket: ez a típus a Horthy-korszakban már relatív társadalmi elfogadottsággal rendelkezett.⁴ „Az új nők életük egy vagy több területén a férfakkal való egyenlőségre törekedtek, társadalmi pozíciójukat nem férjük, apjuk vagy valamelyik férfirokonuk pozíciójához kívánták kötni, hanem maguk akarták meghatározni [...]”⁵ Martha H. Patterson a nők számos csoportját sorolja az új nők közé:

„a szüfrazsett, az egyetemre járó lány, a fogyasztásban (divatban és szórakozásban) magát kiélő fiatal nő, a szocialista nő, a mondjuk vallási, kulturális vagy jótékonyági

³ Papp–Sipos 2017: 17. A magyarországi nőtörténet korszakolásával kapcsolatban felmerülő kérdésekről bővebben lásd: Papp–Sipos 2017: 20–42.

⁴ Sipos 2014: 3–4, 10.

⁵ Sipos 2014: 10.

egyleteket alapító, azokban aktív nő, a vamp, a testével maga rendelkező és a férfias nő – azaz a tradicionális nőiességet el nem fogadó, esetleg a környezete szerint férfias munkát végző, anyagi és szellemi függetlenségre törekvő, szabad akaratából (és nem családi döntésre) férjhez menő nő.”⁶

A tízes évek közepén felgyorsult az újfajta nőtípus térnyerése, mivel az I. világháború kitörését követően a hadba lépő férfiak helyét a munkahelyeken és az egyetemeken is nők vették át. A nők politikai emancipációját szolgálta Magyarországon az 1918 ősze és 1919 márciusa között a polgári köztársaság I. néptörvénye által biztosított (a férfiakéval ugyanakkor nem egyenlő) választójog.⁷ 1919. november 17-én a Friedrich István-féle választójogi rendelet szintén biztosította a nőknek az általános, titkos és egyenlő választójogot, bár megint csak nem a férfiakéval azonos feltételek mellett. 1920-tól vette kezdetét a demobilizálási hullám, „amely a nőket újra *társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai passzivitásra* próbálta kényszeríteni”.⁸

„[A]z 1920. januári országgyűlési választásokon már csak 1,6 millió férfi és 1,4 millió nő választhatott, mert a többieket (400, illetve 300 ezer férfit és nőt) már nem vettek fel a választói névjegyzékbe. A következő választások idejére, 1922-re újabb ötszázezer nő veszítette el választójogát, az új választójogi rendelet miatt. Ugyancsak a nők demobilizálását szolgálta a numerus clausus törvény (1920. évi XXV. törvény), amely egyrészt előírta a zsidó egyetemi hallgatók arányának csökkentését, másrészt az egyetemekre bízta, hogy fölvesznek-e nőket – ők pedig a korábbiaknál kevésbé kívántak így tenni.”⁹

A kulturális demobilizáció részeként „a világháborút követően a dolgozni vagy tanulni vágyó nőket megpróbálták visszaterelni a családba és a hagyományos női szerepekhez [...]”.¹⁰

A Horthy-korszakot ebből a szempontból tehát konzervatív értékrend jellemezte:¹¹ a női szerepek feminista felfogásával szemben 1920-tól „egy keresztény politikai szerveződéssel összekapcsolódó konzervatív irányzat lép fel”.¹² Sipos azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a feminista és a konzervatív szemlélet mellett megjelenik a korszakban „az új nő dolgozó és közéletben aktív típusa” is mint választható-követendő eszmény, tehát a konzervatív, illetve a feminista nézőpont mellett létezett egy olyan elképzelés, amely egyaránt fontosnak tartotta mindkét szerepmintát: az anyai szerepből fakadó feladatok ellátását és a női

⁶ Sipos 2014: 10. (Patterson-t idézi.)

⁷ Sipos 2014: 11.

⁸ Papp–Sipos 2017: 19. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹ Sipos 2014: 12.

¹⁰ Sipos 2014: 13.

¹¹ Sipos 2014: 9., 19.

¹² Jablonczay 2011: 195.

emancipációt is. Ezt az irányzatot nevezi Sipos – Martin Pugh fogalmát alkalmazva – konzervatív feministának.¹³

SIKERNARRATÍVÁK AZ 1931 ÉS 1944 KÖZÖTT KÉSZÜLT VÍGJÁTÉKOKBAN

Az 1931 és 1944 között készült filmekben központi helyet foglalnak el az anyagi és társadalmi helyzettel kapcsolatos témák: anyagi gyarapodás vagy elszegényedés, társadalmi felemelkedés vagy deklasszáció, örökség, lakhatási problémák, szegény és gazdag rokonok, munkanélküliség vagy a végzettségnek megfelelő munkahely megtalálása. Ha a vizsgálatot az anyagi és a társadalmi helyzet változására szűkítjük, akkor a korszakban készült 354 játékfilm közül összesen 123-ban került 155 karakter magasabb társadalmi osztályba a történet végére, 30 film 34 karaktere pedig a társadalmi lecsúszás folyamatát ábrázolja.¹⁴ Az anyagi helyzet pozitív változása összesen 160 filmben 255 karaktert érint, az elszegényedés pedig 47 filmben 73 szereplőt. Míg a sikertörténetek, vagyis a társadalmi vagy anyagi helyzet pozitív változása összesen 183 filmben, tehát a korpusz 52%-ában jelenik meg,¹⁵ addig az elszegényedés és társadalmi lecsúszás csupán 65 esetben, tehát kevesebb mint a filmek egyötödében (18%).

A társadalmi és anyagi siker vizsgálatát a főszereplőkhöz kötődő sikernarratívákra és vígjátéki reprezentációjukra szűkítve (ez 109 filmet és 148 főszereplőt jelent) a következő sajátosság figyelhető meg. Noha a korszakban a társadalmi és anyagi siker narratívái dominálnak, és a filmkészítők sokkal ritkábban ábrázolják a társadalmi és anyagi kudarc történeteit, az ekkor készült vígjátékokban a siker kevés esetben az egyén kompetenciájának (kemény munka, kitartás, szorgalom és szakértelem) az eredménye. Ehelyett a főhős társadalmi vagy anyagi sikerét egyéb, sokszor az egyén kvalitásaitól teljesen független tényezők biztosítják. Ennek alátámasztására megvizsgáltam, pontosan milyen dramaturgiai sémák idézik elő a főhős társadalmi vagy anyagi sikerét az egyes filmekben.¹⁶

¹³ Sipos 2014: 19. Papp és Sipos hangsúlyozza, hogy a két világháború közti időszak a *remobilizálás* fogalmával is jellemezhető, hiszen a háború alatti aktivitásukat a nők a megváltozott körülmények között, újfajta taktikák segítségével továbbra is megpróbálták megőrizni, vagyis teljes passzivitásukról ebben az időszakban sem lehet beszélni (Papp–Sipos 2017: 19–20).

¹⁴ A hivatkozott adatok alapjául „A magyar film társadalomtörténete” című OTKA kutatás (témavezető: Kovács András Bálint) keretein belül készült magyar filmes adatbázis szolgált. Az adatbázisnak, amely 2021-től lesz nyilvánosan elérhető, a 2019. november 21-i állapotát vettem alapul a vizsgálatomban. A sikernarratívákra vonatkozó adatok a saját kutatásomból származnak.

¹⁵ Bár a társadalmi felemelkedést tematizáló filmek (123 darab) és a meggazdagodást bemutató alkotások (160 darab) együttes száma 283, a két filmcsoport között igen nagy az átfedés: gyakori, hogy adott filmben a siker a társadalmi ranglétrán való emelkedést és anyagi gyarapodást is jelent, így összesen 183 alkotásról beszélhetünk.

¹⁶ Azt a jelenséget, hogy a társadalmi és anyagi siker ritkán érhető el az egyéni kompetenciák révén, nemcsak a filmek cselekménye tükrözi, de több esetben maguk a történet szereplői is direkt módon reflektálnak rá. A *Cserebere* (Cserépy László, 1940) című filmben az állástalan

Természetesen a siker a filmek jelentős részében nem csupán egyetlen tényezőre vezethető vissza. A társadalmi felemelkedés vagy anyagi gyarapodás gyakran több, a dramaturgiát kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásoló esemény, karaktertulajdonság vagy a hőstől független külső körülmények összhatásaként következik be. Ezzel együtt általában kiemelhető a dramaturgia szempontjából egyetlen, leghangsúlyosabb tényező, amely döntő mértékben befolyásolja a hős társadalmi vagy anyagi sikerét. Az egyes dramaturgiai sémák gyakoriságának számszerűsítéséhez ezért minden főszereplővel kapcsolatban kiemeltem ezt a legmeghatározóbb körülményt, legyen az cselekményelem (mint az álidentitás/*szerepjáték*, vagyis amikor az egyik hős összekeverik valakivel, vagy ő másvalakinek adja ki magát), karakterek közti reláció (mint a *rokoni kapcsolat*) vagy karaktertulajdonság (mint az *egyéni kompetenciák*).

Ez alapján az 1931 és 1944 között készült vígjátékokban (176 film) a társadalmi és anyagi siker elérésének következő módok jelennek meg (1. ábra):

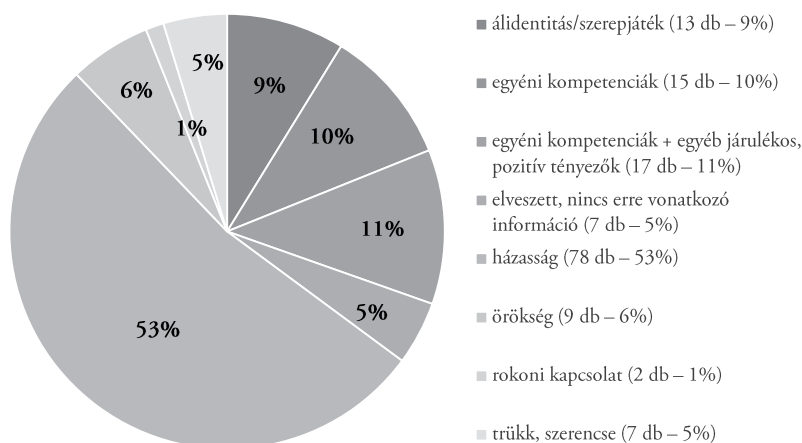
- házasság
- álidentitás/szerepjáték
- trükk, szerencse
- egyéni kompetenciák + egyéb járulékos, pozitív tényezők
- örökség
- rokon kapcsolat
- egyéni kompetenciák

A társadalmi vagy anyagi siker kiváltó oka az esetek 9%-ában az álidentitás vagy szerepjáték: a hős másvalakinek adja ki magát (Bánky Viktor: *Kölcsönként férjek*, 1941), vagy a tudta nélkül összekeverik valakivel (Ráthonyi Ákos: *A hölgy egy kisé bogaras*, 1938). Az egyéni kompetenciák esetében (10%) a hős a sikert hangsúlyosan a szorgalma, kitartása, szakértelme és kemény, áldozatos munkája révén éri el (Ráthonyi Ákos: *Fűszer és csemege*, 1940). Az egyéni kompetenciák + egyéb járulékos, pozitív tényezők esetében (11%), noha a történet során az egyén kvalitásai és erőfeszítései hangsúlyosak, a társadalmi vagy anyagi sikert mégis egyéb körülmények, a szerencse, nexus vagy az identitással való ügyeskedés segítik elő (Podmaniczky Félix: *A kegyelmes úr rokona*, 1941).¹⁷ Az esetek 6%-ában a siker örökség formájában érkezik (Székely István: *Segítség, örököltem!*, 1937), 5%-ban pedig valamilyen trükk (Csepreghy Jenő: *Családi pótlék*, 1937) vagy a szerencse folyamánként (Martonffy Emil: *Egy bolond százat csinál*, 1942). Végezetül a rokon kapcsolatból eredő sikert (1%) az a két példa mutatja

hivatalnok főhős figyelmezteti gazdag, dologtalan barátját, hogy egyszer az ő pénze is elfogyhat, és akkor muszáj lesz dolgoznia, mire a barát így válaszol: „Dolgozni? Fiam, én sosem fogok dolgozni. Aki dolgozik, az nem ér rá pénzt keresni.” Hasonló gondolat fogalmazódik meg *A kölcsönként kastélyban* (Vajda László, 1937). Koltay Gábor (Rajnai Gábor) és fia, Bálint (Ráday Imre) között vita alakul ki, mert Bálint szerelmi házasságot akar kötni egy – az akkori tudásuk szerint – szegény lánnyal (Tolnay Klári). Amikor az apa azzal érvel, hogy szegény ember nem vehet feleségül szegény lányt, Bálint felveti, hogy ebben az esetben ő dolgozni fog. Apja erre keserűen azt válaszolja: „És azt hiszed, hogy abból meg lehet élni?”

¹⁷ Ennek a sikertípusnak a részletesebb elemzéséhez lásd: Lakatos 2018: 10–23.

1. ábra

A társadalmi vagy anyagi siker elérésének okai

Forrás: „A magyar film társadalomtörténete” című kutatás (NKFIH 116 708) adatbázisa.

be, amelyben a karakter a siker elérésében passzív szerepet játszik, s azt valamely másik karakter éri el, akihez őt rokoni kapcsolat fűzi (Székely István: *Piri mindent tud*, 1932; György István: *A nagymama*, 1935).

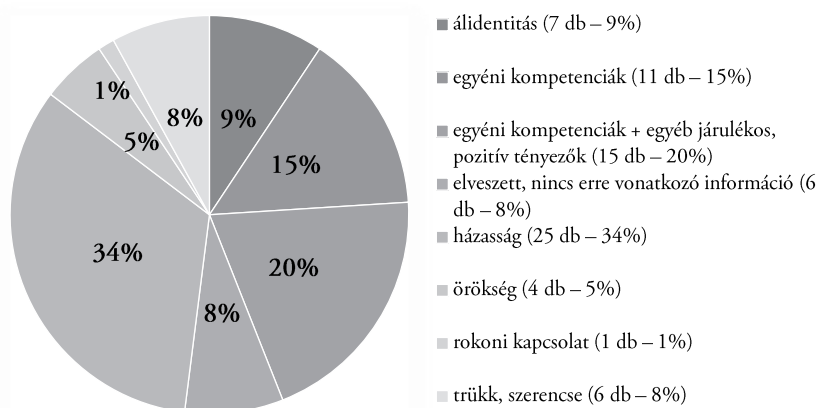
A HÁZASSÁG MINT AZ ANYAGI GYARAPODÁS ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS KIVÁLTÓ OKA

A harmincas–negyvenes években készült vígjátékokban az anyagi és társadalmi siker leggyakoribb oka a jól megválasztott házasság. A vizsgált 109 filmben a 148 főszereplő (75 férfi és 73 nő) közül 78 esetben (53%) a hős vagy a hősnő beházasodás által kerül magasabb társadalmi pozícióba vagy jobb anyagi helyzetbe. A 2. ábra a főhősökre, a 3. ábra a főhősnőkre jellemző sikertípusok arányait mutatja.

Bár a sikerhez vezető leggyakoribb út mindkét nem számára a házasság, az adott nemhez tartozó összes sikertípuson belüli arányszámuk igencsak eltérő. A férfi hősök 34%-a a házassággal ér el társadalmi és anyagi sikert, 20% az egyéni kompetenciákkal és egyéb járulékos tényezőkkel, 15% pedig az egyéni kompetenciákkal. Ezzel szemben a nők 73%-a számára a házasság a társadalmi és anyagi mobilitás forrása, és a hat egyéb sikertípus összesen csupán az esetek 27%-át teszi ki (az egyéni kompetenciák és egyéb járulékos tényezők 1%-ban, az egyéni kompetenciák 6%-ban vannak jelen).

2. ábra

Férfi főhősökre jellemző sikertípusok

Forrás: „A magyar film társadalomtörténete” című kutatás (NKFIH 116 708) adatbázisa.

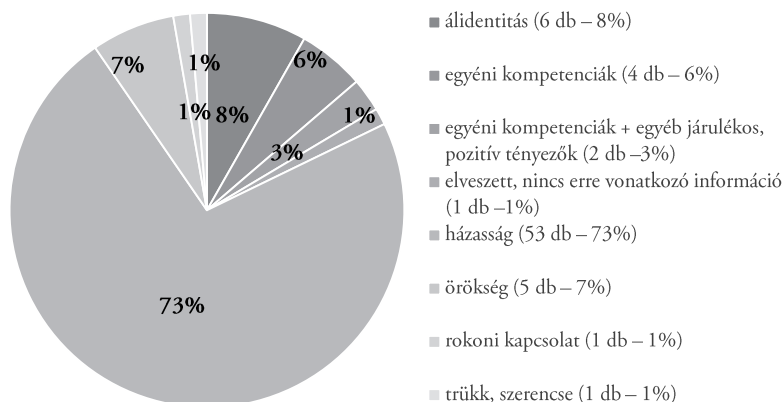
A 4. ábrán a férfiak és a nők megoszlásának aránya látható egy-egy adott sikertípuson belül. Itt két sajátosságot emelhetünk ki. Míg a házassággal elérhető mobilitás 68%-ban nőket érint, addig az egyéni kompetenciák által elért siker 73%-ban, az egyéni kompetenciákon és egyéb járulékos tényezőkön alapuló pedig 88%-ban férfiakra jellemző. Azon sikernarratívák esetében tehát, ahol fontos szerep jut az egyéni kompetenciáknak – még ha a történet arról szól is, hogy ez önmagában nem elég az érvényesüléshez –, a főszereplők 81%-a férfi.

AZ ÚJ NŐ TÍPUSAI AZ 1931 ÉS 1944 KÖZÖTT KÉSZÜLT VÍGJÁTÉKOKBAN

Ahogy korábban megállapítottuk, a nőkhöz kapcsolódó, filmre vitt sikernarratívákat két trend határozza meg: a rájuk legjellemzőbb mobilitási csatorna a házasság (73%) volt, és a siker csupán 8%-ban köszönhető a hősnő kompetenciáinak (négy esetben a hősnő tisztán egyéni kompetenciáinak, kettőben ezen túl egyéb tényezőknek is). A korszak filmjeiben ezzel együtt is gyakoriak az emancipált, önállóságra törekvő nőkarakterek. Sipos is hangsúlyozza, hogy az új nő számos típusát különböztethetjük meg, amelyek iskolázottság, fogyasztási szokások, családi állapot vagy anyagi és szellemi függetlenség révén eltértek a konzervatív nőtípustól. Ugyanakkor ezek a szerepmodellek a valóságban sem különültek el élesen egymástól. Ahogy a filmelemzések során látjuk majd, jellemzően a filmek is az új nő és a konzervatív típus hibrid formáját mutatják be. Előfordul például, hogy kezdetben a hősnő elsődleges célja az, hogy keresőként segítse családját, vagy eltartsa saját magát, de amint lehe-

3. ábra

Női főhősökre jellemző sikertípusok

Forrás: „A magyar film társadalomtörténete” című kutatás (NKFIH 116 708) adatbázisa.

tősege adódik, a munkavállalás helyett gondolkodás nélkül „a főzőkanalat” választja (Martonffy Emil: *Édes ellenfél*, 1941). Máskor az önálló egzisztencia megteremtésére törekvő talpraesett, független hősnő úgy menti meg bajba jutott vállalkozását, hogy kényszerűségből igencsak rendhagyó érdekházasságot köt (Gaál Béla: *Mai lányok*, 1937).¹⁸

Az emancipált nő és a házassággal elérendő siker, illetve a házasságkötés és feleségszerep konfliktusának bemutatásához Martha H. Patterson új nő fogalmának altípusai közül az egyetemre járó vagy egyetemi diplomával rendelkező, valamint az anyagi és szellemi függetlenségre törekvő nő filmes reprezentációját vizsgálom meg közelebbről, mivel ez a két típus kapcsolódik legszorosabban az anyagi siker és a társadalmi mobilitás témájához.

Az egyetemre járó vagy egyetemi diplomával rendelkező nő

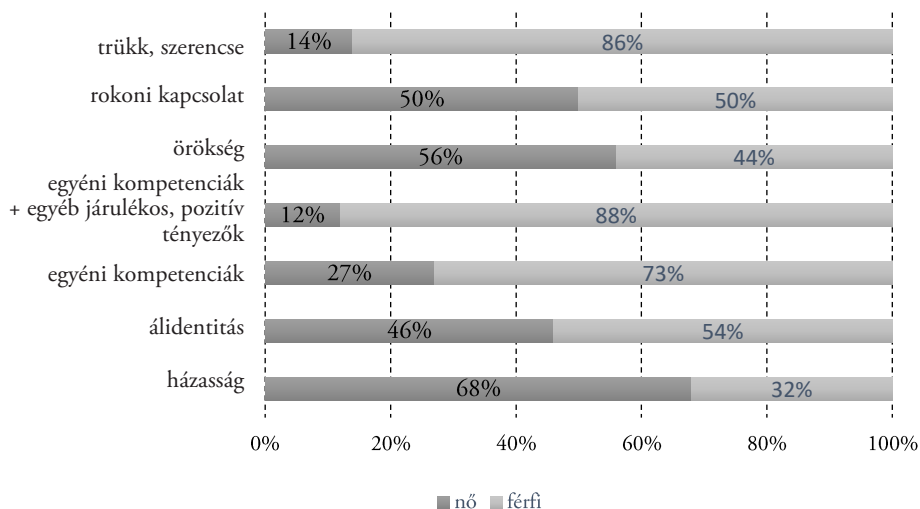
A Horthy-korszakban a nők iskolázottsága általánosan alacsonyabb volt, mint a férfiaké, de az egyre terjedő népoktatás a két nem közti különbségeket folyamatosan csökkentette, majd a korszak végére az oktatás alsó szintjén meg is szüntette.¹⁹ A középfokú iskolák legalább négy és nyolc osztályát végeztek és a felsőfokú végzettségűek között a férfiak aránya a nőkhöz képest mindvégig magasabb

¹⁸ Hasonló megállapítást tesz Sipos a Horthy-korszak tömegsajtójának vizsgálatakor: „Az is látszik, hogy a hetilapok és a napilapok különféle kiadványai ambivalens módon viszonyultak az új nő és a modern lány típusaihoz, valamint a női szerepek és identitások szempontjából inkább a hibrid típusokat népszerűsítették, azaz se nem a tradicionális, se nem a minden szempontból új női típusokat.” Sipos 2014: 33–34.

¹⁹ Papp–Sipos 2017: 101–102.

4. ábra

A társadalmi vagy anyagi siker elérésének okai nemek szerinti bontásban

Forrás: „A magyar film társadalomtörténete” című kutatás (NKFIH 116 708) adatbázisa.

volt – noha a felsőfokú végzettséggel rendelkező nőké egyenletesen emelkedett, és mindkét nemben nőtt a középiskolát végzettek aránya.²⁰

Ellentétben a középfokú oktatással, ahol a lányok számára a hangsúlyosan nemhez kötődő pályák (például katonai iskolák) kivételével minden intézmény látogatható volt, a felsőfokú képzésben már számos területen korlátozások voltak érvényben, jóllehet a Horthy-korszak évtizedeiben ezek több ízben változtak.²¹ Nők 1895-től tanulhattak felsőfokú oktatási intézményekben: ezen rendelet értelmében a bölcsész-, az orvosi és a gyógyszerész karra beiratkozhattak, 1904-től azonban már bizonyos tanulmányi eredménytől tették függővé rendes hallgatókénti felvételüket.²² 1918-tól a Műegyetem és a jogi kar is fogadott női hallgatókat, de ez az intézkedés a Tanácsköztársaság bukását követően érvényét veszítette.²³ 1919-től 1926-ig nők nem tanulhattak a budapesti orvosi karon, és ugyancsak *numerus nullus* volt érvényben a budapesti hittudományi, jogtudományi karon és a Műegyetemen.²⁴ 1927-ben a nők felsőfokú képzését egységesen szabályozták: felvételizhettek az evangélikus és református hittudományi karokra, bölcsészettudományi, orvostudományi és gyógyszerészeti karokra, építész (a hallgatók 5%-ig), mezőgazdasági, kereskedelmi és kereskedelmi iskolai tanári szakokra, ellenben zárva maradt előttük a katolikus hittudományi és az

²⁰ Papp–Sipos 2017: 102.

²¹ Papp–Sipos 2017: 101.

²² Papp–Sipos 2017: 98.

²³ Papp–Sipos 2017: 98–99.

²⁴ Papp–Sipos 2017: 99.

állam- és jogtudományi kar, a műegyetemi mérnök, gépész, vegyész, egyetemes közgazdasági, külügyi és közigazgatási kar. 1934-től a diplomás munkanélküliség miatt a nőhallgatók felvételét korlátozták a bölcsész- és orvosi karokon, a gyógyszerészkaron és a műegyetemi kereskedelmi-közgazdasági karokon is.²⁵

Papp Barbara és Sipos Balázs Asztalos József kortárs statisztikáját idézve megállapítja, hogy a nők egyetemi oktatásban való részvétele szempontjából Magyarország az európai rangsor alsó harmadában helyezkedett el. A Horthy-korszak éveiben legnagyobb számban a bölcsészkart látogatták nők, ezt követte a gyógyszerészeti és az orvostudományi kar. A férfiakénál jóval kisebb számban találunk nőhallgatókat a református és evangélikus hittudományi, a jogtudományi karokon és a Műegyetem mérnök szakjain.²⁶

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a korszakban készült filmekben csekély számban jelennek meg egyetemi tanulmányokat folytató vagy egyetemi diplomával rendelkező nők főszerepben, hiszen a Horthy-korszak évtizedeiben a népegyetemeken belül is „elenyésző volt a lányai[ka]t egyetemre járatók aránya”.²⁷ A kevés példa közé tartozik az *Úrilány szobát keres* (Balogh Béla, 1937), melyben a hősnő tandíjmentes joghallgató, az *Ez történt Budapestenben* (Hamza D. Ákos, 1944) és a *Kádár kontra Kerekesben* (Ráthonyi Ákos, 1942) pedig praktizáló ügyvéd. A *Pókhálóban* (Balázs Mária, 1936) az egyik női főszereplő tudományos fokozattal rendelkező reálgimnáziumi tanár, aki emellett tagja a Nőmozgalmi Ligának, a *Férfhűség* (Daróczy József, 1942) és az *Idegen utakon* (Apáthi Imre, 1944) hősnői pedig medikák.

A *Férfhűség* és az *Idegen utakon* című filmekben az alkotók a korszakban hagyományosan női diplomás pályának tekintett foglalkozást választottak hősnőjük számára, ekkoriban ugyanis az oktatást és az egészségügyet tekintették a nők hagyományos társadalmi hivatásával – a családtagok és a gyermekek ellátásával, a másokról való gondoskodással – összeegyeztethető két területnek. 1910-ben az egyetemi hallgatónők körülbelül harmada, a tízes években nagyjából fele volt orvostanhallgató, bár számuk a húszas–harmincas években jelentősen csökkent (1930-ban már csak 12% volt). A nők számára az orvosi pálya gyakran szorosan életciklushoz kötődő foglalkozásként működött: jellemzően csak az egyetem elvégzése és a férjhezmenetel közti időszakban praktizáltak, a házasságkötést követően pályájuk befejeződött.²⁸ A Gyáni Gábor által idézett 1928. évi értelmi-ségi statisztika tanúsága szerint a medikák

„közel fele (48,7%) nem közvetlen anyagi kényszerből választotta az orvosi praxist, harmaduk életében az innen származó jövedelem csupán mellékes hozzájárulás fő jövedelmi forrásukhoz, egyhetedük esetében pedig bár fő, de nem kizárólagos megélhetési forrás az orvosi pálya. Sőt az ekkor felmért orvosnők valamelyest több mint

²⁵ Papp–Sipos 2017: 100.

²⁶ Papp–Sipos 2017: 118.

²⁷ Papp–Sipos 2017: 105.

²⁸ Gyáni 1984: 31–33.

harmada önként és anyagi ellenszolgáltatás nélkül élt hivatásának, azt nem kenyérkereső munkaként úzte.”²⁹

Társadalmi összetétel szerint a húszas években az orvoskaron továbbtanuló nők jellemzően középosztálybeli (egyharmaduk köz- és magántisztviselői, egyegyedük értelmiségi, egyötödük középirtokosi és középvállalkozói) családi háttérrel rendelkeztek.³⁰

A két, medikát bemutató film közül a diplomás nők ábrázolásának szempontjából az *Idegen utakon* érdemel figyelmet, a *Férfihűség*ben ugyanis az egyik hősnőről, Mayáról (Tolnay Klári) csak a film utolsó jelenetében derül ki, hogy orvos. Az *Idegen utakon* szüzséje viszont a diplomás hősnő életét az egyetemi évektől a praktizálás megkezdéséig, a hivatás gyakorlásának minden nehézségével együtt ábrázolja, legyen szó a halál folyamatos jelenlétének lelki feldolgozásáról vagy a kifejezetten nőket sújtó előítéletekről. Juditnak (Tolnay Klári) az egyik orvos, dr. Márton Miklós (Fáy Béla) már egyetemi éve alatt azt tanácsolja, hogy az orvosi karrier helyett foglalkozzon inkább a családalapítással.

„– Én a maga helyében nem lennék orvos.

– M’ért?

– Túlságosan szép hozzá. A szép nő nem arra való, hogy dolgozzon.

– Hanem?

– Hogy dolgozzanak érte. A végén úgysis jönni fog egy férfi és elviszi magát innen, és akkor kárba vész az idő, amit itt töltött.”

A Horthy-korszak medikáira jellemző életstratégiától eltérően Judit nem csupán a férjhezmenetelig, hanem hosszú távon is a pályán szeretne maradni, tehát a házasság – a korszak hősnőinek jelentős részétől eltérően – nem szerepel elsődleges céljai között. A korszak társadalmi viszonyaihoz képest megformálása azért is atipikus, mert míg Gyáni fent idézett tanulmánya szerint a női orvos-tanhallgatók jellemzően középosztálybeli háttérrel rendelkeztek, Judit szegény munkáscsaládból származik: vidéken élő szülei például azért nem tudnak részt venni lányuk diplomaosztóján, mert az utazási költségből fizetik Judit ünneplőruháját. Apáthi Imre filmje tehát egy több szempontból is hátrányos helyzetű nő karriertörténetét mutatja be: Judit társadalmi háttere, nehéz anyagi körülményei és a választott pályán a nőket érő negatív diszkrimináció dacára válik lelkiismeretes, kiváló orvosná. Az *Idegen utakon* ráadásul a korszak filmgyártásától merőben idegen módon explicit társadalomkritikát is megfogalmaz: édesapja halálát követően ugyanis a hősnőnek nehéz anyagi helyzetében választania kell a valóban életet mentő, de kezdetben ingyen folytatott állami praxis és a magánszanatórium jól fizető, de erkölcsileg korrumpáló alternatívája között – ez a dilemma

²⁹ Gyáni 1984: 33.

³⁰ Gyáni 1984: 33.

majdnem tönkreteszi az életét. Ehhez járul még hozzá, hogy a történet középpontjában a korszakban tabunak számító téma áll: a tiltott abortusz.

A jogi tanulmányokat folytató vagy jogászként dolgozó nőket főszerepben bemutató filmek a korszak atipikus jelenségére reflektálnak, hiszen ekkoriban a jogi karokra csak kivételes esetben iratkozhattak be nők.³¹ E filmek közül a *Kádár kontra Kerekes*ben a legkevésbé hangsúlyos és kifejtett a hősnő foglalkozása. A szerelmi történet hősei Kerekes Péter (Szilassy László), az elszegényedett földbirtokos és Kádár Erzszi (Tolnay Klári) ügyvédnő, aki a Péterrel szemben folyamatban lévő követelések intézésében jár el. A film készítői egy visszatérő poénnal érzékeltetik, hogy a jogi diplomával rendelkező nő szokatlan jelenség: Péter inasa (Mály Gerő) ugyanis következetesen ügyvédúrként reflektál Erzsire.

Az *Úrilány szobát keres* című filmben a hősnő jogi tanulmányai fontos karakterfestő jegyként, az *Ez történt Budapesten*ben pedig a praktizáló női ügyvéd humorforrásként jelenik meg. Az *Úrilány szobát keres* hősnője, Székely Klári (Zilahy Irén) egyetemi vizsgái idejére szobát bérel egy jómódú, híres válóperes ügyvéd, dr. Lukács Sándor (Somló István) lakásában, melyet a tulajdonos tudta nélkül munkatársa, Csahos Ödön (Kabos Gyula) ad bérletbe. Amikor Lukács felszólítja Klárit, hogy azonnal költözzön ki, mert a váratlanul hazaérkező Lukácsné (Lengyel Gizi) a fiatal lányt Lukács szeretőjének hiszi, Klári a bérleti szerződésre, vagyis a jog erejére hivatkozva a helyén marad, ráadásul magánlakásértés miatt perrel fenyegetőzik. Klári karaktere tehát önálló, talpraesett és okos, aki jogi tudását használja fel, amikor nem engedi, hogy Csahos ügyeskedése miatt kitegyék őt a lakásból, s később is szakmai rátermettségét bizonyítja, amikor Lukács egyik tárgyalása ügyében intézkedik, amelyen a magánéleti gondjai miatt teljesen összezavarodott ügyvéd elfelejt megjelenni.

Az *Ez történt Budapesten* hősnője dr. Szikszay Erzsébet (Muráti Lili), akit a film szakmai szempontból egyenrangú félként ábrázol kollégájával, dr. Orbói Attilával (Hajmássy Miklós), a hétköznapi életben is magabiztos és talpraesett: dacára a háborús hiánygazdaságnak, látszólag minden erőfeszítés nélkül vásárol olyan, 1944-ben már hiánycikknek számító dolgokat, mint a gyümölcs, pezsgő vagy a vörösbor. A *Kádár kontra Kerekes*hez hasonlóan ez a film is reflektál arra, hogy a korszakban a jogi diplomával rendelkező nő ritka jelenségnek számított: miután Erzsébet telefonon képtelen elérni dr. Orbóit, az otthonában keresi fel az ügyvédet, de csak inasát, Bercit (Maklár Zoltán) találja otthon. Az inas és az ügyvéd között a következő párbeszéd hangzik el:

„– Szóval kegyed a dr. Szikszay?

– Igen. Dr. Szikszay Erzsébet, ügyvéd vagyok.

– S kegyed telefonált az előbb?

– Én.

– Bocsánatot kérek, én azt hittem, az Ilona, izé, hogy valaki más. És ön... ügyvéd?

³¹ Papp–Sipos 2017: 119.

- Igen, én ügyvéd vagyok.
- Talán a kedves papája ügyvéd.
- Ááá, dehogy. Az apám állomásfőnök. Én vagyok az ügyvéd.
- És hol van a hivatala?
- A Vámház körúton.
- A Vámház körúton? Ott nincsen állomás. Hol lehetne ott állomásfőnök?
- Ugyan, kérem. Az apám vidéken állomásfőnök.
- És akkor m'ért van a hivatala a Vámház körúton?"

Az idézett párbeszédéből az is kiderül, hogy a hősnő itt is alsóbb társadalmi osztályból származik, s így szerzett jogi diplomát. Az inas ríposztja („talán a kedves papája ügyvéd”) azonban nemcsak az ügyvédként dolgozó nő jelenségével kapcsolatos értetlenkedést fejezi ki, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a nő társadalmi pozícióját még ebben a korszakban is jellemzően egy hozzá közel álló férfi határozta meg. Ezzel szemben az új nők, ahogy Sipos Balázs fogalmaz, „[...] életük egy vagy több területén a férfikkal való egyenlőségre törekedtek, társadalmi pozíciójukat nem férjük, apjuk vagy valamelyik férfitrokonuk pozíciójához kívánták kötni, hanem maguk akarták meghatározni [...]”.³²

Az anyagi és szellemi függetlenségre törekvő nő

A kereső nők össznépszerűségén belüli aránya az I. világháború időszakában és az azt követő pár évben igen magas volt.³³ Egy részük a háborút követően is állásban maradt, de a női munkavállalók száma általában csökkent, amiben egyfelől a férfiak visszatérése játszott közre a korábbi munkahelyekre, másfelől a gazdasági válságok okozta munkanélküliség. A negyvenes évek elejére aztán ismét nőtt a női munkavállalók száma.³⁴ Nagyobb átrendeződés következett be a mezőgazdaságban, ahol a Horthy-korszak folyamán csökkent a női munkaerő száma, és az összes női keresőn belül is visszaesett a mezőgazdaságban dolgozók aránya. Az iparban dolgozók száma azonban emelkedett: 1920-ban a kereső nők 11,8%-a, 1941-ben 19,4%-a dolgozott ezen a területen. Ugyancsak nőtt a házi-cselédek száma és keresők közti aránya a húszas évek folyamán, majd ezt követően csökkent. Emelkedett a női munkavállalók száma és az összes női kereső közti aránya a szabadfoglalkozásúak és a közszolgálatban dolgozók között.³⁵ Koncz Katalin számításai szerint 1941-ben a kereső nők egynegyede dolgozott

³² Sipos 2014: 10. Ezzel az értelmezéssel ellentétben Vajdovich az *Úrilány szobát keres*, illetve az *Ez történt Budapesten* kapcsán úgy érvel, hogy „a szakma gyakorlása mindkét esetben arra szolgál, hogy a hősnő megismerkedjen egy férfi kollégájával és hozzámenjen feleségül, és egyik mű sem veti fel annak lehetőségét, hogy ezt követően folytatnák szakmai karrierjüket”. Vajdovich 2019: 28.

³³ Papp–Sipos 2017: 132.

³⁴ Papp–Sipos 2017: 133–134.

³⁵ Papp–Sipos 2017: 134.

a szolgáltatószférában,³⁶ a legnagyobb arányban pedig a közoktatás foglalkoztatta őket (1934–35-ben 44%).³⁷ Az orvosok és gyógyszerészek között ellenben csupán 8% volt a nők aránya.³⁸

A korszak nagyjátékfilmjeiben (tehát nem csak a vígjátékokban) megjelenő főszereplők 43%-a (169 fő) rendelkezik valamilyen hivatással, és 57%-ban (220 db) nincs hivatásuk: eltartott „gyerek” (35%, 125 fő),³⁹ háztartásbeli (16%, 56 fő), munkanélküli (1%, 5 fő), 34 esetben pedig nem állapítható meg a foglalkozása. A dolgozó női főszereplők körében a három leggyakoribb foglalkozástípus a szórakoztatóipari munkás (8%, 30 fő),⁴⁰ a szolgáltatóipari alkalmazott (6%, 21 fő)⁴¹ és a hivatalnok (6%, 20 fő).

Bár a korszak filmjeiben gyakran jelennek meg anyagi és szellemi függetlenségre törekvő nők, a történetek arról csak ritkán adnak pontos képet, hogy ez tartós életstratégiát jelent-e, vagy a hősnők csupán a férjhezmenetelig tartó időszakot töltik ki munkavállalással. A nők házasságot megelőző és házasság alatti munkavállalásával kapcsolatban érdemes kitérni egy műfajspecifikus sajátosságra. A 1931 és 1944 között készült magyar nagyjátékfilmek jellemzően (romantikus) vígjátéki keretek között ábrázolják a szerelmesek megismerkedését és révbe érését, vagyis a házasságot megelőző életszakaszt, de nemigen találunk olyan (romantikus) vígjátékot, amely a házasságkötést követő eseményekről tudósít. Utóbbi történettípus inkább melodramákban jelenik meg (például Kalmár László: *Egy szív megáll*, 1942; Vaszary János: *Házasság*, 1942; Zilahy Lajos: *Hazajáró lélek*, 1940).⁴² Mivel tehát

³⁶ Koncz 1991: 431.

³⁷ Koncz 1991: 432.

³⁸ Koncz 1991: 433.

³⁹ Az adatbázisban *eltartott gyerekként* nemcsak a 18. életévüket még be nem töltött szereplőket kategorizáltuk, de a már nagykorú, ám továbbra is a szüleikkel élő és/vagy anyagi támogatásukat élvező, tehát saját bevétellel, munkahellyel nem rendelkező karaktereket is. Ez a kategória jellemző a romantikus vígjátékokra, ahol a fiatal felnőttek párkeresésének, udvarlásának és párválasztásának házasságkötés előtti időszakát mutatja be a film. (A mondatban szereplő esetszámoknál a két kategóriához is sorolható egyetlen esetet az eltartott „gyerek” csoportba számoltam.)

⁴⁰ A szórakoztatóipari munkás kategóriába tartozik például a revütáncosnő (Székely István: *Hypopolit, a lakáj*, 1931), a szubrett (Székely István: *Ida regénye*, 1934), az artista (Balogh Béla: *Édes mostoha*, 1935), az operettszerző (Martonffy Emil: *Az okos mama*, 1935), a bűvész (Székely István: *A 111-es*, 1937), a színész (Vajda László: *Három sárkány*, 1936; Gertler Viktor: *Marika*, 1937) vagy a rendezőasszisztens (Cserépy László: *Orient Express*, 1943).

⁴¹ A szolgáltatóipari alkalmazottak közé soroltuk többek között a bolti eladókat (Ráthonyi Ákos: *Tizenhárom kislány mosolyog az égre*, 1938; Ráthonyi Ákos: *Fűszer és csemege*, 1940), az asztalsegédeket (Gaál Béla: *Mai lányok*, 1937), a szállodai alkalmazottakat (Gertler Viktor: *A férfi mind örült*, 1937; Podmaniczky Félix: *Három csengő*, 1941), a kozmetikusokat és pedikűrösöket (Balogh Béla: *Garszonlakás kiadó*, 1939; Bánky Viktor: *A miniszter barátja*, 1939), valamint a varrónőket (Martonffy Emil: *Behajtni tilos!*, 1941; Bánky Viktor: *Kölcsönadott élet*, 1943).

⁴² A házásélet mint központi cselekményelem és a vígjátéki hangvétel ugyanakkor korántsem egymást kizáró tényezők. A korszakban készült hollywoodi vígjátékok között szép számmal találunk házas vagy már elvált feleket főszereplőként bemutató szerelmi történeteket (például W. S. Van Dyke: *The Thin Man*, 1934; Howard Hawks: *Twentieth Century*, 1934; Michael Curtiz: *Front Page Woman*, 1935; Leo McCarey: *The Awful Truth*, 1937; Norman Z. McLeod: *Topper*, 1937; Ernst Lubitsch: *Bluebeard's Eighth Wife*, 1938; Howard Hawks: *His Girl Friday*, 1940;

a romantikus vígjátékok jellemzően a szerelem beteljesülésével és/vagy a házasságkötéssel érnek véget, gyakran nyitott kérdés marad bennük, hogy a hősnő a házasságkötést követően is folytatja-e keresőtevékenységét. Az 1931 és 1944 között készült 354 nagyjátékfilm közül 176 (vagyis a filmes korpusz fele) vígjáték, melyek középpontjában valamilyen romantikus cselekményelem kibontakozása áll, ezért ez a műfaji sajátosság a korszak filmjeinek nőreprezentációját is nagyban meghatározza. Ez a jelenség ugyanakkor úgy is magyarázható, hogy ezeknek a történeteknek azért nem központi eleme a nők házasságkötést követő munkavállalása, mert a Horthy-korszak idején a férjzett női munkavállalók aránya csekély volt (a századfordulón 23%, két évtized múltán pedig 10%).⁴³ Ezzel szemben a dolgozó nők körülbelül 54-55%-a hajadon volt – noha ezt az arányt nagyban befolyásolta a férjzetlen házicselédék 84-85%-a, „a házicselédesség ugyanis tipikusan a rosszabb társadalmi helyzetű nők házasság előtti munkavállalási lehetőségét jelentette, mely általában néhány évig tartott”.⁴⁴

Az *Édes ellenfél* című film zárlatában egyértelmű információ hangzik el azzal kapcsolatban, hogy a hősnő feleségként nem fog keresőtevékenységet folytatni, az *Egy lány elindulban* (Székely István, 1937) viszont a hősnő a férjével közösen alapított vállalkozásban a házasságkötést követően is aktív szerepet vállal. Számos esetben ez a kérdés nyitva marad a film végén (*Mai lányok, Úrilány szobát keres, Kádár kontra Kerekes*). Ezekben a filmekben legfeljebb bizonyos körülményekből következtethetünk arra, hogy a hősnő valószínűsíthetően felhagy keresőtevékenységével, például ha a jövődöbéli férj jóval gazdagabb és/vagy vezető beosztásban dolgozik, míg a hősnő kisebb fizetéssel járó munkát végez. A *Pillanatnyi pénzzavarban* (Martonffy Emil, 1938) például valószínűsíthető, hogy a csekély hivatalnoki fizetéssel rendelkező hősnő nem dolgozik majd tovább, miután feleségül megy a gyár igazgatójához.

KARRIERCÉLOK VERSUS HÁZASSÁG

A *Hotel Kikelet* (Gaál Béla, 1937) a korszakban készült azon két vígjáték egyike (a másik a Székely István: *Piri mindent tud*, 1932), melyben a főszereplők már a történet kezdetén házások. Gaál Béla filmje azonban nem csak ebben a tekin-

Garson Kanin: *My Favorite Wife*, 1940; Hal Roach: *Turnabout*, 1940; George Cukor: *The Philadelphia Story*, 1940; Jack Conway: *Love Crazy*, 1941).

⁴³ Gyáni 1987–1988: 369. Gyáni kiemeli, hogy a századfordulón „a nők feltűnő gazdasági aktivitásának háttérben a mezőgazdaságnak a női munkaerő lekötésében ekkor játszott nyomasztóan nagy szerepe munkálhatott. A feleségek ezt követő szembeszökő eltűnése a keresők közül pedig szorosan összefügg azzal, hogy a mezőgazdaság fokozatosan teret veszít a nők foglalkoztatásában. [...] A gazdaságilag aktív nőnépesség egészét, illetve a házas és nem házas nőket érintő iménti, szektorális átalakulások nyomán a két háború közti időszak derekán már minden harmadik házas nő választotta az ipart vagy a szolgáltatást (a házicselédesség nélkül) és kevesebb mint a fele részük ragaszkodott továbbra is a mezőgazdasághoz.” Gyáni 1987–1988: 371–372.

⁴⁴ Papp–Sipos 2017: 135.

tetben unikális: hősnője annak ellenére, hogy férjzett, dolgozik, ráadásul vezető beosztásban. Földi Péter (Páger Antal) és Földi Mária (Tőkés Anna) a *Hotel Kikelet* tulajdonosai, akikről környezetükben senki sem tudja, hogy házasok. A házugság oka egy rafinált üzleti fogás: mivel a szálloda tulajdonosnőjét/igazgatónőjét mindenki facérnak gondolja, a hotel folyamatosan tele van egyedülálló férfiakkal, akik annak reményében, hogy egyszer elnyerhetik a kezét, hetekig vagy akár hónapokig is a szállodában időznek.

Mindeközben Péter titkárként dolgozik felesége alkalmazásában. A férfi rovására megvalósuló alá-fölérendeltségi viszony ugyanakkor a házastársak között folytonos feszültség forrása: Péter megalázva érzi magát, amiért felesége a beosztottak előtt lekezelő módon viselkedik vele, parancsokat osztogat neki, illetve amiért végig kell néznie – sőt olykor az aktív asszisztenciája szükségeltetik hozzá –, hogy feleségének más férfiak csapják a szelet. Péter végül ultimátumot ad feleségének:

„Hát először is: a báró elutazik. [A báró Mária egyik hódolója – L. G.] Másodszor: holnapról kezdve én veszem át a szálló vezetését. Harmadszor: a vendégeknek tudtára hozod, hogy én vagyok a férjed. És ha mindenáron akarsz te is csinálni valamit, megajándékozhatok egy kövér kis gyerekkel, hogy végre értelmet adjunk ennek a szónak: házasság.”

Mária megtagadja Péter kérését, a vitát pedig válás követi, de a film végére a felek ismét kibékülnek. A zárójelenet a történet első felének tökéletes inverze: most már Péter a szálloda igazgatója, aki láthatóan élvezi, hogy a női szállóvendégekkel flörtöl. Máriát az utolsó jelenetben az ágyban fekvő, passzív pózban látjuk, ahogy a hosszú munkanap végén szeretetteljesen köszönti munkából hazatérő férjét.

A női karriercélok és a házasságkötés szempontjából ugyancsak ambivalens példa a *Mai lányok*. A történet 17 éves hősnője, Hanzély Zsuzsi (Szepes Lia) árva, akit a film kezdő jelenetéig nevelő rokonai rossz anyagi helyzetükre hivatkozva magára hagynak. Mivel örökségét csak akkor kapja meg, ha nagykorú lesz, Zsuzsi cselédlánya, Kati (Dajka Margit) társaságában Budapestre költözik, és asztalosinasnak áll. Választott szakmájában igen tehetségesnek bizonyul, ezért idővel a kreatív, végzettséggel rendelkező – és hozzá hasonlóan rossz anyagi helyzetű – barátnőivel modern lakberendező részvénytársaságot alapít. Amikor befektetőjük kihátrál a vállalkozás mögül, gyors pénzügyi segítségre szorulnak. Jobb ötletük nem lévén, Zsuzsi érdekházasságot köt, hogy a friggyel jogilag nagykorúvá váljon, s így hozzájusson az ötezer pengős örökségéhez. Az érdekházasságot ugyancsak az anyagi szükség miatt vállaló mérnök fiatalember, Péter (Pataki Jenő) és Zsuzsi a történet végére valóban egymásba szeretnek.

Zsuzsi karaktere azért is figyelemre méltó, mert fiatal lányként családi támogatás, összeköttetés vagy egy jóakaró férfi segítsége nélkül egyedül teremt egzisztenciát. A narratíva hangsúlyos eleme, hogy a korszak vígjátékaira jellemző sikerétosszal szemben, mely a szerencsés körülményekre, nexusra vagy ügyeske-

désre alapozza a siker elérését, a hősnő eltökélten hisz az egyéni szorgalom és kitartás erejében. Amikor a történet kezdetén rokonai cserbenhagyják, a következő párbeszéd hangzik el Zsuzsi és Kati között.

- „– Mi lesz velünk, Zsuzsi kisasszony? Két árvák a nagyvilágban.
 – Ne bögj, Kata, amíg engem látsz. Csak legyünk már Pesten. Tudod milyen karriert csinállok?
 – Jaj, lelkem, csak azt ne csináljon...
 – Te csacsi... Abban a nagy városban két ilyen erős karral, tudod mit fogok én ott csinálni?”

Ugyancsak az egyéni szorgalom és kitartás fontosságát hangsúlyozza a Zsuzsi és Péter édesanyja (Berky Lili) közt elhangzó párbeszéd:

- „– A szüleim már meghaltak, mikor egészen kicsi voltam. Egy nagynénim nevelt.
 – Akkor nagyon boldogtalan lehetett.
 – Tulajdonképpen nem. Voltak idők, amikor nagyon fájt, úgy tizenkét-tizenhárom éves koromban. De aztán rájöttem, hogy nem szabad.
 – Mit nem szabad?
 – Boldogtalanak lenni. Mert rájöttem, hogy az ember végeredményben munkára, öröme született. Az életben dolgozni kell, harcolni, verekedni. És ha rosszkedvű vagyok, nem hozhatom fel mentségemre, hogy nekem nincsen édesanyám.”

A film nyitva hagyja a kérdést, hogy Zsuzsi a házasságkötést követően folytatja-e keresőtevékenységét. Az egyetlen, erre utaló megjegyzés Péter édesanyja szájából hangzik el, aki a film zárójelenetében kifejezi azon kérését, hogy egy év múlva szeretne már nagymama lenni.

A *Hotel Kikelet* és a *Mai lányok* két független, önállóan egzisztenciát teremtő hősnőt mutat be. Ugyanakkor mindkét történetben fontos elem a nő „áruba bocsátása”. A *Hotel Kikelet* Máriájának hiába vannak jó vezetői képességei, végeredményben mégiscsak vonzó, attraktív megjelenése miatt ő a szálloda igazgatója. A *Mai lányok* Zsuzsija pedig hiába épít fel saját maga egy vállalkozást, a narratíva egy ponton olyan akadályt gördít elé, amelyen csak érdekházassággal tud felülkerekedni.

A női munkavállalás és a családi kötelezettségek konfliktusáról, valamint a férfiak munkahelyi pozícióinak a munkát vállaló nők általi veszélyeztetéséről szól a *Nászút féláron* (Székely István, 1936) és az *Édes ellenfél*. Noha a megélhetési problémák miatt sok esetben szükségessé és elfogadottá vált a nők fizetett munkavállalása, a férfiak növekvő munkanélkülisége miatt a nagy gazdasági válság idején egy kormányrendelet értelmében a kétkeresős családokban a feleség kénytelen volt állásáról lemondani, azok javára, akiknek családjában egyáltalán nem volt kereső személy.⁴⁵

⁴⁵ Papp–Sipos 2017: 81.

A *Nászút féláron* című filmben az Árkádia Játékárugyárban híre megy, hogy a házasságra lépő női alkalmazottakat a cég azonnali hatállyal elbocsátja. Bár végül kiderül, hogy a valótlán hírt a vezérigazgató (Köpeczy-Boócz Lajos) túlbuzgó fia, ifj. Mayer (Dénes György) terjesztette el, a férjezett nők pozíciójának fenyegetettsége azonnal konfliktust szül a férfi és női alkalmazottak között. Parázs vita bontakozik ki például a magántisztviselőként dolgozó, egyedülálló Kovács Kató (Ágay Irén) és kollégája, a mérnöki végzettségénél alantasabb munkakört betöltő Kerekes Pál (Jávor Pál) között – míg előbbi igazságtalannak, utóbbi jogosnak tartja az új intézkedést:

„– [...] Rémes.

– Dehogy rémes. Nagyon helyes. Ezt kellene mindenütt keresztülvinni. Helyet a férfiaknak! Akkor nem állnék itt a mérnöki diplomámmal.

– Mit panaszodik, hiszen elérte, amit akart. Hidakat épít.

– Igen, de nem pálcikákból és cukorspárgából... A férjes asszonyok pedig maradjanak otthon!

– Szégyellje magát. Fiatalember létére ilyen maradi felfogású. Nem tud másképpen elképzelni egy asszonyt, csak cekkerrel a karján és harisnyát stoppolva?

– Férjes asszony rossz munkaerő és rossz feleség. Az főzön otthon a férfiaknak és ne vegye el előlük az irodában a kenyeret.”

Kató később az osztályvezető, Pernauer (Kabos Gyula) előtt kifejti, hogy szerinte a dolgozó nő nem riválisa, hanem szövetségese a férfinak, aki ezekben a nehéz időkben egyébként sem tudja egyedül eltartani a családját. A női munkavállalás témája, valamint a munkahelyi és az otthoni feladatok ellátásának konfliktusa azonban a film kezdő jelentét követően teljesen jelentőségét veszti. Mivel az egyik utazási iroda nászutasoknak féláron kínál olaszországi utazást, az egyedülálló Kató és Kerekes úgy dönt, hogy friss házásoknak kiadva magukat közös nyaralásra indulnak. A továbbiakban a cselekmény arról szól, hogy az utazás során lelepleződik-e a csalásuk, illetve hogy a megjátszott házasságról tudomást szereznek-e a játékgyárban, és így veszélybe kerül-e Kató állása.

Az 1941 nyarán játszódó *Édes ellenfél* férfi főhőse, dr. Bojár Kálmán (Hajmássy Miklós), a Családvédelmi Liga elnöke, aki a film kezdő jelenetében a hagyományos női szerepek mellett tanúságot tevő rádióbeszédet tart:

„Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim. Nehéz problémák megvitatására gyűltünk itt ma össze. Korunk egyik legjellegzetesebb, egyben leglesújtóbb tünete az egyke, vagy a még lesújtóbb: egy se. Van-e szomorúbb látvány, mint az otthon, melyet nem ragyog be egy vagy több gügyögő csöppség mosolyának melege? Miért nősül a férfi, hölgyeim és uraim? Azért, mert nem bírja az egyedüllét sivár unalmát. Mert ott-

honra, családra vágyik. Valljuk be az igazat: nőtlen ember holmija hűtlen cselédek prédája. De a szegény férfi nem talál békés és meleg otthonra. [...]”⁴⁶

A beszédet követően Eperjesi Kázmér bank-vezérigazgató (Solthy György), Bojár leendő apósa úgy dönt, hogy az elmondottak szellemében a jövőben megtiltja az egyedülálló nők alkalmazását. A vezetőség így elbocsátja Kovács Mancit is (Szeleczy Zita), a szegény óbudai fűszeres lányát, aki nem sokkal korábban kapott értesítést, hogy a banknál gyors- és gépíróként alkalmazzák. Tehetetlen dühében Mancsi személyesen keresi fel Bojár Kálmánt:

„– Eljöttem a férjemért.

– Bocsánatot kérek, mi nem foglalkozunk házasságközvetítéssel. Majd ha a fiatal emberek elfoglalják a munkahelyeiket és egzisztenciát alapítanak, tömegesen fognak nősülni.

– Hát akkor... akkor az úr nem ismeri a saját becses nemét! A mai fiatal emberek legszívesebben csak vikendeznének. Ezért vagyunk kénytelenek mi kenyeret keresni. [...] Nekem nem parfümre, rúzsra és piros körömlakkra kell az a... az a havi 120... hanem kenyérre. És ezt a kenyeret akarja kivenni a számból. Én nem hagyom magam. Ön kijelentette a beszédében, hogy a Kovács Mancik férjhez fognak menni. Kovács Mancsi itt áll. Kérem a férjemet!”

Miután Bojár megtagadja Mancsi kérését, a lány bosszút esküszik ellene. Előbb egy csapat lány élén betöri Bojár lakásának ablakait, majd a lakásba bejutva megtalálja a férfi számára egy fogadás miatt előkészített ünneplő szettet. Mancsi először magára ölti a férfiasság rekvizitumait, majd szertartásos módon megsemmisíti őket: az inget és a fehér kesztyűt összekeveri tintával, a cilindert tönkreteszi, a nadrágtartót ollóval szétvágja, az elegáns cipőket letapossa, és szétszakítja a frakkot. Amikor később Bojár és a hősnő fegyverszünetet köt, Bojár felajánlja, hogy segít a lánynak az állás- vagy férjkeresésben. Arra a kérdésre, hogy melyikre vágyik inkább, Mancsi gondolkodás nélkül az utóbbit választja: „Az mégis tartósabb. Az embert nem lehet csak úgy egyszerűen felmondással leépíteni.”

* * *

Összegzőként elmondható, hogy az 1931 és 1944 között készült magyar vígjátékok központi témája az anyagi siker (a vagyonosodás) és a társadalmi felemelkedés (a mobilitás), és ennek mind a nők, mind a férfiak számára legjellemzőbb megvalósulási formája egy magasabb társadalmi osztályba tartozó vagy jobb anyagi helyzetű személlyel kötött házasság. Míg azonban a férfiak összes sikertörténetének egyharmada ered a jó házasságból, a nők esetében ez az arányszám 73%, és igen ritkán fordul elő, hogy a nő az egyéni kvalitásainak köszönhetően ér el sikert.

⁴⁶ A film fennmaradt kópiája hiányos, a beszéd további része hiányzik.

Az alapvetően konzervatív, hagyományos női szerepmintáknak megfelelő értékrend mellett ugyanakkor a filmekben nem ritkák az önállóságra törekvő, (legalább a házasságkötésig) fizetett munkát végző főhősnők sem, és kis számban, de egyetemre járó vagy diplomával rendelkező lányok is akadnak köztük. A tanulmányban elemzett példák a női szerepek és identitások hibrid típusait mutatják be, melyekben a női munkavállalás, karrier és az anyagi-szellemi függetlenség mellett a házasságkötés továbbra is a mobilitás meghatározó csatornájaként jelenik meg, és fontos konfliktusforrás a karrier, valamint a szerelmi élet és a családi kötelezettségek összehangolása. A házasság segítségével megvalósuló anyagi és társadalmi siker filmes reprezentációjának témája ugyanakkor még számos szempontból vizsgálható. Kérdésként merülhet fel például, hogy vannak-e alapvető dramaturgiai különbségek abban az esetben, ha férfi, illetve ha nő ér el sikert házasság által, vagy hogy milyen dramaturgia szerint működnek azok a történetek, melyekben a hős vagy hősnő számára a házasság mellett egyéb mobilitási lehetőség is rendelkezésre áll. Vizsgálható továbbá az is, hogyan ábrázolják a történetek a házasság felek között lévő társadalmi különbségeket, például a mésalliance-történetek esetében, vagy hogy miként tematizálódik a filmekben a szerelmi és az érdekházasság közti konfliktus, illetve a hozományvadász karaktere. Ezek a felvetések is érzékeltetik, hogy a téma további vizsgálatra érdemes.

FORRÁSOK

- A III-es* (r.: Székely István, 1937)
A férfi mind örült (r.: Gertler Viktor, 1937)
A hölgy egy kissé bogaras (r.: Ráthonyi Ákos, 1938)
A kegyelmes úr rokona (r.: Podmaniczky Félix, 1941)
A kék bálvány (r.: Lázár Lajos, 1931)
A kölcsönként kastély (r.: Vajda László, 1937)
A miniszter barátja (r.: Bánky Viktor, 1939)
A nagymama (r.: György István, 1935)
Az okos mama (r.: Martonffy Emil, 1935)
Behajtni tilos! (r.: Martonffy Emil, 1941)
Bluebeard's Eighth Wife – Kékszakáll nyolcadik felesége (r.: Ernst Lubitsch, 1938)
Családi pótlék (r.: Csepregyh Jenő, 1937)
Cserebere (r.: Cserépy László, 1940)
Édes ellenfél (r.: Martonffy Emil, 1941)
Édes mostoha (r.: Balogh Béla, 1935)
Egy bolond százat csinál (r.: Martonffy Emil, 1942)
Egy lány elindul (r.: Székely István, 1937)
Egy szív megáll (r.: Kalmár László, 1942)
Ez történt Budapesten (r.: Hamza D. Ákos, 1944)
Férfihűség (r.: Daróczy József, 1942)

- Front Page Woman* (r.: Michael Curtiz, 1935)
Fűszer és csemege (r.: Ráthonyi Ákos, 1940)
Garszonlakás kiadó (r.: Balogh Béla, 1939)
Három csengő (r.: Podmaniczky Félix, 1941)
Három sárkány (r.: Vajda László, 1936)
Hazajáró lélek (r.: Zilahy Lajos, 1940)
Házasság (r.: Vaszary János, 1942)
His Girl Friday – A pénteki barátnő/A nagy sztori (r.: Howard Hawks, 1940)
Hotel Kikelet (r.: Gaál Béla, 1937)
Hyppolit, a lakáj (r.: Székely István, 1931)
Ida regénye (r.: Székely István, 1934)
Idegen utakon (r.: Apáthi Imre, 1944)
Kádár kontra Kerekes (r.: Ráthonyi Ákos, 1942)
Kölcsönadott élet (r.: Bánky Viktor, 1943)
Kölcsönként férjek (r.: Bánky Viktor, 1941)
Love Crazy (r.: Jack Conway, 1941)
Mai lányok (r.: Gaál Béla, 1937)
Marika (r.: Gertler Viktor, 1937)
My Favorite Wife – Kedvenc feleségem (r.: Garson Kanin, 1940)
Nászút féláron (r.: Székely István, 1936)
Orient Express (r.: Cserépy László, 1943)
Pillanatnyi pénzzavar (r.: Martonffy Emil, 1938)
Piri mindent tud (r.: Székely István, 1932)
Pókháló (r.: Balázs Mária, 1936)
Segítség, örököltém! (r.: Székely István, 1937)
The Awful Truth – Kár volt hazudni (r.: Leo McCarey, 1937)
The Philadelphia Story – Philadelphiai történet (r.: George Cukor, 1940)
The Thin Man – A cingár férfi/Tetemrehívás (r.: W. S. Van Dyke, 1934)
Tizenhárom kislány mosolyog az égre (r.: Ráthonyi Ákos, 1938)
Topper (r.: Norman Z. McLeod, 1937)
Turnabout (r.: Hal Roach, 1940)
Twentieth Century – Huszadik század (r.: Howard Hawks, 1934)
Úrilány szobát keres (r.: Balogh Béla, 1937)

Az NKFIH 116708 számú, „A magyar film társadalomtörténete” című kutatás (téma-vezető: Kovács András Bálint) keretein belül készült magyar filmes adatbázis.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Gyöngyi – Gyürey Vera – Honffy Pál 2004: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*. Műszaki, Budapest.
 Gyáni Gábor 1984: A bábától az orvosnőig. *História* (6.) 1. 31–33.
 Gyáni Gábor 1987–1988: Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle* (30.) 3. 366–378.

- Jablonczay Tímea 2011: A nem nemzeti kisajátítása Szentmihályiné Szabó Mária *Zrínyi Ilona* című regényében. *Irodalomtörténet* (42.) 4. 490–513.
- Jászberényi József 2013: *Ma van a tegnapi holnapja. A harmincas évek magyar tömegfilmjeinek társadalomtörténete és létfilozófiája 1931–1939*. Wunderlich Production, Budapest.
- Koncz Katalin 1991: A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei a két világháború között. In: Léderer Pál (szerk.): *A magyar ugar. A kiegyezéstől a második világháborúig*. T-Twins, Budapest, 425–440.
- Lakatos Gabriella 2018: „Aki dolgozik, az nem ér rá pénzt keresni.” Sikernarratívák a magyar vígjátékokban 1931 és 1944 között. *Metropolis* (22.) 3. 10–23.
- Papp Barbara – Sipos Balázs 2017: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág, Budapest.
- Pugh, Martin 2000: *The March of the Women. A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914*. Oxford University Press, Oxford.
- Sipos Balázs 2014: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korszakban. Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. *Századok* (148.) 1. 3–34.
- Vajdovich Györgyi 2016: Szende titkárnők, kacér milliomoslányok. Az 1931–1944 közötti magyar vígjátékok nőképe. *Metropolis* (20.) 4. 8–22.
- Vajdovich Györgyi 2019: Jó feleség vagy emancipált dolgozó nő? Nőszerepek és női mobilitás az 1931–44 közötti magyar filmben. *Metropolis* (27.) 4. 8–29.

Juhász Pál

A gazdálkodók boldogulásának mintái az 1970-es években és az 1990-es évek válsága

Esélyek és kockázatok

A gazdagodásra törekvésnek azokkal a késztetéseivel foglalkozom, amelyek a magyar falvakban a 19. század vége óta bontakoztak ki, a gazdálkodás eszközei és módszerei ekkortól változnak folyamatosan. Az elérhető lehetőségek bővülésével és a közlekedés fejlődésével az együttműködéseket egyre inkább magához igazító piac terelő hatása miatt az agrárgazdaságban is folyamatosan rendeződtek át a szerepek. Egyre több lehetőség kínálkozott arra, hogy az egyén addig ismeretlen szerepet alakítson ki magának, s ezzel felmutassa magát.¹

Egy faluban – avagy egy falusi részközösségben – az egyénített szerep ad jelentőséget az embernek. A feltörekvők ezzel emancipálták magukat a gazdátársadalomban, a deklasszálódást pedig az jelezte, hogy a volt társak egyre kevesebb dologban számítottak rá, azaz kerültek őt. Más nézőpontból egy falu nyitottságának mértéke – s gyakran a helyi társadalom nyitottságából is fakadó szétszakítottsága – azzal is mérhető, ha megnézzük, mennyire elterjedtek a lakosok falun kívüli rendszeres gazdasági kapcsolatai. Ez azt is mutatja, milyen körben válik fontossá az, hogy a máshol lakóknak mutassuk meg magunkat.

Abban a folyamatban, amelyet a gazdálkodói kapcsolatokban a piaci koordináció dominánssá válásával jellemezhetünk, átalakult a falusi világ szereplőinek késztetésrendszere, és megváltoztak az emberek közti viszonyok. Hogy csak a leglátványosabb változásra utaljak: míg a 19. század második harmadában a külső szemlélők még restnek vagy legalábbis kényelmesnek látták a paraszti világot, amely csak kényszerhelyzetben tevékeny, addig a 20. században a magát és családtagjait hajszólo paraszt képzeete terjedt el. A „kaporj kurta, neked is jut” elv

¹ Ez a tanulmány elsősorban az 1970-es években és az 1980-as évek elején készített elemzéseimre támaszkodik. A könyvtárzárlat miatt nem tudtam a kor esettanulmányaiból és szociográfiáiból vett példákkal illusztrálni a szöveget. Elemzéseim a gazdasági növekedésmélethez eredő, 1972-ben kialakított szemléletemre épülnek. Különösen Alfréd Sauvy és Jánosy Ferenc álláspontja hatott rám, akik a szakmaszerkezetet tekintették a legtehetősebb (útfüggest okozó) tényezőnek. Az ő elemzési módszerüket egészítettem ki egy új dimenzióval: a munkaszervezetek, azaz az együttműködési formák változásainak követésével (Juhász 1973, újra megjelent az ELTE 1990-es években kiadott szociológiai szöveggyűjteményében). Ebben az írásban vezetem be a vállalatközi viszonyok elemzésére a „monopóliumok közé zárt monopóliumok” metaforát. Hiszen a tervgazdaság logikájában a hasonló tevékenységeket végzőket, országosan vagy egy-egy régióban, egy vállalatba szervezték.

úgy konkretizálódott, hogy bűn egy munkát el nem végezni, ha azzal keresni vagy spórolni lehet. Így függ össze a pénzfétis és a paraszti erkölcs.

A lehetőségeknek és a sikerhez szükséges kényszereknek való megfelelés szívó és terelő hatása utat nyitott az örökölt, rendies viszonyok meghaladásának. Ám ehhez *a sorsot elfogadó szemlélődő emberből vállalkozóvá kellett válni*. Az istállózás, a trágyázás, a vetésforgóra törekvés, a kapás kultúrák elterjedése, a fajtaváltások lehetősége és kényszere, a nemesítés és a tenyésztés igényelte szemlélet azt kívánta a gazdától, hogy az örökké újuló eszközök és művelési módok között tájékozódni és róluk tanulni tudjanak, valamint tetre képesek legyenek. A siker és a kudarc példái sokasodtak. A tudás és a kapcsolatépítés képessége érzékelhető erőforrássá vált, ami elvált az örökölt vagyontól. A tekintélyes, mert a többiek boldogulási esélyeit is befolyásoló gazdát már nem *módos gazdának*, hanem *jó gazdának* nevezték. Uralkodóvá vált – legalábbis a sikeresek között – a meritokratikus szemlélet. Ez pedig nemcsak azt jelenti, hogy felfogásuk szerint a sikeresség (gazdálkodói) érdemek eredménye, hanem gyanakvást is jelent a nem sikeresekkel szemben.²

A legalább részben egymásra utalt emberek közti szívesség- és ajándékcserre természetesnek és ősinek tartott rendszere, a reciprocitás új, piaci igényekhez igazodó formákat öltött. Gyengült és szűkült a rokonsági és szomszédsági együttműködés (és szolidaritás) ereje és jelentősége, viszont megnőtt a tudatosan és célracionálisan használt cimboraságok szerepe a gazdálkodás formálásában. Egyes falvakban ez „komaságként” formalizálódott is. Egyetlen gazdaság – és a mögötte álló háztartás – sem rendelkezhet mindazokkal az eszközökkel, tudással és kapcsolatokkal, amelyekre az év folyamán szükség lehet. Nem is lenne racionális ennyi „heverő” tőkeelem. Az együttműködő gazdák között „tervezett” eszköz-, munka-, szolgáltatás- és szívességcseré-hálózat alakult ki. A hálózatok kialakulásához arra is szükség volt, hogy a gazdák igazodjanak egymáshoz gazdálkodási, eszközvásárlási és értékesítési terveikben. A világ szerencsésebb tájain ezekre az együttműködő csoportokra épült rá a hitelszövetkezeti rendszer.

A tartós együttműködések formálódásában két dolog játszott világos szerepet. 1. A potenciális partnernek olyan eszköze, tudása, beszerzési vagy értékesítési kapcsolata legyen, amelyre gazdálkodásuk egy-egy fázisában a partnereinek is szükségük van. Vagyis akkor leszek kívánatos társ egy együttműködésben, ha bizonyos területeken egyénített gazdasággal és tudással rendelkezem. 2. Védekezni kell a potyautasság kísértése (*moral hazard*) ellen. Akkor bízhatok abban, hogy értékes szolgáltatásomért én is értékes szolgáltatást kapok, ha a partnernek

² Erről ír például Fónagy Zoltán, aki hangsúlyozza, hogy az 1848-as törvények végrehajtása, a magántulajdon biztonsága még nem hozott látványos változást a mentalitásban. Idővel azonban az egzisztencia védelmének, majd a fogyasztási lehetőségek bővülésével a lépéstartásnak kényszere magával hozta az árutermelésre törekvést (Fónagy 2014). Martha Lampland újabb magyar tárgyú könyvében is foglalkozik ezzel a kérdéssel. Ő azt is kifejti, hogy a gazdaságtudományok, amelyek ideologikus választ adnak a gyakorlat fölvetette problémákra, hogyan váltak és válnak afféle receptkönyvvé e problémák kezelésére. A gazdasági racionalitás szemlélete indoktrináció (Lampland 2016).

is fontos, hogy „korrekt” embernek tartsák. Ennek elismerése fejeződik ki abban, hogy a „jó gazda” címet kisparasztok is elérhették. Analogikusan: piacgazdasági viszonyok között (Dániában, Németalföldön, majd sokfelé) azok a szövetkezetek tudtak stabilizálódni, majd nagyra nőni, amelyek találtak eszközöket a potyautasság kísértésének megfékezésére, valamint a gazdai és tagi öntudat erősítésére.³

Hasonló tudatosság alakult ki a feladatra szerveződött munkáscsapatok (aratóbandák, kubikosbandák, nyíró vagy metsző csapatok stb.) tagjainak kiválasztódásában. A „jó munkás” elismertsége és az egyén ezzel járó öntudata a paraszti világ periferiáján is létrejött – bár ebben a társadalmi csoportban a „paraszttá válás” inkább vágy volt, mint lehetőség. A 20. századra kialakult paraszti erkölcs-höz a kiszámítható és megbízható emberré, a „korrekt paraszttá” válás igénye is hozzátartozott. Azaz a piacgazdaság követelményéhez igazodó, szigorúbb normájú együttműködések formálódásával párhuzamosan megjelent az öntudatos polgárrá válás folyamata. A mezővárosi múltú települések közösségi életben részt vevő lakói egyébként is polgárnak tekintették magukat. Igaz, ebben az is hangsúlyos, hogy a parasztok a maguk módján, a saját mércéjük szerint polgárok.

A rendiség jogrendjének megszüntetése és az állampolgári egyenlőség megteremtése ellenére újra és újra megjelentek újfajta rendiség felé terelő folyamatok. A meritokratikus értékrend ettől nem véd meg, sőt ideológiát is jelenthet embercsoportok megkülönböztetésére. A relatíve sikeresek magatartása akaratlanul is szűkíti a kevés lehetőséggel rendelkezők feltörekvésének, a szűkösségből való kitörésnek csatornáit.

A kisebb úri birtokosok és telkes jobbágyok 19. század közepén még általános patriarchális gazdaságai megszűntek, amelyekben a többnyire házatlan zsellérek családjának megélhetéséről is, szolgálatkészségük fejében, a gazda gondoskodott. (Persze gazdaportákon vagy tanyákon továbbra is éltek zsellérek, de a házatlanok zöme az uradalmi pusztákra szorult.) Ám országszerte rendszerbe szerveződtek a patrónus–kliens kapcsolatok. Ennek legelterjedtebb, szinte technikai kényszernek tűnő formája volt a fogattal, jó ekével és munkagépekkel rendelkező gazda viszonya az ő „jó embereihez”. Formailag e viszony egyezsége alapuló munkacsere volt: egy nap fogatos munkáért három (az I. világháború után négy) nap gyalogmunka járt. (Egy a gazda, kettő a lovak munkájáért.) Egy ilyen tartós viszony némi biztonságot nyújtott ugyan a kisparasztoknak, még szimbiotikus, relatíve sikeres gazdaságcsoport kialakulására is esélyt adott, ám világgossá tette, hogy ki a polgár és ki a jó munkás. Ez a fajta munkakapcsolat, és a néhány vidéken már elérhető traktoros szolgáltatások magyarázzák, hogy az 1935-ös összeírás miért talált milliányi olyan földművelő gazdaságot, amelyben nem volt eke.

³ Szóhasználatomban utalok Fél Edit és Hofer Tamás „*Mi korrekt parasztok...*” *Hagyományos élet Átányon* című könyvére (Fél–Hofer 2010), mert az előző századforduló után kialakult új paraszti rendnek talán ez a legjobb leírása. Egyébként a „komaság” intézményét és jelentőségét is Fél Edit írta le 1936-ban a Kocs községben végzett vizsgálatai alapján (Fél 1941).

A későbbi tévesztés ennek a függési rendszernek vetett véget azzal, hogy biztosította a háztáji fenntartásához szükséges művelő és szállító szolgáltatásokat. Miközben elzárt korábbi boldogulási pályákat, akaratlanul is megnyitott újakat.

RÉGI FORMA, ÚJ FUNKCIÓ: A HÁZTÁJI INTÉZMÉNYE⁴

A minden télesztagnak biztosított egy hold háztáji föld és az, hogy a munkaegység egy részét terményben fizették – ez azért is volt előnyös számukra, mert a termények hivatalos és szabadpiaci ára jelentősen eltért egymástól –, státuszukat a korábbi uradalmi cselédekéhez tette hasonlónak. Az ezekhez fűzött képzetek is hasonlóak voltak: a család használatában lévő föld, a néhány állat neveléséhez biztosított takarmány és az egy tehén tartásának joga a család önellátását biztosítja, és egyben a munkahelyhez is köti őket, hiszen a megélhetés biztonságát máshoz nem értő embereknek veszélyes kockáztatniuk.

Miután a fenyegetést, ígéretést, meggyőzést, a kiszemeltek csábítását és ijesztgetését sok helyen erőszakkal is kombináló harmadik télesztési kampány – meglepően – sikeres lett, a vezetésben előretört a pragmatikusok indokolt aggodalma: az osztályharcosok keménysége nem vezet-e az 1949–1952-es időszakhoz hasonló élelmiszer-ellátási gondokhoz. 1960-ban a mezőgazdasági minisztérium vezetését lecserélték, és átadták a még Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt egymásra talált agrárius reformereknek. A kívülről kényszerített rendszer életképessé tételének módját tehát azoknak kellett megtalálniuk, akik ellenezték a kampányszerű szervezést és azt, hogy a mezőgazdasági szövetkezésnek egyetlen mintája legyen Magyarországon. 1961-ben a Belügyminisztérium egy részének vezetését is lecserélték.

E változások eredményeként a kolhozmodellel való szakítás nálunk túllépett Hruscsov intencióiin. Az anyagi érdekeltség és – a keretek tiszteletben tartása mellett – az *ahogy lehet* pragmatizmusa jóvoltából 1962–1963-ra a legtöbb téesztben egyértelműen kialakult az üzemek működési rendje: 1964-re kiépültek az üzemi gépműhelyek, az évtized végére a korszerű munkagépekkel felszerelt traktorok kiszorították a művelésből a lovakat, az új növénytermesztési technológiák miatt a legtöbb szántóföldi kultúrában fölöslegessé vált a kapálás, a kor igényeinek megfelelő istállók és baromfitelepek épültek, lelassult a kiáramlás a mezőgazdaságból. A mezőgazdasági termelés növekedése összességében kielégítette a politikai várakozásokat: biztonságos és a korábbiaknál változatosabb lett az élelmiszer-kínálat, és megnőtt a téesztek vonzereje is a munkaerőpiacon.

⁴ Ez a fejezet *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről* című, 1976-ban tartott előadásomra épül. Mivel „antimarxistának” minősítették – bár nem az –, csak az 1977-ben összeállított *Profil* című szamizdat gyűjteményben jelenhetett meg (Juhász 1977, a mondanivaló részben beépült ide: Juhász 1982, 2011). A politikatörténet témánk szempontjából releváns vonatkozásairól világosan beszámol Varga Zsuzsa két könyve: Varga 2013, Varga (szerk.) 2017.

Az agrárnépesség számára az 1960-as évek intenzív tanulási folyamatot hozott, nemcsak agronómiai értelemben, de a társas kapcsolatok és a tájékozódás mintakészletének formálásában is. Agronómiai értelemben ekkor zajlott le az a nagy átalakulás, amelyet az agrártörténet-írás az extenzív gazdálkodásról az intenzívre való átállás folyamatának nevez, és amely csak a hatvanas évekre érte el a gazdálkodók döntő többségét Magyarországon. E folyamat propagátorai – már jó százötven éve – azt hangsúlyozták, hogy nem a hagyományt kell követni, hanem *okszerűen kell gazdálkodni*. A folyamatos technológiai változások nemcsak új szakmák és eljárások megtanulása felé terelték a téesztagokat, hanem azoknak az egyre gazdagodó agronómiai meggondolásoknak a megértése felé is, amelyek az új fajtákat, eszközöket, eljárásokat indokolták. (Ezért vált 1991–1992-ben gúny tárgyává az a néhány ember, aki az apák mintájára próbált gazdálkodni.)

Természetesen a vállalkozó-paraszti kultúrában szocializálódtak többnyire könnyebben, gyakran példamutatóbban tudtak megfelelni az új technikai és agronómiai igényeknek, mint akik a szegényebb vagy egysíkúbb életet élő családokból jöttek. Ám gyakran akadt példa arra is, hogy különösen azok, akik a városi munkahelyeket is megjárták, „a törekvők”, a volt jó gazdáknak vagy gyerekeiknek egyenrangú társaivá váltak. Ez a folyamat és az, hogy a gazdaság kicsit mindig változó üzemszervezeti rendjében a különbözőképp szocializálódtak gyakran kerültek közvetlen kapcsolatba, tíz év alatt elmosta, láthatatlanná tette a kaszthatárokat a paraszttársadalom csoportjai között.

Ilyen körülmények között a háztáji intézménye köré szerveződő magatartások egész másképp alakultak a téeszidőkben, mint amelyek az uradalmi illetmény köré szerveződtek. Míg az illetményföldre épülő rendszer – ritka kivételtől eltekintve – valóban elsősorban a családok önellátását szolgálta az uradalom világában, és azt segítette elő, hogy az uradalmi cselédek egymásra utalt emberek befelé forduló közösségébe kényszerüljenek, addig a téesz háztáji – a föld, a hozzá kapcsolódó szolgáltatások és a terményjárandóság – már 1960-tól a tagok árutermelését szolgálta. Nem a téesztagi közösség bezáródását segítette elő tehát, hanem még a korábbiaknál is nyitottabbá tette a parasztságot.

A háztáji tudatos árutermelő gazdasággá válásának makroökonomiai és kulturális okai egyaránt világosak. 1. A tervgazdaság korai szakaszában a hivatalos belkereskedelem igen szűk kínálatot biztosított a falvak és a kisvárosok háztartásai számára. Így a háztartások és a nem gazdálkodó népesség ház melletti konyhakertjeinek és saját szükségletre nevelt állatainak inputszükségletét a parasztlakosok elégítették ki. Az agrárnépesség arányának csökkenése, majd a növekvő életszínvonal miatt a kereslet a mezőgazdasági termékek iránt egyre nőtt, s ennek szívó hatását nem lehetett nem érzékelni. 2. A téesztagok többsége korábban sem a falutól elkülönülve élő, fogyatékos gazdálkodási ismeretekkel rendelkező, felszerelés nélküli ember volt, hanem olyan falusi, önállóan gazdálkodó polgár, aki a közeli várossal is rendszeresen kapcsolatot tartott. Nem mondhattak le az ilyen közel fekvő, s ilyen kicsi konkurenciát támasztó piacról. A sikeresen üzemeltető téesztagok mintáját egy-két éven belül a többiek is követték. A téesz pedig

igazodott a tagok növekvő szolgáltatásigényéhez. Idővel a tudatos többlettermelésre való berendezkedést változatossá tette az olyan szakosodott gazdaságok kialakulása, amelyek már az agronómia újításaira és az ezekhez szükséges szolgáltatásokra támaszkodtak.

KÉT ÚJ TREND AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Az egyik folyamat az agronómia átalakulása volt. Az agronómia kísérletező, tesztelő tudománnyá válása, a háttértudományok megújulása, a minőségi tömegtermelést segítő újfajta előállítási módok (pl. a hibridizáció), a mezőgazdaságot szolgáló iparágak kínálatának fejlődése, az élelmiszeripar és a kereskedelem igényeinek explicitté válása az 1960-as években olyan látványos szelekciós folyamatot és kulturális változást eredményezett Nyugat-Európában, ami mintaadóvá tette a szakmailag művelt, az új lehetőségekre és a falun kívüli kapcsolatokra figyelő gazdálkodókat. (Az új világ sajátosságait összefoglaló, 1967-ben megjelent Mendras-mű címe – sokatmondón – *A parasztság vége* lett.⁵) A formálódó új rendszert nevezte az akkori üzemgazdaságtan *ipari mezőgazdaságnak*.

Az ipari mezőgazdaság terminus nemcsak azt fejezte ki, hogy a mezőgazdaság egyes szakágai már erősebben függenek az ipari vállalkozásoktól (és a nem paraszti kultúrájú szolgáltatóktól), mint a mezőgazdálkodás többi ágazatában működőktől, hanem azt is, hogy a mezőgazdasági üzemek az ipari tömegtermelésben kialakult szervezési módnak megfelelően vertikális hálózatokba rendeződtek, amelyekben a felhasználó igényeihez igazodó *beszállítói szerepbe* kerültek. A *vertikális integráció* kategóriájában kifejeződött az is, hogy ez a beszállító olyan technológiát, fajtákat és egyéb inputokat használ, amelyeneket a vevő biztosít vagy legalábbis jóváhagy.

A magyar agrárelit – élve a mechanizmusreform által lehetővé tett szabadsággal – a Nyugaton kialakult technológiai mintákat és az ottani szervezési módok egyes elemeit igyekezett honosítani. Legalább ötvenéves lemaradást akartak pótolni. Mindez nagy lendületet adott az élelmiszer-gazdaság hazai fejlődésének, ám a mintakövetés csak tökéletlenül sikerülhetett. A magyar *termelési rendszerek* kényszermegoldásként jöttek létre, egyrészt mert az akkori jogrend korlátozta az alkalmazható szervezési eszközöket, másrészt mert a tervgazdaság logikájában kialakított magyar vállalati rendszer – amely gyakran „monopóliumok közé zárt

⁵ Mendras 1967. A francia mezőgazdaságban is kibontakozó új trendről a tájékozódni kívánó magyar agronómusok Komló László 1964-ben megjelent riportkönyvéből is értesültek (Komló 1964). Az „ipari mezőgazdaság” kifejezés később – okkal – szitokszóvá vált, jöllehet a vegyszerhasználatból fakadó egészségügyi kockázatok megszüntetésére az 1960-as évek vége óta sikeres engedélyezési és felügyeleti eljárások alakultak ki. A nyolcvanas években már Magyarországon sem főként a nagyüzemi, hanem a nagyüzemi mintákat hozzáértés nélkül vagy felelőtlenül használó kistermelők termékei jelentették az egészségügyi kockázatot, hiszen az ő termékeiket nehezebb ellenőrizni. Az elmúlt 25 évben a környezetterhelés csökkentése is előtérbe került: életformánk nagyobb környezetterheléssel jár, mint a gazdálkodásunk ipari elemei.

monopóliumokká” tette a vállalatokat – nem tette lehetővé, hogy a végső felhasználókkal kapcsolatban álló élelmiszeripar vagy a kereskedelem (nem létező termeltető egységeire támaszkodva) ne felvásárló, hanem integrátor legyen.

Ritka kivétel volt a Bábolnai Állami Gazdaság baromfiágazata, amelyik nemcsak fajta-előállításra rendezkedett be, hanem létrehozott „ipari” takarmányokat előállító tápkverőket, megszervezte a szaporítógazdaságokat, vágóüzemet és igényes termékgyártást alakított ki, és ezernyi baromfitermelőt is integrált. A gond az volt, hogy a hálózat tagjai közt a potyautasság kísértésével kulturális és jogi minták híján nem tudott elég eredményesen megküzdeni. Így nem lehetett elég hatékony ahhoz, hogy a baromfiágazásban ne maradjon elég tér a második gazdaságban szerveződő hálózatoknak. Utóbbiak viszont már tudtak tanulni abból a fajtaválasztási, technológiai és együttműködési mintakészletből, amelyet az állami gazdaság és a példáját követő nagyüzemek alakítottak ki.

Az 1970-es évek másik meghatározó folyamata a második gazdaság kiépülése volt. A második gazdaságnak a mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő hálózatai a piac és az exportra törekvő gazdaságpolitika, valamint az új termelési minták vonzásában alakultak ki, de létrejöttükben a vállalkozó paraszti hagyomány sikeres mintáinak, a tudatos és a gazdálkodói célt szolgáló kapcsolatépítés hagyományának és a kényszernek is szerepe volt. Hiszen az új termelési módok kistermelés keretei között megvalósítható formáinak eszköz- és szolgáltatáskínálata nem volt adott, és az adekvát inputok biztosítása is sok nehézségbe ütközött. Ilyen feltételek között nélkülözhetetlen szerepe volt annak, amit Kuczi Tibor „kreácsolásnak” nevezett, az antropológia pedig Lévy-Strausst követve „bricolage”-nak hív.⁶ (Vagyis hogy az új tevékenységhez szükséges eszközt abból hozom létre, ami elérhető.) Persze a barkácsoló, iparos tudás megszerzésére is törekvő paraszt mintája is benne volt a hagyományban, de az új technológiák olyan tudást is igényeltek, amely a kistermelők hétköznapi kapcsolatrendszerében, haveri körön belül nem volt elérhető. Ezért nőtt meg a szerepe a „másfélékel” való tudatos kapcsolatépítésnek.

Amikor a második gazdaság *rendszerre szerveződéséről* beszélünk, azokról a mentalitásváltozásokról adunk számot, amelyek a hetvenes évek elején – nem csupán a falusi világban – végbementek. Korábban is természetes volt, hogy a munkaviszonnyal rendelkező falusi és peremvárosi munkások, vasutasok, közalkalmazottak kisebb gazdaságot tartottak, vagy esetleg kontárkodtak. Ám korábban a választásaikat a hivatalos gazdasági szerep irányította, és a háztartásukat kiegészítő gazdálkodás, kontárkodás vagy fuvarozás a környezet nyújtotta

⁶ Kuczi 1998. Ebben az írásában – s részletesebben a könyvében (Kuczi 2000) – Kuczi hangsúlyozza, hogy a kreácsolás nemcsak és nem is mindig új, a feladat elvégzéséhez szükséges tárgy létrehozását jelenti, hanem olyan új eljárás és/vagy kapcsolat rögtönzését is, ami addig nem volt kipróbálva. Arra a jelenségre, hogy a létező szocializmus, azaz „a megszervezett szervezetlenség” viszonyai között az, aki a feladatot el akarja végezni, a tevékenységek folytatása érdekében folyamatos újításokra kényszerül, tudomásom szerint először Zsille Zoltán Büti Lajossal közösen írt cikke hívta fel a figyelmet (Büti–Zsille 1971). De Laki Mihály 1984–1985-ös cikke is sokaknak okozott „ahaélményt” (Laki 1984–1985).

kiegészítő kereseti lehetőség kihasználását jelentette. A hetvenes években ezzel szemben, amikor a jobb mód, az igényesebb lakás elérése lehetővé vált, a választásokban – s nemcsak a lakó- vagy a munkahelyválasztásban, hanem még a baráti és rokoni kapcsolatok ápolásában is – egyre fontosabb lett az a szempont, hogy a lehetőségeket minél jobban kihasználó magánvállalkozást alakíthassanak ki.

A falvak életét ez a mentalitásváltás látványosabban újította meg, mint a városokét. Egyrészt azért, mert faluhelyen a lakhatási mód látványosabban volt elmaradva a kor civilizációs normáitól, mint a városokban, s a falusiak emancipálódni akartak. Másrészt azért, mert a falusi lakosok többsége úgy érezte, végre ő is hozzájuthat olyan lakáshoz és olyan tárgyakhoz, amilyenekhez korábban csak a sikeres parasztok és iparosok férhettek hozzá. A falvak nagyobb részében ekkoriban lakossági nyomásra és a lakosság áldozatvállalásával karöltve föllendült a közművesítés. A tovább élénkülő építkezési kedv új formákat talált: az előző évtizedben általánossá vált kockaházmodellel szakítva kertvárosi vagy épp a szomszédos országokban látott épületmintákat igazítottak ízlésükhöz és igényeikhez. A megőrzött régi házakat átpofozták, bővítették, komfortosították, például sok helyen szabályozható központi fűtést építettek ki. A családok látványos felhalmozásának döntő forrása a második gazdaságban termelődött ki. Azaz az életformák átalakulása a falusiak tudásának, leleményének és önkizsákmányolási hajlamának eredményeként született meg. Az időmérleg-vizsgálatok a nyolcvanas években a legtöbbet dolgozó népek (amerikaiak és japánok) mellett mutatták ki a magyart, hiszen a közel teljes foglalkoztatást egészítette ki a magunknak kitalált különmunka, a háztáji.

A magyar háztájiról szólva két sajátosságot fontos hangsúlyozni.

1. A magyar szocializmus második gazdasága azért volt más, mint a szabad piaccgazdaságok adóhivatalai által szinte követhetetlen, be nem jelentett tevékenységek halmaza – amire például Olaszországban kiterjedtsége miatt szintén használták a második gazdaság kategóriáját –, mert itt a hivatalos, a szocialista szervezetekben működő gazdaság átengedte a teret a rugalmasan burjánzó, személyes kapcsolatokban formálódó vállalkozási hálóknak. Egyrészt azért, mert a rugalmatlan hivatalos vállalatrendszer, egyéb – zömmel export- – feladatai miatt nem is tudott reagálni a háztartások gyorsan bővülő és egyre differenciáltabb igényeire, másrészt, mert még az állami vállalatok (a „monopóliumok közé zárt monopóliumok”) is egyre inkább támaszkodtak a második gazdaság szereplőinek gyors reagálású közreműködésére. Az élelmiszeripar – többnyire az ÁFÉSZ-ek vagy a téeszék közreműködésével – annyit vásárolt fel az árutermelő kisüzemek termékeiből, amennyit csak tudott, hiszen az ellátási feladatok teljesítésével és az export-árualapok biztosításával tudta elérni, hogy forrásokat biztosítson önmaga számára. Ezért nem tűnt kockázatosnak, hogy az érintettek tőkét, tanulást és kapcsolatépítést fektessenek be saját hálózataikba. Úgy is mondhatjuk, hogy a két gazdaság „kereskedelmi kapukon” át kapcsolódva alkotott egy rendszert.

2. A paraszttársadalomba rejtett kasztrendszer a hivatalos rendiség megszűnte után dinamikussá vált. Annak megmutatása, hogy „én is vittem valamire”, eszköz volt ahhoz, hogy komoly gazdák partnere lehessen valaki egy együttműködésben vagy a gazdakörben. (Vagy akár a presbitériumban, illetve az egyháztanácsban is.) Az elmaradás azt is jelenti, hogy nem számolnak velem. (Ez az egyik magyarázata az ugyancsak Mendras által leírt „tradicionális modernizmus” jelenségének is.) Azoknak, akik számára nem volt meg a felkapaszkodás lehetősége, a magát a közösségben fontos emberként felmutató paraszt életvitele és lakásviszonyai nemcsak az irigység, hanem a vágy tárgya is volt. A „végre paraszttá lenni” vágya munkált azokban, akik a téeszháztájira támaszkodva tudatos és teljesítményükre büszke árutermelőkké lettek. Az ő meghatározó szerepükre hívta fel a figyelmet Márkus István vizsgálata az „utóparaztságról”.⁷ E vágy mozgatóerejét tapasztalhattuk azonban akkor is, amikor a falvak közti vándormozgalmat követve sorozatban találkoztunk olyan – többnyire alföldi származású, gyakran ipari vagy bányászmunkahelyet is megjárt – emberekkel, akik dombvidéki falvakban a gyermekeik után költözött gazdák hátrahagyott nagy portáin rendezkedtek be, és örömmel lettek téesztagok. Így persze a gazdálkodáshoz szükséges inputokhoz és szolgáltatásokhoz is könnyebben jutottak hozzá.⁸

Az iróniára hajlamos megfigyelők észrevették a dolog megkésettységét, hiszen a régi parasztlét (az időnként kuláknak minősítettek) faluban maradt tagjai vagy a gyerekeik már átalakították portáikat, s gazdálkodással legföljebb mellékesen foglalkoztak. Vezetők lettek, vagy olyan szakmába tanultak bele (pl. gépszerező, automatikákat is telepítő villanyszerelő, épületasztalos, terménykereskedő), amelyek kívánatos partnerré tették őket az építőiparban vagy az árutermelők hálózataiban, esetleg felvásárlók lettek, akik egyúttal kapcsolatbrókerek is, hogy a megcélzott termelői kör megtalálja az igényesebb és tömegesebb termelés lehetőségét. Ügyeltek arra, hogy amit csinálnak, fontos legyen a partnereknek, de arra is, hogy biztonságban éljenek – s egy részük arra is rájött, hogyan gazdagodhat meg gyorsan ezekben a szerepekben. A mintakövetők állandó fáziskésésben vannak, mert a vállalkozói minták – a lehetőségtér változásaihoz és igényeihez igazodva – folyamatosan alakulnak. Az agrárvilág sikeres vállalkozói szükségszerűen más kapcsolatokat építettek s ezért más szerepeket alakítottak ki, mint apáik. Az 1970-es évek óta látható vállalkozói minták egyre több lehetőséget adnak a nők számára is – miközben a mezőgazdasági munkaszervezetek nagy részéből kikoptak, s nem csak a szántóföldi kapálás visszaszorulása miatt.

⁷ Márkus 1973.

⁸ A települések – különösen a falvak – közti vándorlás 1970-es években kialakult jellegzetességeiről három olyan tanulmányom van, amely a második gazdaságban rejlő lehetőségek felismerésén alapult: Juhász 1988a, 2011, 2018.

A HÁLÓZATOK ÜZLETÁGANKÉNT ELTÉRŐ TERMÉSZETE

A téeszek profiljában a hizlalás (elsősorban csirke, sertés, nyúl) és a tojástermelés iparszerű formái a leglátványosabb újdonságok, s ezek exportcsatornáik voltak a legerősebbek. Több nagyüzem ösztönözte – részben a bábolnai, illetve a nyugati tanulmányutakon látott minták alapján, részben pedig a felvásárló élelmiszeripari vállalatok biztatására –, hogy ne csak az üzemen belül modernizálják az ágazatot, hanem második lépésben az alkalmas portákkal rendelkező tagjaik alakítsanak ki az új meg gondolások szerint szakosodott kisüzemeket. A mintaterjedés pedig egy magától gerjedő folyamat, ha a termék nem ütközik értékesítési korlátokba.

Az így szakosodott üzemeknek szükségük volt megfelelő épületre, az állatfajnak és a tartási módnak megfelelő ketrecekre, illetve kutrícákra, rendszerbe kapcsolt önetetőkre és itatókra, valamint olyan szellőztető, fűtő, világító rendszerekre, amelyek meghatározott program szerint működnek. Emellett tartós kapcsolat kellett olyan szaporító gazdasággal, amelyik az adott célra kialakított fajta egyöntetű növendék állatait biztonságosan és rendszeresen tudta szállítani. A vállalkozás megbízható jövedelmezősége azon is múlt, hogy a fajtának és az állomány életkorának megfelelő táp az életszakasznak megfelelő időben álljon rendelkezésre. A gondozási feladatokon túl a takarítási és fertőtlenítési rítusokat is gondosan és értőn kellett végrehajtani, különben az állategészségügyi kockázatok ugrásszerűen nőttek.

Azoknak a háztájizóknak, akik valamelyik integrátorszerepre vállalkozó nagyüzem rendszeréhez kapcsolódtak, a termeléshez szükséges inputokat, valamint a szállító és az állategészségügyi szolgáltatásokat az integrátor biztosította. Ám a berendezések megfelelő rendszerbe állításáról és a megfelelő épület kialakításáról már maguknak kellett gondoskodniuk. Megnőtt a szerepük a téesz állattenyésztő telepén vagy gépműhelyében foglalkoztatott szerelőknak, és új vállalkozási területhez jutottak azok a falusi lakatosok, villanyszerelők és csőszerelők is, akiket egyébként az új igényű épületek létrehozása szintén a szakmai tudásuk megújítására készítetett. Az új, specializált kisvállalkozás persze csak akkor biztosított látványos többletjövédelmet a működtető családnak, ha a gazda megfelelő léptékű, gondosan megformált üzemet hozott létre – vagyis volt ehhez elegendő pénze, tudása és kapcsolata –, és ha korrekt munkát végző, hozzáértő szerelőket talált közreműködőként. A megvalósításban részt vevő, jó hírű – gyakran technikus végzettségű – szerelők jövedelme is láthatóan nőtt.

Az integrátoroktól független, második gazdaságbeli hálózatoknak nehezebb volt megszerezni az adekvát eszközöket és inputot, ezért többnyire egyszerűbben kapcsolódtak a baromfi-, a sertés- és a nyúltenyésztés megújulása kínálati lehetőségekhez. Például úgy, hogy tenyésztő gazdaságoktól vásároltak tojást, és a „házilag” létrehozott keltetőkhöz kapcsolódva előnevelt peccenyecsréket és tojókat értékesítettek azoknak a falusi háztartásoknak, amelyekben szintén növekedett az állattartási kedv. (Bár ekkor a falusi háztartások többségében már nem

volt háztáji jogosultsággal rendelkező tag, a takarmánykínálat növekedése jóvoltából a ház körüli állattartás nem okozott gondot.) Igaz ugyan, hogy a tenyésztő gazdaságok üzletkörének bővülésével a nem bejegyzett vállalkozások keltető és előnevelő tevékenysége visszaszorult, de a rendszert kiegészítő, a piacokat ellátó „garázs” vágóüzemek a 2000-es évekig működtek.

A nagyobb területen gazdálkodó parasztok szántóföldi forgójába illeszkedő „albérlő” kertészeti vállalkozások mintája már az 1930-as években terjedt. A csányi dinnyések és a makói hagymások példája közismert. Egyes dél-alföldi mezővárosokban, például Szentesen, a komoly gazdák és a – többnyire bolgárkertészeknél tanult törekvők közül kivált – kertész vállalkozók szimbiotikus gazdaságokat alkottak. Mivel a két gazda másféle tudással, tőkével és kapcsolatrendszerrel rendelkezett, együttműködésük mindkét fél számára hasznot hajtott. A makói és a szentesi téeszek – s néhány különc téesz máshol is – a hatvanas években, építve a helyi hagyományra, szolgáltatásokkal segítették, hogy a háztáji keretében kertész kisvállalkozások jöjjenek létre. Szentesen, a termálkutak kínálta lehetőségekre építve, a holland minták alapján megszervezett melegházi, majd fűtött fóliás gazdálkodás felé fordultak, míg Makón, az agrotechnika és az agronómiai tudás fejlődésével olyan sikeressé vált a háztájinak ez a formája, hogy a szántóföldi forgóba illesztett, egységes fajtaválasztással és növényvédelemmel biztosított háztáji a kapás kultúrákban (hagyma, burgonya, gyökérzöldségek) is sokfelé elterjedt. A nagygazdaság biztosította a jelentős, más tevékenységeknél biztonságosabb háztáji jövedelem lehetőségét. A termékek készletezését és az értékesítést a nagyüzem vállalta ugyan, de azért itt is kialakultak olyan magánhálózati kapcsolatok, amelyekben alternatív értékesítési és ármanipulálási módok jöttek létre.

Különösen nagyra nőtt az alternatív értékesítési hálózatoknak és az ezekhez igazodó (szintén fellendülő) háziipari feldolgozásnak a jelentősége ott, ahol a téesz lehetővé tette, hogy a háztáji földet vagy egy részét a tagok (új igényű) gyümölcsösök formájában kapják meg. Elsősorban Szatmárban és a Duna–Tisza közén volt erre példa, mert a dombvidékeken előtérbe került bogyós gyümölcsös ültetvényekhez kapcsolódó háztáji és később a szakcsoporti vállalkozóknak a téesz biztosította hűtőházi és feldolgozó kapcsolatok nagyobb biztonságot adtak, mint a magáncsatornák. De akadt néhány, az ott szokásos termékek feldolgozására szakosodott falu is, ahol saját csatornákat alakítottak ki. Ilyen volt például Harta, ahol a háztáji disznótartás növekedését az ösztönözte, hogy a házi hentesáruk értékesítésére mozgósítani tudták a városi munkahelyeken lévő, főleg az elszármazottakra támaszkodó értékesítési hálózatokat. Ebben szerepet játszott az is, hogy közben a kalocsai fűszerpaprika-termelés háztáji vállalkozásokba szervezése elérte Hartát, így maguk tudták a kolbász legfontosabb adalékát előkészíteni.

Bár a fűszerpaprika és az exportcsatornákat találó pritaminpaprika, uborka és néhány más növény termelésének és elsődleges feldolgozásának háztáji keretében vagy „vállalás rendszerben” való megszervezése ritkán mozgatta meg az árutermelés lehetőségeire figyelő „jó gazdákat”, ezeknek is nagy jelentőségük volt abban, hogy a saját tőkét és kapcsolatokat igénylő lehetőségekhez nehezen hozzáférő szegény

emberek is kiegészítő keresethez jussanak. Ezért is volt szerepük az 1980-as években elterjedt, modern ültetvényeken gazdálkodó szakcsoportoknak, amelyeknek nem téesztag falusiak lettek tagjai (pl. munkások, rendőrök, közalkalmazottak).

Az agronómia fejlődésével kialakultak azok a fajták és eljárások, amelyek lehetővé tették a zöldségek (elsősorban paprika, paradicsom, uborka) gazdaságos meglegházi tömegtermelését. Az ehhez szükséges szaktudás felhalmozódása a hatvanas évek végére érte el Magyarországot, így az új mintájú telepek építése ezután kezdődött. A „szentesi minta” az új lehetőséghez igazodva módosult: a hozzáértő tagoknak biztosították, hogy tágas fűtött fóliás terekben alakítsák ki háztájijukat, és fűtésről, szellőztetésről, öntözésről, talajfertőtlenítésről a téesz gondoskodott. A mintaterjedés robbanásszerű volt. A hetvenes évek közepére a kertész hagyományú családokban általános lett a palántanevelést és a szezon megnyújtását segítő hideg fólia használata, és a nagyméretű, fűtött fóliás magángazdaságok kiépítése is megkezdődött.

Az ilyen vállalkozásnak nagy volt a tőkeigénye, létrehozásához és működtetéséhez kiterjedt, hozzáértő és megbízható emberekből álló kapcsolathálóra volt szükség: lakatos, csőszerelő, kazánkészítő, automatákhoz értő villanyszerelő, az adott művelési módhoz értő növényvédő mérnök-tanácsadó, kisteherautóval rendelkező fuvaros, a nagybani piac közvetítésével megtalált zöldségesek. Szükség volt arra is, hogy a kertész vállalkozó – nem csak konzultáció céljából – jó kapcsolatot tartson fenn a komoly szakmabeliekkel, ahogy arra is, hogy találjon olyan, összefüggéseket átlátó *pénzkölcsönzőket*, akik a telepfejlesztést és a gazdaság nagy forgóeszköz-szükségletét képesek megelőlegezni. Akik az 1970-es években, az olcsó fűtőolaj és gáz korában indultak, és a részleteket is jól oldották meg, a befektetett tőke megtérülésén és a kamatokon túl is szép jövedelemhez jutottak. Az 1980-as években azonban, elsősorban az emelkedő üzemanyagárak miatt, azok, akik nagy adósságot görgettek maguk előtt, vagy akiknek zavar támadt a hálózatában, gyakran megbuktak és megszégyenültek, hiszen irigyelt nagygazdák voltak.⁹

A KONJUNKTÚRA FELTÉTELEI ÉS NÉHÁNY TOVÁBBI HATÁSA

1969-ben, a mezőgazdaság és a falusi infrastruktúra számára a korábbiaknál bővebb erőforrásokat biztosító, új ötéves terv készítésekor a Tervhivatal munkatársai aggódtak amiatt, hogy a javuló ellátás – azaz a falusi és kisvárosi kereskedelmi hálózat fejlődése – és a közösből származó jövedelem növekedése miatt nem csökken-e le a háztáji termelési kedv. A kérdés azért merült fel, mert a tervezett termékmérleghez a háztáji termelésére is számítottak. A Tervhivatal munkatársaiban persze az elsősorban saját fogyasztásra termelő háztáji képzetek élt. Ám ha a mi modellünk alapján szemléljük a kérdést, és belátjuk, hogy az áru-

⁹ Martha Lampland *The Object of Labor* című könyvében egy falu történetén keresztül mutatja be azt a folyamatot, amelyről e cikk is szól (Lampland 1995).

termelő háztáji a regionális piacokat ellátó, korábban paraszti árutermelés funkcióját vette át, akkor is modellünk fejlesztésére kényszerülünk. Hiszen a közösből származó jövedelem valóban nőtt, és a boltokban idővel háztartásuk számára szinte mindent megtalálhattak az emberek. 1976-ban az ország gazdasági vezetésében aztán egy lényegi összefüggés is tudatosult: óvni kell a háztájit és a köré épülő rendszert, mert termelési kedvének csökkenése nem csupán ellátási nehézségeket, hanem exportnehézségeket is okozna. 1978 után ráadásul, az eladósdásból származó gondok miatt, stratégia lett, hogy minden olyan tevékenység számára szabad utat kell biztosítani, amelynek terméke jó eséllyel exportálható.

A *kényszerűen merkantilista* gazdaságpolitika ezért lépésenként enyhítette a második gazdaság expanzióját akadályozó jogszabályokat, és elnézővé tette az igazgatási gyakorlatot. (Igaz, a dogmatikus idegenkedés a „közvetítő kereskedelemtől” sok fölösleges körülményességet okozott a rendszerben.) Specifikusan az élelmiszerexport jelentősége azért nőtt meg ekkoriban, mert bár a KGST-beli munkamegosztáshoz igazodó iparfejlesztési hullámok keresetté tették a magyar termékeket a szocialista országokban, ám ezek előállításához, épp relatív műszaki igényességük miatt, több nyugati importra volt szükség, mint amennyi keményvalutát a magyar ipar ki tudott termelni. Így amellett, hogy az élelmiszerexport jelentős részét a Szovjetunióval kötött barteregyezményekben „kemény” cikként lehetett elfogadtatni – azaz energiahordozókkal ellentételezték –, a megfelelő minőségű és keményvalutát hozó élelmiszerexportot is gyakran észszerűtlen mértékben, támogatták.¹⁰

Az exportösztönzés dinamizálta az élelmiszeripart, amely éppen ezért tudatosan kereste a megfelelő minőségű árualapot biztosító felvásárlási csatornákat. A téészek és ÁFÉSZ-ek 1978 után *szövetkezeti szakcsoportok* szervezésével, mentorálással és gyakran jelentős tőkebefektetéssel segítették, hogy a második gazdaság nem téésztág szereplői könnyebben bekapcsolódhassanak a tömeges és igényes árutermelésbe. A szövetkezeti szakcsoportok lehettek közvetítő kereskedők, magánszemélyek ellenben nem. A Pénzügyminisztérium még ahhoz is hozzájárult, hogy néhány téesz – kísérleti jelleggel – vállalkozói csoportok hálózatává alakuljon, bár az agronómuselit többségének ez a minta nem tetszett, mert úgy vélték, hogy gyengíti vezető szerepüket.

A háztáji óvásának, például a parasztudvari tejtermelés kötelező felvásárlásának a tejipar számára ugyanakkor volt negatív következménye is. A nem megfelelő minőségű – például nem gyorshűtött – alapanyag miatt nem tudták követni a nyugati tejtermékgyártás új irányzatait.

¹⁰ A viszonylagos liberalizmus jóvoltából felszabaduló alkotóerő és a merkantilizmus olyan mértékig javította a hozamokat és növelte az exportot, hogy Magyarországot befogadták a nagy agrárexportáló, a nemzetközi agrárkereskedelem liberalizálását kezdeményezők cairnsi csoportjába. Nem csak a szovjet pártfőtitkárok állították példának a magyar mezőgazdaságot, és kínai szakértők jöttek tanulmányozni a sikereket. Vö. Hartford 1985; Swain 1985. Eredményeink ingatagságáról és a merkantilista politika teremtette csapdahelyzetről lásd Juhász 1988b, 1989, 2011.

Az a tény, hogy az árutermelés a regionális piacok helyett az élelmiszeripar felé fordult, valamint a munkamegosztás fejlődése látványossá tette a különbségeket a háztáji családok törekvései között. Ezt mutatja, hogy a Szövetkezeti Kutatóintézet 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben végzett, több mint 3000 háztartásra kiterjedő vizsgálatának tanúsága szerint tíz év alatt az állandó téeszfoglalkoztatottak között 13%-ról 20%-ra nőtt azok aránya, akik konyhakertnél nagyobb léptékben nem foglalkoztak gazdálkodással. Azok aránya viszont, akik elsősorban saját fogyasztásra termeltek, és csak a (nem elhanyagolható) többletet értékesítették, 64%-ról 23%-ra csökkent. Azaz a tudatos árutermelők aránya 18%-ról 57%-ra nőtt, és több mint felük specializált vállalkozást működtetett. Az 1970-es évek szokásai szerint azok, akik nem vették igénybe a háztájit, pénzbeli megváltást kaptak. Döntő többségük iparosként vagy szolgáltatóként kapcsolódott be a második gazdaságba. Azok többsége is, akik igénybe vették, csak papíron művelte a háztáji földet. A közös gazdaság megfelelő táblájában termelt tengeri egy holdra eső nettó hozamát kapta meg terményben, mintha a téeszre bízta volna a művelést. A terményt az is igénybe vette, aki alig tartott állatot, vagy ipari tápot használt, hiszen fontos csereeszköznek számított.

A körülmények és lehetőségek változása gyorsan átformálta a falusi körülmények között boldogulni tudó, „jó gazda” múltú családok terveit. A hatvanas években azért támogatták gyerekeik tanulmányait, hogy sikeresen ki tudjanak jutni a faluból, majd otthonteremtésüket is segítették a városban, s nyugdíjba menvén a közelükbe költöztek. (Ezt a folyamatot annak idején „kiaszolás-ként” írtam le.) A hetvenes években viszont az ugyanezen csoporthoz tartozó családok a munkaszervezeti pozícióik és intenzív árutermelésük biztosította jövedelmüket az otthoni berendezkedés érdekében halmozták föl. Fiaikat olyan pályák felé (technikus, szerelő, mérnök) terelték, amelyek a falusi egzisztenciateremtésben segítik majd őket. Lányaik azonban – élve a bővülő iskolahálózat kínálati lehetőségekkel – olyan középiskolákba mentek (gimnázium, közgazdasági vagy egészségügyi technikum), amelyek inkább városi munkahelyekre készítették fel őket. Az 1980-as népszámlálás már meg is mutatta a következményeket: mivel a korábbi évtizedekkel ellentétben a hetvenes években több lány hagyta el a falvakat, mint fiú, a fiatal felnőtt korcsoportban legtöbb faluban *nőhiány* keletkezett, a belvárosias terekben pedig nőtöbblet alakult ki. S a folyamat, hullámozva bár, folytatódott.

AZ 1990-ES ÉVEK KÉT CSAPÁSA: PIACVESZTÉS ÉS GYEREKES TÖRVÉNYEK

Magyarországon a szűkös időkben a biztonságos önellátásra, majd a minél több export biztosítására törekvő gazdaságirányítás több területen olyan tevékenységek élénkítéséhez vezetett, amelyekben nem sikerült igazán versenyképesnek lennünk. Az agrár-protекcionista politika a nyugat-európai országokban is idézett

elő hasonló fejleményeket, ám nekünk nem volt időnk a kiigazításra. Amikor a KGST együttműködési rendszere 1989 és 1991 között felborult, nem csak átmenetileg szorultunk ki a volt szocialista országok piacáról. Az oda szállítóknak később is csak egyike lehettünk, mert a többi agrárexportőr ország a versenytársunkká vált.

Az agrárpiac szűküléséhez az is hozzájárult, hogy a rendszerváltással nyilvánvalóvá vált *strukturális válság* – elsősorban a gyorsan növekvő munkanélküliség – miatt a csökkenő jövedelmek mellett a lakosság étel- és fogyasztási szerkezete is a kevésbé értékes élelmiszerek felé fordult. S mivel a szomszédos országokban is hasonló válság bontakozott ki, csökkent a bevásárlóturizmus. Megszűnt a „gulyáskommunizmus” vonzása.

Ilyen körülmények között a szűkülő keresletre tevékenységük racionalizálásával reagáló élelmiszeripari vállalatok az ellenőrzött körülmények mellett termelő és nagy léptékben szállító cégekre szűkítették beszállítóik körét. A nem integrált egyéni árutermelők többnyire megoldhatatlan értékesítési nehézségekkel néztek szembe.

Az új törvényfaragók leglendületesebb csoportját ugyanakkor az új osztályharc szenvedélye fűtötte. A téesz – főleg a szervezés megalázó momentumait hangsúlyozó emlékeződések szaporodása miatt – legyőzendőnek tűnt fel a szemükben. Egy részüket az (idealizált) egykori paraszti világ iránti nosztalgia hajtotta. Másokat annak emlékezte, hogy a kisárutermelők a szocializmus körülményei között mennyire sikeresek tudtak lenni, hiszen a végtermék 40%-át ők állították elő kisszerű körülmények közé szorítottságuk és jogi korlátozottságuk ellenére. Azt azonban a törvényhozók nem értették, hogy milyen mértékben segítette a kisárutermelők működését a nagyüzemekkel való közvetlen és közvetett összefonódás. (A radikálisokat persze a működő rendszerek tiszteletének hiánya jellemzi. Az intézmények szimbolikus jelentésére gondolva elfelejtkeznek figyelni a hétköznapi élet szerveződésére.)

Mivel a kárpótlási és az átalakulási törvény az aktív téesztagoknak maradó vagyon nagyobb részét elvonta, a magángazdaságok gyakran ellehetetlenülő helyzetét pedig a tagok zöme is érezte, valamint ők képesek voltak szembeállítani a paraszti nosztalgiákat az új technika kínálta lehetőségekkel, a téesztagok közel 90%-a minden biztatás ellenére nem lépett ki a téeszből. A kilépők zöme sem vált gazdálkodóvá, hanem a tulajdonrészként kapott terményt vagy állatot egyszerűen eladta. Voltak ugyanakkor olyan, többnyire csoportos kiválók is, akik gépeket vagy üzleti célra alkalmas ingatlanokat megszerezve, a kornak megfelelő gazdaság megformálására törekedtek, az akkor alakuló, több ezer mezőgazdasági kft. vagy kisszövetkezet mintáját követve.

A kormány betervezéseit szenvedéllyel tovább faragó kormánypárti képviselők az eredetileg a technikai kérdések kezelése érdekében benyújtott földtörvény tervezetét módosítgatva igyekeztek újra a gazdálkodói tér formálójává válni. Bevezették az egyéni földtulajdonszerzés 300 hektáros felső korlátját, azt, hogy akár egyéves is lehet a földbérlet, és az első ciklus utolsó ülésén megtiltották

a jogi személyek földvásárlását. Ezzel ugyanakkor nemcsak a téészek stabilizálódását akadályozták, hanem a farmformálás amerikaiias útját választó új vállalkozásokat is.

Az értelmes földhasználat és a távlatos gazdálkodás szempontjára nem figyelő 1990-es évekbeli törvényhozás és az integrátor pozíciók meggyengülése is hozzájárult ahhoz, hogy a gazdálkodás új rendje csak lassan – egészen az Európai Unióba belépésig elhúzódva – alakult ki. A több mint kétmillió tulajdonosi parcella miatt – amelyek nem mellesleg döntő többsége nem gazdálkodókhoz került – a rövid távú bérletekre támaszkodó földművelő gazdaságok nem merhettek távlatos fejlesztésekbe fogni. Nemcsak a talajjavítás vált nem kifizetődővé, de még az igényes trágyázás is kockázatos volt. Az öntözőkapacitás használható része harmadára zsugorodott, a szakcsoportok tulajdonába került korszerű szőlő- és gyümölcsültetvények több mint fele kipusztult, a második gazdaság hálózatainak zömét pedig az értékesítési nehézségekből adódó növekvő bizonytalanság felemésztette.

Az új integrációs hálózatok kialakulása megindult ugyan – többnyire egyébként privatizált élelmiszeripari cégek és a szaporodó exportáló és/vagy bolthálózat-ellátó áru-előkészítő vállalkozások termeltetése jóvoltából –, de a folyamat 1996 után lelassult. Az élelmiszeripari cégek, döntően a termelés rendjének zavarossága miatt, visszafogták beruházásaikat. A tőkéhez jutott tejipari vállalkozások ugyanakkor – a megnövekedett, új igényeket kiszolgáló tejtermékimport visszaszorítására törekedve – újították technológiájukat, és új termékeket fejlesztettek, ezért abbahagyták a parasztudvari tej felvásárlását. Csak annak a néhány tejszövetkezetnek a tagjai maradtak beszállítók, akik minőségbiztosításra törekvő működési módot alakítottak ki, és biztosították a gyorsítést.

Persze „az Élet él és élni akar”. Nőtt a már elért technikai szinten működő szolgáltató vállalkozások száma, új felvásárlói szerepek alakultak ki, szimbiotikus vállalkozások jöttek létre, és a patronus–kliens bokroknak újra változatos formái jöttek létre. A kihasználatlan lehetőségek és kielégítetlen szükségletek láttán sok önáltató vállalkozás is született. A szakmához felületesen értő és/vagy a megbízható kapcsolatépítés szükségességét későn felismerők többnyire egy-két év alatt megbuktak. De jellemzően az önáltatókból lettek a világcsalók is, így szaporodtak a bizalomrontó élmények.

A gazdálkodási rend konszolidálódását a szakmailag művelt és tájékozódni tudó vállalkozók vezették. Ők – a földműveléssel felhagyók nagy aránya miatt is – gyorsan növekedtek, gyakran saját meglepetésükre is. A 2000-es évek közepére konszolidálódott új gazdálkodási rendben egyre szűkülte ugyan az 1990-es években létrejött vállalkozási formák tere, mégis az ő leleményükön múltott, hogy a mezőgazdasági termelés 1993 után már nemcsak csökkent, hanem egyes területeken nőtt is.¹¹

¹¹ Erről részletesebben lásd: Juhász 2001a, magyarul 2001b vagy 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Büti Lajos – Zsille Zoltán 1971: Aknaszedők a termelés frontján, vagy kisvállalkozók az üzemi piacon. *Ergonómia: Munkalélektan, Munkaélettan, Munkaszociológia* (4.) 4. 339–345.
- Fél Edit 1941: *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás 2010: „*Mi, korrekt parasztok...*” *Hagyományos élet Átányon*. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 1.) Korall, Budapest.
- Fónagy Zoltán 2014: A „lusta paraszt” és a piacgazdaság. A hagyományos és a modern gazdasági mentalitás konfliktusa a jobbágyfelszabadítás korában. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Hajnal István Kör, Budapest, 62–75.
- Hartford, Kathleen 1985: Hungarian Agriculture. A Model for the Socialist World? *World Development* (13.) 1. 123–150.
- Juhász Pál 1973: *A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről*. (Közlemények 93.) Szövetkezeti Kutatóintézet, Budapest.
- Juhász Pál 1977: A második gazdaság mezőgazdasági kistermelői köré szerveződő alrendszerről. In: Kenedi János (szerk.): *Profil*. (Szamizdat gyűjteményes kötet.)
- Juhász Pál 1982: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Agrárszociológiai tanulmányok. *Medvetánc* (2.) 1. 117–139.
- Juhász Pál 1988a: A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. Emberképünk tizenöt évvel ezelőtt. *Tér és Társadalom* (2.) 2. 3–18.
- Juhász Pál 1988b: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? *Medvetánc* (8.) 1. 197–212.
- Juhász Pál 1989: Az agrárkérdés politikai tartalma 1988-ban. In: *Magyarország politikai évkönyve 1988*. R-Forma Kiadói Kft., Debrecen, 180–188.
- Juhász, Pál 2001a: The End of the “Agricultural Miracle” and the Property-Reform in Hungary. In: Ieda, Osamu (ed.): *The New Structure of the Rural Economy of Post-Communist Countries*. Slavic Research Center Hokkaido University, Sapporo, 15–21.
- Juhász Pál 2001b: Az agrárkérdés vége és a tulajdonreform. *Beszélő* (6.) 2. 36–41.
- Juhász Pál 2006: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Cikkgyűjtemény*. Új Mandátum–Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Juhász Pál 2011: *A piacgazdaság intézményei és kultúrája*. Jelenkutató Alapítvány, Budapest. <http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/646601.pdf> – utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.
- Juhász Pál 2018: Az OTK, a faluosztályok – és emberképünk változása. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. MTA TK–L'Harmattan, Budapest, 117–128.
- Komló László 1964: *Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Kuczi Tibor 1998: Kreácsolás: kreativitás és barkácsolás. *Kritika* (27.) 5. 18–21.
- Kuczi Tibor 2000: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Kör, Budapest.
- Laki Mihály 1984–1985: Kényszerített innováció. *Szociológia* (12–13.) 1–2. 45–53.

- Lampland, Martha 1995: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lampland, Martha 2016: *The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956*. University of Chicago Press, Chicago.
- Márkus István 1973: Az utóparaszttság arcképéhez. Gernelyapáti magnószalagok 1971. október. *Szociológia* 1. 56–67.
- Mendras, Henri 1967: *La fin des paysans*. S.E.D.E.I.S., Paris.
- Swain, Nigel 1985: *Collective Farms Which Work?* Cambridge University Press, Cambridge.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest.
- Varga Zsuzsanna (szerk.) 2017: *Göröngyös út. Dimény Imre életútja*. Kossuth, Budapest.

Kristóf Luca

Privatizátorok és nemzeti nagytőkések

*A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon**

Közkeletű tézis, hogy Magyarországon az emberek többsége nem annyira a szorgalmas munka (esetleg az örökölt vagyon), sokkal inkább a (politikai) kapcsolatok szerepét tartja jelentősnek az elit vagyonosodásában. Ehhez a vélekedéshez nyilvánvalóan hozzájárul a vagyonok generációs felhalmozását érő többszörös történeti megszakítottság tapasztalata és a rendszerváltásokat kísérő tőkeátváltások, eredeti felhalmozások sorozata.¹ A gazdagok iránti attitűdöket vizsgáló kutatások megerősítik, hogy a magyarok nem tekintik meritokratikusnak saját koruk gazdasági elitjét.² Bár a meggazdagodással szembeni gyanakvás általában egész Kelet-Európában erős, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) 2006-os vizsgálatának adatai szerint Bulgáriát és Oroszországot követően Magyarországon vélték úgy a legtöbben (majd minden ötödik válaszadó), hogy a sikeres érvényesüléshez vagy bűnözői, vagy korrupciós kapcsolatok kellenek.³ Jelen tanulmányban ezt a jelenséget saját kutatásom eredményei alapján elemzem. Kutatásomban a társadalomnak a gazdagokról, vagyonosokról alkotott véleményét vizsgáltam kérdőíves felmérés segítségével, amelyben a megkérdezetteknek ismert hazai gazdasági szereplőkről, a vagyonos elit tagjairól kellett eldönteniük, hogy minek köszönhetik meggazdagodásukat.

A szocializmus időszakában természetesen nem készültek ilyesfajta felmérések, joggal feltételezhető azonban, hogy a szocializmus egalitáriánus propagandája erős hatást gyakorolt a gazdagság megítélésére. Habár a rendszerváltás idején az állami tulajdon lebontását a többség szükségesnek értékelte Magyarországon, a nagyvállalatok, nagyobb ingatlanok, birtokok magánkézbe kerülését többnyire erősen elleneztek, a magántulajdon helyett a közösségi tulajdont preferálva. Hann Endre és Laki Mihály 1990-es kutatása szerint a megkérdezettek fele nem tartotta megengedhetőnek, hogy „egyes jól menő üzletemberek nagyon meggazdagodjanak”. A rendszerváltás előrehaladtával ráadásul a privatizációt legalább részben pártolók tábora tovább csökkent.⁴

A gazdagokkal szembeni negatív attitűdök a rendszerváltás korszaka óta stabilnak mondhatók. A kilencvenes években készült nemzetközi összehasonlító vizsgálatok kimutatták, hogy a posztszocialista országokban a meggazdagodás

* A tanulmány megírását az NKFIH FK 124 042 számú projektje támogatta.

¹ Szalai 2001.

² Örkény–Székelyi 2001; Csepeli et al. 2004; Csíste 2009.

³ Csíste 2009.

⁴ Hann–Laki 1992.

okai között sokkal nagyobb százalékban feltételezik az egyéni gátlástalanságot, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban. Míg Nyugat-Európában a kapcsolatoknak tulajdonított szerep nem áll ellentétben a kemény munkával és a tehetséggel, Kelet-Európában ugyanez inkább a becstelenséghez kötődik.⁵

Érdekes módon azonban az általában vett siker és konkrétan a meggazdagodás attribúciója nem egyformán működik. Míg az általában vett sikert a kelet-európai társadalmakban a többség hajlandó belső okoknak (mint a tehetség, illetve a kemény munka) tulajdonítani, addig a gazdagsággal nem ez e helyzet. Csepeli György és szerzőtársai ezt a diszkrepanciát tipológiájukban a gazdagok iránti irigységként címkézték. Kimutatták, hogy ez a meggazdagodásra vonatkozó irigy attitűd időben stabil volt a kilencvenes években, holott a piacgazdaság megszilárdulásával a meritokratikus attitűd erősödését várták volna.⁶ A rendszerváltás elitcseréjével és a privatizációval kapcsolatos kutatási eredmények ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy a meggazdagodás meritokratikus útjának elvetése nem, vagy nem csupán a „kelet-európai irigység kultúrájának” kifejeződése, hanem jogos társadalmi elégedetlenség a meggazdagodás módjainak empirikus tapasztalatával szemben. Tanulmányom első felében az erre vonatkozó szakirodalmat tekintem át, azaz azt, hogy mit tudunk a meggazdagodás módjairól a rendszerváltás utáni évtizedekben Magyarországon.

GAZDASÁGI ELITEK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A gazdasági elittel kapcsolatos szociológiai kutatásokban az elitpopuláció meghatározása leggyakrabban pozicionális alapon történik, léteznek ugyanakkor más módszerek is: történeti szociológiai elitkutatásokban a vagyonalapú meghatározás is elterjedt. A rendszerváltás utáni korszak kortárs kutatói többnyire pozíció alapján, például a legnagyobb cégek vezetőit,⁷ vagy hálózatkutatások esetében igazgatótanácsok, „boardok” tagjait⁸ vizsgálták elittagokként. Szalai Júlia és Laki Mihály nagyvállalkozó-kutatásai már közelebb álltak a vagyonalapú megközelítéshez, hiszen ők nagy- és középvállalatok tulajdonosaival interjúztak.⁹ Kifejezetten a vagyon alapján közelített a témához Kolosi Tamás és Szelényi Iván, amikor a leggazdagabb magyarokról szóló kiadványok szereplőinek életútját elemezték.¹⁰ A különböző módon meghatározott gazdasági elitcsoportok csak részben fedték egymást, hiszen míg például egy fontos nagyvállalat topmenedzserének vagy igazgatótanácsi tagjának nagy befolyása lehet a gazdaság működésére, személyesen nem feltétlenül tartozik a legvagyonosabbak közé, habár természetesen

⁵ Csepeli et al. 2004: 11.

⁶ Csepeli et al. 2004: 19.

⁷ Kovách–Csité 1999; Szelényi–Szelényi–Kovách 1995.

⁸ Stark–Vedres 2012.

⁹ Laki–Szalai 2004, 2014.

¹⁰ Kolosi–Szelényi 2010.

a lehetőségei jóval nagyobbak a vagyonosodásra, mint egy átlagembernek. Ugyanakkor a vagyonosok közül sem mindenki számít a gazdasági elit tagjának, hiszen a rendszerváltás után évtizedekkel már akár öröklés révén is a legvagyonosabbak közé tartozhat valaki. Sokan lehetnek a vagyonos elitben olyanok, akikről visszahúzódó, vagy egyenesen rejtőzködő életmódjuk miatt semmilyen információval nem rendelkezünk. Jelen tanulmány empirikus része a közvélemény előtt is ismert vagyonosokra koncentrál, de mint látni fogjuk, az elitpozíciók és a tulajdonossá válás útjai, különösen a rendszerváltás utáni korszak első felében, elválaszthatatlanok egymástól.

Mit tudunk a posztoszocializmus vagyonos elitjéről?

A nyolcvanas évek végén kezdődő és nagyjából a kilencvenes évek második feléig tartó időszak tulajdonszerzés, tőkefelhalmozás, meggazdagodás szempontjából rendkívülinek mondható. A közvéleményt és a kutatókat egyaránt élenken foglalkoztató politikai és gazdasági rendszerváltás következményeiről, a piacgazdaság elitjének kialakulásáról mára gazdag irodalom áll rendelkezésre. A rendszerváltás hajnalán számos versengő hipotézis igyekezett prognosztizálni, hogy kikből áll majd az új elit, és milyen tőkék, erőforrások segítenek a vagyonszerzésben. Kérdésként merült fel, hogy vajon a szocializmus előtti vállalkozói családi háttér és ennek nyomán a szocializmus kései korszakában a második gazdaságba való bekapcsolódás (megszakított, illetve szocialista polgárosodás elmélete),¹¹ vagy inkább a politikai-kapcsolati tőke átváltása¹² jelent-e előnyt a gazdasági elitbe való bekerülésben.

Empirikusan leginkább alátámasztható hipotézisnek Szalai Erzsébet *technokrata kontinuitás* tézise bizonyult.¹³ Ő azt feltételezte, hogy a nómenklatúra-elit tagjai közül az általa késő kádári technokráciának nevezett csoport fiatal, képzett, szakértő és a piacgazdaságra már a nyolcvanas években is nyitott tagjai válnak a rendszerváltás nyerteseivé. Szelényi Iván és szerzőtársai is a képzettség és a kulturális tőke fontos szerepét hangsúlyozták a *menedzserkapitalizmus* (poszt-kommunista managerializmus) tézis kapcsán, amely szerint ez az erőforrás az átmenet során fontosabb szerepet tölt be az elitpozíciók megszerzésében, mint maga a tulajdon.¹⁴ A kilencvenes évek közepének empirikus vizsgálatai a nagyvállalatok tulajdonosi szerkezetéről¹⁵ azután egybehangzóan arra jutottak, hogy a tudástőkén alapuló, „kapitalisták nélküli kapitalizmus” valójában csak átmeneti fázist jelentett a gazdasági átalakulásban, és az zredfordulóra körvonalazódni kezdett a tulajdonos nagyvállalkozók csoportja.¹⁶

¹¹ Szelényi 1988.

¹² Hankiss 1990.

¹³ Szalai 1990.

¹⁴ Eyal et al. 2001.

¹⁵ Tóth 1998; Kovách–Csité 1999; Voszka 2000.

¹⁶ Laki–Szalai 2004.

Ezek a vagyonos nagyvállalkozók általában a szocialista gazdaság állami-szövetkezeti szektorában gyűjtötték tudásuk, kapcsolataik, készségeik egy jó részét, azaz magas iskolai végzettséget, szakismeretet és menedzseri (de nem csúcsvezetői, inkább középvezetői) tapasztalatot szereztek a kései szocializmusban. Az MSZMP-tagok aránya jóval magasabb volt körükben, mint a lakosságon belül.¹⁷

Laki Mihály négyféle tipikus tulajdonszerzési módot azonosított a poszt-szocialista korszak nagyvállalkozói között: 1. Számos vállalati vezető kevés saját tőke és kedvezményes hitel segítségével lett saját vállalatának tulajdonosa (*management buyout*). 2. Mások privatizációs pályázatokon meghirdetett vállalatokat vásároltak meg a maguk vagy mások tőkéjéből. A privatizációs pályázatokon elért sikerhez természetesen kellett helyismeret, banki kapcsolat, illetve némi piaci tudás arról, hogy melyik vállalat számít perspektivikus vételnek. 3. A privatizációhoz kötődő tulajdonszerzési módokon kívül voltak olyan nagyvállalkozók is, akik a szocializmus összeomlása után, vagy közvetlenül előtte saját vállalatot alapítottak. Laki szerint a teljesen új vállalatokat alapítók általában nem voltak párttagok, és már korábban elhagyták a szocialista állami szektort, mint a privatizátorok. 4. Végül, egy negyedik nagyvállalkozói csoport a fentebb felsorolt lehetőségeket kombinálta egymással.¹⁸

A vagyonszerzés fő csapásirányának a poszt-szocialista időszakban a fentiek közül egyértelműen a privatizációhoz köthető menedzseri-technokrata utak bizonyultak.¹⁹ A késő kádári technokrácia csoportja volt képes a privatizáció lehetőségeinek felismerésére, és kapcsolatai révén a tulajdonszerzéshez szükséges információk és banki hitelek megszerzésére. Az állam a privatizációs folyamatba leginkább a szabályozás révén szólt bele: a menedzseri kivásárlás, illetve a kedvezményes hitelek intézményei révén segítette vagy gátolta a különböző társadalmi csoportok tulajdonszerzési esélyeit. Kolosi Tamás és Szelényi Iván a 2000-es évek milliárdosait vizsgáló könyvükben megállapítják, hogy a többségük 1988 és 1995 között halmozta fel vagyonát.²⁰ Aki a nagy privatizációs hullámot elmulasztotta, annak lényegében már csak a normál, jóval rögzöttebb piaci út maradt a meggazdagodásra (legalábbis a következő 15 évben). Nem mindegy ugyanakkor, hogy a társadalom mennyire érzékeli igazságosnak a kiinduló helyzetet. Jelzésértékű, hogy a „100 leggazdagabb magyar” jellegű kiadványok számos szereplője hangsúlyozza, hogy a privatizációban soha nem vett részt.

A vagyonosodás társadalmi megítélésének vizsgálatához fontos megértenünk a gazdasági és a politikai elit közötti viszony jelentőségét is. A magyar gazdaság átpolitikáltságát David Stark és Vedres Balázs húsz évet felölelő, céges adatokon végzett hálózatelemzése tárta fel.²¹ Eredményeik szerint a magyar gazdaságban „politikai lyukak” tátonganak: azok a cégek, amelyek igazgatótanácsában, fel-

¹⁷ Laki 2002; Kolosi–Szelényi 2010.

¹⁸ Laki 2002.

¹⁹ Kolosi–Szelényi 2010.

²⁰ Kolosi–Szelényi 2010.

²¹ Stark–Vedres 2012.

ügyelőbizottságában ellentétes oldali politikusok ülnek, nem működnek együtt egymással. Ráadásul az általuk vizsgált időszakban, a rendszerváltástól az első kétezres évtized végéig a gazdaság polarizáltsága nemhogy nem csökkent, hanem egyre inkább fokozódott, vagyis mindez nem a szocializmus örökségének, hanem az élesedő politikai verseny következményének tudható be. A gazdasági elit politikai színezete ugyanakkor az általuk elemezett időszak során megváltozott: a kilencvenes években az MSZP még hálózati előnnyel rendelkezett, de az ezredfordulóra a szocializmus idejéből származó politikai kapcsolatok jelentősége lecsökkent, így a baloldal teret veszített.²² Éppen a kezdeti hátrány ledolgozásának érdekében a későbbiekben a Fidesz sokkal tudatosabban és agresszívabban építette gazdasági háterszágát, így a gazdasági elit politikailag már a kétezres években észrevehetően jobbra tolódott.²³

A gazdasági elit a NER-ben

A magyar gazdaságot a rendszerváltás utáni évtizedekben a fentebb bemutatott nagyvállalkozói csoportok megerősödése mellett is a külföldi tőke dominanciája jellemezte. A 2010-es évek egymást követő Orbán-kormányai éppen ezért egyik legfontosabb deklarált gazdaságpolitikai célként a hazai vállalkozói réteg („nemzeti tőkésosztály”²⁴) megerősítését tűzték ki a külföldi tőke ellenében.²⁵ E kormányok gyakorlati intézkedései azonban a hazai tulajdonosi rétegen belül is jelentős változásokat idéztek elő, ami a közvélemény és az elitkutatók figyelmét is felkeltette. Elméleti hipotéziseket, mint korábban is, Szalai Erzsébet, illetve Szelényi Iván fogalmazott meg ezzel kapcsolatban.²⁶ Mindkettőn arra hívták fel a figyelmet, hogy a 2010-es években megváltozott a gazdasági és a politikai elit viszonya. Szalai Erzsébet a *refeudalizáció* metaforáját használta arra a folyamatra, amelyben a politikai elit a tőkék és jövedelmek radikális átrendezése révén – melyhez akár a jogállami keretek felrúgására is kész – az addig „domináns burzsoáziából” lojá-

²² Scheiring 2019.

²³ Kolosi–Szelényi 2010; Kovách 2011; Scheiring 2019.

²⁴ A nemzeti tőkésosztály megerősítését elősegítő ideológiai és gazdaságpolitikai paradigmáról lásd Sebők 2019.

²⁵ Vitatott, hogy az Orbán-kormányzat valójában mennyire külfölditőke-ellenes, ellenpéldaként a multinacionális nagyvállalatok adókedvezményeit és a velük kötött stratégiai megállapodásokat szokták felhozni. E tanulmánynak nem célja, hogy állást foglaljon e kérdésben, csak idézi a kormány retorikáját ezzel kapcsolatban, lásd például Orbán Viktor egy parlamenti választ a Közép-kelet közbeszerzési sikereivel kapcsolatos kérdésre: „Magyarországnak nagy magyar vállalatokra szüksége van a pénzügyi szektorban, a biztosítási iparban, az építőiparban, az energiaiparban, a járműgyártásban, a gyógyszeriparban, az élelmiszeriparban, az információs technológiákban, a szállodaiparban, vagyis minden jelentős területen. Igen, nagytőkésekre, sikeres, sok milliárddal rendelkező vállalkozókra van szükségünk. Ha nem, akkor mindent a külföldiek fognak elvinni ebben az országban.” https://www.parlament.hu/naplo39/185/n185_0100.htm – utolsó letöltés: 2020. július 9.

²⁶ Habár a nyilvánosságban a legnagyobb figyelmet Magyar Bálint és szerzőtársai maffiaállam-konceptiója kapta, a *Magyar polip* sorozat inkább nagy hatású esszéik kollekciójának, mint szaktudományos műnek tekinthető (Magyar 2013; Magyar–Vásárhelyi 2014; Magyar 2015).

lis „kliensburzsoáziát” hozott létre.²⁷ Csillag Tamás és Szelényi Iván pedig Max Weber *prebendalizmus* fogalmát²⁸ értelmezte újra.²⁹ Az általuk neoprebendálisnak nevezett gazdasági rendszerben az erős politikai hatalom visszavonja a tulajdont azoktól a tulajdonosoktól, akik nem bizonyulnak hozzá eléggé lojálisnak, vagy gyaníthatóan túl nagy politikai ambícióik vannak, és új, lojális tulajdonosokhoz helyezi át.³⁰ Laki Mihály esettanulmányai empirikusan dokumentálták ezt a folyamatot a trafikok, illetve a gyógyszertárak piaca esetében,³¹ és megerősítették a leírást a Corruption Research Center Budapest (CRCB, korrupciókutató központ) tanulmányai is az állami közbeszerzések politikai befolyásolásáról. A politikai elit a baráti vállalkozók vagyonosodását már 2010 előtt is segítette állami megrendelésekkel, a kormányváltással a kutatások szerint a helyzetbe hozott nagyvállalkozók köre cserélődött ki Fidesz-közeli vállalkozókra.³²

Laki Mihály a következőképpen jellemzi ezt az új gazdasági elitcsoportot: jelen voltak vagy vannak a Fidesz szellemi műhelyeiben, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben; személyes kapcsolatban álltak és állnak a 2010 utáni időszak legfontosabb politikai döntéshozóival, vagy olyan személyekkel (vállalkozókkal), akiknek vannak ilyen kapcsolataik; e döntéshozók kérésére, biztatására üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre; 2010 utáni gyors felemelkedésüket segítették a vállalkozásaiknak kedvező szabályozómódosítások, új szabályozások, állami beszerzések.³³ E csoport gazdagodását a kormányzat a közbeszerzések testreszabásán kívül változatos módokon segítette: többek között az állami beszállítók cseréje révén, a médiapiacra az állami médiahirdetések, támogatások aránytalan elosztásával, a bankok esetében az állam vezényelte tulajdonosváltással vagy az állami szabályozások módosításával.

Scheiring Gábor a nemzeti tőkésosztályról alkotott tipológiájában ugyanezt a csoportot *politikai kapitalistáknak* nevezi. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy bár a politikai kapitalisták gazdagodása valóban látványos, igazából kevesen vannak, akik kizárólag állami megrendelésekből gazdagodnak (közéjük tartozik például Mészáros Lőrinc vagy korábban Simicska Lajos). A nemzeti tőkésosztályon belül további három csoportot különböztet meg: 1. az *elkötelezett jobboldaliak* (például Széles Gábor) nem a Fidesz-kormányra köszönhetik vagyonukat, de ideológiai okból támogatják azt. 2. A *feltörekvő tőkések* egy jelentős nagyságú csoport, amelynek tagjai távolabb állnak a politikától, nem vállalnak politikai

²⁷ Szalai 2016.

²⁸ A prebendális rendszerben a tulajdonviszonyok képlékenyek, a tulajdont a hűség jutalmaként adja a hatalom, és hűtlenség esetén visszaveszi azt (Weber 1967: 212).

²⁹ Csillag–Szelényi 2015; Szelényi 2015.

³⁰ Ellentétben a neopatrimoniális rendszerrel, amely erősebb gazdasági elitet feltételez, és amelyben az oligarchák foglyul ejtik a politikai hatalom működését (*state capture*).

³¹ Laki 2015, 2017a, 2017b.

³² A CRCB kutatásai szerint 2009–2010-ben és 2011–2012-ben egyaránt a közbeszerzések 60%-a részben vagy teljesen *state capture*-nek számított; a 2010-es kormányváltás után viszont a közbeszerzési korrupció a helyi szintekről a központi állami szint felé mozdult el (Fazekas–Tóth 2016).

³³ Laki 2019.

szerepet, de érdekeiknek a Fidesz jobban megfelel, mint az ellenzék (például a szállítmányozó cégtulajdonos Wáberer György, aki több neki kedvező szabályozást, stratégiai megállapodást kilobbizott az Orbán-kormánytól, míg a korábbi kormányok nem támogatták). 3. A *kooptált milliárdosok* pedig olyan, kiemelten fontos gazdasági szereplők, akik korábban minden politikai oldallal jóban voltak, és 2010 után ezt az attitűdöt cserélték fel Fidesz-szimpátiára (pl. Csányi Sándor, Demján Sándor). Scheiring szerint a feltörekvő tőkészekhez hasonlóan a kooptált milliárdosok számára is kedvezőbb a Fidesz gazdaságpolitikája, amely kevésbé épít a multikra, mint a korábbi kormányoké.³⁴

A korábbi elemzések alapján tehát azt láthatjuk, hogy Magyarországon mind a kilencvenes évek, mind a 2010-es évek olyan korszak, amikor az állam nagy szerepet játszott a vagyonok felhalmozásában. Saját empirikus kutatásomban azt vizsgáltam, hogyan alakult a különböző időszakokban meggazdagodott gazdasági elittagok társadalmi megítélése.

ELIT ÉS TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉS

A vizsgálat adatai az „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban” című kutatás keretében lefolytatott két lakossági felmérésből származnak. A gazdasági (valamint a politikai és kulturális) elit általános megítéléséről egy 2015-ös országos reprezentatív kérdőívben (N = 2800) tettem fel kérdéseket. A 2017-ben szintén országos reprezentatív mintán (N = 1000) felvett kérdőívben pedig arra voltam kíváncsi, hogy a megkérdezettek kiket tartanak a mai magyar gazdasági élet legkiemelkedőbb alakjainak. A megkérdezettek fele (N = 500) nyitott kérdést kapott, azaz velük reputációs módon próbáltam az elit legismertebb tagjait meghatározni. A megkérdezettek másik felének (N = 500) 10 névről kellett megállapítania, hogy hallott-e már róluk – a neveket a *Forbes* magazin 50 leggazdagabb magyarról szóló, 2017-es kiadványának első 20 helyezettje közül a tíz legismertebbet választottam ki. Azokat a megkérdezetteket, akik a *Forbes* listájáról kaptak neveket, arra kértem, hogy a számukra ismert személyek közül válasszanak ki három főt, akikről úgy gondolják, inkább saját érdemeik (azaz belső ok) alapján, és hármat, akik inkább politikai kapcsolataiknak (azaz külső oknak) köszönhetően gazdagodtak meg.

A gazdasági elit általános megítélése

Az emberek a legritkább esetben elégedettek az „elitjünkkel”. Korábbi kutatások eredményei szerint Magyarországon a gazdasági, kulturális és politikai elit közül a politikai elit a legnegatívabban megítélt elitcsoport. A médiában a kilencvenes években és a kétezres évek első évtizedében a „politikai elit” fogalma szinte

³⁴ Scheiring 2019.

kizárólag negatív kontextusban említődött.³⁵ Kovách Imrével végzett médiaelemzésünkben a gazdasági elit is jellemzően negatív, illetve a politikai elittel való összehasonlításban legfeljebb semleges jelzőket kapott. A 2015-ös felmérés eredményei is azt mutatják, hogy ezek az elitcsoportok az 1-től 10-ig tartó elégedettségi skálán alacsony átlageredményt produkálnak (1. táblázat).

1. táblázat

Mindent összevetve mennyire elégedett a magyar politikai, gazdasági, kulturális elit tevékenységével? (1: egyáltalán nem elégedett, 10: teljesen elégedett)

Elit	Átlagos elégedettség
Politikai elit	3,2
Gazdasági elit	3,7
Kulturális elit	5,3

Forrás: Saját számítás.

Legalacsonyabb, 3,2-es átlagot ért el a politikai, 3,7-et a gazdasági, és némileg jobb eredményt, 5,3-as átlagot a kulturális elit, amelyet a gazdasági elittel ellentétben kevésbé a politikai elit büntársának, mint inkább áldozatának tekintenek az emberek.³⁶ Az elitekhez való viszonyulás ugyanakkor átpolitizált: a megkérdezettek pártpreferencia szerint szignifikánsan eltérő mértékben voltak elégedettek a gazdasági elittel is (2. táblázat).

2. táblázat

Mindent összevetve mennyire elégedett a magyar gazdasági elit (például a nagyvállalkozók, a gazdasági élet vezetői) tevékenységével? (1: egyáltalán nem, 10: teljesen)

Pártpreferencia	Átlagos elégedettség
Kormánypárti	5
Ellenzéki	3,3

Forrás: Saját számítás.

A látható különbség mellett is kiemelendő, hogy a kormánypárti szavazók átlagos elégedettségi szintje is mindössze 5-ig megy fel, szemben az ellenzékiek 3,3-as átlagával.

A vagyonos elit tagjainak megítélése

A második, 2017-es kérdőíves felmérésben a vagyonos elit egyes tagjainak megítélését vizsgáltam. Ehhez két részre bontottam az 1000 fős reprezentatív mintát. Kíváncsi voltam egyrészt arra, hogy a megkérdezettek saját maguktól kiket tar-

³⁵ Kovách–Kristóf 2012.

³⁶ Kovách–Kristóf 2012.

tanak a magyar gazdasági élet legkimagaslóbb alakjainak, azaz a gazdasági elit tagjai közül kiknek a legnagyobb a reputációjuk (3. táblázat).

3. táblázat

Nyitott kérdés: Ön szerint az elmúlt években kik voltak a magyar gazdasági élet leginkább kimagasló alakjai? Soroljon fel legfeljebb 3 személyt!

Név	Szavazatok száma
Csányi Sándor	53
Mészáros Lőrinc	43
Demjén Sándor	32
Simicska Lajos	19
Andy Vajna	15
Orbán Viktor	10
Széles Gábor	9
Gyurcsány Ferenc	7
Wáberer György	5
Soros György	5

Megjegyzés: Az adatfelvétel ideje: 2017, megkérdezettek száma: 500, válaszadók száma: 331.

Természetesen ez nem könnyű kérdés, a megkérdezettek egyharmada nem is tudott rá válaszolni. Azok körében, akik legalább egyvalakit meg tudtak említeni, hét olyan nagyvállalkozót találtunk, akit legalább öten felsoroltak. Csányi Sándor kapta a legtöbb (53) szavazatot, őt követte Mészáros Lőrinc (43 szavazat), Demjén Sándor (32 szavazat), Simicska Lajos (19 szavazat), Andy Vajna (15 szavazat), Széles Gábor (9 szavazat) és Wáberer György (5 szavazat). Ők tehát a magyar gazdasági elit legismertebb alakjai. Ebbe a spontán említéslistába beekelődt azonban két olyan személy, Orbán Viktor (10 szavazat) és Gyurcsány Ferenc (7 szavazat), akik a politikai élet szereplői (bár Gyurcsányról köztudott, hogy vagyonos ember). Ezenkívül 5 megkérdezett (egyébként még a Soros elleni politikai kampány felerősödése előtt) Soros Györgyöt is a magyar gazdasági élet kimagasló szereplőjének tekintette.

Az országosan reprezentatív 1000 fős minta véletlenszerűen kiválasztott másik fele 10 vagyonos ember előre elkészített listáját kapta meg, ők voltak azok, akiket a *Forbes* magazin az évi 50 leggazdagabb magyar kiadványából választottunk ki (4. táblázat).

A nyitott kérdésre adott válaszok alapján a zárt kérdésre adott válaszok ismertségi sorrendje nem okoz nagyobb meglepetést: az első hét helyezést (bár nem pontosan ugyanabban a sorrendben) az a hét nagyvállalkozó kapta, akiket a minta másik fele spontán módon is megemlélt. Az egyetlen nagyobb különbség talán Andy Vajna esetében mutatkozott: úgy tűnik, őt jóval többen ismerték (zárt kérdés), mint ahányan a gazdasági élet kimagasló alakjának tartották (nyitott kérdés). A spontán válaszok között nem szereplő, a *Forbes* listáról kiválasztott további három milliárdost, Garancsi Istvánt, Gattyán Györgyöt és Leisztin-

4. táblázat

Zárt kérdés: Most különböző, ismert és kevésbé ismert gazdasági szereplők nevét fogom felsorolni. Kérem, válassza ki közülük azokat, akikről már hallott! (A táblázatban a nevek ismertségük sorrendjében szerepelnek)

Név	Hány % hallott róla?
Andy Vajna	90
Csányi Sándor	83
Simicska Lajos	79
Mészáros Lőrinc	77
Demján Sándor	60
Wáberer György	26
Széles Gábor	25
Garancsi István	22
Gattyán György	14
Leisztinger Tamás	12

Megjegyzés: Az adatfelvétel ideje: 2017, megkérdezettek száma: 500, válaszadók száma: 479.

ger Tamást csak a válaszolók kevesebb mint negyede ismerte (Wáberer György és Széles Gábor ismertsége is e szint körül mozgott).

A nyitott és a zárt kérdésre adott válaszok összehasonlításának eredménye szerint tehát egyfelől, ha a válaszadókra van bízva a kérdés értelmezése, spontán módon politikusokat is megemlítenek a gazdasági élet legkiemelkedőbb alakjai között, másfelől viszont még a leggazdagabb milliárdosok közül sem igazán ismert mindenki.

A következő kérdésben a megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy szerintük minek köszönhetik vagyonukat az általuk ismert nagyvállalkozók. Három személyt választhattak, akik szerintük inkább saját érdemeiknek, és hármat, akik inkább politikai kapcsolataiknak köszönhetően gazdagodtak meg (5. táblázat).

Láthatjuk, hogy bizonyos milliárdosok meggazdagodásáról határozott véleményük van az embereknek, míg másokéről kevésbé. A gazdagok általános megítélésével összhangban a válaszadók kevesebben és nagyobb szórással tudtak kiválasztani „meritokratikus” gazdagokat. Magabiztosabban jelölték meg olyanokat, akik szerintük politikai kapcsolataik útján gazdagodtak meg, mint olyanokat, akik saját érdemeiknek köszönhetően.

A meritokratikusnak ítélt gazdagok listájának első helyezettje Wáberer György: az őt ismerők 56%-a gondolta úgy, hogy saját érdemei alapján gazdagodott meg, és csak 6% szerint politikai kapcsolatai miatt. A második Demján Sándor (49% versus 24%), a harmadik pedig Csányi Sándor, vele kapcsolatban azonban már inkább beszélhetünk megosztott megítélésről (47% versus 40%).³⁷

³⁷ Inkább pozitív a megítélés még Széles Gábornak (34% versus 20%) és Gattyán Györgynek (28% versus 8%), de őket kevesebben választották ki mindkét kérdésre.

5. táblázat

Az előbb felsorolt gazdasági szereplők közül kik azok, akikről úgy gondolja, hogy inkább saját érdemeiknek köszönhetően gazdagodtak meg? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott! És kik azok, akikről úgy gondolja, hogy vagyonukat inkább politikai kapcsolataiknak köszönhetik? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!

Név	Ismertség (%)	Saját érdemek (%)	Politikai kapcsolatok (%)
Andy Vajna	90	27	72
Csányi Sándor	83	47	40
Simicska Lajos	79	10	81
Mészáros Lőrinc	77	6	91
Demján Sándor	60	49	24
Wáberer György	26	56	6
Széles Gábor	25	34	20
Garancsi István	22	7	35
Gattyán György	14	28	8
Leisztinger Tamás	12	11	7

Megjegyzés: Az adatfelvétel ideje: 2017, megkérdezettek száma: 500, válaszadók száma: 458.

A „politikai kapitalisták” megítélése jóval egyértelműbb. A lista élén Mészáros Lőrinc áll (91% versus 6%), majd Simicska Lajos (81% versus 10%), a harmadik pedig Andy Vajna (72% versus 27%).³⁸

Elittagok

Az alábbiakban röviden bemutatom annak a hat embernek az életútját, akikről a megkérdezetteknek akár pozitív, akár negatív, de markáns véleményük volt. A meritokratikus elitbe a pályájukat Kádár-kori gazdasági karrierrel indító, majd a privatizációban is részt vevő, az adatfelvétel időpontjában már évtizedek óta a leggazdagabbak közé tartozó elittagok kerültek. Kolosi és Szelényi a milliárdosokról írt könyvükben Csányit és Demjánt a késő kádári technokrácia két legjelesebb alakjának tekinti.³⁹

Csányi Sándor a szocializmus idején a Pénzügyminisztériumban kezdte pályafutását, majd különböző bankokban dolgozott. A rendszerváltás után került az OTP Bank vezérigazgatói székébe. A karrierjét leíró cikkek kiemelik, hogy a többi bank vezetésével ellentétben Csányi nem adta el az OTP-t külföldi befektetőknek (például Soros György is meg akarta vásárolni), hanem kockáztatott: levezényelte a bank részvénytársasággá alakítását, részvényopciót adva magának mint elnök-vezérigazgatónak és a menedzsment több tagjának. Ez volt az első fontos lépése a vagyonosodás útján. A 2000-es években diverzifikált port-

³⁸ Ez egyben azt is jelenti, hogy Vajnról volt a legtöbbszörnek akár pozitív, akár negatív véleményük. Inkább negatív volt még Garancsi István megítélése (35% versus 7%), Leisztinger Tamásról pedig még az öt egyáltalán ismerők közül is keveseknek volt bármilyen véleménye.

³⁹ Kolosi–Szelényi 2010.

fólió-nagytőkésésként minden politikai erővel jó kapcsolatot tartott fenn. Kolosi és Szelényi 2010-es könyvükben így jellemezték: annyira fontos ember, hogy nem ő előszobázik a miniszterelnököknél, hanem a mindenkori miniszterelnökök keresik meg őt.⁴⁰

A bankár Csányival ellentétben Demján Sándor a késő kádári technokráciának abba a csoportjába tartozott, amelynek tagjai a szocializmus nagyvállalati menedzserelitjéből indulva a rendszerváltás után létrehozott új vállalkozásokkal gazdagodtak meg. Demján szocialista nagyvállalata a Skála volt. 1986-ban kereskedelmi bankot alapított ugyan, később mégis úgy találta, hogy a bankvilág nem neki való, és az ingatlanüzlet felé fordult. A kilencvenes évek elején alapított TriGranit nevű építőipari és ingatlanfejlesztő vállalata többek között számos budapesti plázát épített, de a környező országokban is aktív üzleti szerepet vállalt. Csányi és Demján 2010 után a nemzeti tőkésosztályba kooptált milliárdosok közé sorolható.

Wáberer György karrierje a privatizációhoz kötődő management buyout egyik legsikeresebb esete. A rendszerváltás után előbb a Volán Tefu szállítmányozó céget privatizálta társaival, amelynek korábban egyik vezetője volt, majd megfelelő tőkefelhalmozás után, 2002-ben a Hungarocamion Rt.-t is megszerelte. Később került be a leggazdagabbak közé, mint Csányi és Demján: a neve inkább csak a 2000-es években vált ismertté. A 2010 utáni kormányzattal ő is jó viszonyt ápol, 2015-ben Orbán Viktor logisztikai és fuvarozásügyi kormány megbízottá nevezte ki.

A „politikai kapitalistának” tartott három vagyonos elittag meggazdagodása az eddig bemutatottnaknál jóval későbbi keletű, és erősen kötődik a NER időszakához. Simicska Lajos a rendszerváltás után a Fidesz gazdasági igazgatójaként („pártpénztárosaként”) vált ismertté, és az első Orbán-kormány idején APEH-elnök is volt. Majd a nyilvánosság elől eltűnve a kétezres években a Fidesz két ellenzéki ciklusa alatt építette ki cégbirodalmát (a Mahir, a Fideszes médiabirodalom – a *Magyar Nemzet*, a HírTV és a Lánchíd Rádió – tulajdonosa volt). 2012-ben vált nyilvánossá, hogy a Közgép építőipari cég is Simicska tulajdonában áll. A vállalat 2010 után a közbeszerzések legnagyobb nyertese lett, 2015 után viszont, az Orbán–Simicska-szakítást követően három évre kizárták a közbeszerzési eljárásokból (ezt a bíróság utóbb törvénytelennek ítélte). Simicska a kegyvesztetté válás után eladta médiaérdekeltségeit Mészárosnak, és az üzleti életből is visszavonult.

Helyette Mészáros Lőrinc, a felcsúti gázszerelőből lett vállalkozó és polgármester vált a Fidesz-közeli cégbirodalom legfőbb tulajdonosává, akinek 2010 előtt veszteséges cégei 2010 után mesebeli gyorsasággal kezdtek növekedni. Vagyona 2010 óta évente megduplázódott, mára, tőzsdei befektetéseinek is köszönhetően, ő az ország leggazdagabb embere. Mészáros prototípusa a politikai kapitalistának, aki vagyonát állami megrendelésekből szerezte, és időnként

⁴⁰ Kolosi–Szelényi 2010.

(például a megyei lapok megszerzése, majd egy közalapítványnak való felajánlása esetében) gazdasági érdekeit politikai céloknak rendeli alá. 2014-ben így nyilatkozott: „Abban, hogy eljutottam idáig, bizonyára szerepet játszik a Jóisten, a szerencse és Orbán Viktor személye, de én *soha nem privatizáltam*, nem nyúltam le semmit, mindent a munkámmal és az eszemmel szereztem meg.”⁴¹

Andy Vajna – a megkérdezettek szerint politikai kapcsolatainak köszönhetően meggazdagodottak listájának harmadik helyezettje – némileg más eset. Fia talon elhagyta az országot, és életének legnagyobb részét az Egyesült Államokban töltötte, ahol saját produkciós cégével olyan hollywoodi kasszasikereket vitt vászonra, mint a *Rambo*, a *Die Hard* vagy az *Evita*. Hazatérése után Orbán Viktor a magyar filmipar megújításáért felelős kormánybiztossá nevezte ki, s e minőségében a Nemzeti Filmalap élén sikeresen tevékenykedett. Emellett ugyanakkor Simicskához és Mészároséhoz hasonlóan ő is működtetett a kormányhoz lojálisra tett médiavállalkozásokat, például a TV2-t. A szerencsejáték-piac átalakításakor pedig öt budapesti kaszinó üzemeltetésének koncessziós jogát is elnyerte az államtól.

KÖVETKEZTETÉSEK

A továbbiakban megpróbálom meghatározni, milyen tényezők hatottak a fent bemutatott gazdagok társadalmi megítélésére. Többváltozós elemzés (logisztikus regresszió) segítségével megvizsgáltam, hogy összefüggenek-e a válaszadók szociodemográfiai jellegzetességei (nem, kor, iskolázottság, gazdasági aktivitás, jövedelem) a gazdagokról alkotott ítéleteikkel. Wáberer, Demján és Csányi, azaz a válaszadók szerint inkább saját érdemeiknek köszönhetően meggazdagodottak esetében semmilyen összefüggést nem találtam a fenti változókkal. Politikai kapcsolatok segítségével meggazdagodottakat viszont a magas iskolai végzettségűek valamivel nagyobb eséllyel választottak ki. Felmerülhet, hogy a megkérdezettek pártpreferenciája is befolyásolhatta a gazdagok megítélését, hiszen, mint életútjukból láthattuk, politikai térben (is) mozognak. A róluk szóló cikkek, tudósítások sem nélkülözik az erre tett utalásokat, és az erről folytatott diskurzus eltérő a kormánypárti és az ellenzéki sajtóban. A regressziós modellbe a pártpreferenciát is bevonva ugyanakkor a legtöbb esetben nem mutatkozott összefüggés: a „meritokratikus” milliárdosok közül senkinél sem, de a „politikai kapitalistáknál” is csak Andy Vajnával kapcsolatban. Ez tehát azt jelenti, hogy Simicska Lajos és Mészáros Lőrinc meggazdagodását a kormánypárti szavazók is politikai kapcsolataiknak tudják be. Vajnáat viszont – aki kétségtelenül már Amerikában vagyont szerzett – a Fidesz-szavazók egy része „megvédi”: közülük csak 62% szerint gazdagodott meg politikai kapcsolatainak köszönhetően, míg az ellenzéki szavazóknak 80%-a gondolja így.

⁴¹ Dezső 2014. Kiemelés – K. L.

Összességében leszögezhető, hogy a megkérdezettek nem pártpolitikai szűrőn keresztül ítélik meg a gazdagokat: a nemzeti tőkésosztály politikai tőkéseit alapvetően a kormánypárti szavazók sem tartották saját érdemükből meggazdagodóknak. Az azonban a kérdőíves adatokból nem derül ki, hogy mi a válaszadók véleménye a politikai kapcsolatokkal elért gazdagodásról. Elképzelhető, hogy a Fidesz-szavazók nem korrupcióként, hanem Orbán Viktor szándéka szerint a nemzeti tőkésosztály közvetlen támogatásaként tekintenek erre a típusú vagyonosodásra. Az is lehetséges ugyanakkor, hogy elítélik ugyan, de megbocsátják, például mert nem tartják különösebben fontosnak a kormányzat gazdasági sikereihez vagy más, nekik tetsző politikai lépéseikhez képest. Az az adatokból azonban egyértelmű, hogy a Fidesz-közeli nagyvállalkozók látványos, politikai alapú meggazdagodása a társadalom számára pártállástól függetlenül közismert tény Magyarországon.

A meritokratikusnak ítélt vagyoni elit és a politikai kapitalisták életútjának különbségei bár látványosak, kissé távolabbról nézve hasonlóságokat is mutatnak: az ismert milliárdosok legnagyobb része olyan időszakban gazdagodott meg, amikor az állam a saját eszközeivel segítette a tőkefelhalmozást.⁴² Nagy különbség érzékelhető viszont a társadalmi megítélésükben aszerint, hogy az adott felhalmozási hullám mennyire volt régen. Úgy tűnik, az inkumbensség erős hatással van a gazdagok megítélésére: a meggazdagodás és a politika összefüggésének körülményei néhány évtized alatt a közvélemény szemében elhalványulnak – illetve bizonyos esetekben eleve kevésbé is nyilvánvalók –, ami által a vagyonosok megítélése idővel sokat javul. Különösen igaz ez, ha az eltelt időben megjelent a gazdagodóknak a politikával látványosan összefonódó újabb hulláma, akikkel össze lehet hasonlítani a gazdasági elit régebbi tagjait. E logika alapján néhány évtized múlva – a Rockefellernek tulajdonított mondás: „csak az első millió forrását ne firtassák, a többiről örömmel beszámolok” szellemével összhangban – a NER politikai kapitalistáinak megítélése is sokat javulhat. Vagy ha az övék nem is, legalább az örököseiké.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Barna Ildikó 2004: Bizalom és gyanakvás: Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle* (14.) 1. 3–35.
- Csillag, Tamás – Szelényi, Iván 2015: Drifting from Liberal Democracy. Neo-Conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* (1.) 1. 18–48. DOI: 10.17356/ieejsp.v1i1.28

⁴² Az egyetlen kivétel talán a tízes listán a „pornómilliárdos” Gattyán György, aki végképp nem az államra, hanem a globális piacra alapozott *live streaming* szolgáltatásának felfuttatásával lett vagyonos.

- Csite András 2009: Boldogtalan kapitalizmus. A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője. In: Szalai Ákos (szerk.): *Kapitalista elvárások*. Közjó és Kapitalizmus Intézet, Budapest, 257–308.
- Dezső András 2014: A Jóisten is szerepet játszott Mészáros Lőrinc meggazdagodásában. *Index* 2014. április 24. https://index.hu/belfold/2014/04/24/a_joisten_is_szerepet_jatszott_meszaros_lorinc_meggazdagodasaban/ – utolsó letöltés: 2020. szeptember 16.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor R. 2001: *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. Verso, London.
- Fazekas, Mihály – Tóth, István János 2016: From Corruption to State Capture. A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly* (69.) 2. 320–334. DOI: 10.1177/1065912916639137
- Hankiss Elemér 1990: *East European Alternatives*. Clarendon Press, Oxford.
- Hann Endre – Laki Mihály 1992: A közvélemény a magángazdaság térnyeréséről (1989–1990). *Közgazdasági Szemle* (39.) 2. 184–192.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván 2010: *Hogyan legyünk milliárdosok?* Corvina, Budapest.
- Kovács Imre 2011: Gazdasági elitszoportok és vállalataik. In: uő (szerk.): *Elitiek a válság korában*. MTA PTI–MTA ENKI–Argumentum, Budapest, 207–230.
- Kovács Imre – Csite András 1999: A posztzocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle* (46.) 2. 121–144.
- Kovács Imre – Kristóf Luca 2012: Elit és társadalmi integráció. In: Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 30–44.
- Laki Mihály 2002: A nagyvállalkozók tulajdonszerzési esélyeiről a szocializmus után. *Közgazdasági Szemle* (49.) 1. 45–58.
- Laki Mihály 2015: A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle* (25.) 3. 23–51.
- Laki Mihály 2017a: A trafikpiac folytatódó átalakítása 2014 és 2017 között (Esettanulmány – kiterjesztett kutatás). *Külgazdaság* (61.) 7–8. 46–73.
- Laki Mihály 2017b: Két történet: a gyógyszerárak piaca 2010 után – Esettanulmány. *Külgazdaság* (61.) 1–2. 80–103.
- Laki Mihály 2019: A Mészáros-vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közeli vállalkozások és vállalkozók működéséhez. *Külgazdaság* (63.) 9–10. 65–100.
- Laki Mihály – Szalai Júlia 2004: *Vállalkozók vagy polgárok?* Osiris, Budapest.
- Laki Mihály – Szalai Júlia 2014: *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Magyar Bálint (szerk.) 2013: *Magyar polip*. Noran Libro, Budapest.
- Magyar Bálint (szerk.) 2015: *Magyar polip 3*. Kossuth, Budapest.
- Magyar Bálint – Vásárhelyi Mária (szerk.) 2014: *Magyar polip 2*. Kossuth, Budapest.
- Örkény, Antal – Székelyi, Mária 2001: Images of Justice in East Central Europe during and after the Transition. *East Central Europe. L'Europe du centre-est* (28.) 1. 71–93. DOI: 10.1163/187633001X00065

- Scheiring Gábor 2019: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Sebők Miklós 2019: *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Napvilág, Budapest.
- Stark, David – Vedres, Balázs 2012: Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review* (77.) 5. 700–722. DOI: 10.1177/0003122412453921
- Szalai Erzsébet 1990: *Gazdaság és hatalom*. Aula, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2016: A refeudalizáció. *Replika* 96–97. 207–222.
- Szelényi Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Szelényi, Iván 2015: Weber’s Theory of Domination and Post-Communist Capitalisms. *Theory and Society* (45.) 1. 1–24. DOI: 10.1007/s11186-015-9263-6
- Szelényi, Szonja – Szelényi, Iván – Kovách, Imre 1995: The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society* (24.) 5. 697–722.
- Tóth István János 1998: Vállalkozások tulajdonosi kapcsolatai Magyarországon 1992–1996 között. *Közgazdasági Szemle* (45.) 6. 591–615.
- Voszka Éva 2000: Tulajdonviszonyok az átmenetben. Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. *Közgazdasági Szemle* (47.) 7–8. 15–29.
- Weber, Max 1967 [1922]: *Gazdaság és társadalom*. 1. kötet. (Szerk. Varga Iván – Ádám György. Ford. Józsa Péter.) *Közgazdasági és Jogi*, Budapest.

Lengyel György

Oligarchák, patrónusok, kliensek

Ez az írás műfaja szerint szakirodalmi tallózás az elitelmélettel határos kutatási területeken. Eliten itt most mindazokat értem, akik érdemi személyes befo-lyást gyakorolnak a társadalmi reprodukciós folyamatokra: a gazdaság, a kul-túra és a politika kiemelkedő szereplőit. Az itt következő áttekintésben egyrészt annak megértéséhez kerestem elméleti támpontokat és empirikus tapasztalato-kat, hogy mi történik, ha az elitformálódás egyik dimenziója, a vagyonosodás kiemelkedő jelentőségre tesz szert. Ezen belül az a kérdés érdekelt, hogy milyen formaváltozatai vannak az oligarchiának, és milyen társadalmi konzekvenciái az egyes változatoknak. Másrészt annak vizsgálatához kerestem fogalmi fogó-dzókat, hogy milyen megoldásai léteznek az elit működésének, hogyan írhatók le a politikai elit tipikus kapcsolattartási formái és cselekvésmintái. Ebben különösen az a kérdés foglalkoztatott, hogy mi jellemzi a patrónus–kli-ens viszonyokra építő társadalmi berendezkedést, és milyen tapasztalatok hal-mozódtak fel a klienteliztikus működésmód kutatásában.

ELIT, OLIGARCHIA, VAGYON MICHELSTŐL WINTERSIG

„Aki szervezetet mond, oligarchiát mond”, azaz a szervezetek szükségképpen kitermelik az oligarchikus uralkodó kisebbséget – az oligarchia vastörvényének ez a megfogalmazása Robert Michels politikai pártokról szóló könyvéből való, amely a német és olasz kiadások után 1915-ben jelent meg először angolul, s tette a szerzőt Mosca és Pareto mellett a klasszikus elitelmélet nagy triászának tagjá-vá.¹ Az elitelméletnek erről a hullámáról és problémáiról jó áttekintést nyújtanak Burnham, Mills, Parry és Putnam könyvei.² Bár mindhárom klasszikus használta az elit fogalmát, a terminológia és az elmélet csak lassan, mintegy mellékesen formálódott ki. Mosca politikai uralkodó osztályról, Michels – többek között jelentős mértékben Moscára támaszkodva – oligarchiáról beszélt. A klasszikus elitelmélet magva az a tétel, hogy a társadalom egészében, s minden nagy társa-dalmi aggregátumban – szervezetben, pártban, mozgalomban – szükségképpen létrejön egy aszimmetria vezetők és vezetettek között, vagyis mindenkor kialakul egy uralkodó kisebbség. Az okok, melyeket felsorolnak, szerzteágazók és sokfélék – technikai, lelki, szervezeti jellegűek, utalnak a tudásban, képességekben, hozzá-

¹ Michels 1959 [1915]; Mosca 1939 [1896]; Pareto 2003 [1916].

² Burnham 1970 [1943]; Mills 1972 [1956]; Parry 2005 [1969]; Putnam 1976.

féresi esélyekben és ambíciókban megmutatkozó társadalmi különbségekre³ –, s többnyire inkább logikailag, mint empirikusan megalapozottak. Még leginkább Michels rendelkezett résztvevő megfigyelői tapasztalattal, amit a német szociáldemokrata pártszervezetekben szerzett. A vezetés elkülönülése, a kisebbség uralma óhatatlanul bekövetkezik – figyelmeztette illúziókat kergető kortársait. Mint írta, még a hierarchiától idegenkedő szindikalista mozgalomban is kiválik egy operatív kisebb csoport, legfeljebb nem az átfogó tudás, hanem ad hoc jelleggel a feladatok, a befolyásolási képességek, az ambíciók és a habitus szerint szelektálódva. Michels könyve részletgazdag, az elmélettörténetben, az ideológiai irodalomban s a mozgalmi életben egyaránt tájékozott mű, nem véletlenül adták ki újra és újra változatlan formában, feledve a szerző későbbi állítólagos Duce iránti megbecsülését is. Az 1915-ös angol kiadáshoz Michels külön fejezetet illesztett, melyben a pártélet háborús feltételek közti működését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy e körülmények felerősítik az oligarchizálódási tendenciákat. A német szociáldemokrata mozgalom korábbi sokszínű, antimilitarista hangütését a háború éveiben elnémította a marginalizálódástól való félelem, a vezetők és a tömegek közötti távolság tovább nőtt, s a német szociáldemokrata vezetők megszavazták a hadikölcönöket.

A klasszikus elitelméleteket elsősorban a kiemelkedő uralkodó kisebbség, az elit és a tömeg, a vezetők és a vezetettek közötti viszony érdekelte. Fontos kiemelni ugyanakkor, ahhoz, hogy az elitek szükségszerű felemelkedésének tényét konstatáljuk, még nem kell elitistának lenni, nem kell az elit képességbeli felsőbbségében hinni, s normatív érvekkel támogatni azt – miként többé-kevésbé az említett három klasszikus tette. Az új elit paradigmájának képviselői, John Higley és munkatársai inkább az eliten belüli viszonyokra teszik a hangsúlyt.⁴ Az elit egységes vagy megosztott volta ebben a koncepcióban szoros kapcsolatban áll a társadalmi berendezkedés és a társadalmi reprodukció problémáival. A fragmentált elitszerkezet a társadalmi reprodukció burkolt vagy nyílt zavarait tükrözi, és súlyos társadalmi konfliktusokkal jár. Az elit egysége létrejöhet ideológiai alapon, miként az autoriter rendszerekben, s az elit konszenzusa révén is, miként a konszolidált demokráciákban. A konszenzuálisan egységes elitszerkezet nem azt jelenti, hogy az elitek ne versengenének a társadalmi élet minden területén, mindenekelőtt a politikában. Az elit egysége abban valósul meg, hogy a versengő elitek egyetértenek a játékszabályokban, és betartják őket, a versengésben önkorlátozó módon vesznek részt, és elfogadják egymást legitim partnerként. Ezt a fogalmi készletet és magyarázó sémát számos kutatás sikerrel alkalmazta széles nemzetközi összehasonlító bázison is Norvégiától Ausztráliáig, Dél-Amerikától Kelet-Európáig.⁵

³ Lipset 1962.

⁴ Higley–Field–Groholt 1976; Higley–Burton 2006.

⁵ Higley–Deacon–Smart 1979; Higley–Gunther 1991; Higley–Lengyel 2000.

Az új elit paradigmát Jeffrey Winters oligarchiával foglalkozó könyve kritikus távolságtartással kezeli.⁶ Az elitelmélettel szembeni kritikája kettős. Egyrészt arra utal, hogy az oligarchia fogalma a michelsi értelmezésben elkanyarodott az arisztotelészi koncepciótól. Másrészt azt rója fel az új elit paradigma képviselőinek, hogy azáltal, hogy az elitelmélet a befolyásnak többfajta – politikai, gazdasági, kulturális stb. – forrását is számon tartja, eltereli a figyelmet az általa legfontosabbnak tartott dimenzióról, az oligarchiák kialakulásáról, s ezáltal rontja a kritikai társadalmelemzés esélyeit. Szögezzük le, az első pontban Wintersnek lényegében igaza van, a másodikban viszont nincs. Igaza van abban, hogy Michelsnél az oligarchia a kevesek uralma, míg politikai tipológiájában Arisztotelész a monarchia és a demokrácia mellett az oligarchiát a vagyonos kevesek uralmaként írja le. Mikor Michels oligarchiáról beszél, a vezetés és a hatalmi helyzetek aszimmetrikus vonásait veszi számba, függetlenül attól, hogy a hatalmi helyzetek kialakulásának mi a forrása. Winters ezzel szemben azt és csak azt tartja fontosnak, hogy milyen módon jön létre a vagyoni koncentráció, milyen mértékű, miként marad fenn, és jelenlétének milyen társadalmi implikációi vannak. Elméletének a sarokkövét a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek alkotják, és minden más társadalmi mechanizmust ennek rendel alá, ezzel hoz oksági kapcsolatba. Látni fogjuk, hogy ez a fogalmi keret fontos társadalmi jelenségek részletgazdag leírására alkalmas, de ennek is megvannak a korlátai.

A vagyoni gazdasági és társadalmi összefüggéseinek feltárása régtől foglalkoztatja a társadalomtudományokat. A tőkeakkumuláció és a vagyoni szerepe a gazdasági fejlődésben más-más összefüggésben bukkan fel a klasszikusok munkáiban. Hol a munkaérték-elméletben nyer magyarázatot, hol a vállalkozói és a polgári szellem kibontakozásának eredője, hol pedig kiegészítő feltétele, de sehol nem oka a vállalkozói innováció megvalósulásának.

William Rubinstein hagyatéki iratok feldolgozásán alapuló empirikus vizsgálatai nyomán megállapítható, hogy míg a 19. század első felében a brit milliomosok döntő többsége földbirtokos volt, a 20. század első évtizedeiben a többséget már kereskedők és gyárosok adták.⁷ Sorokin közel egy évszázada konstataulta, hogy az amerikai vagyonos felső osztály bezáródott: míg a milliomosok korábbi generációiban egyharmad alatti volt azok aránya, akik örökölték vagyonukat, addig az 1920-as években arányuk már meghaladta az 50%-ot.⁸ Cassis úgy találta, hogy bár a gazdasági fejlődés nemzeti sajátosságai számosabbak és jelentősebbek, mint a közös vonások, az európai gazdasági fejlődésnek mégis vannak közös vonásai, szembeállítva az amerikaival.⁹ Az egyik ilyen közös jellemző, hogy a családi vállalkozási minta a nagyvállalatok körében tartós maradt a részvénytársaságok elterjedésének ellenére is. A másik pedig a közvetlen állami beavatkozás magas

⁶ Winters 2011.

⁷ Rubinstein 1977.

⁸ Sorokin 1925.

⁹ Cassis 2000.

aránya. Szempontunkból e jegyek azért fontosak, mert az egyik a dinasztikus oligarchizálódásnak, míg a másik a klientelizmus kialakulásának kedvez.

Winters felfogásában az oligarchák azok a társadalmi szereplők, akik igen jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkeznek, amit vagyonuk és exkluzív társadalmi pozíciójuk védelmére tudnak fordítani. Az extrém mértékű személyes vagyonok jogosultságának társadalmi elismerése az oligarchák létének előfeltétele. A hatalom más erőforrásaihoz képest a vagyon megkülönböztető sajátossága Wintersnél az, hogy erősen ellenáll a diszperzációnak és az egyenlősítésnek. Szerinte a vagyon abban is különbözik más hatalmi erőforrásoktól, hogy kisebbségi kezekben koncentrálnálhat. Az elitelmélet szerint a hatalom pozicionális, vagyoni vagy szellemi erőforrásai egyaránt lehetővé teszik az uralkodó kisebbség kialakulását. Annak megállapítása, hogy melyik erőforrás mennyire diszperzálható, gondos empirikus elemzést igényel, amihez a rekrutáció és agglutináció vizsgálatai járulhatnak hozzá.¹⁰ Az oligarchák mindig személyek, nem pedig testületek vagy más kollektív entitások, éppen emiatt megkülönböztető sajátosságuk, hogy az erőforrások fölötti kontroll elsődlegesen személyes érdekeikben áll, és nem intézményi célokat szolgál.

Az oligarchia a kiemelkedően gazdag oligarchák uralma, ami Wintersnél a vagyonvédelmi politikában nyer értelmet, felölelve a tulajdon és a jövedelem védelmét is. Az oligarchák definíciója idő- és esetfüggetlen, maga az oligarchia, az oligarchák uralma azonban többféle formát ölthet attól függően, hogy az oligarchák személyesen mennyire vesznek részt az erőszakos vagyonvédelemben, s attól függően, hogy a szabályok mennyire intézményesültek, vagy mennyire személyre szabottak. Az oligarchiaelméletben az oksági kérdés az, hogy a vagyonos szereplők mire és miként alkalmazzák vagyoni eszközeiket a politikában. Egyes oligarchák harcolhatnak ugyan egymással, de közös jellemzőjük a tulajdon- és vagyonvédelem melletti ideológiai és gyakorlati elkötelezettségük. Winters végső soron elfogadja, hogy a hatalom forrásai többfélék lehetnek: a hatalom származhat jogokból, az erőszakos kényszerítés képességéből, mobilizációs készségekből és anyagi erőforrásokból is. Az oligarchia működése pedig összefügg ezekkel. Mikor a tulajdonjogok gyengék, és a vagyon fenyegetettsége nagy, erőszak alkalmazására van szükség a hatékony vagyonvédelem érdekében. Mikor a tulajdonjogok szilárdak, és az erőszak alkalmazásának állami monopóliuma érvényesül, akkor maguk az oligarchák kevésbé láthatók, s a vagyonvédelem céljává a redistribúció mérséklése válik.

AZ OLIGARCHIÁK TÍPUSAI WINTERS ALAPJÁN

Winters tipológiája¹¹ aszerint rajzolódik ki, hogy az oligarchák mennyire vesznek részt közvetlenül az erőszak alkalmazásában és az irányításban, s hogy ez a részvétel fragmentált, személyes vagy kollektív, esetleg intézményesült-e, s hogy az oli-

¹⁰ Putnam 1976.

¹¹ Winter 2011: 32–36.

garchák mennyire nyersen érvényesítik érdekeiket. E dimenziók szerint a klasszifikáció négy típust rajzol ki.

A hadakozó (*warring*) oligarchia esetén a fenyegetettség horizontális, mivel annak fő forrása a többi oligarcha, az oligarchák közvetlenül vesznek részt mind az erőszak alkalmazásában, mind pedig az irányításban. Winters erre vonatkozó példáit az afrikai hadurakra vagy a középkorra vonatkozó szakirodalomból meríti.

Az uralkodó (*ruling*) oligarchia esetében az oligarchák még gyakran személyesen vesznek részt az erőszakos vagyonvédelemben, de a hatalmat jórészt már kollektív, intézményesült formában gyakorolják. Wintersnél ide tartoznak az antik és középkori városállamok csakúgy, mint a maffia működése.

A harmadik típus, a szultanisztikus (*sultanistic*) oligarchia esetében – mint amilyen Suharto Indonéziája vagy a Fülöp-szigetek volt Marcos alatt – a hatalom egy kiemelkedő oligarcha kezében összpontosul, aki a hatalmat személyes döntésekre alapozva gyakorolja, a többi oligarcha vagyonvédelmét pedig a jelentős állami erőszak-apparátus emberei látják el. A jog uralma helyett itt a jogi eszközöket is alkalmazó személyes uralom érvényesül. A jog és az erőszak alkalmazása az uralkodó kezében van, akinek azonban személyes érdeke, hogy az alatta elhelyezkedő oligarchák vagyon- és jövedelembiztonságát is garantálja. Az oligarchák milíciáit vagy lefegyverzik, vagy ilyen jellegű hatalmukat az állami erőszak-apparátus révén semlegesítik. A fegyvertelen vagy semlegesített oligarchák vagyonvédelmük érdekében anyagi erőforrásaik egy részét az uralkodónak engedik át, hogy elejét vegyék egyedi és teljes kifosztásuknak. Az oligarchák részéről érkező vagyoni fenyegetést az uralkodó akadályozza meg, miként ő veszi elejét a nincstelenek felől érkező fenyegetéseknek is.

A negyedik típus, a civil oligarchia esetében – ahova az USA, s részben Szingapúr sorolható – az oligarchák nem vesznek részt közvetlenül és személyesen sem az erőszak alkalmazásában, sem pedig a vezetésben. A szabályok inkább kollektív jellegűek, így az intézményesültség nagyfokú. Mivel a tulajdonnal kapcsolatos jogok és követelések stabilak, az intézményi környezet szilárd, emiatt a vagyonvédelem felől a jövedelem védelme felé tolódik el az oligarchák politikai érdeklődése. A civil oligarchia rendszerében tehát inkább a jövedelem válik fontossá, hiszen a vagyon konfiskálása nem fenyegető veszély.

Bár Winters széles körűen épít történelmi és összehasonlító példákra, nem lineáris történetet mesél, hanem tipológiájának négy ideáltípusához igazítva rendezi el az általa áttekintett empirikus anyagot. Gazdagon idéz a szakirodalom másodlagos forrásaiból, s ezek alapján tárgyalja a hadurak és uralkodó oligarchiák eseteit. Ehhez képest primer kutatási eredményeket, személyes és valamelyest módszeresebb kutatási tapasztalatokat sejtethetünk a szultanisztikus és a civil oligarchiák esetében, erre utal legalábbis az esetek részletgazdagsága, az információk mélysége és a felhasznált források jellege. Winters mind Indonéziában, mind az Egyesült Államokban végzett kutatásokat: szakértőkkel és oligarchákkal interjúzott, elemezte a vagyonvédelmi ipar technikáit, és számításokat végzett a vagyoni egyenlőtlenségek mértékére vonatkozóan is.

Szultanisztikus és civil oligarchiák

Az indonéziai szultanizmus eseteírása különösen tanulságos. A holland gyarmati periódus II. világháborút követő lezárultával súlyos társadalmi, etnikai és területi konfliktusok kerültek felszínre a gazdag természeti adottságokkal, erős jogrendszerrel és szakszerű bürokráciával rendelkező országban. A szegényparasztság földigényét, a külső szigetek autonómiatörekvéseit és a gazdag kereskedők elleni indulatokat leginkább a legálisan működő kommunista párt aknázza ki, s ezzel Indonézia a nemzetközi nagyhatalmi politika ütközőpontja lett. Ez a helyzet megfelelt az első elnök, Sukarno ambícióinak is, aki szívesen tárgyalta a kínai, szovjet és amerikai vezetőkkel, ám elhanyagolta a belső gazdasági és társadalmi problémák orvoslását. A kényes belső egyensúlyt a hatvanas évek derekáig sikerült fenntartani, ekkor azonban egy – a kommunista erőknél tulajdonított – puccs leverése után Suharto tábornok vette át a hatalmat. A kommunista párt tagjainak és szimpatizánsainak százezres nagyságrendű tömegeit végezték ki, Sukarnót pedig élete végéig házi őrizetben tartották. Bár az eredetileg erős jogrend gyengítése már Sukarno alatt megkezdődött, módszeres leépítése a Suharto által meghirdetett „Új Rend”-ben nyert formát. Suharto ugyanis eseti jogalkalmazásra törekedett, és Winters értelmezése szerint nekilátott egy olyan, személyesen irányított rendszer kiépítéséhez, amelyben a szabályokat ő szabja meg, és az oligarchákat is ő jelöli ki. Ehhez két társadalmi csoportra támaszkodhatott: a katonatisztekre és a gazdag kínai kereskedőkre. Az indonéz oligarchák kivételezett helyzetben voltak, hiszen a hatalomátvételt követő tömegmészárlás után már nem fenyegette őket alulról jövő nyomás, a belharcolt pedig a szultanisztikus elnöki beavatkozás elsimította. Az oligarcháknak valójában csak az elnöktől kellett tartaniuk. Bár nem az intézményesült személytelen jog garantálta a vagyonuk biztonságát, az elnök szava hosszú időn át garancia volt. Indonéz oligarchákkal készített interjúk alapján működött valamiféle rend és kiszámíthatóság: az elnyert megrendelések bevételeinek 10%-kát (ritkábban 20%-kát) kellett leadni, és az adott szónak súlya volt. A helyi szisztémára alkalmazott kifejezés, a „bagi-bagi” azt jelentette, hogy minden érintett megkapja a részét. A rendszer némi felárral s a tömegek elnyomásával viszonylag hosszú időn át, három évtizeden keresztül működött.

Az indonéz oligarchia fegyvertelen volt, nem vett részt közvetlenül az erőszak alkalmazásában. Winters szerint azonban mégis volt szerepe abban, hogy Suharto három évtizedes uralma véget ért. Az 1990-es években bekövetkező gazdasági válság önmagában nem magyarázat, mert ilyen válságot a rendszer már korábban is nagyobb megrázkódtatás nélkül kihevert. Suharto életkora sem volt döntő ok, mivel még aktív volt, és éppen magabiztos méltósággal vett részt külföldi tárgyalásokon, amikor a zavargások szokatlan méreteket öltöttek, s arra készítették, hogy hazatérjen. A diákok lázadásának és a tüntetéseknek viszont fontos szerepük volt a suhartói szultanizmus bukásában. A Winters által meginterjúvolt oligarchák szerint a gondok akkor kezdődtek, amikor Suharto gyermekei maguk is oligarchikus szerepre törtek. A dinasztikus oligarchia sajátossága az egygenerációs oli-

garchiával szemben az volt, hogy felbillentette az oligarchák közötti egyensúlyt, és kikezdte a pártatlan kiegyenlítő szerep imázsát, amely a jogrend személytelen uralmát volt hivatva helyettesíteni. A gyerekeivel és rokonaival szemben Suharto nem tudta azt a fegyelmező eszköztárat alkalmazni, amit másokkal szemben igen. A rokonokat semmi nem tartotta vissza attól, hogy a bejáratott 10, ritkábban 20%-os járadéknál többet, olykor 50%-ot követeljenek. Amelyik területre a rokonok szemet vetettek, ott a többi oligarcha védtelennek bizonyult. A család 30 év alatt felhalmozott 73 milliárd dolláros vagyonának mintegy kétötödét az olaj-, gáz- és bányászati üzlet, további egy-egy ötödét az erdő- és mezőgazdaság, valamint a bank- és pénzügyek tették ki. Ezen túl ugyanakkor voltak érdekeltiségek a média és a kommunikáció területén, a turizmusban, s még az útdíjak beszédésében is. „Indiának ott a Tadzs Mahal, nekünk a Toll Mahal jutott” – osztotta meg a *Times* riporterével egy névtelenséget kérő miniszter a Jakartában keringő szóviccet, ahol is a *mahal* kiemelkedően túlzót jelent.¹² Mindez már az 1990-es években történt, amikor a miniszterek hallották és továbbadták az ilyen viccet, és amikor a rokoni körhöz nem tartozó oligarchák elégedetlensége megnőtt a diszfunkcionális kontroll miatt. Nem bizonyítható, hogy az oligarchák aktívan részt vettek volna a hatalom meggyengítésében. Szerepük Winters szerint inkább abban állt, hogy a kirobbanó tömegelégedetlenség napjaiban passzívok maradtak, nem álltak sem szimbolikusan, sem anyagi erőforrásaikat mozgósítva Suharto mellé, jóllehet többségükben neki köszönhették oligarchalétüket. Bukásakor Suharto már jórészt csak a rokoni körre támaszkodhatott.

A suhartói szultánizmust követő átalakulás nem kevésbé érdekes. Indonézia az autoriter rendszer bukása után visszatért az elektorális demokrácia politikai intézményeihez. A választásokat szabadon, nagyobb atrocitások nélkül bonyolították le, a jelöltek nem érezték fenyegetve magukat, és az eredmények nem voltak előre borítékolva. A helyzet másik oldala ugyanakkor az oligarchia átalakulása volt. Suharto nem csupán kreálta, de korlátok közé is szorította az oligarchákat, tekintélyi alapon eldöntötte az oligarchák között óhatatlanul felmerülő konfliktusokat, kiegyensúlyozta a játékteret. Uralmának megszűntével ez a funkció betöltetlen maradt, s a megtépázott jogrend, a legyengült bürokrácia nem tudott a helyébe lépni. A rendszer ebből a szempontból a szultánizmus felől az uralkodó oligarchia modellje felé mozdult el: az oligarchák közötti konfliktusok kiélesedtek és eldurvultak. A választási demokrácia és az uralkodó oligarchia kombinációja egyes értékelések szerint egy bűnözői demokrácia kialakulásához vezetett, s Winters is hajlik arra, hogy elfogadja ezt a minősítést.

Az életlehetőségek mérlegelésekor Winters a vagyon mértékét tekinti iránymutatónak, ezért becsléseket készít különböző történelmi korszakok egyes társadalmi csoportjainak vagyonáról, köztük a leggazdagabb oligarchákéről is. Az ókori vagyoni különbségek Winters által adott becslései kevésbé tűnnek megalapozottnak, mivel a rabszolga tömegek vagyonát tekinti összehasonlítási alapnak. Említi

¹² Winters 2011: 170.

ugyan, de nem jelentőségének megfelelően kezeli, hogy e tömegek jogállásukban, s ebből következő életlehetőségeiket tekintve is döntően különböztek a fölöttük lévőkötől. Ezzel szemben – áttérve most a civil oligarchia esetére – beszédek és autentikusabbnak is tűnnek azok a számítások, amelyek a 21. század elején az Egyesült Államokban megmutatkozó jövedelmi és vagyoni különbségekre világítanak rá. Winters tovább árnyalja azt a képet, amelyet Milanović és Piketty nyomán formálhatunk,¹³ mivel arra is rámutat, hogy a vagyoni hierarchia csúcán és közvetlenül alatta ugyancsak fundamentális különbségek vannak. A Gini-index és a Lorenz-görbe kevésbé informál erről, mivel ezek inkább a felső 1, 5 vagy 10% vagyoni arányait rögzítik, s így elmosásák a felső régiókban meglévő különbségeket. Ennek a ténynek akkor lehet különös jelentősége, ha az adózási határokat ezen kategóriák mentén húzzák meg. Az oligarchák érdekeltek abban, hogy az alattuk elhelyezkedő rétegekkel egy kategóriába kerüljenek, s kiemelkedő vagyonukat, jövedelmüket ne sújtsa különadó. A felső 1% (háztulajdon nélkül számított) vagyona mintegy 200-szorosan haladja meg az alsó 90%-ét, a 400 leggazdagabb vagyona azonban közel 40 000-szeresen. A jövedelmeket tekintve ugyanakkor az arányok mérsékeltebbek, bár így is beszédek: a felső 1% jövedelme mintegy 15-ször nagyobb, mint az alsó 90%-é, a 400 legnagyobb adófizető esetében azonban ez az arány 10 000-szeres.¹⁴ Szakértők szerint a más kategóriákkal összemossott adófizetők körében szignifikánsan nagyobb az adóelkerülés lehetősége. Míg a felső 1% esetében a jövedelemadó átlagosan 23% volt az USA-ban, a 400 legmagasabb jövedelemmel rendelkező csak 17%-ot fizetett.

A jövedelemvédelmi iparág – amely jogászok, könyvelők és lobbisták felkészült szolgálatait veszi igénybe – kiemelt figyelmet kap Winters civil oligarchiáról szóló fejtegetésében. Ennek az iparágak sajátos érdekei vannak, és a szerző több eset leírásán, résztvevők megszólaltatásán keresztül érzékelteti az adóelkerülést szolgáló fogásokat. Ezek egyik példája annak a kiterjedt hálózatban működő rendszernek a feltárása, amelyben oligarchák, jó nevű adótanácsadó cégek, bankok és nyugdíjalapok működtek együtt az adóoptimalizálás érdekében. Olyan befektetési lehetőségek felkínálásáról volt szó, amelyek révén a vagyonos befektetők adó-visszatérítésre tarthattak igényt, de amelyeknek semmiféle profitkilátása nem volt. Ezeket a befektetési lehetőségeket eleve az adó-visszatérítés céljából hozták létre azzal az ígérettel, hogy a befektetett tőkét visszaválthatják. Mikor az eset napvilágra került, a vagyonos befektetők azzal védekeztek, hogy megtévesztették és nem informálták őket kellően az üzlet jogi buktatóiról. Az adómenedékek rendszerszerű kínálata mellett az adóhatóság az adóparadicsomokba való vagyonmenekítés elől sem tudja elzárni az utat, mivel rendszeresen szembesül azzal az érveléssel s a mögötte meghúzódó akarattal, hogy ezzel a versenyképességet ásnák alá. A jövedelemvédelmi ipar mellett a civil oligarchia működésének másik jellemzője az adórendszer porózusságának fenntartása. Ez ad kellő lehető-

¹³ Piketty 2015; Milanović 2016.

¹⁴ Winters 2011: 216.

séget arra, hogy az oligarchák aránytalan előnyökhöz jussanak az adómegetkárítások révén. Társadalomkritikus szerzőket idézve Winters bemutatja, hogy míg a háztartások felső egy ezrelékének jövedelme az USA-ban 1979 és 2005 között megötszöröződött – 7 millió dollárról 35 millióra nőtt –, addig a fizetett adójuk aránya változatlan maradt. A tanárok és rendőrök jövedelmének több mint kétötödét vonják el ma az adók, a társadalom- és egészségbiztosítás révén. Ezzel szemben az oligarchák arányos adója jóval kisebb, mivel nagyobb esélyük van az adócsökkentésre, jövedelemeltitkolásra és vagyonmenekítésre. Az egységes vagy mérsékelt progresszív adórendszer általában kedvez a magasabb jövedelműeknek, s extrém módon kedvez azoknak, akik kiemelkedően magas jövedelemre tesznek szert. Míg az 1990-es évek elején a felső 1% és a 400 leggazdagabb adója 25-30% körül együtt mozgott, és az oligarchák adója volt valamelyest magasabb, addig a 2000-es évek derekára a felső 1% közel egynegyedese, az oligarchák viszont csak egyhatodos arányban fizettek adót a jövedelmük után. A különböző adók és járulékok különböző mértékben érintik az oligarchákat. A társadalombiztosítási járulék plafonja például azt eredményezi, hogy a 100 ezer és a 100 millió dollárt kereső egyaránt 12-13 000 dollár járulékot fizet ma az USA-ban.

Civil oligarchia esetén az oligarchák nem vesznek közvetlenül részt sem az erőszak alkalmazásában, sem a politikában, befolyásuk azonban Winters szerint döntő jelentőségű. Céljaik között előkelő helyen áll annak a tudatnak az erősítése, hogy az adók mérséklése fenntartás nélkül támogatandó. Az olyan kampányok mögött is a jövedelemvédelmi iparág szakértői álltak, amelyek az örökösödési adót haláladóként jellemezték, és az eltörlését szorgalmazták. A Winters által idézett szakértői vélemények szerint az amerikai oligarchák vagyonuk mintegy 10%-át tartják offshore adóparadicsomokban. Európában, a magasabb adók miatt ez az arány 20-30%-ot tehet ki, míg Dél-Amerikában, ahol mindez gyakran vagyonbiztonsági hiányokkal is társul, felmegy 50%-ra.

Winters könyve sok hasznos részletre rávilágít a nagy vagyonok működésével kapcsolatban, de nem bizonyul igazán meggyőzőnek abban a tekintetben, hogy a kritikus esetekben az oligarchák valóban oligarchiává szerveződnek-e. Napjaink Amerikájára vonatkozóan azt mulasztja el meggyőzően bizonyítani, hogy valóban a civil oligarchia gyakorolja-e a hatalmat. Jellemzően csak töredékes utalásokat tesz arra, hogy az oligarchák milyen befolyással vannak a kulcsfontosságú közügyekre. Az oligarcháknak a Winters-féle értelmezésben igazából egy dolog fontos: a saját vagyonuk és jövedelmük védelme. Ezt többé-kevésbé sikeresen meg is teszik, de Winters könyve nem beszél arról, hogy milyen hatással vannak az oligarchák a közügyekre – a gazdaságpolitikától a jóléti kérdéseken át a kül- és biztonságpolitikáig. Azt nem állíthatja, hogy az oligarchia klasszikus értelmezésében a közügyeknek ne volna szerepük, s ha ezektől eltekint, akkor szűkített jelentést ad az oligarchia fogalmának.

A szultanisztikus rezsím leírásában pedig az nem világos, hogy valóban oligarchiáról – oligarchák uralmáról – beszélhetünk-e, vagy másról, klientelizmusról van szó. Hiszen a nagy vagyonokra szert tevők valójában nem gyakorolnak auto-

nóm befolyást a közügyekre, lévén egy autoriter uralkodó kliensei. Ezzel a felvetéssel pedig a patrónus–kliens viszonyok kérdéséhez jutottunk, ami különösen abból a szempontból fontos, hogy miként befolyásolja a kormányzás minőségét.

PATRONÁZS, KLIENTELIZMUS, PREBENDALIZMUS

Definíciója szerint a patronázs a patrónus és a kliens között fennálló aszimmetrikus személyes kapcsolat. Történelmi, antropológiai és szociológiai munkák sora igazolja, hogy a patronázs jelen volt és jelen van közösségekben, szakmákban, helyi társadalmakban és a politikában is.¹⁵ (Nem melleleg a racionális és meritokratikus énképpel rendelkező episztemikus közösségek – s nem csupán az orvosi és jogi, tehát a legkorábban professzionalizálódó értelmiségi hivatások, vagy a nagy költségigényű alap kutatások képviselői, hanem a történészek, közgazdászok és a társadalomtudósok¹⁶ is – megfélemezni látszanak arról, hogy szakmájuk belső hierarchiájában milyen szerep jut a patronázsnak.) Fontosnak gondolt szerepe van a patrónus–kliens viszonyoknak az egymást jól ismerő emberek körében, bár olykor a patronázs csak a helyi közösség által táplált mítosznak bizonyul.¹⁷ Konkrét hatása csekély, szimbolikus jelentősége viszont korántsem elhanyagolható az egész közösség szempontjából. Vannak, akik a patronázs és a klientelizmus fogalmát szinonimáknak tekintik, és felcserélhetően alkalmazzák. Mások, így Piattoni is,¹⁸ úgy érvelnek, hogy a klientelizmus és a patronázs inkább egy skálán helyezhető el, melynek a klientelizmus a csúcspontja, a patronázs teljesen kifejezett, rendszerszintű megjelenési formája. Miként a későbbiekből kiderül, van értelme ennek a fogalmi pontosításnak.

Hasonló megkülönböztetéssel él Nicolas van de Walle, az afrikai tapasztalatokról adott áttekintése során.¹⁹ A klientelizmus legelterjedtebb formája itt a középkori jogtörténetből és a Max Webertől ismert prebendális rendszer egy változata. Ennek egyik legtisztább példája, ha valakit azért neveznek ki vámhivatalnoknak, hogy ezzel személyes meggazdagodását segítsék elő. A poszt-koloniális afrikai országok többségében a gazdasági fejlettség és a nemzeti integráció szintje egyaránt alacsony volt. A közszolgáltatásban foglalkoztatottak aránya átlagosan 2% körül mozgott, szemben az OECD-országok 7,7%-os arányával. A vámcsalások szakértői becslések szerint átlagosan a költségvetések ötödét emésztették fel. A gyenge államapparátus sok esetben kénytelen volt támaszkodni a tradicionális patrónusokra. A gazdagabb országok, mint Nigéria és Gabon, a patronázs széles körre kiterjedő – etnikai csoportokat, régiókat,

¹⁵ Gellner–Waterbury (eds) 1977; Tarkowski 1983; Eisenstadt–Roniger (eds) 1984; Piattoni (ed.) 2001; Maczak 2017.

¹⁶ Fourcade 2009; Trawler 2014; Kwiek 2019.

¹⁷ Silverman 1977.

¹⁸ Piattoni (ed.) 2001.

¹⁹ Van de Walle 2007.

társadalmi rétegeket érintő – formáit alkalmazták, míg a szegényebbek, mint Burkina Faso vagy Malawi, ezt nem tudták megtenni.

A klientelizmus az elitek közötti megegyezést szolgálta, és az előnyeiből is ők részesültek. Minél demokratikusabb volt a berendezkedés, az állami politikában a klientelizmus annál inkább a patronázs eseteire korlátozódott, Van de Walle szerint Botswana és Mauritius ilyen volt. Ahol az országot erős kezű elnök irányította, mint Ahidjo Kamerunban, ott el tudták kerülni a klientelizmust és a prebendális rendszer elburjánzását. Másutt, mint Szomáliában és Ugandában, ahol az elitek nem tudtak megegyezni, ez az állam összeomlásához vezetett. Az 1990-es években a többpárti afrikai rezsimek kétharmada a Freedom House minősítése szerint illiberális volt, vagyis az állampolgári jogok korlátozottan érvényesültek, gyakori volt az ellenzék zaklatása, a választási manipuláció és a körzetek átrajzolása. A sajtó formálisan szabad volt, de az állam több helyen monopolhelyzetben volt a hangzó média terén. A kormányzó elit kulcsfigurái a törvény fölött álltak, a bíróság formálisan független maradt, de túlterheltnak bizonyult, és veszélyeztetett helyzetben volt.

Gyakran egy domináns párt emelkedett ki, s az ideológia a politikai programok formálásában nem játszott fontos szerepet. Egyfajta „siessünk, mert lemaradunk” hatás bontakozott ki: az etnikai közösségek egymással versengve akartak tagjai lenni a győztes koalíciónak, nem annyira a remélt előnyök miatt, hanem azért, mert el akarták kerülni a várható retorziókat, például hogy fejlesztési forrásokat veszítsenek el. A győztesek ritkán jutalmazták a csoport tagjait. A látványos juttatások inkább az „etnikai brókerekhez” kerültek, aminek szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak. A kliensek monitorozására a pártoknak nem volt megfelelő eszköztáruk. A lojalitás inkább a kormányzati pozíciók és követségi posztok elosztásában vált fontos szemponttá, a klienteliztikus erőforrások java része az elithez került vissza. Az etnicizálódás egyik jele éppen az volt, hogy az etnikai hovatartozás jelölte ki azt a kört is, amely a klienseket baj esetén meg tudja védeni. Ez a klientizmus kialakulásának és fennmaradásának egyik fő mozgatójává vált Afrikában.

Ahol a demokrácia konszolidálódott, ott csökkent a prebendalizmus, ami a kormányokat felelősségteljesebb magatartásra ösztönözheti, például nagyobb fokú redisztribúcióra és a jóléti szolgáltatások kiépítésére. A kisebb pártok, amelyek nem részesülnek a hatalomból, itt már sokkal inkább hajlanak a programalapú politizálásra. A nem konszolidált demokratikus rezsimekben ugyanakkor, ahol a kormányzati pozíciók bebetonozódtak (s a szerző hajlik arra, hogy ezt a klientelizmus csalthatatlan jelének tartsa), arra használták az erőforrásokat, hogy többségi etnikai koalíciókat hozzanak létre. Az állami tulajdon privatizálása a prebendális mintát követte ezekben az országokban.

RACIONÁLIS VÁLASZTÓK ÉS KLIENSEK

Kitschelt és Wilkinson figyelemre méltó kötetet szerkesztett a politikai klientelizmus problematikájáról, innen való Van de Walle imént hivatkozott munkája is.²⁰ Bevezető tanulmányukban a szerkesztők a racionális választó modelljéből indulnak ki,²¹ amelyben a megbízók az állampolgárok és a megbízottak a politikusok, akik programokat kínálnak. A megbízók preferenciáiknak megfelelően választanak a programok között, miközben mérlegelik a megbízottak várható teljesítő-képességét és hitelességét is. A megválasztott politikusok a program realizálására törekcszenek, miközben figyelembe veszik a választók lehetséges preferenciaváltozásait is.

A racionális választó pártpolitikai modellje diametrálisan ellentétes a patronázs modelljével, kétféle értelemben is. Gyökeresen ellentétes a szereplők aszimmetrikus helyzetének megítélése: a racionális politika modelljében a választó dönt, és ellenőrzi a politikusokat, a patronázsban a patrónus dönt, és a kliensek megbízhatóságát ellenőrzi. Ellentétes a két felfogás a racionalitás peremfeltételeinek értelmezésében is. Mindkettő kompatibilis az egyéni haszonmaximalizálás modelljével, de mégis más a horizontjuk. A racionális politika modelljében a választó programokat mérlegel és vet össze a saját preferenciáival. A patronázsban a felek a személyi viszonyokból igyekeznek kihozni az előnyöket, s a programok nem fontosak, vagy csak annyiban, hogy ezek miként érinthetik személyes elköteleződéseiket.

Az egyik kérdés, ami ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a racionális pártpolitika és a patronázs modelljei közül melyik mennyire és mikor alkalmas a valóság megragadására, vagy pontosabban mennyire széles körű és mennyire mély ismereteket tárnak föl. Ettől különválasztandó annak vizsgálata, hogy az általuk feltárt és fókuszba állított jelenségeknek milyen társadalmi hatásaik és nem szándékolt mellékhatásaik vannak. Miként Kitschelt és Wilkinson utal rá, a racionális pártpolitika modellje nem reflektál a klientelizmus problémájára, s arra, hogy vannak országok, ahol a politikai klientelizmus tartósan jelen van. Ilyen feltételek között azonban a választók már nem aszerint mérlegelik a politikusok teljesítményét, hogy mennyivel járultak preferenciáik realizálásához, hanem az alapján, hogy a kliensek körét milyen tágan vonták meg, s igényeiket mennyire hatékonyan elégítették ki.

A politikai klientelizmus tanulmányozásának fontossága mellett szól, hogy az új demokráciákban a jelenség markánsan jelen van, de megtalálható olyan demokráciákban is, mint Belgium, Olaszország, Ausztria vagy Japán. A demokratikus választási rendszer mindazonáltal elvileg hozzájárul a patrónusok és kliensek közti viszonyok egyenlőtlenségének csökkentéséhez.

²⁰ Kitschelt–Wilkinson (eds) 2007: 1–49.

²¹ A racionális választó modelljéhez lásd Downs 1957.

Az elmélet-történeti előzmények feldolgozása során a szerkesztők utaltak az institucionalista közelítésmód fontosságára, melyben az állam szerepe kapott külön figyelmet. A korai írások Schefter elméletére²² támaszkodva a bürokratikus professzionalizáció és a demokratikus intézmények közti kapcsolatot hangsúlyozták. Ahol a bürokratikus abszolutizmus megelőzte a demokratizálódást, ott a pártok kevéssé tudtak élni a klientelista előnyök eszköztárával, míg fordított sorrendben a bürokrácia kiépülése és a klientelizálódás jobban összefért. Az újabb kutatások azonban rámutattak ennek az institucionalista elméletnek a gyenge pontjaira is,²³ egyebek közt a francia fejlődés esetére, ahol a korai bürokratikus professzionalizáció sem tudta elejét venni a klientelizmus elterjedésének. A másik fontos tényező, amire a szerzők utalnak, az etnopolitika önálló rendszerbefolyásoló képessége. Az etnopolitikai viszonyok s ezen belül az etnikai pártok a klientelista működésmód elterjedésének melegágyai.

Programalapú versus klientelisztikus politika

Kitschelt és Wilkinson konceptuális modelljükben a gazdasági fejlettség és a politikai kompetitívitas magyarázó kerettényezőinek tulajdonítanak jelentőséget. A választók és a politikusok közötti kapcsolatok értelmezésében megkülönböztetik a klientelisztikus és a programalapú kapcsolatokat. A klientelisztikus viszony egyik belső szerkezeti problémája az, hogy a patrónus és a kliens közötti kapcsolatok nem szinkronizáltak, ami opportunistá viselkedésre csábíthat. A programalapú kapcsolatot ezzel szemben könnyebb mindkét oldalon átlátni és monitorozni.

A klientelista kapcsolat fenntartásának kognitív feltétele, hogy a felek ismerjék egymás motivációit, motivációs feltétele pedig az, hogy a felek kölcsönösen alávéssék magukat a csereviszony szabályainak. A klientelista rendszer fő költsége a patrónus–kliens viszonyok fenntartásának biztosítása, ami „brókerek”, vagyis közvetítők közreműködését igényli. Ők alkalmasint maguk is kliensei egy patrónusnak, és nem idegenkednek a gátlástalan haszonszerzéstől, a predátor működésmódtól. A klientelista kapcsolatban a lojalitás megkérdőjelezése és állandó bizonyítása, a gyanakvás és ellenőrzés mechanizmusai a fő költségtényezők, a brókerek erőforrás-akkumulációs törekvései mellett. A klientelista kapcsolat tehát aszimmetrikus viszony, amely a felek viselkedésének prediktálhatóságát és ellenőrzését feltételezi. A klientelista viszonyban a patrónus szűkösen rendelkezésre álló javakat (vagyontárgyakat, földet) és más erőforrásokat (állásokat, közbeszerzéseket, kapcsolatokat) kínál a klienseknek vagy a kliensek csoportjainak, akik szavazattal, aktivitással támogatták a múltban vagy támogatják a jövőben a patrónust.

A programalapú kapcsolat a klientistához képest kisebb költséggel jár, viszont annak a programnak és ideológiának a kidolgozása és karbantartása több erőfe-

²² Schefter 1977.

²³ Piattoni (ed.) 2001.

szítést igényel, amelynek révén a közösségi célok megfogalmazhatók, és tartósan legitimálhatók. A programalapú politika inkább a regulációs mechanizmusok kiterjesztésében érdekelt, míg a klientelista politika a politikusok önálló mozgásterének kiszélesítésében. A programalapú politizálás egyik hátulütője lehet, hogy a szabályozás révén megköti, „hátráltatja” a politikust a rugalmas alkalmazkodásban. Vagy a kitűzött célokat kell korrigálni, vagy az oda vezető lépéseket, ami miatt a közvélemény előtt a program és/vagy a politikus hiteltelenné válhat. A programnak tehát – különösen bizonytalan feltételek között – kellően általánosnak kell lennie ahhoz, hogy a körülményekhez alkalmazkodva, rugalmasan legyen megvalósítható. A programnak ugyanakkor el kell kerülnie a másik végétet is, vagyis hogy csupa közhelyes szólamból álljon. Egy időtálló, tartalmas programnak értékalapú prioritásokat kell megfogalmaznia, s az ezekhez szükséges feltételeket feltárnia.

A klientelizmussal foglalkozó kutatásokra hatást gyakorolt a vezetéselmélet és a klubjavak elmélete. Mivel a klientelista politika kulcsszereplője a patrónus, nem erőltetett ide kapcsolni James MacGregor Burns vezetői tipológiáját a transzformációs és tranzakcionális vezetési stílusról.²⁴ Bár feltűnő a hasonlóság, nem tehető direkt megfeleltetés a vezetési stílusok és a kétfajta politikai kapcsolattérrendszer közé. A klienteliztikus politizálás közel áll a Burns-féle tranzakcionális vezetési stílushoz, még ha nem meríti is azt ki. Miként a programalapú politizálás is egyik lehetséges – de nem kizárólagos – megnyilvánulási módja a transzformációs vezetési stílusnak, amely egyebek közt karizmatikus vonásokban is testet ölthet.

A közjavak definíciószerűen nem használhatók fel klienteliztikus célokra (hacsak nem ideologikus hivatkozási alapként, indirekt módon), ám a korlátozott hozzáférésű „kvázi-klubjavak” elvileg igen. James Buchanan klubjavakat definiáló eredeti koncepciója – miként arra maga is figyelmeztet – közvetlenül nem alkalmazható a nem tisztán gazdasági motivációjú cselekvésre.²⁵ Ám az adó- és vámkedvezmények vagy a célzott szociálpolitikai előnyök könnyen értelmezhetők kvázi-klubjavakként, és átalakíthatók oly módon, hogy a kliensek kiválasztott csoportjaira irányuljanak.

Wolfgang C. Müller tanulmánya – melyben a szerző támaszkodik a tranzakcionális vezetés és a klubjavak elméletére – abból indul ki, hogy a politikusokat és a választókat három elem kapcsolhatja össze: a szakpolitika, a klientelizmus és a karizma.²⁶ Ezek közül az első kettővel foglalkozik érdemben, hiszen a karizma átfedheti a másik két mechanizmust. Müller azt vizsgálja, hogy milyen intézményi kondíciók teszik valószínűvé a klientelizmus felbukkanását, tág értelemben ideértve nem csupán a politikusok és választók közti személyes cserekapcsolatokat (javakat és közvetlen előnyöket biztosító szolgáltatásokat szavazatokért és támogatásért cserébe), hanem azt is, amit *pork barrel* politikának hívnak, vagyis

²⁴ Burns 1978.

²⁵ Buchanan 1965: 2.

²⁶ Müller 2007.

amikor a kliensek egy meghatározott körének támogatására hoznak törvényeket. Müller azt találta, hogy a klientelizmus mértékét tekintve a vizsgált másfél tucatnyi nyugat- és dél-európai, valamint angolszász ország egy ordinális skálán helyezhető el: az egyáltalán nem klientelisztikus skandináv országoktól az alacsony színű klientelisztikus holland, svájci és angol példákra és a közepesen klientelisztikus német, francia, amerikai, ír, izlandi, spanyol, portugál stb. eseteken át a magas fokú klientelizmussal jellemezhető, olasz, görög, belga, osztrák viszonyokig. (Mivel Müller osztrák politológus, a témáról átlag feletti kutatási ismeretekkel rendelkezik.) Ez a mérési eredmény számításai szerint 2000-ben pozitívan korrelált a Transparency International Korrupció Érzékelési Indexével.

Müller azt vizsgálja, hogyan biztosítják a politikusok a szakpolitika és a patronázs számára az erőforrásokat, hogyan tudnak a szereplők hitelességéről meggyőződni, és hogyan tudják a klienseket lojális magatartásra készíteni. Müller fogalomtárában az intézményeknek kiemelt jelentőségük van a szereplők – lehetőségek által behatárolt – stratégiai és a kliensek jellemzői mellett. A szakirodalomban nincs egyetértés a tekintetben, hogy a pártpolitikai versengés korlátozza-e a klientelizmust vagy sem – állítja a szerző. Logikusnak tűnne, hogy a válasz igen, hiszen pártpolitikák versengésekor a kliensek kevésbé vannak kiszolgáltatva a patrónusoknak. Ám az az érv is megfontolandó, hogy a klientelizmust, amikor beleivódott a politikába, a puszta verseny már nem tudja hatékonyan korlátozni. A politikus ellenérdekelte abban, hogy feladja a klientelista viszonyt, mivel ez egyrészt a korábbi klienseket, másrészt a közvéleményt is ellene hangolja, amennyiben kiderül, hogy korábban miként mentek a dolgok. Ami a kliensek oldalán megmutatkozó igényeket illeti, önmagukban ezek sem alkalmasak a klientelizmus magyarázatára. A szakirodalom alapján annyi állítható többé-kevésbé biztosan, hogy ha sérülékeny és gyenge a civil társadalom, ez általában kedvez a klientelizmus terjedésének, mivel meggyengül a közvélemény által gyakorolt kontroll.

Müller a realiztikus közelítéssel él, hogy az intézmények korlátozzák, de nem determinálják a cselekvők magatartását. Nála az intézmények ilyen értelemben a független változók, míg függő változóként tekint a pártstratégiákra és tágabban a politikusok és választók közötti kapcsolatokra. Azzal a kommunikációelméleti modellből kölcsönzött kérdéssel térképezi fel a kapcsolatokat, amit *mutatis mutandis* így fogalmazhatunk meg: ki ad kinek, mit és milyen hatással? A „ki” a patrónus politikust jelöli, a „kinek” a kliensekre utal, akik ebben a felfogásban személyek és – a klientelizmus elméletét kiterjesztő módon – vállalatok is lehetnek, a „mit” kérdés pedig az eseti és a folyamatos kapcsolatok megkülönböztetésére szolgál. A „milyen hatással” kérdés a kapott szavazatokra vagy a politikai és pénzügyi támogatás meglétére utal, aminek monitorozása költségnövelő tényező. A pénzügyi visszajuttatások a korrupciós mechanizmusokkal állnak kapcsolatban. A szerző láthatóan több ponton jelentősen kiterjeszti a klientelizmus elméletét. Ezek között van olyan elem, amely a jelenség pontosabb megértésével indokolható, például, hogy bár a klientelizmus tartós viszony, Müller az eseti adományokkal is számol. Ez fontos és gyakori jelenség, hiszen a patrónus által

nyújtott előnyök egy része egyszeri, eseti gesztus is lehet, ám a kliens részéről ekkor is tartós elköteleződést feltételez. A patrónus és a kliens közötti egyenlőtlen viszony egyik sajátossága éppen ez az aszimmetria. Az elmélet kiterjesztésének másik eleme, miszerint a kliensek nem csupán személyek, hanem szervezetek is lehetnek, már vitathatóbb. Való igaz, hogy a *pork barrel* tranzakciók, a közbeszerzések, az eseti törvények kedvezményezettjei általában cégek, ám e cégeket megtestesítik a menedzserek vagy a brókerek, és valójában ők az aszimmetrikus viszony igazi kliensei.

Luis Fernando Medina és Susan C. Stokes úgy érvel, hogy amikor egy hegemón pozícióban lévő párt verseng más pártokkal, ez a nagy gazdasági egyenlőtlenségek tartós fennmaradásához vezethet.²⁷ Nyíltabb politikai versengés esetén a klientelizmus vonzó lehet a szavazatokban gazdag, de erőforrásokban szegény választók és régiók számára. A szűkös erőforrások feletti monopolisztikus kontroll csökkenti a kliensekkel kapcsolatos kockázatokat, ugyanakkor csökkenti a választási versenyt, nem kedvez a redistributív szociálpolitikának és a gazdasági növekedésre orientált kormányzati politikának. Minél kisebb és homogénebb egy közösség, annál egyszerűbb a választási lojalitás ellenőrzése. Az autoriter klientelista rendszerekben nem ritka a lojalitás megfélemlítéssel való kikényszerítése sem.

Kitschelt és Wilkinson további kutatási lehetőségeket mérlegelő zárótanulmányukban egyebek közt azt feltételezik szakpolitikai elemzésekre támaszkodva, hogy a demokratikus közvélemény a szabadkereskedelem hatásait akkor fogadja el, ha állami jóléti politikával egészülnek ki.²⁸ Ehhez a feltételhez hozzárendelnek egy lehetséges megoldást: azt, amelyben a klientelizmus szelektíven helyettesíti az átfogó, a szabadpiaci hatásokat semlegesítő szociálpolitikát. A szerzők megállapítják, hogy míg a programalapú politikus-választó kapcsolatokról a pártprogramelemzések és az *expert-survey*-k jó áttekintést adnak, addig a klientúraalapú kapcsolatokról nincsenek szisztematikus adatok. Egy ilyen elemzés során három lehetséges problémát kell megoldani: a fogalmi azonosítást, a szubjektív értelmezés és a stratégiai félreértelmezés implikációit. Ami a fogalmi azonosítást illeti, könnyebb a helyzet, ha a jelenséget diadikus relációban, a szűkös erőforrások és a lojalitás transzfereként lehet megragadni. Bonyolultabb viszont, ha helyi vagy más kvázi-klubjavakra terjed ki az elemzés, mivel ezekben a helyzetekben a klientelisztikus és a programalapú politika átfedheti egymást a célzott támogatások területén.

A klientelisztikus viszonyok bizonyítása bonyolult, mivel az értelmezés óhatatlanul tartalmaz szubjektív elemeket. A legtöbb ilyen kapcsolatban van érzelmi kötődés is, és a résztvevők gyakran értelmezik a klientelisztikus viszonyt érzelmi terminusokban. Amennyiben a lojalitás monitorozása brókerek és kapcsolathálók révén történik, ez tovább komplikálja a vizsgálati lehetőségeket, miként az

²⁷ Medina–Stokes 2007.

²⁸ Kitschelt–Wilkinson (eds) 2007: 322–343.

is, hogy a klientelisztikus cserében, mint említettük, időbeli csúszások vannak. A klientelisztikus viszonyok stratégiai félreértelmzésére jó példa, amikor a politikusok a klientelizmusra irányuló kérdéseket valenciakérdésként értelmezik, tehát olyan problémaként, amelynek megítélésében széles körű konszenzust sejtjenek. Mivel a kérdések a közvéleményben élő negatív sztereotípiákat idézik fel, könnyen visszautasíthatják vagy félreértelmezhetik őket, esetleg úgy állítják be, hogy a jelenség létezik ugyan, de csak politikai ellenfeleik gyakorlatában fordul elő.

Alternatív megoldást kínálhatnak a szakértői vizsgálatok. A kérdések első csoportja vizsgálhatja a politikusok és a választók közti közvetlen és közvetett kapcsolatokat, amelyekben privát vagy klubjavak fordulnak elő. A szakértők megítélhetik az egyes pártok gyakorlatát, s a jelenség általános elterjedtségét is. A második kérdéscsoport annak ellenőrzési lehetőségeit veszi számba, hogy a patronusok és kliensek közti cserék valóban létrejöttek-e. Ez a modul kitérhet arra a kérdésre, hogy a pártok milyen mértékben támaszkodnak a vezetők személyes vonzerejére, klientelisztikus vagy programalapú megoldásokra. A Delphi-módszer alkalmazása ebben a megoldásban különösen hasznos lehet, mivel segíthet áthidalni a kulturális különbségekből adódó eltéréseket. Ami klientelisztikus problémának tűnhet például Dániában, nem szükségképpen az Olaszországban. A vignettás módszer, mely konkrét példákat hoz fel, a komparatív kérdések validálásában hasznos eszköz lehet, és segít túllépni a helyi elfogultságokon.

Az összehasonlító vizsgálatok megerősítik azt az állítást, hogy a politikai versengés korlátozza a predátor klientelista viselkedést, állítják a szerzők. Az állításnak azonban vannak korlátozó tényezői. Egyrészt monopolhelyzetű vállalatok és kiemelt támogatást élvező iparágak ugyanolyan politikai hatással lehetnek a klientelizmus megjelenésére, mint a kvázi-klubjavak. Másrészt a megfigyelések szerint a klientelista rezsimek meglehetősen különböznek társadalompolitikájukban, például az osztrák vagy a belga „rezsim” jelentősebb redisztribúciót alkalmaz az egyenlőtlenségek mérséklése érdekében.

A gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén az importhelyettesítő iparosítás elrejtetheti a klientelizmus költségeit. Magasabb fejlettségi szinten azonban a klientelizmus problémává válik, mivel kiütköznek a járadékvadászat vonásai. Ennek a jelenségnek adható egy gyenge és egy erős értelmezése. A gyenge változat szerint, amíg vannak klientelizmustól mentes erős húzóágazatok, ezek képesek kompenzálni a költségeket. Gazdasági válság idején azonban a klientelizmus körül politikai válság alakulhat ki. Az erős változat szerint a koordinált piacgazdaságok jobban ki vannak téve a klientelizmusnak, mivel több az oligopólium, és ezek gyakran összefonódnak a bankokkal,²⁹ itt is sok múlik azonban a vezető iparágak jellegén. A koordinált piacgazdasági modell különösen működőképes az autógyártás, a gyógyszeripar és a gépgyártás terén, ahol kisebb a menedzseri fluktuáció, gyakoribb a vállalaton vagy ágazaton belüli vezetői rekrutáció. Mindez felerősítheti a menedzseri készségeket, és akár még a klientelizmus feltételei

²⁹ Hall–Soskice 2001.

között is hatékonyságot eredményezhet. Ha azonban az innovatív vezető iparágak olyanok, amelyekben a liberális piacgadáság teljesít jobban – mint az ICT, a biotechnológia vagy azok, amelyek révén a szimbolikus fogyasztásnak jut nagyobb szerep –, a klientelizmus társadalmi konfliktusokat generál.

A politikai berendezkedés stabilitása szempontjából fontosnak tűnik, hogy a közvélemény-kutatási adatok szerint a klientelista országokban a népesség kiábrándultabb és cinikusabb, mint másutt. Az olyan kérdésekre adott válaszokat, hogy mennyire tartja hatékonynak a demokrácia működését, vagy mennyire elégedett a demokráciával, az is befolyásolja, hogy a kérdezett miként viszonyul a klientelizmushoz, s a kérdés egyben azt is feltételezi, hogy a válaszadó egyáltalán még demokráciának tartja-e azt a rezsimet, amelyet meg kell ítélnie. Kanchan Chandra a demokratikus és autokratikus rendszerek közti különbség kapcsán megjegyzi, hogy míg az elektorális demokráciában a klientelizmus a szavazatok maximalizálását szolgálja, addig az autokráciákban a politikusok járadékaira kerül a hangsúly, melyek gyakran a kliensektől származó vagyoni és jövedelmi visszatérítések.³⁰

* * *

Összegzésként kijelenthetjük, hogy mind az oligarchia, mind pedig a patronázs és a klientelizmus tartós társadalmi jelenségek, és feltárásuk a társadalomtudomány fontos feladata. Ezek mint kiegészítő jelenségek képesek működni elektorális demokráciában és autoriter rendszerben is. Természetüknél fogva ugyanakkor mindenhol gyengítik a jog uralmát, az intézményesült személytelen szabályokat és eljárásokat, s általában gyengítik a közügyek intézésének hatékonyságát. Szélső esetben alááshatják a társadalom és a jogrend transzparens és kiszámítható működését is. Jó okunk van arra, hogy elfogadjuk Luigi Graziano érvét, miszerint a klientelizmus viszonyrendszere kevésbé képes hatékonyan helyettesíteni a tömegtársadalom szervezeteken és társulásokon alapuló szervezési módját, mivel dezorganikus és exkluzivitáson alapuló, szelektív társadalmi integrációs mechanizmust biztosít.³¹

HIVATKOZOTT IRODALOM

Buchanan, James 1965: An Economic Theory of Clubs. *Economica* (New Series) (32.) 125. 1–14.

Burnham, James 1970 [1943]: *The Machiavellians. Defenders of Freedom*. Gateway, Chicago.

Burns, James MacGregor 1978: *Leadership*. Harper and Row, New York.

³⁰ Chandra 2007: 88.

³¹ Graziano 1973.

- Cassis, Youssef 2000: Big Business in Europe's Economy and Society. *Contemporary European History* (9.) 3. 401–410.
- Chandra, Kanchan 2007: Counting Heads: A Theory of Voter and Elite Behavior in Patronage Democracies. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 84–109.
- Downs, Anthony 1957: *An Economic Theory of Democracy*. Harper, New York.
- Eisenstadt, Shmuel Noah – Roniger, Luis (eds) 1984: *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fourcade, Marion 2009: *Economists and Societies. Discipline and Profession in the United States, Britain and France, 1980s to 1990s*. Princeton University Press, Princeton.
- Gellner, Ernest – Waterbury, John (eds) 1977: *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. Duckworth Ltd., London.
- Graziano, Luigi 1973: Patron-Client Relationships in Southern Italy. *European Journal of Political Research* (1.) 1. 3–34.
- Hall, Peter A. – Soskice, David 2001: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford.
- Higley, John – Burton, Michael 2006: *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Higley, John – Deacon, Desley – Smart, Don 1979: *Elites in Australia*. Routledge & Kegan Paul, Boston.
- Higley, John – Field, Lowell G. – Groholt, Knut 1976: *Elite Structure and Ideology. A Theory with Applications to Norway*. Columbia University Press, New York.
- Higley, John – Gunther, Richard (eds) 1991: *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Higley, John – Lengyel, György (eds) 2000: *Elites after State Socialism*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds) 2007: *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kwiek, Marek 2019: *Changing European Academics. A Comparative Study of Social Stratification, Work Patterns and Research Productivity*. Routledge, New York.
- Lipset, Seymour Martin 1962: *Michels' Theory of Political Parties*. Institute of Industrial Relations – University of California, Berkeley.
- Maczak, Antoni 2017: *Unequal Friendship. The Patron-Client Relationship in Historical Perspective*. Peter Lang, Frankfurt.
- Medina, Luis Fernando – Stokes, Susan C. 2007: Monopoly and Monitoring. An Approach to Political Clientelism. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 68–83.
- Michels, Robert 1959 [1915]: *Political Parties*. Dover Publication Inc., New York.
- Milanović, Branko 2016: *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. The Belknap Press, Cambridge.

- Mills, C. Wright 1972 [1956]: *Az uralkodó elit.* (Ford. Kaposi Tamás.) Gondolat, Budapest.
- Mosca, Gaetano 1939 [1896]: *The Ruling Class.* McGraw Hill Company, New York.
- Müller, Wolfgang C. 2007: Political Institutions and Linkage Strategies. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* Cambridge University Press, Cambridge, 251–275.
- Pareto, Vilfredo 2003 [1916]: *The Rise and Fall of Elites. An Application of Theoretical Sociology.* Transaction Publishers, New Brunswick.
- Parry, Geraint 2005 [1969]: *Political Elites.* ECPR Press, Essex.
- Piattoni, Simone (ed.) 2001: *Clientelism, Interests, and Democratic Representation. The European Experience in Historical and Comparative Perspective.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Piketty, Thomas 2015: *A tőke a 21. században.* (Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna.) Kossuth, Budapest.
- Putnam, Robert 1976: *The Comparative Study of Political Elites.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Rubinstein, William D. 1977: Wealth, Elites and the Class Structure of Modern Britain. *Past & Present* (76.) 1. 99–126.
- Schefter, Martin 1977: Party and Patronage: Germany, England, and Italy. *Politics and Society* (7.) 4. 403–451.
- Silverman, Sydel 1977: Patronage as a Myth. In: Gellner, Ernest – Waterbury, John (eds): *Patrons and Clients in Mediterranean Societies.* Duckworth Ltd., London, 7–39.
- Sorokin, Pitirim 1925: American Millionaires and Multi-millionaires. *Social Forces* (5.) 3. 627–640.
- Tarkowski, Jacek 1983: Patronage in a Centralized Socialist System. The Case of Poland. *International Political Science Review* (4.) 4. 495–518.
- Trawler, Paul 2014: Academic Tribes and Territories. The Theoretical Trajectory. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (25.) 3. 17–26.
- Van de Walle, Nicolas 2007: Meet the New Boss, Same as the Old? The Evolution of Political Clientelism in Africa. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* Cambridge University Press, Cambridge, 50–67.
- Winters, Jeffrey A. 2011: *Oligarchy.* Cambridge University Press, Cambridge.

Nagy Dániel Gergely

Megérteni és meghaladni a hiperkapitalizmust. Thomas Piketty az egyenlőtlenségeket igazoló ideológiák nyomában

Thomas Piketty: Capital and Ideology.

Harvard University Press, Cambridge, MA, 2020. 1093 oldal.*

2015-ös sikerkönyvében Thomas Piketty francia közgazdász jelentős médiavisszhangot és közérdeklődést kiváltó prognózist állított fel. Kimerítő terjedelméhez képest *A tőke a 21. században*¹ üzenete egyszerű volt: a gazdagok és a szegények közötti szakadék további szélesedését vetítette előre a 21. század folyamán a jelenben érvényesülő tőke- és vagyonnövekedési trendek mellett. Ennek bizonyítására a szerző megannyi történeti adatot gyűjtött össze és foglalt rendszerbe, de mindössze egyetlen fontos képletet alkalmazott. A gazdaság növekedési arányát meghaladó tőkehozam formulája ($r > g$) elegendőnek bizonyult, hogy kellő meggyőző erővel hasson a nagyközönségre,² és aktualizálja, illetve tudatosítsa a növekvő egyenlőtlenségek problémáját. A könyv a társadalomtudományokban, kiemelten a közgazdaságtanban járatos olvasókat sem hagyta hidegen, és szerteágazó vitákat váltott ki, elsősorban ökonometriailag megalapozottnak tűnő vizsgálatának kimenetével, amely szerint óriási vagyongoncentráció kialakulását eredményezi, ha a tőkejövödelmek aránya hosszú távon meghaladja a gazdaság növekedésének mértékét. Az egyenlőtlenségekről írt bestsellerben felállított prognózis végkimenetelét a világháborúk előtti Franciaországban a *Belle Époque*, míg az Egyesült Államokban a *Gilded Age* címkékkal jelzett aranykorba való 21. századi visszarendeződésben, a patrimonális kapitalizmus kiteljesedésében jelölte meg a szerző, amelyben a gazdasági növekedés és progresszió ára a szélsőséges vagyoni differenciálódás.³

* A recenzió alapjául Arthur Goldhammer angol fordítása szolgált. Az áttekinthetőségre és közérthetőségre törekedve a szövegben a kötetre nem az angol, hanem magyar címmel hivatkozom (*Tőke és ideológia*), noha a recenzió írása idején a könyv magyar fordítása még nem jelent meg.

¹ Piketty 2015.

² A könyv elsősorban angol nyelvű kiadásának média- és szakmai fogadtatása nyomán lett milliós bestseller, ugyanakkor igencsak beszédes, hogy az amazon.com adatai szerint olvasóinak többsége alig jutott túl a 26. oldalon (Roland 2014).

³ Paul Krugman Piketty új könyvének recenziójában, a *New York Times* lapjain még a 2013-as bestseller érdemeinek méltatásakor a patrimonális kapitalizmus visszatéréséről felállított prognózist nevezi meg *A tőke a 21. században* térnyerésének előrevetítése mellett. Piketty a szakmát a vagyoni egyenlőtlenségekről, elsősorban a megkeresett vagyonnal szemben az örökölt vagyon jelentőségének növekedéséről tett megállapításaival hozta lázba (Krugman 2020).

Piketty prognózisa inkább volt baljós, mint nosztalgiába hajló. *A tőke a 21. században* nem állított fel közvetlen és egyoldalú vagy éppen egytényezős ok-okozati összefüggést a 19. és a 20. század fordulóján a fejlett nyugati világban kialakuló társadalmi egyenlőtlenségek és a világháborúk között, mégis könnyen kiolvasható volt a kiteljesedett patrimonális kapitalizmus egyenlőtlenségeinek szerepe a két világháborúhoz vezető folyamatokban. Piketty abban sem vonta kétségbe a világháborúk jelentőségét, hogy pusztításaik nyomán egyenlőbb lett a világ, legalábbis annak az a fejlett része, amely *A tőke a 21. században* elemzésének középpontjában állt. Az európai jóléti államok kiépülésére és ezzel összefüggésben a „szociáldemokrata” kormányzatok szerepére Piketty azonban nagyobb hangsúlyt fektetett az egyenlőtlenségek 1945 utáni mérséklődésének magyarázatában. Ugyanakkor azt már az olvasókra bízta, hogy a régi aranykor múltja és az új egyenlőtlenségek korának jelene közé vont párhuzamot tovább gondolva elmenjenek a következtetésben odáig, hogy amennyiben a jelenlegi egyenlőtlenségeket erősítő trendek tovább folytatódnak, és ismét beköszönt a 19. századihoz hasonló „aranykor”, akkor a társadalmi feszültségek és bizonytalanságok nyomán akár egy újabb világméretű konfliktus is kibontakozhat, s azon keresztül vezethet az út az egyenlőbb jövőbe.

Jóllehet előző könyvében Piketty nem merészkedett olyan messzire, hogy magára vegye az apokalipszis prófétájának szerepét,⁴ mégis, nem meglepő módon, az utolsó fejezetek témájául a globális tőke szabályozását jelölte ki, hogy többek között a progresszív jövedelemadóról elmélkedjen, és megoszthassa a globális tőkeadóról szóló koncepcióját, megoldásként a meglévő egyenlőtlenségekre és az eszkálálódásukkal jelentkező jövőbeli társadalmi feszültségekre. A globális tőkeadóról alkotott elképzelését meglehetősen vázlatosan mutatta be *A tőke a 21. században* vonatkozó fejezetében (540–566),⁵ azt viszont nyilvánvalóvá tette, hogy nem fűz túl nagy reményt ahhoz, hogy a világ összes vagyonának megsarcolására és a belőlük származó bevételek elosztására nemzeteken átívelő megállapodás születhet, sőt egyenesen utópiának minősítette a globális tőkeadó.⁶

⁴ Ellentétben például *A tőke a 21. században* bevezetőjében referenciául szolgáló olyan 18. és 19. századi gondolkodókkal, mint Thomas Malthus, David Ricardo vagy Karl Marx, akik Piketty értelmezésében „viszonylag sötét, mondhatni apokaliptikus képet festett[ek] a vagyon eloszlásáról és a társadalomszerkezet hosszú távú fejlődéséről” (15).

⁵ A bemutatás olyan általánosságok kimondásában merült ki, mint hogy a „globális vagyon alakulásáról” beszámoló és nyilvánosan hozzáférhető adatok híján a *Forbes*-ban és más magazinokban közölt adatokra támaszkodva a világ leggazdagabbjai vagyonának megadóztatásakor arányos adókulcs alkalmazása szükséges, amely „1 millió euró alatti nettó vagyonok esetében 0%-os, 1 és 5 millió euró közötti vagyonok esetében 1%-os, 5 millió euró felett pedig 2%-os lehetne” (542).

⁶ Bármennyire óvatos volt is Piketty a globális tőkeadó körvonalainak bemutatásával *A tőke a 21. században* 15. fejezetében, a vita így sem maradhatott el; a francia közgazdász elképzeléseit többek között Janisz Varoufakis volt görög pénzügyminiszter bírálta (Varoufakis 2014), de David Harvey brit marxista földrajztudós, Marx *Tőkés*ének kiváló ismerője is naiv utópiának minősítette (vö. Nagy 2019). A könyv érdemeire és hiányosságaira rámutató, átfogó, magyar nyelven

Az előző könyv gyakorlatát követve a *Tőke és ideológia* című új kötetében Piketty csak az utolsó részben fed fel kártyáit, és nyilatkozik arról, mi jelentheti az alternatívát az ezúttal „hiperkapitalizmusnak” nevezett jelenkor tulajdonlás-központú ideológiájával⁷ szemben. A változás hívószava most nem a globális tőkeadó, hanem egyenesen a szocializmus, annak is egy „részvételi” formája.⁸

Piketty továbbra is hű marad *A tőke a 21. században* interdiszciplináris programjához, amely a nagy elmélet hagyománya felől közelítve lehetővé tette a politikai gazdaságtan egyik klasszikus, ám az ökonómia túlzott matematizálódása és más tudományterületektől való fokozatos elzárkózása következtében háttérbe szorult témájának, vagyis az egyenlőtlenségeknek a tárgyalását. Most, a folytatásban az egyenlőtlenségeket igazoló ideológiák interdiszciplináris, széles spektrumú történeti vizsgálatára vállalkozik. Annak érdekében, hogy egyben lássa és láttassa az egyenlőtlenségek ideológiáinak és társadalmainak történetét, a tulajdonlás-központú és meritokratikus ideológia által meghatározott „hiperkapitalizmus” (a jelen) korán túl a *Tőke és ideológia* történelmi áttekintésében még három nagy korszak meghatározására és vizsgálatára került sor. A történeti áttekintés kiindulópontja az, hogy az egyenlőtlenség nem ökonómiai vagy technikai, hanem politikai és ideológiai képződmény. *A tőke a 21. században* még azt kívánta egyértelművé tenni, hogy az egyenlőtlenségeknek történetük van, a *Tőke és ideológia* ezt azzal egészíti ki, hogy az egyenlőtlenségek rendszereit legitimáló ideológiáknak ugyancsak, vagyis, leegyszerűsítve, minden egyenlőtlen társadalomnak szüksége van a fennálló viszonyokat igazoló eszmékre, amelyek meghatározók a különböző korszakokban, és korszakhatárokat jelölhetnek.

A *Tőke és ideológia* sorvezetőjeként szolgáló, az egyenlőtlenségeket igazoló ideológiák alakulását vizsgáló történeti áttekintés négyes korszakolásra támaszkodik, és több száz évvel korábbra megy vissza a múltba, mint *A tőke a 21. században* áttekintése. Piketty elsőként 1. a premodern kor rendjét tanulmányozza, amelynek ideológiai gyökerei a kora középkor végéig nyúlnak vissza, és prototípusa a papság-nemesség-harmadik rend triászára épülő *Ancien Régime* társadalmi berendezkedése az 1789-es francia forradalom előtt. Ezt követően a 2. a tulajdon társadalmával foglalkozik, amelyek a kapitalizmus, az iparosodás korának tulaj-

megjelent írások közül lásd Kornai János *Közgazdasági Szemlében* közzétett tanulmányát (Kornai 2015) és Szelényi Ivánnak a *BUKKSZ*-ban megjelent recenzióját (Szelényi 2015).

⁷ A *Tőke és ideológia* eredeti francia kiadásában Piketty a *néo-proprétarisme* kifejezést használja, hogy megnevezze a jelenkor ideológiáját, ezzel egyszerre elkülönítve és összefüggésbe hozva a 19. században kiteljesedő *proprietarisme* ideológiájával. Piketty fordítója, Arthur Goldhammer számára nem jelentett kihívást a *proprietarianism* és *neo-proprietarianism* kifejezések alkalmazásával angol megfelelőket találni az ideológiák megnevezésére, annál nagyobb kihívást jelent majd ezek átültetése magyarra. Pontos magyar terminológia és kész fordítás híján ezért itt mindkettőre leíró megnevezéseket használok.

⁸ A francia eredetiben a *socialisme participative*, míg az angol kiadásban a *participatory socialism* kifejezés szerepel. A recenzióban az eredeti és az angol kifejezések nyersfordítását, tehát a *részvételi szocializmust* használok Piketty szocializmusára, így elkülönítve az olyan, jelentésüket tekintve terhelt kifejezésektől, mint például a *demokratikus szocializmus*, amely mostanában Bernie Sanders fellépése nyomán bővült további tartalommal.

donlás-központú ideológiájában teljesedtek ki a *Belle Époque* idején Franciaországban és 1880–1914 között szerte Európában. A kapitalizmus egyenlőtlenség elvű ideológiája alapján szerveződő „tulajdon-társadalmak” az I. világháborúig meghatározók, a világháborúk után pedig Piketty narratívája szerint 3. a szociáldemokrácia egalitárius ideológiájának és társadalmainak korszaka köszöntött be, így a kapitalizmus ideológiája után a figyelem a szociáldemokráciára irányul, amelyet a nyolcvanas években bekövetkező újabb inegalitárius paradigmaváltás szorított ki. Utóbbi a 4. a már említett hiperkapitalizmus társadalmá és annak meritokratikus, szélsőségesen tulajdonlás-központú ideológiája, amely ma is érvényben van, sőt uralkodó ideológiának számít.

A tulajdonlás-központú ideológia azon a feltételezésen alapul, hogy a társadalmi és politikai berendezkedés elsődleges feladata a magántulajdon védelme. Eszerint a magántulajdon védelmére az egyén „felszabadulása”, illetve a társadalmi rangtól és származástól független boldogulása, ezzel összhangban pedig a társadalmi stabilitás fenntartása érdekében van szükség. Következésképpen azoknak kell nagyobb politikai hatalmat birtokolniuk, akik több magántulajdonnal rendelkeznek, mert akiknek sok a veszítenivalójuk, inkább érdekeltek a hosszú távú fenntarthatóságban, és nem teszik kockára a biztonságot jelentő társadalmi stabilitást vagy az ország jövőjét, csak azért, hogy érvényt szerezzenek vágyaiknak. A háromfunkciós társadalmak felbomlásához vezető államiság fejlődésével, majd megszilárdulásával a tulajdonlás-központú ideológia megágyazott a tulajdon társadalmainak kiépüléséhez, és a 19. században sikerült uralkodó ideológiává válnia. Ezt a szerepét meg is őrizte a következő század közepéig, miközben nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket teremtett, mint amilyenek a rendiség triászta által meghatározott társadalmi berendezkedésben fennálltak.

A tőke és a vagyon extrém koncentrációja nyomán létrejövő egyenlőtlenségek próbatételt jelentettek a „tulajdon társadalmi” számára. Hasonlóan komoly kihívásként jelentkezett a kolonializmus. Az „egyenlőtlenség európai társadalmi” és gyarmatosító hatalmai csak úgy tudták a fölényüket, országaik határain belül pedig a kevesek jólétét a sokaságéval szemben biztosítani, hogy gyarmatosítókként kizsákmányoltak, katonai elnyomást alkalmaztak, és a rabszolgatartástól sem riadtak vissza. A rabszolga-felszabadítás – legyen szó Haitiről vagy a Mély-Dél régió rabszolgatartó államairól – nem valamilyen univerzális emancipatorikus eszmének köszönhetően következett be, hanem nagyon is szükség volt arra a „jóvátételre”, amelyet az amerikai, angol és francia példa esetében egyenesen magukkal a felszabadult rabszolgákkal fizetettek ki egykori tulajdonosaik.⁹ Végül a nacionalista és az identitárius kihívást említi Piketty, aki szerint

⁹ Különösen igazságtalannak hat Haiti rabszolgaállamának esete, amelyre Piketty kiemelt figyelmet fordít a kötet második részében a rabszolga-társadalmakról, vagyis az egyenlőtlenségek legszélsőségesebb társadalmi megvalósulásáról szóló fejezetben (203–251). Az 1780-as években a szigetország lakosságának 90%-a, több mint 470 ezer ember volt rabszolga. Amikor Haiti függetlenségét az egykori gyarmatosító-rabszolgatartó Franciaország 1825-ben elismerte, és

a nemzetállamokat az országhatárokon túlra terjedő tulajdon védelme és a gazdasági, illetve ipari fejlődés hajszolása vitte rá arra, hogy versengjenek egymással. Bár ez a versengés vált (ön)pusztítóvá az 1914–1945 közötti időszakban, az említett másik két kihívás szintén elvülhetetlen szerepet játszott benne (199–200).

Míg a nacionalizmust és vele összefüggésben az identitarianizmust Piketty kihívásként értelmezi, addig a kommunizmus és a szociáldemokrácia velük egy időben kibontakozó eszméire a kihívásokra adott megoldásokként tekint. Az ezen eszmékre épülő társadalomszervezési elképzelések és a belőlük kibontakozó uralmi rendszerek bemutatására és lényegi vonásaik meghatározására jóval kevesebb figyelmet fordít, mint a tulajdonlás-központú ideológiákra, viszont mindkettővel szemben meglehetősen kritikus.

Piketty úgy gondolja, hogy a szovjet kommunizmus bukása az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kapitalizmus és vele összefüggésben az egyenlőtlenségek elszabaduljanak. A szovjet kísérlet kudarca nyomán lekerültek a napirendről, illetve elvesztették hitelességüket az egyenlőtlenségek problémájára a radikális újraelosztás programjában megoldást kereső egalitárius ideológiák. Fennállásuk idején a Szovjetunió és a szovjet szatellitállamok pusztá létezésükkel elrettentésül szolgáltak, tulajdonképpen nyomást helyeztek a szabad világban a tőkés elitre és a politikai pártokra, hogy nyitottak legyenek az újraelosztás kérdései iránt, tartva az alsóbb osztályok elégedetlenségétől. Az 1990-es évek kezdetétől azonban nem volt többé ellenpólus, ahogy a piacok önállóságával, a deregulációval, a gazdagok adóterheinek csökkentése nyomán növekvő beruházási, befektetési és munkahelyteremtési kedv megugráásával stb. kapcsolatos elképzelések sem találtak egyenrangú riválist. Pikettytől azonban mi sem áll távolabb, mint a *létező szocializmus* idealizálása: kritikájában komoly hangsúlyt fektet a szovjet rendszer túlcentralizáltságára, és rávilágít arra, hogy a központi tervutasításos rendszer csak akkor volna képes ellátni a feladatot, ha nem lenne számos változatos, bonyolult emberi szükséglet, és ki lehetne őket elégíteni nagyjából ugyanazokkal a javakkal és szolgáltatásokkal (593). Mivel azonban a társadalom és a gazdaság megszervezésekor komplexebb szükségletek kielégítését kell figyelembe venni a hatékony működéshez, az egyedüli megoldás a fogyasztói preferenciák sokszínűségével és változatosságával számoló decentralizmus.

A centralizmus kritikája és a decentralizmus dicsérete előrevetíti Piketty szocializmusát, aki egy jó bestselleríró taktikájával időnként felfed részleteket arról, mire számítsanak az olvasók a kötet végén. A zárás megértéséhez szükséges annak ismerete, mi vezetett ahhoz, hogy az 1945 és 1980 közötti időszak meghatá-

X. Károly király nem fenyegetett tovább a francia hadsereg inváziójával, ez csak azért történhetett meg, mert a tulajdonukat elveszítő egykori rabszolgatartók kárpótlására 150 millió frank megfizetésére kötelezték a port-au-prince-i független kormányzatot. A kárpótlás összege a korabeli Haiti hároméves nemzeti jövedelme volt, ma 40 milliárd eurónak felel meg, kifizetése 1950-ig nem került le a napirendről, és káros hatással volt a szigetország gazdasági és politikai fejlődésére.

rozó ideológiája, a szociáldemokrácia elvesztette befolyását és vonzerejét. Még akkor is, ha a nyugati szociáldemokrácia az eredményei között tarthatja számon az egyenlőtlenségek visszaszorítására létrehozott új intézményeket, társadalmi és fiskális politikát, progresszív adózást stb., a szovjet rendszer mint ellenpélda, megkötötte a nyugati szociáldemokrácia kezét abban, hogy még átfogóbb javaslatokat dolgozzon ki és valósítson meg az újraelosztásra. A szociáldemokrácia arra sem bizonyult alkalmasnak, hogy a politikai hatalom és a tulajdon megsztásának új, társadalmibb formáit dolgozza ki, de arra sem tudott válaszokat adni, hogyan lehetne egyenlő hozzáférést biztosítani a tudáshoz és az oktatáshoz, kiemelten a felsőoktatáshoz. Végezetül pedig a globalizációra sem volt alternatívája, így a minden szabályozást felülíró szabad kereskedelem és tőkeáramlás veszélybe sodorta azt a társadalmi szerződést, amelyen a 20. század szociáldemokrata államai alapultak (485).

Napjaink nagy kihívása az identitarianizmus-nacionalizmus¹⁰ formájában jelentkezik, szoros összefüggésben az egyenlőtlenségekkel, hiszen a szegényebb rétegek mind fogékonyabbak a szólamaira. Piketty szerint téves elképzelés, hogy az alacsonyabb társadalmi osztályok eredendően nacionalistábbak lennének, mint a jobb helyzetben lévők. Annak oka, hogy a jelenben ez a tendencia mutatkozik, abban is keresendő, hogy a baloldal cserbenhagyta őket, és a munkásosztályt, illetve az alsóbb osztályokat megszólító, érdekeiket képviselő pártok idővel az értelmiségi, művelt és képzett rétegek pártjaivá alakultak át. Az USA-ban például sem a demokrata párti Clinton-, sem az Obama-adminisztráció nem hajtott végre gyökeres változásokat a reagani reformokhoz képest, meritokratikus és egyenlőtlenség elvű ideológiáját pedig végképp nem kérdőjelezték meg. Ehhez hasonlóan az Egyesült Királyságban egyetlen munkáspárti kormányzat sem szakított igazán a thatcherizmus gazdasági-pénzügyi reformjainak örökségével: noha a Blair- és a Brown-kormányzat idején több állami forrás jutott az egészségügybe és az oktatásba, közben jelentős tandíjemelésre is sor került a felsőoktatásban.

A könyv komoly hangsúlyt fektet arra, hogy kellőképpen alátámassza, a nyolcvanas évektől hogyan veszítette fokozatosan érvényét a politikai csatározásokat a II. világháború óta meghatározó bal- és jobboldali megkülönböztetés, melynek helyét ma már két elitcsoport szembenállása tölti be: a tehetős jobboldaliak és a baloldali értelmiségiek pártjai.¹¹

¹⁰ Piketty óva int attól, hogy a „populizmus” kifejezés használatával próbáljuk leírni és megérteni a jelenséget. Populizmus-kritikájának külön fejezetet szentel a *Tőke és ideológia*-ban (962–965), ahol elmagyarázza, a kifejezés használata mind negatív, mind pozitív értelemben káros következményekkel jár, elhomályosítja az ideológia jelentőségét, mivel kimondottan azon a feltételezésen alapul, hogy a nyers erő, vagyis az „emberek” „elittel” szembeni fellépése önmagában akár olyan kérdések eldöntésére is alkalmas és elegendő, mint hogy milyen intézményi szinteken kell megsegíteni a hátrányos társadalmi helyzetben lévőket.

¹¹ A vagyonos jobboldal megnevezésére az angol kiadás a *Merchant Right*, míg a jelentős vagyonnal nem rendelkező baloldal megnevezésére *Brahmin Left* kifejezéseket használja, az utóbbi egyértelmű utalás az írástudó papokra és tanítókra az indiai kasztrendszerben. A *Tőke és ideológia* megjelenését megelőzően Piketty már egy közel 200 oldalas tanulmányban foglalkozott a két

Mindkét elitcsoportnak megvannak a sajátos preferenciái, értékei, erősségei és gyengeségei, amelyek ismertetésére Piketty külön fejezetet ígér (772–774), melynek tartalma azonban kimerül nagy általánosságok ismertetésében, mint például, hogy a tehetős jobboldali elitcsoportok számára a vállalkozói és üzleti életben érvényesülő tehetség a fontos érték, míg a tudományos kiválóságban értéket látó értelmiségi baloldaliak többen hajlandók áldozni az elitoktatás és elit-kultúra intézményeire, amelyekhez kötődnek is. Piketty hangsúlyozza, hogy ezek az elitcsoportok a nyugati világban (Amerikában, az Egyesült Királyságban és Franciaországban) túszul ejtették a politikát, és mindkettőnek az az érdeke, hogy a jelenlegi hiperkapitalizmus globalizált, a tőkeáramlásnak szabad utat engedő viszonyai fennmaradjanak.¹²

Piketty úgy látja, hogy a két elitcsoport által meghatározott kétpólusú rendszerben a premodern-középkori háromfunkciós berendezkedés logikája tér vissza, ahol a hatalmon a tudós értelmiségi papság és a harcos nemesség osztozott, azzal a különbséggel, hogy a jelenben a harcosok feleslegessé váltak, hiszen az egyének és javainak biztonságáról ma az állam hivatott gondoskodni, és helyüket átvették a kereskedők. A jövőben akár a két elitcsoport társadalmi és gazdasági fúziója is megtörténhet, ahogy a magasan képzett, most baloldali szavazók egyre gazdagabbak lesznek, és egyre több vagyona tesznek szert, mint például a 19. századi Indiában, ahol a tudós papok, a *brahminok* kasztjába tartozók voltak a legtanultabb és a legnagyobb magántulajdonnal rendelkező réteg (774).

A két elitcsoport összeolvadása azt is eredményezheti, hogy a jövőben egyetlen párt képviseli majd az érdekeiket. Főként az alacsonyabb társadalmi osztályok körében jellemző, hogy az emberek kiábrándulnak a politikából, ami elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a nyugati demokráciákban egyre inkább távol maradnak a szavazófülkéktől. Ha ez a fokozódó trend tartóssá válik, és nem sikerül az alacsonyabb társadalmi rétegeket bevonni a politikába, akkor bár rövid távon könnyebb lesz az elitnek megőriznie a hatalmát, hosszú távon megkérdőjeleződhet a választások legitimitása, és az egész politikai berendezkedés megmozoghat, ami erőszakos forradalmakhoz és autoriter kormányzatok kiépüléséhez vezethet. A II. világháború utáni politikát jellemző törésvonalak és választói szövetségek már vagy nincsenek meg, vagy a megmaradt táborokban megosztottság uralkodik. Az elitel szemben az alacsonyabb társadalmi rétegeket hagyományosan képviselő baloldal mai öröksége a piacpárti centripártok és a növekvő egyenlőtlenségek kihívására új megoldásokat kereső és újraelosztással rokonszenvező radikálisok közötti megosztottság. A hagyományos jobboldalon ma

oldal szembenállásának történetével és jövőjével Franciaországban, az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában (Piketty 2018).

¹² Ennek érdekében a bal- és jobboldali elitcsoportok összefogásra is képesek, mint tették 2017-ben a francia elnökválasztások során, amikor a köztársasági front (*front républicain*) összezárt Emmanuel Macron mögött, hogy megakadályozza Marine Le Pen megválasztását. Hasonlóan jártak el, amikor a 2002-es elnökválasztás második fordulójában Jacques Chiracot segítették hatalomba Jean-Marie Le Pénnel szemben (bár Piketty csak az előbbit említi meg könyvében).

a piacpárti jobbközép és a globalizáció kihívására a bevándorlásellenességben és identitárius jelszavakban otthonra találó nativista-nacionalista radikálisok találhatók. Nem meglepetés, hogy a cserbenhagyottság érzésével küzdő alacsonyabb társadalmi rétegek az utóbbiak táborában leltek befogadásra. Velük elhittették, hogy nincs hiteles alternatíva a meglévő, egyenlőtlenségeken alapuló és azokat újratermelő gazdasági berendezkedéssel szemben, így a változásba fektetett reményt felváltotta a határok és identitások védelmébe vetett hit, vonja le a következtetést Piketty a *Tőke és ideológia* 17. fejezetének elején, amelyben az olvasó beavatást nyerhet a „részvételi szocializmus” égisze alatt kibontakozó politikai és ideológiai változás programjának alapvetéseibe (966–1034).

2008-ig a hiperkapitalizmus tulajdonlás-központú és meritokratikus ideológiája által meghatározott paradigma nemigen kérdőjeleződött meg, de a válság nyomán sokakban ébredt fel a kétely az egyenlőtlenségek legitimitásával szemben, s egyúttal megfogalmazódott az egyenlőség igénye. A *Tőke és ideológia* „részvételi szocializmusról” szóló fejezetében Piketty mintha már nem is a maga, hanem bevallottan John Rawls hangján szólítana fel egy új társadalmi szerződés megkötésére az igazságosság nevében. A francia közgazdász az igazságosság megvalósulását egy olyan társadalomban látja, amely a legszélesebb körben képes tagjainak biztosítani a hozzáférést a legalapvetőbb javakhoz, az oktatáshoz, az egészségügyhöz és a választójoghoz. Egy ilyen társadalom kiépüléséhez jelenheti az alapot a könyvben felvázolt „részvételi szocializmus” programja, amelynek alappillére a nagyobb dolgozói részvétel biztosítása a vállalatok irányításában és a progresszív adórendszer.

Előbbi mintájául Németország és a skandináv országok „északi” modellje szolgál, ahol a dolgozók képviselői az üzemek vezető testületeiben a pozíciók felét, illetve harmadát töltik be, függetlenül attól, hogy tőketulajdonosok-e (972). Piketty a modell kiterjesztése mellett szólal fel a társadalmi tulajdonlás tényleges megvalósulása érdekében, míg a progresszív adórendszer az egyenlőtlenségek visszaszorítására hivatott éves szintű jövedelemadót, valamint örökösödési és vagyonadót foglalna magába. Piketty becslései alapján az arányos éves jövedelemadóból befolyó összegek az állam bevételeinek 45%-át tennék ki, amit a jóléti állam intézményeinek, kiemelten az egészségügynek és az oktatásnak a finanszírozására lehetne fordítani. Habár a progresszív vagyon- és örökösödési adóból beérkező összegek az állami bevételeknek csak 5%-át jelentenék, mégis elégségesek lennének ahhoz, hogy ezek 60%-ából minden 25. életévét betöltő állampolgár egyszeri juttatásként 120 ezer eurónak megfelelő alaptőke-jövedelemhez jusson, legalábbis Nyugat-Európában, az USA-ban és Japánban (983).

Csaknem ezer oldalon kell kitarotán átverekednie magát az olvasónak, hogy alapvonalaiiban megismerje Piketty „részvételi szocializmusát”, amely egyrészt a társadalmi tulajdonlásról és a vállalatok igazgatásában való részvételen, másrészt az ideiglenes tulajdonlásról és a tőke körforgásán nyugszik (989), és nyilván a tulajdonalapú hiperkapitalizmus meghaladását tűzi ki célul. Kitarásra nem azért van szükség, mintha a *Tőke és ideológia* felépítése nem volna áttekinthető,

vagy nyelvezete bonyolult lenne, sőt ennek épp az ellenkezője igaz: a szerző mintha egyenesen kerülné a szakterminusok használatát, tárgyilagos és elemző stílusa könnyen befogadható, helyenként túlságosan didaktikus is. A didaktikus-ságot a terjedelem is tükrözi: az egyes fejezetek első bekezdései többnyire összefoglalják az előzőben tárgyaltakat, így könnyebb ugyan elraktározni a korábban elhangzottakat, ugyanakkor a közlendő közel sincs arányban a kifejtés hosszúságával, ami sokszor vezet önismétléshez és redundanciához.

Kritikával illelhető, hogy a századokon és kontinenseken átívelő vizsgálódásnak nincs igazán fókuszja – pedig a szerzőnek van célja, hiszen a jelenben uralkodó egyenlőtlenségek eszmetörténeti múltját kívánja felfejteni, hogy jobban megértse ideológiai hátterüket, működésüket, lehetséges következményeiket. A fókusz hiánya Piketty elemzésének rendkívül széles spektrumán mutatkozik meg: választójogi, alkotmány- és adótörténeti áttekintésekre, szociológiai, szociográfiai, történelmi és politikai elemzésekre éppúgy vállalkozik, mint a több évszázados európai kolonializmus globális egyenlőtlenségekre gyakorolt és napjainkban is érvényesülő torzító hatásainak értékelésére, vagy véleményalkotásra arra nézve, milyen példával szolgálhat az indiai demokrácia az egyenlőtlenségek elleni hatékony fellépéshez az Európai Unió számára.

Ezek a vállalások akár az előző könyvet ért kritikák egy típusára adott válaszul is felfoghatók. Pikettynek az egyenlőtlenségekről szóló elemzése és az általa javasolt globális tőkeadó kapcsán is elhangoztak korábban olyan bírálatok, amelyek *A tőke a 21. században*, ha úgy tetszik, nyugatosságát vagy nyugat-centrikuságát hangsúlyozták, vagyis hogy túlságosan a fejlett világra, még inkább Franciaországra és az Egyesült Államokra összpontosít.¹³ Piketty láthatólag komolyan vette a bírálatokat, és elemzésének földrajzi fókuszát kiszélesítette. A *Tőke és ideológia* elemzése nemcsak korszakokon, hanem kontinenseken is átívelő, szerzőjének látószöge a világpolgáré, de a döntő pillanatokban mégis megmarad európai-nak és elsősorban franciának.

Az olvasást az is nehezíti, hogy az említett négyes korszakolás nincs fedésben a könyv négyes szerkezeti tagolásával. Sok az átjárás az egyes korszakok között: amikor az olvasó már azt hinné, egy korszak tárgyalásának határához ért, és valami új következik, Piketty visszalép az időben, vagy kitekintéseket tesz,

¹³ *A tőke a 21. században* amerikai kiadója, a Harvard University Press gondozásában 2017-ben *After Piketty. The Agenda of Economics and Inequality* címmel megjelent kötetben (Boushey et al. [eds] 2017) többen is foglalkoztak az egyenlőtlenségeknek az egyenlőtlen tőkeeloszlás nyomán létrejött azon dimenzióival, amelyek Piketty könyvében nem kaptak figyelmet. Christoph Lakner kritikájának kiindulópontja például az, hogy elemzésében Piketty a nemzetállamokon belüli, nem pedig a köztük lévő egyenlőtlenségekre koncentrált, azonfelül pedig nyugati perspektívából akarja megragadni a globális egyenlőtlenségeket (Lakner 2017). Gareth A. Jones tanulmányában a globális egyenlőtlenségek interdiszciplináris szemléletű megértésében a tőke földrajzi dimenziójának vizsgálata mellett érvel (Jones 2017), míg Ellora Derenoncourt arra hívja fel a figyelmet, hogy az atlanti rabszolga-kereskedelem és az európai gyarmatosítás Amerikában, Afrikában és Ázsiában a kora újkortól hogyan fejtette és fejtí ki mind a mai napig hatását a globális egyenlőtlenségekre, ami szintén nincs kellő hangsúllyal jelen *A tőke a 21. században* elemzésében (Derenoncourt 2017).

például hogy magyarázatot adjon a feudalizmus háromfunkciós rendet konzerváló ideológiájának visszatérésére a hiperkapitalizmus korában. A képet és a megértést tovább bonyolítja, hogy az ideológiák szerinti korszakolást árnyalando, a háromfunkciós, a tulajdonlás-központú és a szociáldemokrata ideológiák mellett Piketty beszél még a kommunista, a rabszolgotartó és a gyarmatosító ideológiáról.

Elvitathatatlan, hogy Piketty határozott erőfeszítéseket tesz arra, hogy már könyvének bevezetésében tisztázza, pontosan mit ért ideológián, s hogyan kívánja a fogalmat használni: jelesen „pozitív” és „konstruktív értelemben”, hogy a társadalomszervezésről szóló különféle elképzeléseket és diskurzusokat jelölhesse vele. Arra szólít fel, hogy vegyünk komolyan az ideológiákat, és vegyük észre, hogy az olyan jelenségek, mint a piac, a verseny, a profit, a munkabér, az adósság, a bevándorló, az adóparadicsom stb. nem természetesen, hanem társadalmi, történeti és intézményi konstrukciók, amelyek formálásában és intézményesítésében az ideológiák meghatározó szerepet játszanak. Különbségeik ellenére minden ideológiában közös Piketty szerint, hogy a társadalmi igazságosság valamely eszméjét fejezik ki, még akkor is, ha az igazságosságot éppen nem az egyenlőségben, hanem az egyenlőtlenségekben találják és valósítják meg. Minden fogalmi tisztázásra tett kísérlete ellenére azonban előfordul, hogy az ideológiatörténeti vizsgálódás zavarossá válik. Ahogyan a korszakok átjárnak egymásba, úgy az ideológia, a társadalmi berendezkedés és a korszakhatárok is egymásba folynak, és nem mindig derül ki, éppen melyiket használja, illetve tárgyalja és elemzi a szerző.

Különösen érezhető ez, amikor az egyes ideológiákat az általuk konstituált és legitimált társadalmi berendezkedésekkel szoros összefüggésben tárgyalja. Értelmezésében az ideológiák nem jelölnék korszakokat, sőt együtt is létezhetnek és alakíthatnak különféle társadalmakat. Fordulópontokat viszont jelölhetnek, melyek mentén egy társadalom a nagyobb egyenlőség vagy a nagyobb egyenlőtlenség irányába mozdul el. A hangsúly a választáson és a történetiségen van: az egyenlőtlenségeket természetesnek beállító ideológia is történelmi képződmény, tehát a tulajdonlás-központúságot és a tulajdonviszonyokat is érheti revízió.

Ha ambícióit, vizsgálatának tárgy- és hatókörét, illetve terjedelmét vesszük figyelembe, a *Tőke és ideológia* a világrendszer-elemző Immanuel Wallerstein, vagy a hosszú 19. és a rövid 20. századot feldolgozó Eric Hobsbawm munkájával vethető össze; más kérdés, hogy a két erősen baloldali kötődésű társadalomtudós művei sokkal koncentráltabb analízist nyújtanak, és különálló, terjedelmes kötetekben elemzik azokat a korszakokat, amelyeket Piketty egy narratíva alá rendezve próbál megfejteni. Ráadásul a történeti áttekintés után még arra is vállalkozik, hogy a hiperkapitalizmus meghaladására tett javaslatát megossa olvasóival. Mind a *Tőke és ideológia* történeti áttekintése, mind a „részvételi szocializmus” kapcsán számíthat kritikákra és vitákra Piketty, akinek a vállalkozása most is fontos és ambiciózus, de a végeredmény felől nézve inkább tűnik a lehetetlent kísérő rendszer- és rendszerezési kísérletnek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Boushey, Heather et al. (eds) 2017: *After Piketty. The Agenda of Economics and Inequality*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Deroncourt, Ellora 2017: The Historical Origins of Global Inequality. In: *After Piketty. The Agenda of Economics and Inequality*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 491–511.
- Jones, Gareth A. 2017: The Geographies of Capital in the Twenty-First Century. Inequality, Political Economy, and Space. In: Boushey, Heather et al. (eds): *After Piketty. The Agenda of Economics and Inequality*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 280–303.
- Kornai János 2015: Milyen is hát a tőke a 21. században? Megjegyzések Piketty könyvéhez. *Közgazdasági Szemle* (62.) 9. 909–942. http://real.mtak.hu/26026/1/02_Kornai_Janos_u.pdf – utolsó letöltés: 2020. július 29.
- Krugman, Paul 2020: Thomas Piketty Turns Marx on His Head. *New York Times* 2020. március 8. <https://www.nytimes.com/2020/03/08/books/review/capital-and-ideology-thomas-piketty.html> – utolsó letöltés: 2020. július. 29.
- Lakner, Christoph 2017: Global Inequality. In: Boushey, Heather et al. (eds) 2017: *After Piketty. The Agenda of Economics and Inequality*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 259–279.
- Nagy Dániel Gergely 2019: A Piketty-mánián innen és túl. In: Havran Dániel – Klement Judit – Nagy Dániel Gergely (szerk.): *MA70. Eszmék-történetek-elméletek*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 318–335.
- Piketty, Thomas 2015: *A tőke a 21. században*. (Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna.) Kossuth, Budapest.
- Piketty, Thomas 2018: *Brahmin Left vs Merchant Right. Rising Inequality & the Changing Structure of Political Conflict (Evidence from France, Britain and the US, 1948–2017)*. WID.world Working Paper Series N° 2018/7. <http://piketty.pse.ens.fr/files/Piketty2018.pdf> – utolsó letöltés: 2020. július 29.
- Roland, Denis 2014: Has Anyone Finished Thomas Piketty's Capital in the 21st Century? *Telegraph* <https://www.telegraph.co.uk/finance/economics/10951407/Has-anyone-finished-Thomas-Pikettrys-Capital-in-the-21st-Century.html> – utolsó letöltés: 2020. július 29.
- Szelényi Iván 2015: Thomas Piketty: A tőke a 21. században. *BUKSZ* 1–2. <http://buzsz.c3.hu/150102/05szemle.pdf> – utolsó letöltés: 2020. július 29.
- Varoufakis, Yanis 2014: Egalitarianism's Latest Foe. A Critical Review of Thomas Piketty's Capital in the Twenty-First Century. *Real-World Economics Review* 69. 18–35. <http://www.paecon.net/PAERReview/issue69/Varoufakis69.pdf> – utolsó letöltés: 2020. július 29.

Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája.

(Mikrotörténelem 9.) L'Harmattan, Budapest, 2019. 175 oldal.

Szvák Gyula neve szorosan összeforrott a magyar történeti ruszisztikai kutatásokkal, nem túlzás kijelenteni, hogy a Ruszisztikai Központ megteremtésével, az 1998 óta két évente megrendezett nemzetközi konferenciákkal, illetve előadásaik publikálásával intézményes szinten kapcsolta be a szakmát a nemzetközi vérkeringésbe.

A tavaly megjelent kötet az életműhöz kapcsolódó önreflexiónak tekinthető, ugyanis az önálló tanulmányként is kezelhető bevezetőn kívül a szerző 1979 és 2013 között megjelent öt írását, valamint egy 2004-es (orosz társszerzővel jegyzett) könyvének saját konklúzióját tartalmazza.¹ Kibővített tematikával a kötet orosz nyelven is megjelent Oroszországban, ugyancsak 2019-ben, az Akvilon Kiadó gondozásában, *Opit mikroisztoriografii* címmel (ennek gondolatiságát *A mikrohistoriográfia kísérlete* fordítás fejezi ki leginkább).

Jelen recenzióban elsősorban a szerző módszerével foglalkozom, amit az is indokol, hogy a könyv a *Mikrotörténelem* sorozat részeként jelent meg, bár jelen esetben nem konvencionális mikrotörténet-írással állunk szemben. Előljáróban azonban jegyezzük meg, hogy az írások nemcsak az életút egy-egy fontos állomását jelzik, de egyben a magyarországi történeti ruszisztikának is korszakdokumentumai, hiszen két tanulmány még jóval a rendszerváltozás előtti években íródott, míg az időben következő már tíz évvel azután. A cél persze az egyes tanulmányok megszületése idején, mint ahogy most is, az orosz történetírás történelmi korszakokon átívelő fő koncepcionális tendenciának és – mondhatni – e kánontól való hangsúlybeli eltérések kontextuális összefüggéseinek a bemutatása volt. Az előbbivel kapcsolatban a szerző hangsúlyozza, hogy az orosz történetírás birodalmi látószögű történetírás: éppen ezért fontos eleme, hogy „a szovjet (és benne a sztálini) történetírás kontinuum az 1917 előtti historiográfiával” (8).

A szerző az ezredfordulóra terjedő időszakra vonatkozó saját historiográfiai megközelítését a „vertikális”, míg a történetírás konvencionális nézőpontját a „horizontális” jelzővel határozza meg. Módszere, amelynek a „historiográfiai mikrofilológia” elnevezést adta, számomra leginkább azzal mutat rokonságot – nem az eredet, hanem a megközelítés hasonlósága miatt –, amit David Armitage magyarra nehezen lefordítható *serial contextualism* („az egymásutániség kontextualizmusa”) terminusával lehetne illetni.² Bár Armitage ezt a kifejezést az esztétörténet tanulmányozására javasolta (kombinálva a John Pocock és Quentin Skinner által fémjelzett úgynevezett cambridge-i iskola kis időmetszetekben alkalmazott diszkurzív-kontextualista irányzatát a „hosszú időtartam” vizsgálá-

¹ Szvák–Anyiszimov 2014. Mindkét szerző külön összehasonlítást írt a kötetben saját részének zárásaként a két uralkodóról.

² Armitage 2012.

tával), tulajdonképpen ilyesfajta megközelítés kristályosodott ki a szerző írásai-ban is az ezredfordulóra, amelynek szintézise 1999-es akadémiai doktori értekezése volt. A párhuzam Armitage módszerével nyilvánvalóan nem véletlen, hiszen a historiográfia aligha választható el az eszmetörténettől.

Valóban, a tudományos történetírás Nyikolaj Karamzinnal kezdődő érájától, azaz a 19. század elejétől, az orosz történetírás (is) felfogható úgy, mint szűkebb vagy tágabb időmetszetekben uralkodó, az adott politikai viszonyok által meghatározott ideológiák és persze nyelvezetek (így például nacionalista, marxista) leképeződése. Mindazonáltal ami domináns és ami *longue durée* orosz viszonylatban, az kétségtelenül a Richard Wortman által „államnarratíva” (*state narrative*) elnevezéssel illetett jelenség – ez pedig nemcsak az orosz történetírásnak, de az orosz mentalitásnak is alapvető eleme, amit az orosz *goszudarsztvennoszty* terminus fejez ki leginkább. Ezt egyszerűen „államiságnak” fordíthatjuk, de a magyar változat nem adja vissza a szónak azt a konnotációját, amely az államnak az orosz történelemben betöltött különleges, mondhatni missziós szerepére vonatkozik. A *goszudarsztvennoszty* az orosz historiográfia kontinuum eleme, ezáltal pedig a „historiográfiai mikrofilológia” valóban alkalmas arra, ahogy Szvák Gyula fogalmaz, hogy „makroválaszokat” is adjon az orosz történelemről.

A könyv írásainak zömét a „historiográfiai mikrofilológia” módszerét alkalmazó tanulmányok teszik ki, IV. (Félelmetes) Iván³ (1533–1584) és I. Péter (1682–1725) alakjának mint vezérfonalnak a mentén, akiknek uralkodása valóban hosszú távon volt meghatározó az orosz történelemben. IV. Iváné azáltal, hogy megmutatta az autokrácia egy lehetséges extrém változatát, Péteré pedig leginkább azáltal, hogy megteremtette a „reformer autokrata” paradigmáját. És persze mindkettőt az államnarratívába kellett beilleszteniük az egyes korszakokban alkotó történészeknek. Ezen árnyalatok részletes bemutatása lehetetlen egy ismertetés keretei közt, így mindössze a főbb tendenciákat emelem ki. Szvák Gyula szerint a két történelmi személyiség közös nevezője az autokrácia: „az összehasonlíthatóságot nem a »modernizációs« kísérlet, hanem az autokratikus rendszer biztosítja” (172). Ebből a szempontból vonja meg a mérleget a kötetet záró esszéjében, immár nem „historiográfusként”, hanem „historikusként”.

Az első blokk első tanulmánya, *IV. Iván alakja az orosz történetírásban* (1982), kronológiailag nem a legkorábbi írása ugyan a szerzőnek, de minthogy 1979-es tanulmánya a szovjet történetírás IV. Ivánról alkotott képével foglalkozik, így értelemszerűen az előbbivel indít a kötet. A Karamzin előtti történetírásból elsősorban Vaszilij Tatyiscsevet emeli ki Szvák Gyula, ami érthető, hiszen Tatyiscsev írta meg az „első rendszeres” Oroszország-történetet: a mű előmunkálatait még Péter uralkodásának végén kezdte, de csak évtizedekkel később fejezte be a munkát, végül pedig az 1760-as években adták ki *Oroszország története*

³ A nálunk „Rettegettéként” elhíresült IV. Iván a II. világháború előtt még „Rettenetes” jelzővel volt ismert a magyar történetírásban, noha a *Groznyj* jelentése „Félelmetes”. A jelző megváltozása maga is alapvetően a magyar politikai viszonyokban gyökerező historiográfiai probléma, ahogy arra a szerző egy korábbi könyvében is rámutatott: Szvák 1985.

címmel. Jelentőségét az adja, hogy a 19. századi államjogi iskola előfutárának tekinthető, és a Nagy Péter-i erős autokratikus hatalom szempontját visszavetítve ítélte meg Ivánt, következképp pozitívan értékelté uralkodását. A század végére azonban már megjelenik IV. Iván kritikája is Mihail Scserbatovnál – Iván személyének ellentétes megítélése a történetírásban innen datálható, sőt egyes szerzőknél ez akár ambivalens módon is megjelenhetett.

Érzésem szerint ezt láthatjuk Karamzinnál, aki zsarnoknak tartotta ugyan Ivánt, és morálisan elítélte túlkapásait a történelem nagy zsarnokaihoz hasonlítva őt, mégis igen tanulságos idézni végső értékelését, amit Szvák, Karamzin ezen kijelentését citálva összegez: „Oroszországnak el kellett viselnie az egyeduralkodó [értsd autokrata – S. E.] kízó szigorát is: de kiállta azt az egyeduralom iránti szeretettel, mert hitte, hogy Isten küldi a pestist is, a földrengést is, és a zsarnokokat is; nem törte szét Joann [Iván] kezében a vasjogart” (24).

Ez a rövid idézet különösen fontos, mert bepillantást enged magába az orosz hatalomfelfogás mélyrétegébe. Eszerint az egyedül üdvözítő kormányzati rendszer Oroszország számára az autokrácia, ezt minden körülmények között fenn kell tartani, még egy zsarnok ellen sem szabad lázadni, minthogy a gonosz uralkodó Isten büntetése a nép bűnei miatt. Karamzin mintha csak Nagy Péter ideológusának, Feofán Prokopovicsnak az egyik sorát vette volna kölcsön, aki 1716-os szónoklatában azt írta: III. Iván (1462–1505) „országgyesítése” előtt, a Kijevi Rusz részfejedelemségekre bomlásával „az autokratikus jogar darabokra tört szét”; későbbi írásában pedig úgy nyilatkozott, hogy ha bármely más kormányzás nyerne teret az oroszoknál, az katasztrófához vezetne.⁴ Karamzin után, ahogy Szvák rámutat, Iván alakjának megítélése egészen 1917-ig alapvetően a következő relációban mozgott: mi volt az egyén szerepe az autokratikus hatalmi berendezkedés kifejlődésében?

A kérdés mikrohistoriográfiai elemzését a *Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében* (1979) című tanulmány viszi tovább. Szvák Gyula szerint az orosz történetírás „hagyományos beidegződése” a szovjet korszakban sem szakadt meg. A marxista történetírás a kezdeti időszakban, érthetően, nem szentelt figyelmet az egyes történelmi személyiségeknek, viszont az 1940-es évektől váltás figyelhető meg: az orosz történetírásban Szergej Platonov által fémjelzett korábbi irányvonal erősödött meg, amely az egyén történelmi szerepét állította előtérbe. Ez azonban korántsem véletlenszerű fejlemény, hanem egyenesen következett az adott politikai kontextusból, a sztálini személyi kultusból, amelynek eredményeként Iván alakja az orosz történetírásban első ízben homályosította el Nagy Péter jelentőségét is. A desztalinizáció hozta meg aztán az 1950-es évek végétől a változást Iván uralkodásának megítélésében, természetesen szoros összefüggésben azzal, hogy a történészek – szemben az olyan „jó marxistákkal”, akik azt vallották, hogy a nagy összefüggések fontossága miatt az igazi marxista „felülemel-

⁴ A hatalomfelfogás és a történetnézelmélet ilyenén kapcsolatára részletesebben lásd frissen megjelent könyvem megfelelő részeit: Sashalmi 2020: 27–31, 41–45.

kedhet” a forrásokon – árnyaltabban közelítettek a témához. (A változás egyik fő alakja az a Ruszlan Grigorjevics Szkrinnyikov volt, aki a következő blokk tanulmányainak egyik alanya.)

Ugyancsak rendkívül tanulságos az *I. Péter alakja az orosz történetírásban* (1999) című tanulmány, amely (címével ellentétben) nemcsak a történetírás Péter-képét mutatja be, hanem sokkal szélesebb forrásbázisból merít, és Péter kapcsán áttekintést nyújt (Filippov Szergej kifejezésével) az „oroszközéleti gondolkodásról”. A 18. század végéig alapvetően a felvilágosodás jegyében értékelték Péter tevékenységét, sok esetben Istenként aposztrófálva a reformer cárt. Aztán a Péter-imázs kérdésében is (bizonyos 18. század végi előzmények ellenére) megint csak Karamzin jelenti a fordulópontot, mégpedig tőle kezdődően az „oroszság” problémája lesz annak lakmuspapírja, hogy miként viszonyultak hozzá az egyes szerzők (például Puskin is) és eszmei áramlatok, ideológiák (a hivatalos népiesség, a nyugatosok és a szlavofilek).⁵ „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából” – idézi a szerző Karamzin konklúzióját (91). Éppen ezért a későbbi időszakban a Péter-kép sokkal bonyolultabb és árnyaltabb, mint Iváné: mert bár Péter nagyhatalommá tette Oroszországot, de tevékenysége éppen az oroszság feladása folytán lett megosztó, még az autokráciát egyébként igenlő szerzőknél is. Oroszország és Európa viszonyának problematikája pedig máig az orosz közgondolkodás alapvető dilemmája.

Külön blokkot alkotó két későbbi tanulmányát a szerző már egy másik műfajba sorolja, amit „mikrohistoriográfiaként” említ. Közülük az egyik (2013) egy-egy mesterének, Perényi Józsefnek, illetve a már említett Szkrinnyikovnak az életútját hasonlítja össze, amit én, szubjektív módon, inkább párhuzamos historiográfiai életrajznak neveznék. Ennek mintegy előtanulmányául szolgált a másik írás (2012), amely kizárólag Szkrinnyikovnak, a IV. Iván kora egyik legkiemelkedőbb orosz kutatójának életművét tekinti át, akinek szerencsére egyik összefoglaló alapműve már régóta magyarul is olvasható.⁶ E tanulmányok a magyar és a szovjet történetírás biográfikus kordokumentumai, amelyek ismertetése, már csak az életrajzi adatok sokasága miatt is, túlfeszítené jelen írás kereteit.

A könyv, amely hely- és névmutatót, illetve képeket nem közöl, a tanulmányok eredeti megjelenési helyének és idejének felsorolásával zárul. A borítón Nyikolaj Ge *I. Péter kihallgatja Alekszej Petrovics cárevicset Peterhofban* (1971) című képe látható. A kötetet ajánlom mindazoknak, akik az orosz történelem iránt érdeklődnek, közérthető stílusának köszönhetően ugyanis nem csak a szakemberek számára tanulságos olvasmány.

Sashalmi Endre

⁵ Filippov Szergej a 19. századi orosz eszmetörténet kapcsán használja a „közéleti gondolkodás” kifejezést, utalva ezzel arra a műfaji sokszínűsége, amely a politikai nézetek és az orosz történelem sajátosságáról szóló viták médiumaként szolgált (Filippov 2010: 13).

⁶ Szkrinnyikov 1997. Másik magyar nyelven megjelent könyve: Szkrinnyikov 2000.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Armitage, David 2012: What's the Big Idea? Intellectual History and the *Longue Durée*. *History of European Ideas* (38.) 4. 493–507.
- Filippov, Szergej 2010: *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus.* (Ford. Hetesy Szilvia.) ELTE Ruszisztikai Központ, Budapest.
- Sashalmi Endre 2020: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából.* NKE, Budapest. <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudas-tar-reszletek?id=123456789/15692> – utolsó letöltés: 2020. szeptember 20.
- Szkrinnyikov, Ruszlan 1997: *Az Orosz Birodalom születése.* (Ford. Szili Sándor.) Maceenas, Budapest.
- Szkrinnyikov, Ruszlan 2000: *Puskin halála.* (Ford. Szili Sándor.) Pannonica, Budapest.
- Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov 2014: *IV. Iván – I. Péter.* Pannonica, Budapest.
- Szvák Gyula 1985: *Iván, a Félelmetes.* Gondolat, Budapest.

Claire Judde de Larivière: The Revolt of Snowballs. Murano Confronts Venice, 1511.

(Microhistories.) Routledge, London–New York, 2018. 162 oldal.

Tyge Krogh: The Great Nightmen Conspiracy. A Tale of the Eighteenth Century's Dishonourable Underworld.

(Microhistories.) Routledge, London–New York, 2019. 146 oldal.

A Routledge kiadó *Microhistories* sorozatának két kötete egymástól igen távol álló eseményeket dolgoz fel, a cselekmények mozgatórugója, a kora újkorban kardinális jelentőségűnek számító *becsület* problematikája azonban rokonítja a két történetet. Claire Judde de Larivière-nek, a Toulouse-i Egyetem professzorának könyve egy különös hőcsata történetét mutatja be, amely a Velencéhez közeli Murano szigetén 1511. január 27-én, a Santi Maria e Donato-templom előtti főtéren zajlott le. Ekkor Vitale Vitturi leköszönése és az új podestà, Giacomo Suriano hivatalba lépése, illetve a hatalomváltáshoz kötődő rítus, az *intrar* alkalmával az elégedetlen muránóiak hógolyózásról és gyalázkodó rigmusok kíséretében elűzték az egykori podestàt a szigetről.

Az itáliai eseményektől térben és időben látszólag távol áll Tyge Kroghnak, a Koppenhágai Egyetem professzorának kötete, amely a dániai Zealandszigeten fekvő Kalundborg 18. századi sintéereinek alvilági társadalmát tárgyalja. Krogh érzékletes képet fest arról, hogyan tette lehetővé a szociális izoláltság a többségi társadalom norma- és értékrendjétől messzemenően eltérő közösség kialakulását, és könnyítette meg, hogy bűntetteket kövessenek el.

Mindkét könyv a becsület és becstelenség problematikáját járja körül, illetve azokat az alternatív közösségi stratégiákat vázolja fel, amelyekkel az adott társadalmi renden belül a hatalomból kiszorított csoportok politikai és szociális mozgásterük bővítése érdekében élhettek. Judde de Larivière azt mutatja be, hogyan használta a muránói lakosság a megbecstelenítés politikai fegyverét a podestával szemben a velencei fennhatóság és a patríciusok uralmának kollektív kritikájaként. Krogh művében ugyancsak a becsület kérdésköre alapján bontakozik ki a „sintérek összeesküvéseként” elhíresült, Zealand nagy részére kiterjedő állatlopási botrány ügye. A Kalundborg-birtok gazdatisztjeként (és ilyen minőségében a földesúr képviselőjeként) Niels Lind vezette a sintérek elleni eljárást. Lindet a Lorentz Wivettel, a Zealandon állomásozó lovasság parancsnokával és családjával kialakult viszálya miatt megtépázott becsületének visszanyerése motiválta a bűntények felderítésében. A pecéreket szintén a becstelenség bélyege ösztönözte a bűntettek elkövetésére, melyek jó ideig éppen emiatt is maradhattak rejtve.

A sintéereket a társadalom marginális elemeiként Európa-szerte megvetés és félelem övezte, amely abból fakadt,

hogy ők szállították el és dolgozták fel az állattetemeteket, illetve kivégzéseknél a hóhérnak segédkeztek. Olyan feladatokat láttak el tehát, amelyeket a korszakban a sötét, ördögi erőkkkel azonosítottak. Jóllehet a közösség számára tevékenységük (akárcsak a hóhéroké) nélkülözhetetlen volt, elvégzése mégis a becstelenség stigmáját, ezáltal pedig kirekesztésüket vonta maga után. Társadalmi elszigeteltségüket mutatja, hogy csupán a városfalon kívül birtokolhattak házat, „becsületes” emberek kizárólag üzleti ügyekben érintkezhetek velük. Könyvében Krogh rámutat, hogy a kora újkori társadalom periferiájára szorult ezen csoport miként kényszerült alternatív közösségi stratégiák és szociális háló kialakítására, illetve a becstelenségnek a többségi társadalom által nekik tulajdonított állapota miként ösztönözte őket, hogy még inkább eltávolodjanak az általános normarendszertől.

Mindkét szerző a mikrotörténelem jellegzetes forrástípusa, a peranyagok feldolgozásával igyekszik rekonstruálni a kora újkori Európa e két különös eseményét. A 18. század első felének legjelentősebb dániai bírósági ügyeként számon tartott „sintérek összeesküvésére” 1734-ben egy gyilkossági nyomozás kapcsán derült fény, az eljárás homlokterébe azonban hamarosan az emberölés helyett a pecérek és hozzátartozóik állatlopásai, valamint erkölcstelen és normaszegő viselkedésük került. Krogh mindenekelőtt e stigmatizált csoport Zealand nagy részére kiterjedő szociális hálóját, az alvilági társadalom szerveződését vizsgálja, illetve a szociális devianciák és szankcionálásuk kapcsán mutatja be azokat a dán társadalomban

elevenen élő vallásos és babonás hiedelmeket, amelyek e marginális elemek izolációjához vezettek.

Judde de Larivière ezzel szemben tágabb perspektívából, a muranói társadalmon belül, átfogó szociokulturális kontextusba ágyazva vizsgálja a különös hógolyócsata körülményeit. Aprólékosan leírja az esemény terét, Murano szigetét és lakóinak életét, nagy hangsúlyt fektet Murano politikai intézményrendszerének, jogrendjének és Velencéhez fűződő kapcsolatának a tárgyalására, ezért a szigetet a Velencei-lagúna tágabb környezetével egységben szemléli. Elemzésében a „hógolyók lázadása” összekapcsolja a muranói *podestà*val, Vitale Vitturival való elégedetlenséget a velencei uralom keltette feszültségekkel, és végül az európai nagypolitika eseményeivel, az itáliai háborúkkal is. Judde de Larivière több síkon közelít tehát a muránóiak Vitturi-ellenes tüntetéséhez, a valódi magyarázatot mégis mikroszinten keresi, egy olyan politikai kultúrában, amelyben a muranói *popolo* (a maga módján) a közösség politikailag aktív tagja volt.

Judde de Larivière hangsúlyozza, hogy a *popolo* nem olyan homogén csoport, amelyet leginkább az elitnek való alávetettsége jellemez, hanem egy igen diverz szociális kategória, amelynek belső hierarchiája és hatalmi viszonyai a társadalmi szereplők cselekvései és egymással való érintkezései alapján formálódnak. Judde de Larivière társadalomfelfogása Paul-André Rosenthal módszertani megközelítését követi: felfogásában a társadalom szövetét az emberek mindennapi interakciói hoz-

zák létre.¹ A társadalmi kategóriák alapjává a közös munkát teszi, azonban ez a megközelítés nem a szocioprofesszionális osztályozás társadalomábrázolását jelenti, hanem az együttes munkavégzés aktusát, amely az iparágakon belül létező hierarchiát is kialakítja. Az üvegyártók céhes szerveződése, az általuk elnyert polgárjog és az idegenek státusa kapcsán rámutat, hogy Murano politikai, jogi és szociális rendjét nemcsak a velencei központi hatalom határozatai, hanem a helyi közösség tagjainak cselekedetei is formálják.

A változás forrása tehát mikroszinten keresendő: mind Judde de Larivière, mind Krogh egy konfliktushelyzet alapján dinamizmusában ragadja meg a társadalmat, és rámutatnak, hogyan idéznek elő az egyéni interakciók változást a társadalmi, politikai rendben és a jogi intézményrendszerben egyaránt. Krogh mindenekelőtt Niels Lind egyéni ambícióival hozza összefüggésbe a Zealand nagy részére kiterjedő alvilági hálózat felderítését, amely megkövetelte a különböző joghatóságú igazságügyi szervek együttműködését, ezáltal pedig az igazságszolgáltatás új formái és új normái számára biztosított precedenst. Az Ars járásban élő szintérek ügye jog szerint a megyei kormányzó hatáskörébe tartozott volna, Niels Lind azonban saját befolyásának növelése érdekében igyekezett Zealand magas rangú tartományi kormány-

zóját, a városok feletti joghatósággal rendelkező Johan Ludvig Holsteint is értesíteni az eljárásról. Az ügy költségei minden korábbinál nagyobb mértéket öltöttek, így finanszírozását az 1732-es vonatkozó rendelet értelmében a tartományi és a megyei kormányzó együttesen hagyta jóvá. Az állami igazságszolgáltatási rendszer kompetenciáit azonban nemcsak emiatt bővítette az eljárás, hanem érvényét a szintérek alvilági társaságára is *de facto* kiterjesztette.

Mindkét szerző hangsúlyozza, hogy cselekvésre, reflexióra képes társadalmi csoportokról van szó, amelyek a fennálló szociális és politikai rend által szabott szűk keretek manipulálása révén képesek voltak tágítani mozgásterüket. Krogh rámutat, hogy a pecérek társadalmi elszigeteltségükre sajátos alvilági normarendszer, szubkultúra kialakításával válaszoltak, sőt profitáltak is belőle: kihasználták, hogy a közösség megvetése és távolságtartása miatt büntetteik sokáig rejtve maradnak. Marginális csoportként alternatív értékrend szerint éltek, ami a vállalatok során is kiütközött. Nem mutattak megbánást az állattolvajlás főbenjáró vétsége miatt, számukra a lopás aktusa büszkeségre adott okot, az antagonisztikus társadalommal szembeni fellépésként értelmeződött.

Judde de Larivière Kroghhoz hasonlóan közelíti a „hógolyók lázadásához”: hangsúlyozza, hogy a muránóiak egyfelől Velence fennhatóságának, másfelől a patriciusok uralmának voltak alávetve, mindkettőt a podestà személye testesítette meg. A Vitturival szembeni fellépés, a „hógolyók lázadása” ezáltal fényt vet azokra a gyakorlatokra, amelyek révén az alsóbb társadalmi rétegek

¹ Paul-André Rosental 1995: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül. Fredrik Barth és a microstoria. (Ford. Czoch Gábor.) In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, 71–87.

is hangot adhattak nemtetszésüknek. Judde de Larivière elemzése elsősorban a történeti antropológia eszköztárára támaszkodik, amikor a politikai kultúra „olvasásával” igyekszik magyarázatot adni az 1511-es különös hócsatára, melyet szimbólumokkal áthatott politikai cselekedetként értékel. A „lázadást” azonban nem gondolja előre eltervezettnek, sőt: szerinte éppen a spontaneitása a bizonyíték egy olyan politikai diskurzus létrejöttére, amely a *popolo* tagjai számára nemcsak érthető, de használható, alkalmazható is volt. A Vitturi-ellenes demonstrációt, az *Avogadori di Comun* bírósága előtt a történetek igazolására tett kísérleteket, illetve az egykori podestàt gúnyoló rigmusok skandalizálását mind ennek a megnyilvánulási formáiként értelmezi, igyekszik a politikai kultúra, a nyelv és a viselkedés vizsgálata alapján rekonstruálni a közvéleményt.

Judde de Larivière egy átpolitizált társadalom képét rajzolja meg, ami magából az elemzés módszertanából is következik: a közösséget a tagjai közti érintkezéseken keresztül írja le, amelyek közül mindenekelőtt a politikai aktusokra koncentrálna.

Összességében mind Judde de Larivière, mind Krogh a társadalmi szereplők interakcióin keresztül követi nyomon a változások mechanizmusait, azt, hogy miként alakítják a társadalmi, illetve a jogrend által szabott kereteket, hogyan formálják a politikai, társadalmi és intézményi viszonyokat. A két szerző megközelítése annyiban is párhuzamos, hogy értelmezésükben mindennek a szervező elve, a legfőbb motivációs ereje a kora újkori társadalomban kardinális fontosságú becsület, illetve a tőle való megfosztás.

Kalocsai Dóra

Cieger András: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 211 oldal.

Ha 1867, akkor kiegyezés – kapcsolja össze az évszámot és a történeti eseményt a történész, szinte rutinszerűen. A szóban forgó kötet több tanulmánya is rámutat azonban arra a talán megdöbbentő tényre, hogy a közgondolkodásból mennyire hiányzik ezen esemény recepciója. A kiegyezés ugyanis sok más történelmi fordulóponttal ellentétben nem csupán „elfelejtődött”, de nem is vált soha a kollektív emlékezet meghatározó sarokkövévé. Cieger András izgalmas kötete többek között e „rejtély” okait is kutatja, miközben a kiegyezés politikatörténeti kérdéseinek elemzésén túl a korabeli szimbolikus gondolkodást is bemutatja.

A szerző jórészt korábbi írásait fogta össze e kiadványban, amely egyaránt olvasható tanulmánygyűjteményként és monográfiaként. A kötet már a borítójával is megragadja az olvasó képzeletét (az uralkodókoronázás egyik momentumának ábrázolását láthatjuk rajta). A három fejezetre osztott kötet bevezetésének címe (*Annus mirabilis? Annus horribilis?*) az egész munkán végigvonuló alapgondolatot felvillantja: hogyan is jellemezhetjük a kiegyezést? Vajon hasznosnak és sikeresnek tekinthetjük-e az eseményt, vagy inkább tragikus fordulatnak, amely csupán rosszat hozott az országra? S hogyan vélekedtek erről a kortársak? Érdekes és fontos kérdések ezek, amelyekre – mint a kiadvány maga is bizonyítja – nem is olyan

egyszerű válaszolni. A gondolatokban, információkban rendkívül gazdag mű már a hasonlóan tartalmas bevezetésben is fejteget olyan témákat, amelyeknek csupán a felsorolása is terjedelmes (a kiegyezés előkészítő, levezénylő személyiségei, fórumai, Deák Ferenc szerepe, a megegyezést pártoló magyar politikusok belső ellentétei stb.).

A szerző érzékletesen mutatja be a kiegyezés bonyolult folyamatát: a két tárgyalófél – a magyar politikai elit és az uralkodó – hosszas egyezkedését, amelyet rendkívül megnehezített többek között Ferenc József politikai merevsége; a magyar elit azon reményeit, hogy a kiegyezéssel szupremáciát biztosíthat magának a nemzetiségek fölött; a deáki reálpolitikai koncepciót, amely felismerte a két birodalomfél egymásrautaltságát a nagyhatalmak erőterében; a kiegyezési tapogatózásokat kísérő felfokozott érzelmeket, amikor Deákot sokan árulónak tartották. De szóba kerül például a magyar közjogi-politikai gondolkodást hosszú évtizedeken át befolyásoló Kasszandra-levél is, amely a kossuthianus-függetlenségi hagyomány szerves részévé vált. Cieger András koncepciójának ugyanakkor legfontosabb momentuma az a tény, hogy a kiegyezési rendszer már a kortársakból sem tudott érzelmi azonosulást kiváltani, így 1867 történelmi jelentősége a kollektív emlékezetben sem gyökerezett meg.

A *Dilemmák* című első fejezet három, súlyos erkölcsi kérdéseket (is) feszegető tanulmányt tartalmaz. Az első (*Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége*) az új politikai rendszer ambivalens viszonyát tárgyalja a múlthoz. A korszak aktorai nem csupán a tekintetben kerültek válaszút elé, hogy elfogadják vagy elutasítják-e a kiegyezést; ezen túlmenően ugyanis számos más, ehhez kapcsolódó morális döntést is meg kellett hozniuk. Hogyan viszonyuljanak Ferenc Józsefhez, aki az 1848-as értékek tagadását testesítette meg, miközben a politikai elit egy része éppen a '48-hoz is köthető alkotmányosság visszaállítását ünnepelte? Mi történjen a múlt szereplőivel (például az alkotmány nélküli időszak kollaboránsaival), illetve 1848 emlékével és megünneplésével? Konkrét ügyként merült fel például Batthyány Lajos újratemetése vagy később Kossuth Lajos temetése, amelyek szintén állásfoglalásra kényszerítették a kortársakat.

Cieger András legitimációs és identifikációs csapdába került entitásként mutatja be a kiegyezéssel rendszert, amelynek mindenkori kormányzati képviselői távol tartották magukat a szabadságküzdelmekkel kapcsolatos kommemoratív rítusoktól, ezzel viszont aláásták a társadalom azonosulási lehetőségeit a rendszerrel. Mivel az ellenzék a parlamenti politizálásban kevés térhez jutott, a szimbolikus politizálásban keresett megoldási lehetőségeket. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha politikai áthallásokat vélünk felfedezni az 1867 környékén, illetve az 1980-as, 1990-es évek fordulóján lezajlott társadalmi-politikai

folyamat (rendszerváltás/rendszerváltás/rendszerváltoztatás) között, hiszen a szerző a kötetben 1867 kapcsán többször is él a „rendszerváltás” kifejezéssel, s például a szóban forgó tanulmányban is kitér többek között olyan ügynöklis-ták nyilvánosságra hozatalára, amelyek az 1867 előtti abszolutista rendszer vélt vagy valós kollaboránsainak nevét tartalmazták.

A fejezet további két írása olyan esettanulmány, amely a művész és a hatalom konfliktusait tárgyalja. Az egyik (*Arany János Hamletjének egy lehetséges politikatörténeti kontextusa*) Arany János sorsán keresztül példázza az írók, költők egy részének „kötéltáncát”: nemzeti verselőnk ugyanis egyensúlyozni kényszerült a királyhűség és az írói függetlenség között, ám a „fekete-fehérben” gondolkodó politikai életben nem volt könnyű az állásfoglalást elkerülni. Az értelmiségiek így számtalan esetben színlelésre, rejtőzködéssre kényszerültek, és szinte tudathasadásos helyzetbe kerültek. A művészetek más ágaiban is lejátszódtak hasonló események, amint azt a *Liszt Ferenc és a politikai átalakulás Magyarországon 1867 után* című tanulmány is bizonyítja. Noha Liszt nem szeretett politizálni, sokszor mégis állásfoglalásra kényszerült, vagy éppen az ő nevét és munkásságát sajátították ki politikai célokra. Cieger András többek között a *Koronázási mise* vagy a Zeneakadémia születése kapcsán, illetve Liszt temetésével összefüggésben mutatja be a pártpolitikai csatározások gyakran szélsőséges megnyilvánulásait.

A második, *Jelképek* címet viselő fejezet szintén három tanulmányt ölel fel. Az *1867 szimbolikus világa. A dua-*

lista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban című írás a rendszer identitásának, illetve az önmagáról mutatott képnek a törekenségét ábrázolja. A szerző kiindulópontja ez esetben az a tény, miszerint a 19. században jelentős szerep jutott a szimbolikus politizálásnak, s a vizsgálat kereteit innen szűkíti le a kiegyezés elemzésére. Az 1867-es szisztéma identitását megeremtő vagy megerősítő jelképek közül teret szentel például a felségjelvények kezelésének, a delegációknak, a közös banknak és pénznek, illetve a hadseregnek. Ezek mellett kitér többek között a világkiállítás- és olimpia-részvételekre, valamint a tudományos és művészeti reprezentációra is. Véggkövetkeztetése az, hogy habár a két birodalomfél sok tekintetben együtt tudott működni, mégsem beszélhetünk teljes sikerről, ugyanis a birodalom egészét átfogó összetartozás-tudat sosem született meg.

A következő írás a kiegyezés és Deák Ferenc kapcsolatának szimbolikáját tárgyalja (*Deák Ferenc írásban és képen. Miként ábrázolható a kiegyezés?*). A kiegyezés egyik sajátos vonása, hogy csak elvétve választották képzőművészeti alkotások témájaként (vizuálisan nehezen megragadható, nem született ünnepnapja, s a társadalmi támogatottsága sem volt jelentős), így jórészt kényszer hatására próbálták meg Deák személyéhez kötni. Halála után a hatalom kultuszt kezdett építeni „a haza bölcse” köré, amivel részben a Kossuth-kultusz ellenpólusát igyekeztek megeremteni. Mauzóleumot létesítettek, szobrot állítottak Deák emlékének ápolására, ám Cieger vélekedése szerint az ő alakja sem volt

elegendő, hogy a kiegyezést népszerűbbé tegyék, sőt Kossuth és követői egyenesen árulónak nyilvánították az egykori harcostársat. Így egymás mellett elbeszélő kánonok és ellenkánonok osztották meg a politikai életet és a közvéleményt.

A tény és a fikció a korszakban egyáltalán nem ritka súrlódásainak egyikét követhetjük nyomon az *Árpád a Parlamentben. Munkácsy Mihály esete a tudománnyal és a politikával* című tanulmányban. Az Országház építéskor nyíltan a politika szimbolikus leképeződéseit vették alapul, s az épület számára készült festményeknek is ezt a célt kellett szolgálniuk, ám készítőik – mint Munkácsy is – gyakran „köteltáncra” kényszerültek. A művészek egymással ellentétes szempontok és elvárások keresztüzébe kerültek, egyszerre kellett volna megfelelniük a valóságnak és a sokszor torzító mítoszoknak, fikcióknak. Munkácsy *Honfoglalás* képe is ennek a harcnak a szülőtte: a művész kénytelen volt többször is módosítani az elképzelését, mert amíg a tudományos élet képviselői a realitást kérték számon, addig a politikusok egy része a nemzetiségek fölötti magyar szupremácia hirdetését várta el tőle és művétől. E tekintetben mindegyik fél a szimbolikus politizálás területét is igyekezett kisajátítani, s talán elmondható, hogy a játszma igazi vesztese a festő lett, akinek alkotását az általa megkötött kompromisszumok ellenére sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel. Munkácsy sorsán keresztül a kiszolgáltatott és egyensúlyozásra kényszerülő értelmiségi keserű pillanatait ismerheti meg az olvasó, nem melleleg betekintethet a korabeli politikai és művelődés-

politikai koncepciók labirintusszerű szövevényébe is.

A harmadik fejezet (*Olvasatok*) három rövidebb „műhelyforgácsot” fog egybe. A *Deák Ferenc levelei a francia nagykövetségen* a politikai unokahúghoz írott, eddig kevésbé ismert magánleveleit ismerteti. Deákot visszahúzó, zárkózott embernek ismerjük, akinek csupán néhány magánéleti levele maradt fenn, így a szóban forgó dokumentumoknak mindenképpen nagy a jelentőségük. Az *Egy angol nevelőnő levelei a kiegyezés korából* című tanulmány egy fiatal angol nő, Mary Elizabeth Stevens életútját mutatja be, aki az Andrássy családnál kapott állást. Csalátagjainak hazairrott leveleiben rengeteg információt közölt, amelyekből kisebb-nagyobb információmorzsákat szedegethetünk össze a korabeli pesti életéről, a magyar arisztokrácia életmódjáról, mentalitásáról, közéleti szerepeiről, társaséletéről, de a vidéki életéről is, miközben feltárul írójuk világképe. A kötet utolsó tanulmánya (*„Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk”*. *Kónyi Manó és a Deák Ferenc beszédei*) egy sajátos „emlékmű” kiadástörténetét követi nyomon. Kónyi Manó történész Deák közéleti működésének dokumentumait adta közre egy sorozatban, de a szövegeket gyakran stilizálta, s az általa kompromittálónak tartott részleteket ki is hagyta a kiadványból. Ezzel pedig egy ártérmetezett és tudatosan konstruált képet hagyott az utókorra a politikusról, a kiegyezési rendszer mintegy szimbólumává merítve őt. Cieger András ezzel együtt elismeri Kónyi jelentőségét a tekintetben, hogy ő volt az egyik első történész,

aki elkezdte saját korának történelmi feldolgozását.

A kiadvány sokszínűen ábrázolja a korabeli politikai és közélet bonyolultságát, a különböző politikai irányzatok, társadalmi csoportok egymással folytatott küzdelmeit, az ezek mögött álló ideológiai háttérrel, a szimbolikus politizálás és a politikai szimbólummá válás eseteit. A kötet egyik vezérfonala a kiegyezéshez fűződő korabeli viszony, illetve a különböző csapdahelyzetek alapos bemutatása. Maga a kiegyezési rendszer is számtalan feloldhatatlan dilemmával került szembe (csak példaként említve az 1848-hoz való viszonyt vagy a szisztéma népszerűsítésének szűk lehetőségeit), de az egyes korszereplők is gyakran kerülhettek kényszerhelyzetbe. Mindez fényt vet az aktorokat állásfoglalásra kényszerítő gyakorlatra, valamint a világot sarkítva, bináris logika szerint látó politikai életre is, amelyben valaki csak „barát”, vagy csak „ellenség” lehetett, s amelyben viszonylag könnyen át lehetett sodródni az egyik oldalról a másikra (de leginkább gyorsan „árulónak” minősíthettek valakit). A múlt gyakori átírása mellett a korszak egyik jellemző vonása valamiféle jövőkép kialakítása is, legalábbis erre (is) utalhatnak a szimbólumalkotási kísérletek, amelyekkel a rendszer stabilitását és önképét akarták megteremteni és fenntartani, így azok akár az emlékezetpolitika részévé is válhattak.

Noha a dualizmus korszaka nem tekinthető teljes mértékben kudarcosnak – hiszen a gazdasági fejlődés, a polgári mentalitás és a polgári reformok érvényesülése jellemezte –, az összkép mégsem teljesen pozitív. Cieger András a kötet több tanulmányában

is rámutat arra, hogy a rendszer képtelen volt jelentős társadalmi támogatottságot maga mögé állítani, hogy túl nagy méretet öltött a korrupció, a pártpolitikai csatározások megmérgezték a mindennapokat, mély „lövészárkok” választották el egymástól a politikusokat csakúgy, mint a közembereket, és sokan (főként a függetlenségre törekvő értelmiségiek) kényszerültek kötél-táncra. S ha mindezt összevetjük azzal, hogy a tanulmányokban gyakran feltűnik a „rendszer váltás” szó az 1867-es fordulat kapcsán, óhatatlanul is jelenkor-történeti párhuzamok juthatnak eszünkbe, a múlttal kapcsolatos „kollektív tudathasadással” együtt: a múltbeli traumák kibeszéletlensége és kibeszélhetetlensége, ugyanazon aktorok jelenléte a különböző korszakokban, a „társadalmi béke” megőrzésének jelzőszavával az „amnézia” kikényszerítése. Ebben a keretben a kiegyezés – több más sorsfordulóval egyetemben – egyfajta „elszalasztott lehetőségnek” is tekinthető, hiszen elmaradt a múlttal való szembenézés, a traumák feloldása, a társadalom és az uralkodó tényleges kibékülése. A rendszer egyébként elismerésre méltó eredményei sem lehet-

tek teljes értékűek, hiszen a társadalom jelentős része nem érezte a magáénak őket, s nem sikerült csökkenteni a társadalmon belüli feszültségeket és szakadékokat sem. Így tehát meglehetősen ambivalens kép rajzolódik ki a kiegyezés időszakáról: a szerző kiemeli a pozitívumokat, ugyanakkor nem hallgatja el a rendszer és prominens személyiségei hibáit sem. Öröndetes, hogy a kiegyezéssel foglalkozó szakirodalom egy újabb fontos, további gondolkodásra késztető és adatgazdag, mégis olvasmányos művel gyarapodott, amely a nem céhes közönség figyelmére is méltán tarthat igényt, hiszen a kiadvány illusztrációi szinte belesimulnak a szövegbe – kis túlzással szinte minden oldalra jut valamilyen kép –, és a „laikus” olvasó számára is számtalan információval szolgálnak. A kötethez továbbá rendkívül hasznos irodalomjegyzék és névmutató is tartozik.

Cieger András kötete arra is felhívja a figyelmet, hogy a kiegyezés témaköre szinte kimeríthetetlen, és számos, eddig kevés figyelemre méltított információ, összefüggés kerülhet még napvilágra az 1867-es eseményekről.

Bodnár Krisztián

SZERZŐINK

Baráth Katalin

történész
(MTA TKI–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport)
barath.katalin@tatk.elte.hu

Bodnár Krisztián

történész–levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára
Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár)
bodnar.krisztian@mnl.gov.hu

Grenier, Jean-Yves

történész
(École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris)
jean-yves.grenier@ehess.fr

Juhász Pál

gazdaságszociológus
(Budapesti Corvinus Egyetem)
pjjaljuhasz@gmail.com

Kalocsai Dóra

PhD-hallgató
(ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és
Gazdaságtörténeti Doktori Program)
kalocsai.dori@gmail.com

Kristóf Luca

szociológus
(Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet)
kristof.luca@tk.mta.hu

Lakatos Gabriella

PhD-hallgató
(ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet)
lakatos.gabriella@btk.elte.hu

Lengyel György

szociológus
(Budapesti Corvinus Egyetem)
gyorgy.lengyel@uni-corvinus.hu

Nagy Dániel Gergely

filozófus
(Milestone Intézet)
nagy.daniel.g@icloud.com

Papp Viktor

PhD-hallgató
(ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és
Gazdaságtörténeti Doktori Program)
viktorpapp14@gmail.com

Pelles Márton

közgazdász, PhD-hallgató
(PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola)
pelles.marton@ktk.pte.hu

Sashalmi Endre

történész
(PTE Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkorai Történeti Tanszék)
sashalmi.endre@pte.hu

Szemethy Tamás

történelem szakos vezetőtanár
(ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium)
szemethy.tamas@trefort.elte.hu

CONTENTS

ACCUMULATION AND WEALTH

Jean-Yves Grenier	Moral Norm and Political Economy (13 th –20 th Century)	5
Tamás Szemethy	The Financial Situation of the New Elite in Eighteenth-Century Hungary	30
Viktor Papp	Wealthy or Pauper? Financial Differentiation among Lawyers in Budapest in the Age of Dualism	53
Márton Pelles	Innovative Military Technology as a Source of Wealth and Political Influence: The Role of Robert Whitehead in the Worldwide Success of Torpedo Manufacturing in Fiume (1823–1923)	78
Katalin Baráth	“Gegenpressing”: The Corporations of the First Stadium Fever: FTC and MTK (1908–1943)	100
Gabriella Lakatos	Career and Marriage: Women’s Success Narratives in Hungarian Comedies between 1931 and 1944	138
Pál Juhász	Patterns of Farmers’ Prosperity in the 1970s and Crisis in the 1990s: Risks and Potentials	160
Luca Kristóf	Privatizers and National Capitalists: Attitudes towards the Wealthy Elite after the Political Transition in Hungary	178
György Lengyel	Oligarchs, Patrons, Clients	194

 BOOKS

Understanding and Leaving Behind Hypercapitalism: Thomas Piketty on Ideologies Used to Justify Inequality Thomas Piketty: Capital and Ideology.	– Dániel Gergely Nagy	214
Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája.	– Endre Sashalmi	225
Claire Judde de Larivière: The Revolt of Snowballs. Murano Confronts Venice, 1511. Tyge Krogh: The Great Nightmen Conspiracy. A Tale of the Eighteenth Century's Dishonourable Underworld.	– Dóra Kalocsai	230
Cieger András: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.	– Krisztián Bodnár	234
Authors		239
Contents		241
Abstracts		243

ABSTRACTS

Katalin Baráth: “Gegenpressing”: The Corporations of the First Stadium Fever: FTC and MTK (1908–1943)

Despite the prevalent ethos of amateurism, the spread of modern “human sports” in Hungary took on legal financial aspects from the very beginning: clubs charged high membership fees, and the use of equipment and of the grounds was extra. This situation, specifically the scale of participation, was transformed by the unprecedented popularity of football, a sport which was able to draw masses as both players and spectators, and with which the spectators could easily identify.

Millenáris, the football grounds which had the largest capacity at the beginning of the twentieth century, and the successful team of the Athletic Club of Ferencváros (Ferencvárosi Torna Club – FTC) benefitted a great deal out of the growing number of games and spectators. FTC capitalised on its popularity by building their own arena designed for 25000 spectators. The plot was financed by the people of Budapest, the building costs were secured by a corporation of Ferencváros residents and bank loans. The corporate archives reveal that the newly built stadium on Üllői street generated enough revenues to pay dividends after the first year of operation in 1911, which greatly surpassed the profits of the stadium of the Hungarian Society of Physical Training (Magyar Testgyakorlók Köre – MTK) on Hungária street, inaugurated in 1912. The MTK stadium was also financed by corporate funds and bank loans but was a more ambitious project with a much higher budget. This stadium was able to close its first successful business year only after the First World War when its team dominated the Hungarian football scene. The increasingly venomous business rivalry between the Millenáris, and the stadiums of FTC and MTK greatly affected the game itself, which attests to a mutual dependency between the world of football and business even before the First World War.

Jean-Yves Grenier: Moral Norm and Political Economy (13th–20th Century)

This article focuses on the existence of norms of justice within economic systems – past and present. Are they spontaneously produced by the economic system? If not, is it possible to introduce into an economic system values that are foreign to it? To what extent can public authorities, institutions or individuals inter-

vene to establish economic variables of great importance (prices, wages, interest rates, etc.) at a level of a predetermined standard of justice? These questions have a long history in the Western tradition, where economy was sufficiently developed for market exchanges and market prices to play an important role.

The study first addresses the notion of fair price developed by theologians and scholastic jurists from the thirteenth century onwards, in order to propose a norm to control the market and ensure fair exchanges. The paper then turns to the invention of the notion of competition. Can the market itself produce fair prices if competition is free and efficient? This question has been debated at length by economists from the eighteenth century onwards, especially by the German ordoliberalism of the 1930s, which sought the conditions to establish a competitive order (*Wettbewerbsordnung*), a notion at the root of the economic philosophy of the Treaty of Rome (1957) and the European Union. Lastly, it deals with the way in which economic science today introduces the norm of justice into economic reasoning, with the work of George Akerlof and Janet Yellen on fair wages, and that of experimental economics on the sense of justice among economic agents.

Pál Juhász: Patterns of Farmers' Prosperity in the 1970s and Crisis in the 1990s: Risks and Potentials

Due to the rapid technological changes in agriculture in the 1970s, and parallel to the systematization of the so-called 'second economy', cooperative members who strove for more intensive individual or family production introduced significant development schemes embracing new tools and plant species. They not only acquired new technological know-how, but realigned their professional networks as well, since the state companies operating in the Socialist planned economy were no longer able to provide the new equipment and services necessary for their plans.

Understanding the significance of learning and networking had been part of the agricultural production of the peasantry who had to navigate increasingly multifarious networks throughout the twentieth century. In the new circumstances, the forms of cooperation transgressed new social limitations. Entrepreneurs specializing in one type of activity had barely any connection with stakeholders in other lines of business, but their connections began to go beyond the boundaries of their own village.

The rapid growth of production in both large-scale farming and small enterprises was facilitated not only by the significant demand generated by the slower pace of agricultural development in the member states of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA), but also by the fact that the Hungarian government was forced to support export in order to generate revenues in

hard currency. This fostered an environment where even those areas could grow which were otherwise not competitive on the market.

The change of regime and the dissolution of the CMEA opened the Hungarian economy. Suppliers who failed to keep up with the demands of the food industry and export agencies at a fast enough pace could no longer sell their produce. The failures and mistrust atrophied or shrank the networks that kept the 'second economy' alive. Despite the series of governments' efforts to idealize and subsidize them, the production of small-scale agricultural enterprises plummeted. Part of the problem was that the new laws were not adjusted to the agricultural conditions and hampered sustainable estate development.

Luca Kristóf: Privatizers and National Capitalists: Attitudes towards the Wealthy Elite after the Political Transition in Hungary

The study examines the Hungarian society's attitudes towards the wealthy elite based on a representative, nationwide survey involving 1000 participants in 2017. The survey's aim was to investigate the participants' opinion about the most outstanding personages in contemporary Hungarian economy and whether they are thought to have acquired their wealth through their own efforts or their political connections.

The survey revealed that the meritocratic elite was thought to comprise of individuals who had started their career in the Kádár Era, then participated in the subsequent privatization process and managed to maintain their position as the richest elite of the country for decades by the time of the survey (Sándor Csányi, Sándor Demján, György Wáberer). On the other hand, the group who acquired their wealth through their political connections, was thought to comprise of the so-called "national capitalists" who amassed their wealth under Viktor Orbán's government (Lajos Simicska, Andy Vajna, Lőrinc Mészáros).

While the participants' party preference did not affect their attitudes towards the wealthy elite, incumbency does matter: the circumstances of the connections between politics and amassing wealth tend to fade in a few decades, which improves the public opinion, especially in juxtaposition with the merging new elite whose wealth is perceptibly associated with politics.

Gabriella Lakatos: Career and Marriage: Women's Success Narratives in Hungarian Comedies between 1931 and 1944

The study examines the narratives of financial success and upward social mobility of female leads in comedies produced between 1931 and 1944, more specifically,

the narratives of success through marriage. In these films, marriage is the typical way for women to rise in the financial and social hierarchy while individual competence (hard work, perseverance, diligence, skill) is rarely shown to lead to success. However, the study underpins that these films did not fully subscribe to the conservative attitudes of the Horthy Era promoting traditional female roles and family values. This is argued through the fact that the female protagonists in these films are often working women, striving for intellectual or financial independence. The study, thus, focuses on those hybrid examples in which the emancipated woman appears in the context of marriage or plays the role of a married woman, which then result in conflict. The study presents a brief overview of the situation of women in Horthy Era Hungary, followed by a study of the cinematic representation of women either working or attending university, or women whose ambition is financial and intellectual independence. Finally, examples are presented where the focal conflict of the narrative is caused by the tension between the image of emancipated woman and conservative behavior patterns.

György Lengyel: Oligarchs, Patrons, Clients

The study offers a comprehensive survey of the nuances of sociological interpretation of the concepts of oligarchism and clientelism. It first recounts Michels's traditional early interpretation in political science and the sociology of organizations, and the relationship of oligarchism and the elite. Moving on, it turns to Winters's definition of oligarchism and attempts to place and evaluate it in the context of elite theory. As a side note, Higley and other germane approaches adopted by the new elite theory are revisited here, and the author touches upon the newest research findings concerning the influence of economic elites on politics and political elites on the economy. Clientelism is mainly explored through studies published by Kitschel, Wilkinson and others, as well as recent research on patron–client relations. International findings suggest that oligarchism and patron–client relations exist in characteristic forms, which may be found in both autocratic and democratic systems. The study of their creation and survival, as well as of their intended and unintentional impact on society, remains an important task for social science research.

Viktor Papp: Wealthy or Pauper? Financial Differentiation among Lawyers in Budapest in the Age of Dualism

In nineteenth-century Hungary, it was a widely held belief among the wider public but even in the circles of the legal profession (for example, among judges) that lawyers make good money, are wealthier than the average, and generally live

in prosperity. However, in the Age of Dualism (1867–1918), lawyers can be seen discussing the polar opposite in professional publications and other media, arguing that the profession was becoming impoverished. Even though the discourse of financial difficulties permeated the thinking of lawyers both in Budapest and in the country, hitherto no social history study has examined primary sources to analyze the income, revenues and financial situation of Hungarian lawyers.

Joining international scholarship, the present study aims to nuance the two polarities described above, and to shed light on the diversity and complexity of Budapest lawyers in this period. Drawing on various types of sources, the analysis of lawyer careers from beginning to end bears out the articulated nature of the profession at the time. In addition to an overview of the circumstances of wealthier and poorer lawyers, the study also draws attention to prevailing trends that affected the financial potential within the entire lawyer community.

Márton Pelles: Innovative Military Technology as a Source of Wealth and Political Influence: The Role of Robert Whitehead in the Worldwide Success of Torpedo Manufacturing in Fiume (1823–1923)

The invention of automated torpedoes propelled by compressed air brought about a fundamental change in nineteenth-century naval warfare. As a young man, British engineer Robert Whitehead (1823–1905) worked at various European workshops until 1856 when he settled in Fiume (today Rijeka) to manufacture steam engines. He discovered the plans for Giovanni de Luppis's coastal defense weapon and by 1866 developed the prototype of the first torpedo in the modern sense of the word, launching a family-owned manufacturing enterprise for its production. Based on documents held at the Fiume State Archives (Državni Arhiv u Rijeci) and international (primarily British) scholarship, the study presents how Whitehead continued to improve his product through his business practices, despite the fact that he faced the challenges of fluctuating demand and emerging competition. In addition to corporate history, Whitehead's personal career is also examined through the analysis of the available data and processes of his wealth accumulation and political influence. The study introduces to historical scholarship the life and work of a British engineer who chose Hungary to create and develop an invention which made such lasting impact to this day.

Tamás Szemethy: The Financial Situation of the New Elite in Eighteenth-Century Hungary

The study examines the financial situation of individuals promoted from common gentry to high nobility. Biographic data of altogether ninety-one individuals were gathered to explore their financial situation, primarily their landed estates. The perceptions of promoted nobility were rather poor by their contemporaries and posterity alike. They were often portrayed as upstart court favourites or army officers subordinating everything to the interest of the empire, amassing wealth and building large stately homes to compensate for their humble roots but never attaining the financial standards of the original aristocracy. The study assesses the wealth of the members of the new elite (primarily, their landed property) and places them in the context of the original aristocracy to reveal the differences between their wealth and property. The overview of the whole social segment is nuanced by a case study: the rising of the Malonyay family provides an excellent example for the examination of a possible strategy – also adopted by other families of the same standing – to sustain their wealth and aristocratic status.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítókozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnevtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV: Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá nyilvánított publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójel használatát.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

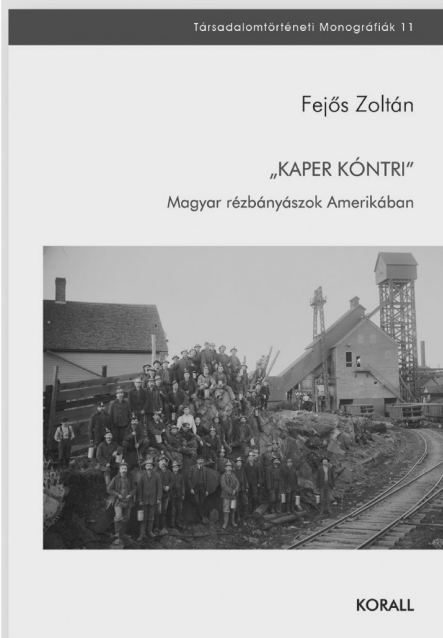
PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Fejős Zoltán

„KAPER KÓNTRI”

Magyar rézbányászok Amerikában

Szerző: **Fejős Zoltán**
 Cím: **Magyar rézbányászok Amerikában**
 Műfaj: **Történelem**
 Terjedelem: **286 oldal**
 Kötészet: **Keménykötés, füzve**
 Megjelenés: **2020. július 7.**
 ISBN **978-615-81156-2-9**
 Ár: **3600 Ft.**

KORALL

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a hírt a távíró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütt a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intésre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a **terjesztes@korall.org** e-mail címen vagy a **www.korall.org** honlapon, 25% kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnós fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

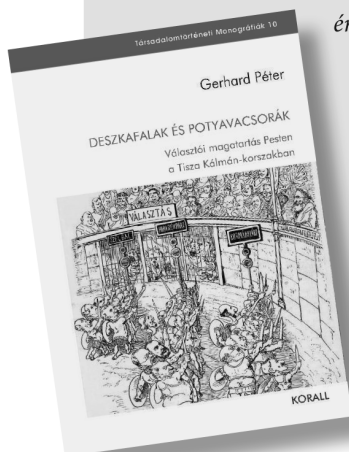
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Intézményi és kulturális transzferek a 20. századi Magyarországon

BÓDY ZSOMBOR

A magyar szociálpolitika nemzetközi
beágyazottsága: tudástranszfer és
eredményei Magyarországon 1945 előtt

ROMSICS GERGELY

Reform a keresztény nacionalizmus
jegyében: egy neokatolikus kísérlet
transznacionális vonatkozásai

KELLER MÁRKUS

A családi ház a magyar lakáspolitikában
a második világháború után: transzfer,
átvétel, hibridizáció

TOMKA BÉLA

34. évf. Fogyasztás a második világháború utáni
2019 Kelet-Közép-Európában: politikai
4. szám meghatározók és transznacionális hatások

Ökológia, környezeti értékek és a jelen társadalma

Bognár Bulcsu	
Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban	7
Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához	
Éber Márk Áron	
A rendszer fáj a földnek	41
Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban	
Tallár Ferenc	
Bolyongások a társadalmi rendszerek logikája és az értelem keresése között	63
Szücs László Gergely	
Az ököpolitikai mozgalmak és a politikai rendszer	81
Észrevételek Bognár Bulcsu „ökológiai kommunikációról” szóló tanulmányáról	
Antal Attila	
A klíma- és ökológiai válság univerzális bináris kódja	87
Észrevételek Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című tanulmányához	
Takács-Sánta András	
Ökológiai radikalizmus vagy összeomlás	95
Lányi András	
Környezetvédők vannak – hogyan lehetségesek?	101
Niklas Luhmann és az ökológiai kommunikáció	
Bod Péter Ákos	
Természet, gazdaság, technika és a társadalom – reflexiók	
Bognár Bulcsu elemzésére	111
Kollár Dávid	
A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme	133
Bogáromi Eszter, Hortay Olivér és Pillók Péter	
A klímaváltozás szerepe a magyar lakosság jövőtől való félelmében	157
Jung András	
Téridő és GDP az ökológiai kommunikációban	171
Gondolatok Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” témakörben írt munkájához	
Bognár Bulcsu	
Környezetvédelem, ideológiaikritika és a megismerés vakfoltja	179

A nemzetközi mint governmentalitás

Iver B. Neumann és Ole Jacob Sending	
„A nemzetközi” mint governmentalitás	211

I Just Called to Say I Love You

Replikázás Fáber Ágoston tanulmánya kapcsán

Kovai Melinda	
Az autotelikus szociológia és a pszichológia mint „metaprojekt”	235
Néhány megjegyzés Fáber Ágoston Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányához	
Máriási Dóra	
Házasság neoliberalis módra	243
Fáber Ágoston: Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányáról	

MÚLTUNK 2020/2

Kedvezményes áron kapható: www.napvilagkiado.eu

TARTALOM

IMPÉRIUMVÁLTÁS

Bajcsi Ildikó: A trianoni békeszerződéstől a bécsi döntésig. Kisebbségi helyzet és reintegráció hatása a sarlós nemzedék életében

Főcze János: Szocialisták Erdélyben impériumváltás alatt és után (1918–1927)

Kovács Szabolcs: Bányai László és az impériumváltás értelmezése

Tömösközi Ferenc: A református egyház önszerveződésének folyamata Csehszlovákiában 1918–1923 között

Bencze Dávid: A csehszlovák állam gondolatától a felvidéki államfordulatig, különös tekintettel Érsekújvárra

TANULMÁNY

Marelyn Kiss József – Toldi Lóránt: Forgószínpad. II. A Népligetből a rakpartra (1991–1994)

SZEMLE

Hajdu Tibor: Új megközelítés az 1918–1919-es forradalmak hadseregszervezésének vizsgálatához

Bodó Béla: Menteni a menthetőt – vagy a menthetetlent?

Fazekas Csaba: Fentről minden ugyanolyan

Peter Pastor: A fehérterrorról – nyugati olvasóknak

FORRÁS – Online Melléklet

Feitl István: A Szovjetunió szövetségesei ellen. A világgazdasági korszakváltás felismerése a hazai gazdaságpolitikában

A cikk a folyóirat honlapján (www.multunk.hu) olvasható.

A Múltunk politikatörténeti folyóirat fő profilja a modern kori magyar és egyetemes történelem, egyúttal nyitott társadalom-, irodalom- és esztétörténeti jellegű írások irányában is.

A negyedévente megjelenő lap rendszeresen tematikus számokkal jelentkezik, ám emellett külön tanulmányokat is közöl és bemutatja, bírálja a hazai és nemzetközi történettudomány friss eredményeit. Célja, hogy új kutatási eredmények gyors közreadásával segítse a történelem oktatását, a történettudomány szakmai követelményeinek eleget téve árnyaltan, hitelesen mutassa be Magyarországot és Európa történelmét, valamint fórumot teremtsen a tudományos vitáknak a szakmát foglalkoztató kérdésekben.

<http://www.multunk.hu> * <https://www.facebook.com/multunk/>

PUBLIKÁCIÓS FELHÍVÁS (2021/2.)

A Múltunk felhívása történész és társadalomtudományos
kutatók számára

A Múltunk, a 19. és 20. század történetével foglalkozó folyóirat történész és társadalomtudományos kutatók történeti vonatkozású, új kutatási eredményeket bemutató tanulmányait várja az alábbi témakörben:

Ember és természet, ember és környezet a 19. és 20. században

A jelentkezők először a tervezett írás max. 2000 leütéses absztraktját küldjék el, a szerkesztőség ez alapján előzetesen dönt arról, hogy az írás illeszkedik-e a tervezett tematikus összeállításhoz. Az absztraktok beküldésének határideje: 2020. szeptember 30.

Az absztraktok elbírálásáról minden jelentkező emailes visszajelzést kap. Az absztrakt elfogadása után a tanulmány leadási határideje: 2021. január 15.

Az absztrakt elfogadása nem jelent kötelezettségvállalást a tanulmány közlésére, annak megjelenetéséről a szokásos anonim lektorálás segítségével dönt a szerkesztőség.

A lektorált és elfogadott tanulmányokat a Múltunk 2021/2. számában közöljük. A lapszám tervezett megjelenése 2021. június.

Olyan tanulmányokat várunk, amelyek a fenti téma eddig nem, vagy kevésbé vizsgált vonatkozásait dolgozzák fel. Ember és környezet 19–20. századi viszonyát szélesen értelmezve a Múltunk szerkesztősége szívesen fogadja az emberi tevékenység okozta környezeti átalakulásokkal, a környezet- és természetvédelem eszme- és politikatörténetével, a zöld- és ökológiai mozgalmak történetével, természeti katasztrófák politika- és társadalomtörténetével foglalkozó tanulmányokat.

A tanulmányok ideális terjedelme 40–60 ezer karakter. A formai követelmények megtalálhatók a Múltunk honlapján: <http://www.multunk.hu/szerzoinknek/>

A Múltunk lektorált folyóirat, az MTA Történettudományi Bizottságának folyóiratlistáján tudományos folyóiratként szerepel, a Politikatudományi Bizottság listáján B kategóriás besorolású. Az EBSCO Historical Abstracts with full texts adatbázisban is elérhető.

A Múltunk szerkesztősége
multunk@napvilagkiado.hu

2020. augusztus 31.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KARSAI GYÖRGY SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGYRŐL
HORÁNYI ATTILA MŰVÉSZET, TÖRTÉNET
 KELET-EURÓPÁBŐL

DOKUMENTUM

FORGÁCS ÉVA RAJK LÁSZLÓRŐL
HELLER ÁGNES
 AZ ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZESRŐL
SZÜCS JENŐ
 HA REFERÁTUMOT TARTOTTAM VOLNA

K. HORVÁTH ZSOLT FOUCAULT-RŐL
SZÓCS TIBOR GYÖRFFY GYÖRGYNÉRŐL
KLANICZAY GÁBOR PÓCS ÉVÁRŐL
BOJTI ZSOLT OSCAR WILDE
GÁLOSI ADRIENNE SZÍNHÁZ ÉS TÁRSADALOM
RÉZ ANNA A SZABADSÁG LEHETŐSÉGE

SZEMLÉ

ALMÁSI GÁBOR, BIRNBAUM D. MARIANNA,
 HAVRAN DÁNIEL, HÁRS ÁGNES,
 HUSZÁR ÁGNES, MÓRE TÜNDE,
 RÁKAI ORSÓLYA, SZOLNOKI ANNA,
 THOROCZKAY GÁBOR ÍRÁSAI

PROBLÉMA

SZIJÁRTÓ ZSOLT BESZÉLGETÉS A NEMZETI
 TANKÖNYVRŐL
KOVÁCS ÁGNES ÚJ MODELL A BÍRÓSÁGI
 IGAZGATÁSBAN: BÍRÁK KÖZPONTI NYOMÁS ALATT
ERDÉLYI ÁGNES, TAKÓ FERENC MAX WEBER:
 A TUDOMÁNY MINT HÍVATÁS

BIBLIOGRÁFIA

A BUKSZ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA
 2018. IV- 2019. IV. NEGYEDEV

MI A PÁLYA?

HORST BREDEKAMP MARTIN WARNKE HALÁLÁRA
DAVID GRAEBER A KÖZGAZDASÁGTAN ÁLLAPOTÁRÓL

M E G J E L E N I K

2019. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzeti együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési képviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)